

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

**YASHIL IQTISODIYOT VA BARQAROR BIZNES
KAFEDRASI**

«INDUSTRIAL IQTISODIYOT»

fanidan

**O' Q U V - U S L U B I Y
M A J M U A**

Bilim sohasi: 201700 - Ijtimoiy soha, iqtisod va huquq
Ta'lim sohasi: 230000 - Iqtisodiyot
Bakalavriat ta'lim yo'nalishi: 5230100 - Iqtisodiyot(tarmoqlar va sohalar
bo'yicha)

Namangan – 2023

O'quv uslubiy majmua 2018 yil O'zbekiston Respublikasi Oliy va O'rta Maxsus Ta'lim Vazirligi tomonidan № BD – 5230100 – 4.01 raqami bilan 2018 yil 25 avgustdagi 744-sonli buyrug'ining 6 - ilovasi bilan tasdiqlangan fan dasturi asosida ishlab chiqilgan.

Tuzuvchi: **N.Narzullayev** – Namangan davlat universiteti,
«Menejment» kafedrasida dotsenti, i.f.n.

Taqrizchilar: **K.I.Sirojiddinov**, NamDU, «Iqtisodiyot»
dotsenti, iqtisod fanlari nomzodi.

Q.M.Umarqulov, NamDU, «Menejment»
kafedrasida mudiri, iqtisod fanlari nomzodi,
dotsent.

O'quv uslubiy majmua Namangan davlat universiteti Kengashining 2023 yil
“_____” avgustdagi “_____” – sonli yig'ilishida ko'rib chiqilgan va foydalanishga
tavsiya etilgan.

O'QUV-USLUBIY MAJMUANING TARKIBIY TUZILISHI

MUNDARIJA

1. O'quv materiallar.....	4 bet
- ma'ruza mavzulari bo'yicha.....	5-163 betlar
- amaliy mashg'ulot mavzulari bo'yicha.....	164-202 betlar
2. Mustaqil ta'lim mashg'ulotlari.....	203-205 betlar
3. Kurs ishlarini tashkil etish bo'yicha.....	206-218 betlar
4. Glossariy.....	219-230 betlar
5. Ilovalar:	
- fan dasturi.....	231-237 betlar
- ishchi fan dasturi.....	238-254 betlar
- tarqatma materiallar.....	255-287 betlar
- testlar.....	288-325 betlar
- baholash mezonlari.....	326-331 betlar

O'QUV MATERIALLAR

MA'RUZA MASHG'ULOTLARI REJASI

1-MODUL. INDUSTRIAL IQTISODIYOTNING UMUMIY ASOSLARI

1-mavzu. «Industrial iqtisodiyot» faniga kirish

Reja:

- 1.1. «Industrial iqtisodiyot» fanining ob'ekti. Sanoatning ta'rifi va tavsifi
- 1.2. «Industrial iqtisodiyot» fanning predmeti va boshqa fanlar bilan bog'liqligi
- 1.3. «Industrial iqtisodiyot» fanning o'rganish metodologiyasi va usullari
- 1.4. «Industrial iqtisodiyot» fanining bozor iqtisodiyoti sharoitiga va islohotlar talabiga xos vazifalari

Tayanch iboralar: *Industrial iqtisodiyot, fanning ob'ekti, sanoat, fanning predmeti, O'zbekistonda sanoatni va uning yetakchi tarmoqlarini rivojlantirish to'g'risidagi qonunlar, farmonlar va nizomlar.*

1.1. «Industrial iqtisodiyot» fanining ob'ekti. Sanoatning ta'rifi va tavsifi

Har qanday fan o'zining o'rganish ob'ektiga ega bo'ladi. SHunday ob'ektning bo'lishi u yoki bu fanning dunyoga kelishi, shakllanishi va rivojlanishining muxim shartidir. «Industrial iqtisodiyot» fani ham o'z ob'ektiga ega. Uning ob'ekti umuman sanoat, xususan, O'zbekiston sanoati hisoblanadi. SHu bois eng avvalo, ushbu fanning ob'ekti hisoblangan sanoat haqidagi ta'limot bilan tanishish zurruriyati tug'iladi.

Sanoat ijtimoiy-iqtisodiy kategoriyadir. Demak, sanoat ob'ektiv reallik (borliq)ning intiqosi va yuksak umumlashmasidir. Uning alohida tarmoq, ya'ni ijtimoiy ishlab chiqarishning alohida sohasi bo'lib yuzaga kelishi ishlab chiqarish kuchlari va ijtimoiy mehnat taqsimotining rivoji bilan tarixiy jihatdan bog'liqdir. Sanoat ham ob'ektiv borliqning muhim hodisalari qatorida ma'lum davr (vaqt va fazo)da dunyoga kelgan, muayyan qonun va qoidalar asosida rivojlangan, ma'lum miqdor va sifatlarga, zarurat va imkoniyatlarga ega bo'lgan hamda ziddiyatlar qurboni ham bo'lgan.

O'zbekiston sanoati ham o'z taraqqiyoti jarayonida qator bosqichlarni bosib o'tgan. Eng avvalo, uy sanoati ("Ona qornidagi sanoat"), so'ngra, hunarmandchilik, ya'ni xonaki sanoat, kooperatsiya, manufaktura, fabrika kabi shakllari yuzaga kalgan. Bu yerda: hunarmandchilikning juda ko'p turlari, ya'ni kulolchilik, duradgorchilik, tosh-taroshlik, binokorlik, o'ymakorlik, kashtado'zlik, ko'nchilik, tuquvchilik va tikuvchilik, temirchilik, misgarlik va zargarlik, degrezlik, rixtagarlik, zardo'zlik, bo'yoqchilik, tunukaso'zlik va boshqalar keng tarqalgan.

Xunarmandchilik ("xonaki sanoat") bronza asrida dehqonchilikdan ajralib chiqqan. Milodning dastlabki asrlarida hozirgi O'zbekiston hududida anchagina xunarmandchilik markazlari tashkil topgan.

IX—X asrlarda ip, mato, gilam bo'yicha Xiva va SHosh, mis va temirdan aslaha, pichoq tayyorlash bo'yicha Farg'ona, shoyi matolar, shisha mahsulotlar tayyorlash bo'yicha Buxoro dunyoga tanilgan. XII—XIII asrlarda rivojlanish pasayib, Temuriylar davlatining vujudga kelishi bilan xunarmandchilik yana rivoj topgan. Buxoro, Samarqand, Xiva, Toshkent, SHaxrisabz kabi shaharlarning ishlab chiqarish munosabatlarida hunarmandchilik alohida ahamiyat kasb etgan.

XVIII asrning 60-70-yillarida Angliyada ro'y bergan sanoat to'ntarilishidan keyin O'zbekistonda asta-sekin manufakturadan mashinalashgan industriyaga o'tish boshlandi. Xomashyoga birlamchi ishlov beradigan sanoat sohalari (paxta tozalash, ipak tortish, vino, konserva, moy zavodlari) vujudga keldi.

XIX asr oxiriga kelib, O'zbekistonda xunarmandchilikning 30 ga yaqin turi rivojlangan. XX asr boshlarida esa xunarmandchilikning asosiy qismi artellarga, keyinchalik zavod va fabrikalarga, badiiy buyumlar korxonalariga aylantirilgan.

XX asrda O'zbekiston sanoatida juda katta o'zgarishlar ro'y berdi. Agar asr boshlarida sanoat mahsulotining eng muhim turlaridan 5-10 xili (paxta tolasi, xom ipak, o'simlik moyi, uzum vinosi, g'isht, ganch va boshqalar) ishlab chiqarilgan bo'lsa, hozirgi paytda yuzlab-minglab turlari tayyorlanmoqda.

Sanoat moddiy ishlab chiqarishning asosiy va yetakchi tarmog'idir. Sanoatning vujudga kelishi va rivojlanishi ishchilar sonining oshishi va uning jamiyatdagi mavqei ko'tarilishiga olib keladi. Mustaqillik davrida jamiyatni tarixiy jihatdan yangilashda ishchilarning avangardlik roli to'g'risida so'z yuritilar ekan, faqat ishchilar sinfigina mehnatkashlar ommasining birlashuvi, jiplashuvi va istiqlolni himoya qilish, mustahkamlash va uni uzil-kesil ta'minlashga yordam bera oladi, deyish mumkin. Ana shu fikrni O'zbekiston voqealigi kun sayin tasdiqlamokda. O'zbekiston ishchisi respublika yalpi ijtimoiy mahsuloti, milliy daromadning asosiy qismini bunyod etmokda, mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy salohiyatini yuqori darajaga ko'tarishda faol ishtirok etayotir.

O'zbekiston respublikasi ishchilari kiyofasida ham barcha rivojlangan mamlakatlar ishchilaridagidek, ongli industrial mehnatkash va insonlar munosabatining yuksak me'yorlari va umuminsoniy tamoyillarini, qadriyatlarini qaror toptiruvchi, yangi hayot uchun ilg'or kurashchi hislatlari bir butun bo'lib mujassamlashgan.

Sanoat taraqqiyotining muhim qonuniyatlaridan biri sanoat xodimlarining madaniy-texnikaviy, ma'naviy-ma'rifiy darajasining o'sishi, ishlab chiqarish malakasi va tajribasining tinmay oshib borishidir.

O'zbekiston mehnatkashlarining bilim va ko'nikmasi, ishlab chiqarish malakasi va mahorati, madaniy va ma'rifiy saviyasini yuqori darajaga ko'tarish bo'yicha amalga oshirilayotgan ishlarda xam sanoatning yuqori urin tutishini ko'rish mumkin.

Sanoat - mamlakat mudofaa qobiliyatining moddiy asosi, el-yurtda tinchlik va barqarorlikni saqlashning muhim omili, qo'shni mamlakatlar mustaqilligini,

hamkorligi va birdamligini ta'minlovchi muhim soxadir. O'zbekiston davlati mudofaasini kafolatlashda sanoatning roli bebahodir.

Sanoat shunday tarmoqki, barcha mamlakatlarning siyosiy, iqtisodiy va tashkiliy intilishlari, ularning xo'jalik jihatdan birlashishi, ya'ni iqtisodiy integratsiya tavsifida o'z ifodasini topadi. Natijada barcha mamlakatlarning tabiiy, mehnat va moliyaviy resurslaridan, fan-texnikaning barcha yutuqlaridan oqilona foydalanish imkoniyatlari yuzaga keladi.

Sanoat, ayniqsa, og'ir sanoat - butun ijtimoiy ishlab chiqarishni idustlashtirish muammolarini hal etish kalitidir. SHu sababli jamiyatning moddiy-texnika asosini qaytadan qurish ishini o'zbek halqi Prezident rahbarligida umuman sanoat, xususan, uning eng muhim soxalarini rivojlantirishdan boshladi. CHunki bu soxalar O'zbekiston Respublikasining iqtisodiy qudrati, xalq farovonligini yanada oshirishning poydevori hisoblanar edi, bundan keyin ham shunday bo'lib qolaveradi.

Mehnatni ijtimoiy tashkil etishning eng oliy turi konsentratsiyaning yuqori darajasi bilan kichik biznes va tadbirkorlikni uyg'unlashtirish asosida ijtimoiy ishlab chiqarishni uyushtirishning ilg'or usullari ihtisoslashtirish, kooperativlashtirish va mahalliyashtirish ham sanoat sohasida hukmronlik qiladi va yaxshi samaralar beradi.

Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni jadallashtirishni ta'minlovchi buyuk harakatlantiruvchi kuch raqobat, ya'ni bellashuv, raqiblar kurashi ham sanoat sohasida rivoj topadi. Ilg'or texnika va texnologiyalardan foydalanish, materiallarning yangi turlarini yaratish, mehnat unumdorligini oshirish, ishlab chiqarishdagi mahsulotlarning raqobatbardoshligini yuqori darajaga ko'tarish, ishlab chiqarishning boshqa bir qator texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlarini yaxshilash asosida uning samaradorligini ko'tarish uchun harakat va boshqa mehnat an'analari ham avvalo, sanoat sohasida vujudga keldi va kelmokda.

Mustaqillikning afzalliklari va davlatning iqtisodiy siyosati sanoatning yetakchi o'rnini yanada oshirmokda. Islohotlarning asosiy yo'nalishlari va ularning yechimini topish dastavval sanoat sohasida amalga oshirilmokda va yaxshi samara bermokda.

1.2. «Industrial iqtisodiyot» fanning predmeti va boshqa fanlar bilan bog'liqligi

Ishlab chiqarish va bozorni oqilona tashkil etish, ularning samaradorligini, natijaliligini oshirmoq uchun jamiyatning umumiy iqtisodiy qonunlarini bilish, xo'jalikka rahbarlik qilishning ilmiy asoslarini chuqur egallash zarur.

Iqtisodiyot sohasida ro'y berayotgan barcha voqeliklardan habardor bo'lish, ularning mohiyati va ahamiyatini to'g'ri tushunish, iqtisodiy muammolarni oqilona hal etish korxonalar, firmalar, tarmoqlar va komplekslar oldida turgan vazifalarni o'z vaqtida amalga oshirish uchun iqtisodiy bilimlar bilan qurollanmoq, ularni chuqur egallamoq kerak. Bunday bilimlarni bizga iqtisodiy fanlar tizimi o'rgatadi (1-chizma).

1.1-chizma. Iqtisodiy fanlar tizimi.

Iqtisodiy fanlarni shartli ravishda ikki guruhga bo'lish mumkin. Birinchi guruh umumiy iqtisodiy fanlar, ya'ni iqtisodni yaxlit o'rganuvchi fanlar. Ikkinchi guruh xususiy iqtisodiy fanlar, ya'ni iqtisodning u yoki bu sohasini, yoxud korxon (firma) iqtisodini o'rganuvchi fanlar. Birinchi guruhga eng avvalo «Iqtisodiy nazariya» fani kiradi. Uning o'zi o'z nomi bilan boshqa fanlardan ajralib turadi va umum iqtisodga nazariy jihatdan yondashadi, unga xos qonun va qoidalarni o'rganadi.

«Iqtisodiy nazariya» insonlarning ishlab chiqarish munosabatlarini ishlab chiqaruvchi kuchlar bilan o'zaro aloqada o'rganuvchi fandır. Bu fan kishilik jamiyati taraqqiyotining turli bosqichlarida moddiy ne'matlar ishlab chiqarish, taqsimlash va iste'mol qilishni boshqarish qonunlarini, shuningdek, ulardan amaliy faoliyatda foydalanish yo'llarini o'rganadi. Lekin «Iqtisodiy nazariya» xalq xo'jaligining ayrim tarmoqlari va tarmoqlararo komplekslarida iqtisodiy qonunlarning namoyon bo'lish, ro'y berish shakllari va xususiyatlarini o'rganmaydi. Bu bilan aniq iqtisodiy fanlar shug'ullanadi. Ana shunday fanlardan biri «Industrial iqtisodiyot» fani hisoblanadi. Bu fan jamiyatning iqtisodiy qonunlari va zaruriy qoidalari sanoat va uning tarmoqlari sohasida namoyon bulishi, ro'y berishi, tuzilmaviy o'zgarishlarning «falsafasini», boshqarishning ilmiy asoslarini, rejalashtirish va bashoratlashning metodologiyasi va metodikasini, fan-texnika taraqqiyotining asosiy yo'nalishlari, sanoat resurslarining mohiyati, ahamiyati va turlari hamda ulardan foydalanishni yaxshilash shart-sharoitlari va sanoatning boshqa qator muammolarini o'rganadi.

«Industrial iqtisodiyot» fani bir qator iqtisodiy fanlar bilan chambarchas bog'langan. Ular jumlasiga «Ekonomika», «Iqtisodiyot nazariyasi», «Makroiqtisodiyot», «Mikroiqtisodiyot», «Statistika», ayniqsa, «Iqtisodiy

statistika», «Mehnat iqtisodiyoti», «Marketing», «Menejment», «Buxgalteriya hisobi va audit», «Moliya va kredit», «Iqtisodiy xavfsizlik», «Innovatsiya strategiyasi» «Xorijiy mamlakatlar iqtisodiyoti» va boshqa bir qator fanlar kiradi.

«Industrial iqtisodiyot» fani «Korxonalar iqtisodiyoti» fani bilan chambarchas bog'liqdir. Bunday bog'liqlik sanoat va uning alohida tarmoqlari moddiy-texnika va mehnat salohiyatidan to'la-to'kis foydalanish imkoniyatlarini qidirib topish uchun mehnat jamoasiga iqtisodiy ta'sir ko'rsatishning yangidan-yangi usullarini topishda mahorat va ishning ko'zini bilishga yordam beradi.

Iqtisodiy hayot jarayonlari va hodisalarini o'rganish darajasi nuqtai nazaridan, odatga ko'ra, makroiqtisodiyot va mikroiqtisodiyotni farqlaydilar.

«Makroiqtisodiyot» fani iqtisodiyotni bir butun sifatida qaraydi va umumiy (majmuiy) talab va taklifning, milliy daromad va yalpi milliy mahsulotning shakllanish jarayonlarini tadqiq etadi, xukumat byudjet siyosatining iqtisodiy o'sishiga, inflyatsiya va ishsizlik darajasiga ta'sirini tahlil etadi. Boshqacha aytganda, bu fan makroiqtisodiy jarayonlarni davlat tomonidan tartibga solish muammolarini o'rganadi va o'rgatadi.

«Makroiqtisodiyot» fani ishlab chiqarish tarmog'i va korxonalar, tovar va moliya bozorlari, banklar, turli firmalar, uy xo'jaligi kabi alohida sub'ektlar va tuzilmalarning fe'l-atvorini tadqiq etadi. U alohida tovarlarning ishlab chiqarish xajmi va ularga baho qanday belgilanishini, soliqlar va boshqa to'lovlarning aholi jamg'armalariga qanday ta'sir etishini o'rganadi.

«Industrial iqtisodiyot» fani «Menejment» fani bilan ham bevosita bog'likdir. Chunki sanoat boshqaruvining muhim muammolari menejment nazariyasi va amaliyoti asosida o'z yechimini topishi mumkin.

«Menejment» fani - boshqaruvchiga tanlovni to'g'ri amalga oshirish va ishchan qarorni qabul qilishni o'rgatuvchi fandir. Uning asosiy maqsadi bozor munosabatlari sharoitida barcha bo'g'inlarda ishlay oladigan yuqori malakali boshqaruvchilarni tayyorlashdan iborat.

Bu fanning muhim muammolarini o'rganishda xalq xo'jaligida texnika va texnologiya taraqqiyotining yo'llarini belgilab beradigan fanlarning xulosalaridan ham keng foydalanish g'oyat zarurdir.

SHunday qilib, «Industrial iqtisodiyot» fanining predmeti deganda jamiyatning ob'ektiv iqtisodiy qonunlari va zaruriy qoidalarining shu sohada namoyon bo'lish shakllarini, sanoat mahsuloti ishlab chiqarish jarayonida jonli va buyumlashgan mehnatning eng optimal xarajatlari asosida eng yaxshi natijalarga erishishni ta'minlaydigan shart-sharoitlar va omillarni o'rganish tushuniladi.

1.3. «Industrial iqtisodiyot» faning o'rganish metodologiyasi va usullari

Ilm-fan metodologiyasi deyilganda, uni bilish va o'rganish faoliyatining shakllari va usullari majmuasi tushuniladi. Muayyan fan bo'yicha masalani o'rta tashlash, tadqiqot mavzusi va ilmiy nazariyani shakllantirish, shuningdek, aniqlangan natijaning haqiqiyliги, ya'ni o'rganilayotgan ob'ektga muvofiqligi jihatidan tekshirish metodologiyani qo'llashning eng muhim tomoni hisoblanadi.

Demak, metodologiya - tadqiqot yoki bilish, anglash yo'li, voqelikni amaliy va nazariy o'zlashtirish usullari majmuasidir.

«Industrial iqtisodiyot» fanining nazariy, metodologik asosini sanoatning vujudga kelishi va rivojlanish muammolari bo'yicha hozirgi nazariya, o'zbek eli va horijiy mamlakatlar iqtisodchilarining ilmiy asarlari, O'zbekiston Davlatining qonun-qoidalari, Respublika Prezidentining asarlari va farmonlari tashkil etadi.

Xalq xo'jaligining yetakchi sohasi bo'lgan sanoatda ro'y beradigan barcha hodisa va o'zgarishlarni tadqiq etish anchagina murakkab jarayondir. U jonli mushohadadan abstrakt tafakkurga va undan amaliyotga o'tishni, ya'ni haqiqatni bilishning, ob'ektiv reallikni tan olishning dialektik yo'lidan foydalanishni taqozo etadi. Bunday uslubiy yondashish sanoat, uning tarmoqlari va «irmoq»lari hamda korxonalarida ro'y beradigan hodisalar, voqeliklar va iqtisodiy jarayonlarning o'zaro bog'likligini, ularning uzluksiz harakati, taraqqiyot va o'zgarishi, miqdor ko'rsatkichdan sifat ko'rsatkichga o'tishi, vaqt va fazoda (makon va zamonda) rivojlanishini anglab olishga yordam beradi.

Dialektika usuli muammolar o'rganilayotgan omillar, shart-sharoitlarning namoyon bo'lishi va yuz berishi ziddiyatlarga, qarama-qarshiliklarga boy ekanligini inobatga olishni taqozo etadi.

«Industrial iqtisodiyot» fani va ilmining barcha muammolarini o'rganishda unga tarixiy yondashish kerak. Ayniqsa, gumanitar fanlar masalasida eng ishonarli narsa - bu, asosiy tarixiy bog'lanishni unutmastir. Har bir masalaga tarixdagi ma'lum hodisa qanday paydo bo'lganligi, bu hodisa o'z rivojlanishida qanday bosqichlardan o'tganligi nuqtai nazaridan qarab, ana shu rivojlanish, taraqqiyot qanday ro'y berganligiga e'tibor qaratish zarur.

«Industrial iqtisodiyot» fanining eng muhim muammolarini o'rganishda bir qator aniq usullardan foydalaniladi. Bular jumlasiga mushohada, abstrakt tafakkur, induksiya va deduktsiya, analiz va sintez, monografik usul, statistik usullar (sifat va miqdor, indeks, guruhlash, balanslik va u bilan bog'lik bo'lgan normativ usul, extimollar), iqtisodiy - matematik modellashtirish, optimallashtirish, muvozanatni aniqlash, o'z «Aql-idrok hujumi» ("Mozgovaya ataka") va tajribaviy usullari kiradi.

Bozor iqtisodiga o'tish tufayli sanoat taraqqiyotiga munosabat butunlay o'zgardi: tuzilmaviy o'zgarishlarning ahamiyati hamda rahbarlikning iqtisodiy va ma'naviy, psixologik roli sezilarli darajada oshdi. SHu sababli sanoat ishlab chiqarishining taraqqiyot tendentsiyasini, rivojlangan davrning o'ziga xos, o'ziga mosligini hisobga olgan holda, u yoki bu omillar, shart-sharoitlarning ahamiyatini va rolini «Dinamika»da hisobga olish kerak bo'ladi.

«Industrial iqtisodiyot» faniga oid barcha masalalarni yuqorida keltirilgan va boshqa bir qator usullar yordamida o'rganish, tahlil qilish bu fanni o'rganuvchilarning va uning muammolari yechimini hal etuvchilarning bilimi va ilmiy salohiyatini kuchaytiradi, aqliy zakovatini boyitadi.

1.4. «Industrial iqtisodiyot» fanining bozor iqtisodiyoti sharoitiga va islohotlar talabiga xos va mos vazifalari

Har qanday fan kabi «Industrial iqtisodiyot» fani ham eng avvalo, o'z yo'nalishi bo'yicha ilmiy qarash va nazariyalarga tayanadi. Uning asosiy vazifasi sanoat sohasiga taalluqli iqtisodiy bilim va ko'nikma bilan qurollantirishdan iboratdir.

Bu fan, birinchidan, iqtisodiyotning sanoat sohasidagi sir-asrorlarini bilib olishga; ikkinchidan, bu tarmoq iqtisodiyotida qo'llaniladigan barcha iqtisodiy tushunchalarni tavsiflashga, ular real iqtisodiy voqelikning ilmiy intiqosi, ifoda etilishi ekanligini anglashga ko'maklashadi; uchinchidan, ishlab chiqarish san'atini egallash bo'yicha bilim va ko'nikma beradi. Demak, «Industrial iqtisodiyot» fani faqat nazariy tomondangina emas, balki amaliy jihatdan ham bilim berish vazifasini bajaradi. Bu fanni puxta egallagan har bir iqtisodchi mavjud iqtisodiy ko'rsatkichlarning mohiyati va ahamiyatini yaxshi tushunadigan, ularni to'g'ri hisoblab va aniqlab bilishi, dinamikasidan tegishli xulosalar chiqara oladigan bo'ladi.

Har qanday bilim, hatto, jamiyat hayotining chuqur negizlariga kirib boruvchi ilm ham muayyan harakat uchun qo'llanma bulganligi, jamiyatni tubdan o'zgartirishning amaliy maqsadlariga xizmat qilganligi uchun qimmatlidir. SHu sababli «Industrial iqtisodiyot» ham fundamental fanlar qatoridan o'rin olib, iqtisodiy taraqqiyotning muhim qonun-qoidalaridan sanoat sohasida foydalanish yo'llarini ko'rsatib berayotganligi tufayli ahamiyatli hisoblanadi.

«Industrial iqtisodiyot» fanining muhim vazifalaridan biri - bu metodologik vazifadir. «Industrial iqtisodiyot» iqtisodiy fanlar majuida alohida o'rin egallaydi, chunki barcha iqtisodiy-metodologik masalalarning ilmiy va amaliy talqini, eng avvalo, sanoat sohasida amalga oshiriladi. Bilim va ilmning turli sohaları chegarasida tutashgan qator fanlar, xususan, «Mikroiqtisodiyot» va «Makroiqtisodiyot», «Marketing» va «Menejment», «Statistika nazariyasi», «Buxgalteriya hisobi va audit», «Moliya va kredit» fanlari sanoat iqtisodiyoti bilan chambarchas bog'liq. Bu fanlar tadqiqot yoki bilish, anglash yo'lini shakllantirish jarayonida «Industrial iqtisodiyot» fanining tajribasiga suyanadi va tarixiy nuqtai nazardan yondashadi.

«Industrial iqtisodiyot» fanining vazifalari respublika ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining ob'ektiv sharoitlari, davlat iqtisodiy siyosatining asosiy yo'nalishlari va unga binoan amalga oshirilayotgan islohotlarning mohiyati, ahamiyati va mazmuni bilan belgilanadi. Ulardan eng muhimlari quyidagilardan iborat:

- mustaqil va qudratli davlat iqtisodiy siyosatining mohiyati va maqsadini tushungan holda sanoat ishlab chiqarishi hamda uning bo'g'inlarida bu siyosatni amalga oshirishning yo'l-yo'riqlarini to'la anglash;

- sanoat ishlab chiqarishining holati va rivojlanish xususiyatlarini o'rganish, tahlil etish va uning istiqbolini belgilash haqida fikrlash;

- sanoat ishlab chiqarishini tashkil etish, boshqarish, samaradorligini oshirishning ilmiy va amaliy asoslarini aniqlash bo'yicha bilim va ko'nikma berish;

- sanoat resurslari, ishlab chiqarish fondlari va quvvatlaridan beka mu ko'st, oqilona foydalanish;

- fan-texnika taraqqiyoti va innovatsiyaning iqtisodiy ahamiyati va mohiyatini anglash, sanoat mahsulotlarining sifati va raqobatbardoshligini ta'minlash, ishlab

chiqarishning foydalilik darajasini oshira borish san'atini egallashga ko'maklashuvi buyicha bilim va ko'nikma berish;

- sanoat sohasidagi tashqi iqtisodiy faoliyatning mohiyati, ahamiyati va mazmunini hamda bu boradagi o'zaro hamkorlik va iqtisodiy integratsiyaning rolini tushuntirib berishdan xam iborat.

Ushbu fanning yana bir eng muxim vazifasi - bu sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish uchun sarflanayotgan xarajatlar tizimi, mahsulot tannarhi, narhlarning shakllanishi, foyda va rentabellik (samaradorlik), moliyalash va kreditlash masalalari bo'iicha bilim, ilm va ko'nikmalar berishdan iborat.

Qisqacha xulosalar

«Industrial iqtisodiyot» fani «Iqtisodiyot» fanining muxim qismi bo'lib, sanoat ishlab chiqarishi va xalq xo'jaligining boshqa sohalari uchun kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlash jarayonida alohida ahamiyat kasb etadi.

Fan sifatida sanoat yo'nalishidagi jarayonlarni izohlash, tushuntirish va kelajakka tegishli voqealarni bashorot qilish imkonini beruvchi nazariya va metodologiyaga asoslanadi.

Ilmiy kurs sifatida umum-iqtisodiy qonunlarni chuqurlashtiradi, aniqlashtiradi va o'z yo'nalishi buyicha o'ziga xos qonuniyatlarni shakllantiradi; bu qonuniyatlar, shuningdek, fundamental qoidalarni sanoat tarmoqlarining tipik guruhlariga muvofiq tarzda o'rganiladi.

Tarmoq korxonalarida sodir bo'ladigan voqealarni rejalashtirish, bashoratlash, tahlil etish, hisob va hisobot ishlarini yuritish bo'yicha zarur bilimlar bilan qurollantiradi.

Mamlakat ichida va xorijda yuz berayotgan iqtisodiy jarayonlarni bilishga imkon beradi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. «Industrial iqtisodiyot» fani nima uchun o'qitiladi?
2. «Industrial iqtisodiyot» fanining ob'ekti deganda nimalarni tushunasiz?
3. «Industrial iqtisodiyot» fani yordamida qanday qonunlar va qonuniyatlar o'rganiladi?
4. «Industrial iqtisodiyot» fani qanday fanlar bilan chambarchas bog'liq?
5. Jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiyalash va islox qilish ushbu fan oldiga qanday vazifalar qo'yadi?

2-mavzu. Sanoat - milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmog'i

Reja:

2.1. Sanoat va uning milliy iqtisodiyot rivojidadagi roli va o'rni

2.2. Sanoat tarmoqlari va ularning rivojlanishi

Tayanch iboralar:

2.1. Sanoat. Uning milliy iqtisodiyot rivojidadagi roli va o'рни

Sanoat — moddiy ishlab chiqarishning eng yirik, yetakchi tarmogidir. Unda mexnat qurollari (vositalari), mehnat buyumlari va xalq iste'mol tovarlarining ko'pchilik qismi yaratiladi; mashina va mexanizmlarning barcha turlari, bino va inshootlarning konstruktiv elementlari ishlab chiqariladi; yer osti boyliklari qazib olish amalga oshiriladi; mineral, o'simlik va hayvon xomashyosiga ishlov beriladi, keng iste'mol mollari tayyorlanadi va h.k.lar.

Sanoat xalq xo'jaligining barcha tarmoqlarini ishlab chiqarish vositalari, mehnat qurollari bilan ta'minlaydi. Milliy iqtisodiyot, fan, maorif, madaniyat, sog'liqni saqlash, sport, turizm va boshqa sohalar rivoji sanoatning taraqqiyot darajasiga bog'liq.

Ishlab chikarish kuchlari va munosabatlari taraqqiyotida sanoatning tarixiy roli bsqiyosdir. SHu sababli uning rivoji va samaradorligi qanchalik yuqori bo'lsa, davlatning mavqei shunchalik kuchli bo'ladi va aholi turmush darajasi yanada yaxshilanib boradi.

Sanoat jamiyatning yetakchi kuchi bo'lgan ishchilar sinfini o'zida birlashtiradi. Sanoat rivoji tufayli unda band bo'lgan xodimlarning soni ko'payadi, ularning bilimi va ilmi, mahorati ortadi, kadrlar salohiyati yuqori darajaga ko'tariladi.

Sanoat sohasida mehnatni ijtimoiy tashkil etishning eng oliy turi bulgan kontsentratsiyaning yuqori darajasi va shu asosda ijtimoiy ishlab chiqarishni uyushtirshshing ilg'or usullari - ixtisoslashtirish, kooperativlashtirish va kombinatlashtirish xamda mahalliyashtirish dasturi asosida uzluksiz tashkil etish sohasida ustunlik qiladi.

Faqat yirik mashina industriyasigina fan va texnika xamda innovatsiyaning barcha yutuqlarini mujassamlashtirib, mehnatni texnika bilan qurollantirishi va unumdorligini yuqori darajaga ko'tara oladi.

Sanoat va ayniqsa, uning eng muhim sohasi bo'lgan og'ir sanoat mamlakatda kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning asosi hisoblanadi. U moddiy-texnika vositalarini o'zi va boshqa tarmoqlar uchun takror ishlab chiqarish bilan bir vaqtda jamiyat a'zolari o'rtasidagi ijtimoiy-ishlab chiqarish munosabatlarini takomillashtirib ham boradi.

Sanoat qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini qayta qurishning negizi hisoblanadi. Uni yangi texnika bilan ta'minlash orqali fermer, shirkat, dehqon xo'jaliklarini va boshqa shakllarda faoliyat ko'rsatayotgan sub'ektlarni iqtisodiy va madaniy jihatdan yuqori darajaga ko'tarishga, shahar bilan qishloq o'rtasidagi muhim tafovutlarni yo'qotishga, dehqon mehnatini industrial mehnatga aylantirishga yordam beradi.

Sanoat - mamlakat mudofaa qobiliyatining moddiy manbai, dunyoda tinchlikni saqlashning muhim omili, mamlakatlar mustaqilligini va birdamligini ta'minlovchi muhim sohadir. CHunonchi mamlakatimiz mudofa qobiliyatini mustahkamlashda sanoatning roli va ahamiyati beqiyosdir.

Barcha mamlakatlarning siyosiy, iqtisodiy va tashkiliy intilishlari, xo'jalik jihatidan hamkorligi sanoat sohasida ham o'z ifodasini topadi. Tabiiy, mehnat resurslaridan, fan va texnika yutuqlaridan foydalanish imkoniyatlari kengayishida sanoatning ahamiyati salmoqli.

Sanoat uchun fan-texnikaning uzluksiz taraqqiyoti va ishlab chiqarishning yutuklari bilan qurollanishi darajasining o'sishi xarakterlidir. Unda elektrlashtirish va elektronizatsiyalash, komp'yuterlashtirish va kimyolashtirish, ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, texnik va texnologik jihatdan qayta qurish sohasidagi ilg'or yutuqlardan keng foydalaniladi. Ularni tinchlik maqsadlarida qo'llaydi.

Sanoat, ayniqsa, uning ustuvor sohalari - butun ishlab chiqarishni globallashtirish muammolarini hal etishning kalitidir.

Sanoat moddiy ishlab chiqarishning bosh tarmog'i, iqtisodiyotning poydevoridir. Milliy iqtisodiyotning barcha tarmoqlarini qayta qurishga qodir bo'lgan yirik mashinalashgan sanoatgina mustaqillikning birdan - bir moddiy negizi bo'lishi mumkin.

Mamlakat aholisining ish bilan bandligini oshirishda sanoatning roli beqiyos. Buni «2.1-jadval» ma'lumotlaridan ham bilib olish mumkin.

O'zbekistonda mehnatga layoqatli aholining 13 foizi sanoat ishlab chiqarishida band. Bu o'rinda ta'kidlash kerakki, respublika sanoatining jadal sur'atlar bilan ta'minlanishi yanada yaxshilanib, mehnatga layoqatli aholining ijtimoiy foydali mehnat bilan mashg'ul bo'lishi, ya'ni bandlik darajasi anchagina yuksaladi. Tarmoqning yanada jadal rivoji sanoat kadrlari soni va ularning jamiyatdagi mavqei yanada oshishiga olib keladi.

2.1-jadval¹

Iqtisodiyot tarmoqlari buyicha aholi bandligi va uning 2017-2020 yillardagi dinamikasi (ming kishi hisobida)

Ko'rsatkichlar	2005 y	2010 y.	2015 y.	2020 y.
Band bo'lganlar soni, jami	8983	10196,3	11628,4	12223,8
SHu jumladan, sanoat	1145	10347,5	1539,6	1589,9
Qishloq va o'rmon xo'jaligi	3093	2969,5	3127,5	3260,8
Qurilish	676	848,5	1065,1	1130,3
Transport va aloqada	382	488,1	603,8	638,7
Savdo, umumiy ovqatlanish, ta'minot sohaslarida	754	903,9	1243,2	1330,0
Uy-joy-kommunal xo'jalik va aholiga maishiy xizmat ko'rsatish	251	316,4	400,5	432,7
Sog'liqni saqlash, jismoniy tarbiya, sport va ijtimoiy ta'minot sohasida	587	735,5	894,1	924,1
Ta'lim, madaniyat, san'at, fan va ilmiy xizmat ko'rsatishda	1146	1385,1	1609,9	1642,9
Moliya, kredit va sug'urta	52	54,2	66,3	65,5
Boshqa sohalarda	897	2216,3	1307,2	1265,2

Mamlakatimiz sanoatining taraqqiyoti yuqori malakali ishchi kadrlar, muhandis va texnik xodimlar safini kengaytirdi. Hozirgi paytda O'zbekiston sanoatida 1,6 millionga yaqin xodim ishlamoqda. Ulardan 650 ming nafari oliy, 950 ming nafardan ortigi o'rta va o'rta maxsus ma'lumotli xodimlardir.

¹ Manba: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари

Taraqqiyot qonunlari xodimlarning madaniy - texnik saviyasi o'sishini, ishlab chiqarish malakasi va tajribasi tinmay oshib borishini ta'minlaydi. Bu O'zbekiston sanoatida ham namoyon bo'lmoqda.

Ijtimoiy - iqtisodiy taraqqiyot jadallashuvini ta'minlovchi kuch - raqobat ham avvalo, respublika sanoatida vujudga keldi va rivojlana boshladi. Tadbirkorlar, ishbilarmonlar bellashuvning bayroqdori bo'lib maydonga chiqdilar. Respublika sanoatida ham raqobat o'zining oddiy bosqichidan eng yuqori bosqichiga ko'tarilib, chinakam umumiy dastakka aylanmokda.

Mustaqillikning afzalliklari davlat iqtisodiy siyosatining yetakchilik rolini yanada oshirmoqda. Oliy Majlis Senatining qonunlari, Prezident farmonlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlari, eng avvalo, sanoat sohasida amalga oshirilmokda va sezilarli samara bermokda.

Sanoat tabiatda uchraydigan moddiy boyliklarni qazib chiqarish va tayyorlashni, ularni va qishloq xo'jaligida yetishtirilgan mahsulotlarni qayta ishlashni o'z ichiga qamrab oladi. Sanoat barcha xalq xo'jaligi tarmoqlari uchun ishlab chiqarish kuchlarining asosiy elementlaridan biri hisoblangan jamiyatning tabiat ustidan hukmronligini birmuncha orttiradigan, texnika taraqqiyotini belgilaydigan, inson mehnatining unumdorligini oshirishga imkon beradigan, mehnat va ishlab chiqarish qurollarini yaratadigan sohadir.

Sanoat taraqqiyoti ishlab chiqarish kuchlarining bir tomonlama rivojlanishiga xotima beradi, mamlakat va uning ajralmas qismi bo'lmish viloyatlarida tabiiy boyliklardan, xomashyo va mehnat resurslaridan kengroq va har tomonlama foydalanish imkoniyatini yaratadi.

Sanoatning vujudga kelishi va rivojlanishi mehnat taqsimotining o'sishi, ishlab chiqarishni differentsiyalash va intensivlashtirish bilan chambarchas bog'liq.

Hozirgi zamon yirik sanoati bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan ko'pgina tarmoqlar va ishlab chiqarishlar bo'g'inlaridan tashkil topadi. Bugungi kunda respublika sanoatida 175 tarmoq va ishlab chiqarish sohasi va 2017 ga yaqin yirik va o'rta sanoat korxonalarini mavjud.

Sanoatning milliy iqtisodiyotdagi roli va o'rnini quyidagi jadvaldan aniqroq ko'rish mumkin.

2.2-jadval

O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotining asosiy ko'rsatkichlari (haqiqiy bahoda, mlrd. so'm)²

Ko'rsatkichlar	2005 y	2010 y	2015 y	2020 y
Yalpi ichki mahsulot	3255,6	15923,4	62388,3	96589,8
shu jumladan, sanoatning yalpi qo'shilgan qiymati	462,4	3370,9	14882,5	23133,7

² Manba: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари

Sanoatning salmog'i, foizda	14,2	21,1	23,9	24,0
Iqtisodiyotdagi foyda	283,3	1837,2	5956,1	7699,8
shu jumladan, sanoatda	84,4	1246,7	3197,8	4609,8
Sanoatning salmog'i	29,8	67,9	53,7	59,9
Iqtisodiyotda band bo'lgan aholining soni, mln. kishi	9,0	10,2	11,6	12,2
shu jumladan, sanoatda	1,1	1,3	1,5	1,6
Sanoatning ulushi, foizda	12,7	13,2	13,2	13,0
Asosiy kapitalga investitsiyalar	744,5	3165,2	15338,7	22797,3
shu jumladan, sanoatda	221,5	1032,4	4659,9	7794,0
Sanoatning salmog'i foizda	29,7	32,6	30,4	34,2

«2.2-jadval»da keltirilgan raqamlardan ma'lumki sanoat ishlab chiqarishning milliy iqtisodiyotdagi roli yildan-yilga oshib bormoqda. Agar XX-asrning oxirgi yillarida mamlakat yalpi ichki mahsulotida uning ulushi 14 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2020 yil u 34 foizga teng buldi. Sanoat ishlab chiqarishi mamlakat buyicha yuzaga kelayotgan foydaning 60 foizini bermokda.

Quyidagi «2.3-jadval»da 1995-2019 yillarda sanoat ishlab chiqarishi tarmoqlarida yuz bergan o'zgarishlar ko'rsatilgan.

2.3 -jadval³

Sanoat ishlab chiqarishi tarmoqlaridagi o'zgarishlar (o'sish indeksi, 2017 yilga nisbatan foizda)

Ko'rsatkichlar	2015 y.	2017 y.	2020 y.
Sanoat yalpi ishlab chiqarishi	2,4 marta	2,6 marta	2,8 marta
Jumladan:			
1. Kon sanoati	146,0	146,8	157,5
2. Qayta ishlash sanoati	2,7 marta	3,0 marta	3,2 marta
Sanoat tarmoqlari bo'yicha			
1. Elektr energetika	102,6	103,7	106,8
2. Yonilg'i sanoati	173,7	174,9	183,3
3. Qora metallurgiya	2,6 marta	2,8 marta	3,0 marta
4. Rangli metallurgiya	105,6	108,3	111,1
5. Kimyo va neft'-kimyo sanoati	2,9 marta	3,2 marta	3,4 marta
6. Mashinasozlik va metallni qayta ishlash	8,2 marta	9,2 marta	10,5 marta
7. O'rmonchilik, yog'ochni qayta ishlash va tsellyuloza-qog'oz	5,4 marta	6,1 marta	6,5 marta
8. Qurilish materiallari	2,2 marta	2,4 marta	2,8 marta
9. Yengil sanoat	2,4 marta	2,5 marta	2,8 marta
10. Oziq-ovqat sanoati	3,8 marta	4,3 marta	4,6 marta

Ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash va qo'shimcha qiymat yaratuvchi sanoat tarmoqlarini rivojlantirishga qaratilgan iqtisodiy strategiya respublikaga yaxshi natijalar keltirmokda.

O'zbekiston o'zining oltini, paxta tolasi va ipagi, nefti va gazi, samolyot va avtomobillari, paxta terish mashinasi va paxtani qayta ishlash mashinalari bilan,

³ Manba: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари

ekskavator va kompressorlari, vino va konservalari hamda bir qator boshqa sanoat mahsulotlari bilan dunyoga mashhur.

O'zbekiston Respublikasining industrial qiyofasini energetika, kon-ruda, oltin qazib oluvchi, samolyotsozlik va avtomobilsozlik sanoatlari, elektrotexnika va elektronika, ko'p tarmoqli mashinasozlik va qurilish materiallari sanoatlari belgilab bermokda.

2.2. Sanoat tarmoqlari va ularning rivojlanishi

Sanoat ishlab chiqarishining tarixiy rivojlanishi va uning asosiy yakunlari to'g'risida so'z yuritilganda shuni ta'kidlash kerakki, hozirgi O'zbekiston hududida «Uy sanoati»ning rivoji bundan 12-15 mint yil muqaddam - mezolit davrida boshlangan. Bu davrda juda oddiy mehnat qurollari va buyumlari tayyorlangan.

Yangi tosh asri (neolit, miloddan avvalgi 5-ming yillikning boshi) davrida kemachilik, to'qimachilik vujudga kelgan. Neolit davrining oxirida metall dan qurol yasash boshlangan.

Arxeologik topilmalardan ma'lum bo'lishicha, miloddan avvalgi 3 ming yillikning oxiridayoq hozirgi O'zbekiston hududida yashagan aholi mis dan qurol yasashni bilgan.

Quldorlik tuzumi (miloddan avvalgi 1-ming yillik o'rtalari, V asr) davrida mehnat qurollarini yasash jarayonining taraqqiy etishi, metalga ishlov berishning takomillashuvi hunarmandchilik yuksalishiga, ayirboshlash va savdo-sotiq kuchayishiga olib keldi.

Feodalizm tuzumining boshlarida (VI-VIII asrlarda) Farg'ona bilan So'xda oltin, mis, temir, Ilokda qo'rgoshin, kumush, oltin, SHahrisabzda toshtuz qazib chiqarilgan.

IX asrda Samarqand sifatli qogoz va lampa shishasi bilan mashhur bo'lgan, SHosh viloyati ko'pchilik mahsulotlari bilan dong taratgan. O'sha davrda O'rta Osiyodan SHarqiy Yevropa, Xitoy va boshqa yurtlarga Buyuk Ipak yo'li orqali charm, mato, ipak, jun, kiyim-kechak chiqarilgan.

X-XIII asrlarda yuz bergan feodal tarqoqlik, qabila va elatlar o'rtasidagi nizolarning avjiga chiqishi tufayli xunarmandchilikda yirik o'zgarishlar ro'y bermagan.

XIV asrning 2-yarmida Amir Temur Samarqandda hokimiyatni qo'lga kiritib, markazlashgan davlatga asos soldi va natijada davlatning iqtisodiy va ijtimoiy ravnaqiga katta yo'l ochib berdi.

XV asrning oxiriga kelib Movaraunnahrda yuzaga kelgan ziddiyatlar tufayli Temuriylar davlatining iqtisodiy negiziga putur yetadi va rivojlanish to'xtab qoldi.

XVI-XVIII asrlarda Buxoro, Xiva, Qo'qon xonliklarining vujudga kelishi iqtisodiyotning, shu jumladan, sanoat ishlab chiqarishining rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi XIX asrga kelib Turkistonda hunarmandchilikda yog'och va metall o'ymakorligi, idishlarga naqsh solish, matolarga gul bosish, qurollarni badiiy bezash rivojlandi. Bu asrning ikkinchi yarmida O'zbekiston hududida taraqqiyot tezlashib sanoat, ayniqsa, ip-gazlama sanoati rivoj topdi.

XX asr boshlarida ko'plab paxta tozalash, yog'-moy zavodlari qurilib ishga tushirildi. 1925-1926 yillarda elektrostansiyalar qurila boshlandi. Birinchi bo'lib

Toshkent yaqinida qurilgan Bo'zsuv gidroelektrostantsiyasi 1926 yil 1 mayda ishga tushirildi.

Samarqand, Buxoro, Qo'qon, Termiz va Asaka shaharlarida issiklik elektrostantsiyalari qurilishi boshlandi. Bunday elektrostantsiyalar soni 1930 yilda 30 ga yetdi. O'sib borayotgan energetika bazasi bir qancha yangi sanoat korxonalarini qurishga imkoniyat yaratdi.

Ikkinchi jahon urushigacha bu yerda 500 dan ortiq sanoat korxonalarini, jumladan, «Tashsel'mash», Toshkent to'qimachilik kombinati, CHirchiq elektrokimyoy kombinati, Kattaqo'rg'on yog' zavodi, Bekobod va Quvasoy tsement korxonalarini qurildi. Neft' va rangli nodir metallar qazib chiqarish, qurilish sanoati mahsulotlarini tayyorlash rivoj topdi.

Urush boshlanishi bilan Respublika xalk xo'jaligi, jumladan, sanoat ishlab chiqarishi harbiy maqsadlarga qaratildi. Bu yerga nemis fashistlari egallab olgan hududlardan 100 ga yaqin sanoat korxonalarini ko'chirib keltirildi va ular qisqa vaqt ichida to'la quvvat bilan ishlay boshladi. 1941-1945 yillar davomida Respublikaning industrial taraqqiyoti GES lar qurish bilan energetika bazasini kuchaytirish, qishloq ho'jaligi, aholi va front ehtiyojlarini qondiradigan zavod va fabrikalarni qurish yo'lidan bordi. Bu davrda 280 ta yirik, o'rta va kichik korxonalar qurilib, ishga tushirildi. Natijada O'zbekiston armiyasining sanoat aslahaxonalaridan biriga aylandi.

Urushdan keyingi yillarda ham sanoat taraqqiyotiga e'tibor qaratilgani sababli uning bir qancha yangi tarmoqlari va korxonalar vujudga keldi. Traktorsozlik, liftsozlik, elektrotexnika sanoati, gaz ishlab chiqarish, uy-ro'zg'or buyumlari tayyorlash, yig'ma temir-beton va keramika sanoati vujudga keldi. Yengil sanoatning trikotaj, chinni ishlab chiqarish sohalari shakllandi. Oziq-ovqat sanoatining tarkibiy qismlarida anchagina o'zgarishlar ro'y berdi. O'tgan asrning 90-yillariga kelib, bu tarmokdagi yirik va o'rta korxonalarini 300 dan ortdi.

Sanoat taraqqiyotida yoqilg'i - energetika majmuasining o'rni alohida. Uning tarkibiga energetika, neft' va neftni qayta ishlash, gaz va gaz kondensati, ko'mir qazib olish va boshqa bir qator kichik sohalari kiradi. Bu majmuaning hissasi sanoat ishlab chiqarishda 28,8%ni tashkil etadi.

O'zbekiston Respublikasi jahonda gaz ishlab chiqaruvchi 10 ta mamlakatdan biridir.

Bu yerda qudratli issiklik elektrostantsiyalari va gidroelektrostantsiyalar mavjud. Energetika tarmog'i respublika xalk xo'jaligining negizi, iqtisodiyot va fan-texnika taraqqiyotining mustahkam poydevori hisoblanadi. O'zbekiston energetika tizimi umumiy quvvati 12,5 mln. MVt bo'lgan 37 issiqlik va gidravlik elektrostantsiyalarni o'z ichiga olgan. Ular yiliga 53 mlrd. kVt/soat dan ortiq elektr energiyasi ishlab chiqarish imkoniyatiga ega. O'zbekiston energetika tizimining barcha kuchlanishlardagi elektr tarmoqlari umumiy uzunligi qariyb 300 ming km. ni tashkil etadi. Tarmoq transformatorlarining umumiy quvvati 42,6 MVt ga teng. Hozir respublika energetika tizimida 47 mingga yaqin xodim ishlaydi.

«O'zbekenergo» davlat kompaniyasi tarkibidagi, qurilish-montaj, sozlash, ta'mirlash va boshqa bir qator tashkilotlarning to'la majmui O'zbekiston energetika tizimi ishonchli ishlashini, izchil rivojlanishini ta'minlamokda.

4-jadval

O'zbekiston Respublikasida ishlab chiqarilgan elektrenergiyasining dinamikasi

Ko'rsatkichlar	2010 y	2015 y	2020 y
Elektr energiyasi (mln. kVt/soat)	46,9	52,0	53,0
SHu jumladan:			
Issiqlik energiyasi	42,0	43,8	46,3
Gidro energiyasi	4,9	8,2	6,7

*Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari

Yoqilg'i sanoati. Respublika yoqilg'i sanoati yer qa'rida topilgan va qazib olinayotgan ko'mir, neft', gaz konlari negizida shakllangan va rivojlanib bormokda. Respublikada 160 ga yaqin neft' va gaz konlari ochilgan, ularning 115 tasi Buxoro va Xiva geologik provintsiyasida, 27 tasi Farg'ona vodiysi, 10 tasi Surxondaryo, 7 tasi Ustyurtda joylashgan. Hozir 71 ta neft', gaz va gaz kondensat, 2 ta ko'mir konidan foydalanilmokda. 50 dan ortiq neft', gaz va gaz kondensat koni esa kelajakda ishga tushirish uchun tayyorlab qo'yilgan.

Yoqilg'i sanoati respublika yoqilg'i-energetika majmuasining asosiy tarmog'ini tashkil etadi va barcha turdagi yoqilg'ini qazib olish, tabiiy gazni tozalash va yetkazib berish, neft' mahsulotlarini qayta ishlash korxonalaridan iborat. Ular xalq xo'jaligining barcha bo'g'inlarida xizmat ko'rsatadi. Yoqilg'i sanoatining yirik korxonalari Toshkent, Farg'ona, Buxoro, Qashqadaryo, Surxondaryo viloyatlarida joylashgan.

Neft' sanoati yoqilg'i sanoatining eng muhim tarmoqlaridan biri hisoblanadi va neftni qayta ishlash korxonalaridan tashkil topadi. Hozirgi davrda sanoatning bu tarmog'i mamlakat xalq xo'jaligi va aholining neftga bo'lgan talabini to'la qondirish imkoniyatlariga ega bo'ldi. SHu sababdan ham bu tarmoqning ahamiyati beqiyos.

Neftni qayta ishlash sanoati sohasida Oltiariq, Farg'ona, Buxoro neftni qayta ishlash zavodlari ishlab turibdi. Farg'ona zavodi surkov moylar va yonilg'i ishlab chiqarishga ixtisoslashgan, ishlab chiqarish bo'yicha 50 dan ortiq texnologik qurilmaga ega. Oltiariq neft' zavodi esa yonilg'i yo'nalishida: Ko'kdumaloq neft'-gaz koni ochilgandan keyin 1993 yildan Frantsiyaning TEKNEP firmasi bilan hamkorlikda Buxoro viloyatining Qorovulbozor tumanida Buxoro neftni qayta ishlash zavodi qurilishi boshlandi. Uning yiliga 2,5 mln. tonna gaz kondensatini qayta ishlash quvvatiga ega bo'lgan 1-navbati 1997 yil avgustda ishga tushirildi. Neftni qayta ishlash zavodlarida yuqori oktanli benzin, dizel yoqilg'isi, koks, parafin, motor moylariga qo'shilmalar, yengil mashinalar uchun motor va surkov moylari (kompressor, turbina, urchuq moylari), kerosin, bitum, suyultirilgan neft' gazlari (butan, texnik propan va b.), mazut kabi 50 dan ortiq turdagi neft' mahsulotlari ishlab chiqariladi. Yangi mahsulot turlari ishlab chiqarish dasturiga muvofiq yangi texnologiyalar o'zlashtirilmoqda.

Hozirgi davrda respublika neft' sanoati korxonalarining quvvati bir yilda 11 mln. tonna neftni qayta ishlash imkonini beradi.

Keyingi yillarda amalga oshirilgan tadbirlar natijasida neft' (gaz kondensata bilan birga) qazib olish hajmi yuqori sur'atlarda o'sib bormoqda.

Gaz sanoati. Bu tarmoq yoqilg'i-energetika majmuasining eng yosh, juda rivojchangan sohasi hisoblanadi. Gaz yoqilg'ining juda arzon turi, xalq ho'jaligining barcha sohalarida keng foydalanish mumkinligi hamda ekologik jihatdan ustunligi tufayli unga bo'lgan talab kundan-kunga o'sib bormokda. Agar 1940 yilda atigi 0,7 mln m³ tabiiy gaz qazib olingan bo'lsa, hozirgi paytda u 55 mlrd m³ ni tashkil etadi. Gazning respublikada qazib olinayotgan yoqilg'i balansidagi hissasi 87,2 foizga teng.

2.5 - jadval

O'zbekiston Respublikasida neft' va gaz qazib olish dinamikasi⁴

Ko'rsatkichlar	2010 y.	2015 y.	2020 y.
Gaz, mlrd m ³	56,4	66,0	61,5
Neft' (gaz kondensati bilan birga), mln. t.	4,2	4,0	3,3

Respublika neft' va gaz sanoatini rivojlantirishning uzoq, davrga mo'ljalangan kontseptsiyasi ishlab chiqilgan va u izchillik bilan amalga oshirilmoqda.

Ko'mir sanoati. O'zbekiston Respublikasi qidirib topilgan 2 milliard tonna ko'mir zahiralari ega. Ko'mir qazib olish va yetkazib berish ishlari bilan «Ko'mir» aktsiyadorlik birlashmasi shug'ullanadi. Angren konida qo'ng'ir ko'mir, SHarg'un va Boysun konlarida toshko'mir qazib olinadi. Ko'mir konlari korxonalar tomonidan turli usullarda o'zlashtirilayotir: ochiq usulda, yer osti va yer ostini gazlashtirish usuli bilan (Nou-Xau). Ko'mir energetika maqsadlarida va maishiy yoqilg'i sifatida ishlatiladi. Ko'mirni qayta ishlashdan chiqqan chiqindi organik va mineral o'g'itlarga aylantiriladi.

Konlardan chiqqan ko'mirlar sifatli yonilg'i, qimmatbaho hamda kamyob materiallarning turli xillarini olish uchun xomashyodir. U masalan, koks briketa, motor yonilg'isi, kaltsiy karbida, sorbent qora va rangli metallurgiyada uglerodli qo'shimchalar sifatida ishlatiladi.

Ko'mir qazib olish jarayonida kaolin, ohak, kvarts qumlari, ko'mir kukuni, kamyob yer elementi (germaniy), shag'al va boshqa foydali qazilmalar olinadi.

Yaxshi xomashyo, ko'pdan sinalgan erkin maydonlarning bisyorligi, suv hamda elektr va issiqlik energiyasi, temir yo'llarning mavjudligi, stantsiyalarnish yaqinligi va halqaro aeroportlar borligi ishlab chiqarish sanoat kompleksini bunyod etishda qo'l keladi. SHuningdek, qazib olingan va boyitilgan kaolin, chinni fayans va sopol buyumlar, o'tga chidamli va qurilish g'ishtlari, tom yopqichlar, drenaj va kanalizatsiya quvurlari, xo'jachik va manzarali chinni buyumlar, shisha va shisha idashlar, elektr izolyatorlari ham bu ishda yordam beradi. Bundan tashqari, kaolin qog'ozsozlik, rezina-texnika, plastmassa sanoatida, shuningdek, kosmetika va boshqa maqsadlarda ishlatish uchun xizmat qiladi. Ayni paytda ko'mirni qazib olish, navlarga ajratish va boyitish fabrikasi qurilishi davom ettirilmokda.

O'zbekiston hududining geologik xususiyatlari qo'shimcha foydali qazilmalarni o'zlashtirish va ularni qayta ishlash uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

⁴ Manba: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари

Ayniqsa, yonuvchi slanets, ohak, bezakli tosh konlarini o'zlashtirish ko'pchilikni qiziqtiradi. Keramzit, absorbent, o'g'it va g'isht ishlab chiqarish uchun yuqori sifatli loylar tayyorlash mumkin. Ularni ishlab chiqarishga joriy etish oddiy hisob-kitoblarga ko'ra, energetika, kimyo, metallurgiya sanoati, qurilish va qishloq ho'jaligi uchun yiliga 1 milliard 400 million AQSH dollari miqdorida tayyor mahsulot olish imkoniyatini beradi.

Bundan tashqari, Angren kaolinidan, Boysun ko'miri va ohagidan foydalanib turib loy tuproq zavodlarini bunyod etish mumkin. Bu kabi qulay omillar va barqaror vaziyat xorijiy sheriklar bilan hamkorlik o'rnatish imkoniyatini kengaytirdi.

Metallurgiya sanoati. Hozirgi O'zbekiston hududida rudadan metal olish 4-5 ming yildan ziyod tarixga ega. Qadimda misdan turli buyumlar tayyorlangan. Keyinroq rudadagi metallardan qalay, kumush, oltin va boshqalarni eritish, quyish va qizdirib ishlash o'zlashtirilgan, dastlabki tanga pullar zarb qilingan. Ilk o'rta asrlarda Farg'onada, Zarafshon, Chirchiq, Ohangaron vodiylaridagi bir qancha hududlarda zargarlik, mis-garlik, temirchilik, degrezlik, rixtagarlik rivojlangan. Ruh, surma, margumush, vismut, kobalit kabi rangli metallar ma'lum bo'lmasada, ularning qotishmalaridan keng foydalanilgan.

Qora metallurgiya sohasida faoliyat ko'rsatadigan yagona korxonasi Bekobod shahridagi "O'zbekiston" metallurgiya zavodidir. Zavodda qora metallurgiya mahsulotlarining eng muhim turlari (po'lat va po'lat prokatlar) ishlab chiqariladi. Ular temir - tersak, metall chiqindilaridan olinadi.

6-jadval

"O'zbekiston" metallurgiya kombinatida mahsulot ishlab chiqarish dinamikasi (ming tonna)

Ko'rsatkichlar	1990 y.	1995 y.	2005 y.	2010 y.	2015y.	2017y.	2020.
Po'lat	1014,5	367,2	415,4	452,6	630,3	656,4	
Tayyor prokat	955,2	321,8	372,3	402,5	686,0	619,6	

*Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari

O'rta Osiyodagi birinchi zamonaviy metallurgiya zavodi qurilishi umumxalq xashari yo'li bilan 1942 yilda boshlanadi va 1944 yilning 5 martida dastlabki metall eritmasi olinadi.

Rangli metallurgiya — respublika metallurgiyasining eng muhim, yetakchi tarmoqlaridan biri hisoblanadi. Sanoatning bu turi O'zbekistonda XX asrning 25-yillaridan rivojlana boshladi. Asta-sekin rangli, nodir va qimmatbaho metal (mis, qo'rg'oshin, rux, volfram, molibden, kumush, oltin, simob) konlari topildi.

Rangli metallar sifatini yaxshilash, ishlab chiqarish jarayonlarini intensivlashtirish, turli foydali qazilmalarning yangi konlarini o'zlashtirish hisobiga rangli metallurgiya ishlab chiqarishini rivojlantirish mo'ljallanmokda, shu bilan birga, yangi fabrika va konlar barpo etiladi. Jizzax viloyatida Uzquloq ko'rg'oshin-ruh koni, Surxondaryo viloyatida Xonrizm kon boyitish korxonasi quriladi. Olmaliq kon- metallurgiya kombinatida mis, ruh, sulfat kislotasi va yo'ldosh elementlarni ishlab chiqarish ko'paytirilayadi. "O'zbekiston" kombinatida yirik gobaritli molibden va volfram prokati hamda boshqa mahsulotlar ishlab chiqarish mo'ljallanmokda.

Oltin qazib olish sanoati. Markaziy Osiyoda, xususan, hozirgi O'zbekiston yerlarida miloddan avvalgi VI-V asrlardayoq oltin qazib olingan va undan turli taqinchoqlar, zargarlik buyumlari, bezaklar yasalgani mavjud arxeologik topilmalardan ma'lum. Tug'ma (erkin uchraydigan) oltin konlarini o'zlashtirishga qadar oltin asosan sochma konlarda juda ibti-doiy usullarda oltin zarralari aralash qumni qo'y terisi qore-jagan yog'och tog'oralarda yuvib, ajratib olingan. Sochma oltin olish X-XI asrlarda CHotqol, CHirchiq, Norin, Koson, So'x, Zarafshon, Darvoz daryolari vodiylarida olib borilganlari haqida ma'lumotlar bor.

O'rta asrlarda oltinli qumlarni yuvish bilan birga mo'g'ullar bosqiniga qadar kovlangan CHotqol-Qurama, Nurota tog'larida, markaziy Qizilqumdagi konlarda tug'ma oltin kon lahimlari hozirgacha saklanib qolgan. O'zbekistonda ma'lum bo'lgan konlarning ko'pchiligidan qadimgi konchilar qisman foydalanganlar.

Markaziy Osiyoning mineral xomashyo resurslarini o'rganishda jonlanish XIX asrning 80-yillarida — Rossiya imperiyasi Turkiston o'lkasini bosib olgan davrda yuz berdi; o'lkaning barcha joylarida tadqiqotlar o'tkazildi, geologik kartalar tuzildi, ayrim konlar tavsiflandi. Oktyabr' to'ntarishigacha CHirchiq, Piskom va CHotqol daryolari vodiylarida kichik-kichik oltin izlovchi korxonalar oltin olish bilan shug'ullanganlar, 1913-1917 yillarda Obirahmat darasi (Toshkent viloyati) dagi oltin konidan foydalanilgan.

O'zbekistonning mineral xomashyo boyliklarini aniqlash, uni qazib olish va aksar qismini markazga tashib ketish Oktyabr' to'ntarishidan keyin ham davom etgan. Noyob metall konlarini qidirib topish va ulardan foydalanish muammolarini xal qilish ishlarida markaziy ilmiy muassasalar faol ishtirok etdilar. 30-yillar boshida «O'zbekoltinnoyobmet» tresti tashkil etildi. O'sha yillari Ohangaron, CHirchiq daryolari vodiylarida, Qurama tog'larida oltin izlovchilar oltin qumini yuvish usulida ajratib olganlar, Lekin yillik oltin olish bir necha o'n kg. dan oshmagan. Keyinchalik o'sha joylarda rudali oltin konlari topildi va ishga solindi.

1941-1945 yillarda oltin izlovchilik (artel) yo'li bilan oltin ajratib olish jadal olib borildi, olingan yillik oltin miqdori qariyb 50 kg ga yetdi. 1950 yilda sochma oltin izlash ishlari to'xtatildi. Rudali oltin izlash va qidiruv bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar natijasida Qoraqo'ton, Bichanzor, Pirmurob, G'o'saksoy, so'ngra Ko'chbuloq, Muruntov, CHormiton, Maryayunbuloq, Kauldi, Qizilolmalisoy, Sarmich va boshqa rudali oltin konlari topildi. 1965 yilda Metallurgiya vazirligiga bo'ysinuvchi «O'zbekoltin» birlashmasi va boshqa oltin qazib olish korxonalari tashkil etildi. Birlashma qazib olgan flyus rudalaridan Olmaliq kon-metallurgiya kombinatining kimyo eritish zavodida oltin ajratib olish yo'lga qo'yildi. 1970 yili CHodak oltin koni ishga tushirildi. O'sha vaqtdan respublikada oltin qazib olish sanoati shakllandi, oltin olish oldingi yillardagiga nisbatan uch marta ko'paydi. 1972 yilda Ko'chbuloq koni va Angren oltin ajratish fabrikasi loyiha quvvatlarida ishlay boshladi. 1977 yili Kauldi, 1980 yili Marjonbuloq oltin qazib olish majmui, 1989 yili Zarafshon va Qizilolmachisoy konlari foydalanishga tonshirildi.

Respublika mustaqillikka erishishi bilan O'zbekiston hukumati uzoq yillar davomida sobiq ittifoq ixtiyorida bo'lgan oltin qazib olish sanoatini respublika mustaqilligini mustahkamlash yo'lida, rivojlantirish bo'yicha bir qancha tashkiliy choralar ko'rdi. «O'zbekoltin» birlashmasi negizida O'zbekiston Respublikasining

Qimmatbaho metallar Davlat Qo'mitasi tashkil etildi (1992 yil). Bu qo'mita 1994 yil O'zbekiston oltin qazib olish va olmosga ishlov berish korxonalari uyushmasi «O'zolmosoltin»ga aylantirildi. «O'zolmosoltin» uyushmasi (Toshkent shahrida) va boshqaruvi Navoiy shahrida bo'lgan «Qizilqum-kamyobmetalloltin» kotserni (1991 yil) faoliyat ko'rsatmoqda. «O'zolmosoltin» uyushmasi tarkibida Angren, Marjonbuloq (Jizzax), CHodak (Namangan), Kauldi (Toshkent), Zarmiton (Samarqand) oltin konlari, olmos qirralash fabrikasi (Toshkent viloyati) va boshqa tashkilotlar bor.

Respublikada oltin qazib olish sanoatining ikkinchi yirik markazi «Qizilqumkamyobmetalloltin» kontsernining bosh korxonasi — Navoiy kon-metallurgiya kombinatidir. Kombinat Muruntov va boshqa oltin konlarini ishga tushirish maqsadida 1958 yildan boshlab qurila boshlagan. O'ning asosiy ishlab chiqarish quvvatlari Zafarobod, Nurobod, Zarafshon, Uchquduq shaharlarida joylashgan. Yangi quvvatlarni ishga tushirish jadal olib borilmokda. Kombinatda zargarlik buyumlari zavodi ishlab turibdi. Zarafshonda 1993 yilda tashkil etilgan oltin qazib olish bo'yicha O'zbekiston- AQSH «Zarafshon-N'yumont» qo'shma korxonasi 1995 yilning may oyidan mahsulot bera boshladi.

Buyuk Britaniyaning «Lonro» firmasi bilan birgalikda Markaziy Qizilqumda oltin rudalari koni ishga tushirildi va oltin ajratib olish bo'iicha katta korxonasi — «Amatayti Gold-fil'dz» qo'shma korxonasi loyihasi amalga oshirildi.

Respublikada 40 ta oltin koni aniqlangan bo'lib, hozir bu konlarning faqat 12 tasi qazilmoqda. Oltinning asosiy zahiralari Markaziy Qizilqumdagi oltin konlarida mujassam. O'zbek oltini jahonning eng yuqori sifat standartlariga moe bo'lib, to'rtta to'qqiz raqami bilan baholanadi va u oxirgi 20 yilda e'tiroz (reklamatsiya) olgani yo'q. So'nggi yillarda u sifati uchun bir necha bor halkaro sovrinlar bilan takdirlandi.

Evrosiyo qit'asida eng katta hisoblanadigan, rudasi tarkibida oltin ko'p bo'lgan Muruntov koni dunyodagi gigant konlari jumlasiga kiradi. Ushbu konning topilishi xalkaro geologiya jamoatchiligi tomonidan oltin qazib chiqarish bo'iicha XX asr ikkinchi yarmining eng katta kashfiyoti deb e'tirof etildi.

Muruntovdagi affinit korxonasida zamonaviy oltin tozalash texnologiyasi joriy etilgan bo'lib, u bir qancha nou-xauni o'z ichiga oladi. Bu esa, juda yaxshi tovar ko'rinishiga ega bo'lgan yuqori probali oltin olish imkoniyatini beradi.

Mamlakat mustaqilligining dastlabki yillarida infratuzilmasi yuqori darajada rivojlangan Samarqand va Toshkent viloyatlarida oltin rudali konlar aniqlandi va razvedka qilindi. Dunyoning eng yirik oltin rudali provintsiyasi bo'lgan Qizilqumdagi Muruntov koni bilan bir qatorda Aji-bugut, Bulutkon, Balpantov, Aritontov, Turbay va boshqa yangi konlar aniqlandi va o'rganildi.

Hozirgi O'zbekistonning oltin zahiralari dunyoning eng mashhim va ishonchli banklarida saqlanmoqda. Ular orasida nemis «Doyche bank»i va SHveytsariyaning «YuBS» banki bor. Respublika xukumati katta daromad olish uchun bu oltinni ma'lum vaqtga valyutaga aylantirmoqda. Oltin zahiralarni garovga olib, O'zbekistonga strategik iqtisodiy loyihalarni amalga oshirish uchun kreditlar ajratilmokda.

Xulosa qilib shuni aytish kerakki, oltin qazib chiqarish bo'yicha juda katta ishlar amalga oshirildi. Natijada O'zbekiston oltin qazib chiqarish bo'yicha dunyoda

yettinchi o'ringa, MDH da esa ikkinchi (Rossiyadan keyin) o'ringa chiqib oldi! Aholi jon boshiga oltin ishlab chiqarish hajmi bo'yicha Uzbekiston MDHda birinchi va dunyoda beshinchi o'rinda turadi.

Mustaqillik yillarida oltin qazib olish va uni iste'mol qilish bo'yicha erishilgan daraja haqida 7-jadval orqali muayyan tasavvurga ega bo'lish mumkin.

7 - jadval

Oltin qazib olish dinamikasi (tonna hisobida)

Ko'rsatkichlar	1991 y.	1995 y.	2010 y.	2015 y.	2020 y.
Jahon buyicha oltin qazib olish, shu jumladan:	2159	2273	3745	3483	
Janubiy Afrika Respublikasi	601,1	522,4	428	399	295
Amerika Qo'shma SHtatlari	293,5	317	355	335	256
Avstraliya	236,1	253,5	296	291	262
Kanada	175,3	150,3	155	159	119
Rossiya	143,7	127,8	155	168	169
Xitoy	104	133	162	165	225
O'zbekiston	75	66,6	88	86	-
Indoneziya	24,0	66,0	88	86	140
Peru	15	57	133	133	208
Braziliya	88,6	64,4	-	-	80

Manba: Jurnal "Ekonomicheskoe obozrenie", mart, 2020 str.11;
USES Gold Statistics and Information

7-jadvalda keltirilgan va boshqa manbalardan olingan ma'lumotlarga qaraganda, 2017 yilda jahon miqyosida oltin qazib olish eng yuqori darajaga ko'tarilgan va 1980 yildagiga nisbatan 3 barobar ko'paygan.

Respublika kumush konlariga ham ega. Bular Navoiy viloyatidagi Visokovolnoe, O'qjetpes, Kosmonavtchi va Namangan viloyatidagi Oqtepa konlaridir. Katta miqdordagi tasdiqlangan zaxiralar oltin va mis-porfir konlarida mavjud. Oqtepa koni kumush qazib chiqarish bo'yicha eng istiqbolli va chet ellik investorlar uchun jozibali kondir.

O'zbekistonda qimmatbaho metallar bilan bir qatorda uran ham qazib olinadi. Uni olish uchun mineral xomashyo bazasi mavjud. Uran eng samarali va ekologiya nuqtai nazaridan optimal hisoblangan usul - yer ostida ishqorlarni yuvish usuli bilan olinadi.

Mis, ko'rg'oshin, ruh sanoati asosan Ohongaron-Olmaliq kon sanoati rayonida Kurg'oshinkon-Oltintopgan polimetall konlari, Qalmoqqir mis konlari negizida

shakllana boshlagan. Ushbu sanoat tarmog'ining yetakchi korxonasi tugal metallurgiya tsikliga ega bo'lgan Olmaliq kon-metallurgiya kombinata hisoblanadi. Kombinatning mis majmuasi Qalmoqqir mis koni, ruda boyitish fabrikasi, metallurgiya zavodidan, qo'rg'oshin - ruh majmuasi Ko'rg'oshikon, Oltintopgan, CHalaga va boshqa konlar, ruda boyitish fabrikasi, metallurgiya zavodlarini o'z ichiga oladi. Ular asosan tozalangan misni eksport qilmoqda. Har yili bir necha o'n ming tonna mis ishlab chiqarayotgan O'zbekiston mis zahiralari bo'iicha dunyoda 10-o'rinda turadi. Ruda konidagi rangli metallar qatlamlari asosan Toshkent viloyatining Olmaliq rudali maydonida joylashgan. Bu yerdagi uchta konda bir necha mis zahiralari bor deb taxmin qilinmoqta. Bundan tashqari, Dalnee koni razvedka qilingan. Zahiralarning kattaligi, qazib chiqarish tannarxi, rudadagi misning tarkibi jihatidan MDH mamlakatlarida hali unga teng keladigan kon yo'q.

Vol'fram, molibden, litiy sanoatining yirik korxonasi O'zbekiston qattiq qotishmalar va o'ta chidamli CHirchiq metallar kombinata hisoblanadi. Kombinat ingichka vol'fram (Samarqand) va Quytosh vol'fram, molibden (Jizzax) konlari rudalari hamda mis rudalaridan ajratib olinadigan molibden negizida ishlaydi. Kombinatda birinchi molibden quyilmasi 1956 yili olingan. 1957 yildan esa, qattiq qotishmalar ishlab chiqarish boshlangan. Kombinat mahsulotlari (100 turdan ortiq) elektrotexnika, po'lat eritish, kon burg'ilash sohalarida keng qo'llaniladi.

Respublikada yana bir qator nodir va sochma metallar — reniy, sachen, tellur, skandiypar ishlab chiqariladi, rangli metallarning ikkilamchi quyilmalarini olish yo'lga qo'yilgan. Alyuminiy parchalarini qaytadan eritib, yiliga bir necha un ming tonna ikkilamchi alyuminiy xalq xo'jaligiga yetkazib berilmoqda.

Kimyo sanoati. Ushbu sanoatning shakllanishi 1932 yilda SHo'rsuv oltingugurt koni (Farg'ona) ishga tushirilishi bilan boshlangan. Bu korxonada sobiq ittifokda ishlab chiqariladigan oltingugurtning 57 foizini bergan. Kimyo sanoatining eng yirik korxonalariga CHirchiq elektr kimyo kombinati, Navoiy kimyo birlashmasi va Qo'qon superfosfat zavodi kiradi.

Kimyo sanoatining asosiy tarmoqlaridan biri — bu mineral o'g'itlar ishlab chiqarish sohasidir. Unda qishloq xo'jaligi uchun zarur bo'lgan ammafos, ammiak salitrasi, ammoniy sulfat, superfosfat, karbonit, suyultirilgan ammiak, azotli va fosforli o'g'itlar ishlab chiqariladi. CHirchiq kimyo kombiniti, Farg'ona azotli o'g'itlar, Navoiy kimyo birlashmasida asosiy turdagi azotli o'g'itlar, Qo'qon superfosfat zavodi, Samarqand kimyo zavodi, Olmaliq «Ammafos» birlashmasida ammfos, od-diy va ammoniylashgan superfosfat, qumoq ammoniy kabi fosforli, o'g'itlar ishlab chiqariladi.

O'zbekiston kimyo sanoati korxonalari bir yilda 900 ming tonna azotli, 150 ming tonna fosforli o'g'itlar ishlab chiqarish imkoniyatiga ega. 2019 yilda O'zbekistonda 1024 ming tonna mineral o'g'itlar, 300 ming tonna oltingugurt, 995,4 ming tonna sul'fat kislotasi, 1224,3 ming tonna suyultirilgan ammiak ishlab chiqarildi.

Kimyo sanoatida mineral o'g'itlar ishlab chiqarish hajmi respublika qishloq xo'jachigi ehtiyoyasharini to'la ta'minlaydi, ularning bir qismi chetga chiqariladi. O'zbekiston qishloq xo'jachigida kaliy o'g'itlarga bo'lgan yillik ehtiyoj asoslangan me'yorlar bricha (100% oziq modda hisobida) 1000 ming tonnadan iorat.

Qashqadaryo viloyatidagi kaliy tuzlari konlarini o'rganish va uning negizida kaliyli o'g'itlar ishlab chiqaradigan Tubagaton kaliy zavodi qurilishi rejalashtirilgan.

Sulfat kislotasi kimyo sanoati tarmoqlari uchun muhim xomashyodir. Respublikamizda sulfat kislotasi ishlab chiqaradigan yirik quvvatlarga ega Olmaliq «Ammofos» birlashmasi, Samarkand kimyo zavodi, Navoiy kon-metallurgiya kombinati, Muborak gazni qayta ishlash majmuasida barpo etilgan.

Soda sanoatining Markaziy Osiyo mamlakatlarida yagona bo'lgan korxonasi — Qo'ng'irotda soda zavodi qurilishi 1995 yildan boshlandi (yillik loyiha quvvati 210 ming tonna).

O'simliklarni himoya qilishning kimyoviy vositachari (defoliant, desikat, gerbitsiy, insektitsid, fungitsidlar) «Farg'onaazot» birlashmasida (1965 yildan; magniy xlorot defolianta), Navoiy kimyo zavodida (1960 yildan; gerbitsitlar, insektitsidlar) ishlab chiqariladi. Bu korxonalarining yillik quvvati magniy xlorot defolianta bo'yicha 60 ming tonna, gerbitsit va insektitsitlar bo'yicha 5 ming tonnadan ortiq.

Respublika qishloq xo'jaligida o'simliklarni kasallik va zararkunandalardan kimyoviy himoya qilishda qo'llaniladigan oltingugurt kukuni SHo'rsuv kon-kimyo korxonasida hamda Muborak gaz majmuasida ishlab chiqariladi. Mahalliy resurslardan oltingugurt ishlab chiqarishni yiliga 50 ming tonnaga yetkazish rejalashtirilgan.

Kimyoviy tolalar va iplar xilma-xil xalq iste'moli tovarlari ishlab chiqarishda keng qo'llaniladi. «Elektrokimyosanoat» ishlab chiqarish birlashmasida kaprolaktam (yillik quvvati 80 ming tonna), Farg'ona kimyoviy tolalar zavodida atsetat iplar, «Navoiyazot» birlashmasida nitron atsetat tolalari (yiliga 40 ming tonnadan ko'proq), «Farg'onaazot» birlashmasida tsellyulaza atsetata (yillik quvvati 42 ming tonna) ishlab chiqariladi. Farg'ona furan birikmalari zavodida tsellyuloza mustaqilligini ta'minlash bo'yicha paxta lintidan yiliga 30 ming tonna tsellyuloza ishlab chiqarishga ixtisoslashgan quvvatlar barpo etilmokda.

Respublika kimyo sanoatida ishlab chiqarilgan 32,6 ming tonna kimyoviy tola va iplarning 27,4 ming tonnasini nitron tola va iplari, 5,2 ming tonnasini atsetat iplari tashkil etadi. Kaprolaktamning yuz foizi (yiliga 65-70 ming tonna), atsetat va nitron tolalarining deyarli uchdan ikki qismi respublikadan tashqariga jo'natiladi. Farg'ona kimyoviy tolalar zavodida 23 ming tonna kaprolaktamni qayta ishlab 20 ming tonna kapron va iplar tayorlashga imkon beradigan quvvatlar qurilmoqda.

Kimyo sanoatida gidroliz korxonalari ikkinchi jahon urushidan keyingi yillardan qurila boshladi. Farg'ona furan birikmalari, Yangiyo'l biokimyo, Andijon gidroliz zavodlarida asosiy xomashyo — chigit shuluxasi, sholi qobig'idan texnik etil spirti, furfurool, ozuqa achitqilari (xamirturishlar), furil spirti, ksilit, laprol, katalizatorlar va boshqa mahsulot ishlab chiqarilgan. Utgan asrning 90-yillari boshida ushbu za-vodlarda g'alladan oziq-ovqat (etil) spirti ishlab chiqarish o'zlashtirildi: Andijon biokimyo zavodida yiliga 915 ming dal, Qo'qon ishlab chiqarish birlashmasida 1800 ming dal etil spirti ishlab chiqaradigan yangi quvvatlar ishga tushirildi. Natijada oziq-ovqat, tibbiyot, atir-o'pa va boshqa sanoat tarmoqlarini respublikamizning o'zida ishlab chiqarilgan spirt bilan ta'minlash imkoniyati yaratildi. Bu korxonalarda yiliga 4 ming tonnaga yaqin karbon kislotalari

ham ishlab chiqariladi. Andijon biokimyó zavodida quruq xlorella biomassasini tayyorlash yo'lga qo'yilgan.

Rezina mahsulotlari Angren «O'zbekrezinatexnika» birlashmasi va Toshkent rezinatexnika mahsulotlari zavodida ishlab chiqariladi. Ilgari asosan maxsus rezina mollari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan «O'zbekrezinatexnika» birlashmasi 1987 yildan boshlab xalq iste'moli mollari ishlab chiqarishga o'tdi. 1992 yildan birlashmada yengil avtomobillarning shinalari tayyorlash o'zlashtirildi. 1996 yildan yiliga yengil avtomobillar uchun 1,5 mln. dona, yuk avtomobillari uchun 200 ming dona shina ishlab chiqaradigan quvvatlar ishga tushirildi. Bundan tashqari, «O'zbekrezinatexnika» birlashmasi va kimyo sanoatining boshqa korxonalarida (Samarqand kimyo) kalishlar ishlab chiqarish yiliga 10 mln. juftga yetdi. SHuningdek, bu tarmoq korxonalari respublika avtomobil' sanoati uchun rezina-texnika mahsulotlari ishlab chiqaradi.

Respublika plastmassa va propilen mahsulotlarini qayta ishlovchi (Ohangaron «Santexlit», Jizzax plastmassa quvurlari zavodi), turli markadagi lak - bo'yoq mahsulotlari (Toshkent «Rangli lak» firmasi-lak bo'yoq zavodi), mebel' sanoati uchun sintetik smolalar (Farg'ona furan birikmalari zavodi), ro'zg'or kimyosi mahsulotlari («O'zro'zg'orkimyó» birlashmasi, Olmalits (Olmaliq maishi) ro'zg'or kimyosi zavodi, Namangan kimyo zavodi), Toshkent yog'-moy kombinati tarkibida sintetik yuvish vositalari ishlab chiqaradigan yirik korxonalar ishlab turibdi.

Yiliga 125 ming tonna polietilen plyonkasi va boshqa mahsulotlar ishlab chiqaradigan SHO'rtan gaz-kimyó majmuasi qurilmoqda.

Atir-o'pa mahsulotlari «Lola» firmasi (Toshkent), dori-darmonlar «O'zkimyofarm» birlashmasi (Toshkent kimyo-farmatsevtika zavodi) va «O'zfarmosanoat» davlat aktsiyadorlik kontserni korxonalarida ishlab chiqarilmokda.

Tarmokdagi bir necha korxonalarda g'o'zapoyadan mebel' va qurilish sanoatida keng qo'llaniladigan yog'och tolali taxtalar (orgalet) ishlab chiqarish o'zlashtirildi.

Istiqbolda kimyo sanoatini rivojlantirish fosforit, tsellyuloza, kaustik va kaltsiy sodasi, kaliy o'g'itlari, o'simliklarni kimyoviy ximoyalash vositalari, toluol, polimerlar kabi eng muhim xomashyo turlari bo'yicha respublikamizning mustaqillikka erishishini ta'minlash, mahalliy xomashyodan mahsulotlar ishlab chiqarish texnologiyasini yaratish, chet mamlakatlardan olinayotgan kimyo mahsulotlarining ko'p qismini, ya'ni asosiy turlarini respublikada ishlab chiqarishni tashkil etish, ishlab chiqarish chiqindilarini qayta ishlash, ishlab chiqarishni avtomatlashtirish, xorijiy texnologiyalardan foydalanish, ekologik muammolarni hal etish, kimyo sanoatining eksport imkoniyatlarini kengaytirish yo'nalishlarida ish olib borilmokda. Kimyo sanoati korxonalarida Xitoy, AQSH, Yaponiya, Germaniya, Italiya korxonalari bilan fan-texnika, savdo-sotiq sohalarida o'zaro hamkorlik yo'lga qo'yilgan, xorijiy sheriklar ishtirokida qo'shma korxonalar tashkil etilmoqda. Kimyo sanoati korxonalarini davlat tasarrufidan chiqarish va ularni asosan xissadorlik jamiyatlariga aylantirish ishlari amalga oshirilmoqda.

Respublika mustaqillikka erishgunga qadar kimyo sanoati korxonalari ham bevosita sobiq ittifoq Kimyo sanoati vazirligi tomonidan boshqarilgan.

O'zbekistondagi kimyo korxonalarini negizida 1991 yilda davlat kotserni tashkil etildi. 1994 yildan kontsern «O'zbekkimyosanoat» uyushmasiga aylantirildi.

Uyushma tarkibida 22 ta ishlab chiqarish korxonasi va birlashma, 8 qo'shma, 3 ilmiy-tadqiqot, 1 loyiha instituti, tashqi savdo firmasi va qator tashkilotlar bor.

Navoiy shahridagi «Navoiyazot» ishlab chiqarish birlashmasi malakatimiz kimyo sanoatidagi yirik korxonalardan biri hisoblanadi. Bugungi kunda jamoada 260 xil mahsulot ishlab chiqarilmoqda. 2017 yilda korxonada 6300 tonna nitron tolasi, 470 tonna metanol, 1000 tonna uksus kislotasi va 900 ming tonna ammiak silitrasi ishlab chiqargan. Korxonada mahsulotlari 20 dan ortiq mamlakatlarga, jumladan, Vengriya, Pokiston, Iroq, Turkiya, Hindiston, Afg'oniston, Rossiya, Belorus, Qozog'iston, Qirg'iziston va Turkmanistonga jo'natilmokda.

«Navoiyelektrkimyo» zavodi hissadorlik jamiyati mamlakatimizdagi eng yirik korxonalardan biri hisoblanadi. Bu korxonada o'simliklarni himoya qilishning kimyoviy voskalarini ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Unda «Trilan», «Fozalon», «Kotoran» qatoriga «Go'zal», «TSipermatin», «Ustine», «Bug'-dordir», «Neoron», «Danibol», «Sumpalfs» singari chet el preparatlaridan qolishmaydigan o'ndan ortiq mahsulotlar ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgan.

Mashinasozlik sanoati — xalq xo'jaligi uchun mashina va mexanizmlar, jihozlar, agregat va apparatlar, asbob-uskunalar, madaniy-maishiy mollar, shuningdek, mudofaa ahamiyatiga ega bo'lgan mahsulotlar ishlab chiqaruvchi og'ir sanoat tarmoqlari majmuidir. Mashinasozlik sanoati butun xalq xo'jaligini texnika bilan ta'minlashda moddiy asos hisoblanadi. Fan-texnika taraqqiyoti, xalqning moddiy-madaniy farovonligi va mamlakat quvvati mashinasozlik sanoati taraqqiyotiga bog'liq. Uning ahamiyati, eng avvalo, fan-texnika yutuqlarini ishlab chiqarishga va insonlar hayotining barcha sohalariga joriy etish asosida qo'l mehnatini mashina mehnatiga aylantirish, yengillashtirish, mashinani mashina bilan yaratish, te-jamkorlikni ta'minlash va mehnatning mazmuni va xarektirini o'zgartirishdan iborat. Mashinasozlik sanoati mahsulot sifatini yaxshilash, ishlab chiqarishning samaradorligini yuqori darajaga ko'tarishga imkoniyat yaratadi. Mashinasozlik sanoatining asosiy vazifasi milliy iqtisodiyotning barcha sohalarini yuqori unum bilan ishlaydigan mehnat qurollari bilan ta'minlashdan iborat. Ular turli tarmoqlar va korxonalarda tayyorlanadi. Hozirgi kunda mashinasozlik sanoatining 15 tarmog'i mavjud bo'lib, ular tasarrufida 100 dan ortiq yirik korxonalar faoliyat ko'rsatmoqda.

Mustaqillik yillarida mashinasozlik sanoati korxonalarini tomonidan ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning turlari keskin o'zgardi. Uni 8-jadvalda keltirilgan raqamlardan ham ko'rish mumkin.

8-jadval

O'zbekiston mashinasozlik sanoatida muhim mahsulot turlari

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	1990y	1995y	2017y	2018y	2019y	2020y
Avtomobillar	ming dona	-	-	31,3	140,2	173,3	
Avtobuslar	dona		-	483	108,0	1116	

Kuchlansh trans-formatorlari	ming kva	8600,0	780,3	134,0	911,3	1423,7	
Traktorlar	ming dona	23,3	4,0	1,0	2,9	2,5	
Traktor tirkamalari	ming dona	36,0	1,4	0,4	0,5	0,6	
Traktor kul'- tivatorlyari	ming dona	14,8	0,4	1,2	1,4	1,6	
Paxta terish mashinalari	dona	5287	1121	356	28	-	
Maxsus elektrik ko'prik kranlari	dona	338	14	12	21	30	
Akkumlyatorlar	ming dona	-	-	24,0	375	445	

*Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari

Mashinasozlik sanoati tarkibida metall ishlash sohasi ham mavjud bo'lib, bu soha o'z navbatida, metall buyumlar tayyorlash, metall konstruksiyalar hamda mashina va asbob-uskunalar ta'miri tarmoqlaridan iborat. Bunday faoliyat bilan 2,5 mingdan ortiq korxonalar shug'ullanmoqda.

O'zbekiston mashinasozligiga avtomobilsozlik, samolyotsozlik, traktorsozlik va qishloq xo'jalik mashinasozligi, elektro-texnikasozlik va vagonsozlik, asbobsozlik va kabelsozlik kabi yirik tarmoqlar kiradi.

Mashinasozlik va metall ishlab chiqarish sanoatining o'sish sur'atlari umumsanoat ishlab chiqarishi sur'atlaridan ancha yuqori bo'lib, bu holatni 9-jadvalda keltirilgan ma'lumotlardan ko'rish **mumkin**.

9 – jadval

O'zbekistonda sanoat mahsuloti, jumladan, mashinasozlik mahsuloti xajmining o'sishi

Ko'rsatkichlar	1995y	2005y	2007y	2010y	2018y	2019y	2020y
Jami sanoat	0,1	6,4	6,8	7,2	10,8	12,1	
SHu jumladan: mashinasozlik va metall ishlash	9	10	11	31,1	24,2	29,5	

Avtomobil' sanoati – mashinasozlikning muhim tarmoqlaridan biri bo'lib, uning korxonalarida avtomobillar, tirkama (pritsep) va yarim tirkama yuk tashish moslamalari, avtomobillarga ehtiyot qismlar, agregatlar va boshqa ehtiyot qismlar ishlab chiqariladi. O'zbekiston – Markaziy Osiyoda yengil va yuk avtomobillari ishlab chiqarishni yo'lga qo'ygan birinchi davlat hisoblanadi. Iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlaridan biri bo'lgan avtomobil' sanoati 2020 yilga kelib taraqqiyotning yangi bosqichiga chiqdi. 2020 yilda Asakadagi avtomobil' zavodida 180 mingdan ziyod yengil mashina, Samarqand avtomobil' zavodida esa mingdan ortiq avtobuslar ishlab chiqarildi. Bu korxonalarda tayyorlanayotgan "Lasetti", "Neksiya", "Matiz" va "Isuzu" singari o'zbek avtomobillari o'zining yuqori sifati, qulayligi va boshqa ko'pgina ko'rsatkichlari bilan tashqi avtomobil' bozorida tobora

xaridorgir bo'lib bormoqda. SHu davrgacha ishlab chiqarilgan avtomobillar soni 1 milliondan oshib ketdi.

Qishloq xo'jaligi mashinasozligi mashinasozlik sanoatining eng yetakchi tarmog'i hisoblanadi. Bu tarmoq korxonalari qishloq xo'jaligi uchun mashinalar tizimiga tegishli barcha mashina-mexanizmlarni yetarli darajada ishlab chiqarmoqda. Tarmoq korxonalari mahsulot ishlab chiqarishni yildan yilga jadal sur'atlar bilan ko'paytirmoqdalar. Buni 1995-2019 yillardagi mahsulot xajmini o'sish sur'atlaridan ko'rish mumkin. Agar 2001 yilda mahsulot ishlab chiqarish xajmi 1995 yilga nisbatan 1,5 baravar oshgan bo'lsa, 2004 yilda 2,1 baravar, 2019 yilda 2,5 baravar ko'paygan.

Paxta tozalash sanoati mashinasozligi «O'zbekpaxtamash» birlashmasida jamlangan. Uning tarkibida Toshkent mashinasozlik zavodi (bosh korxon), Andijon «Tojmetall» zavodi va Kattaqo'rg'on «Paxtamash», CHustdagi «Olmospaxtamash» zavodlari, Toshkent davlat maxsus paxta tozalash uskunalari konstruktorlik byurolari bor. Bu sohaning asosiy mahsulotlari – paxta tayyorlash punktlari, paxta tozalash zavodlari uchun texnologik qurilmalar, arrali va jo'vali (valikli) paxta tolasini ajratish (jun) mashinalari, linterlar, tola tozalagichlar, chigit saralash va tozalash mashinalari, transportyorlar, g'aram buzgichlar, paxta uzatkichlar, tunnel ochish mashinalari, paxta g'aramlarini shamollatish va chang tutish mashinalari, shuningdek, kanopni qayta ishlash mashina va qurilmalari – jami 50 xil dan ortiq mahsulot turlarini o'z ichiga oladi.

Qurilish materiallari sanoati. Respublika qurilish materiallari ishlab chiqaradigan ko'p tarmoqli sanoatga ega. TSement, asbest-tsement, devorbop materiallar, yumshoq yopqich va gidrozolyatsiya materiallari, tabiiy toshlardan qoplama material (plita)lar, noruda qurilish materiallari, qurilish keramikasi, issiqlik izolyatsiyasi materiallari, ohak, gips, bog'lovchi materiallar va ulardan buyumlar, sanitariya-gigena jihozlari, polimer xomashyodan qurilish materiallari va buyumlar, temir-beton konstruksiyalari va boshqa ishlab chiqarish tarmoqlari mavjud. O'zbekistonda tabiiy xomashyodan qurilish materiallari sifatida foydalanish tarixi uzoq o'tmishga borib taqaladi. Ayniqsa, binolar qurilishida xom g'isht, guvala, yog'och sinch, oddiy tuproq(loy)dan tiklanadigan paxsa asrlar davomida asosiy qurilish material bo'lib kelgan. Xumdonlarda pishirilgan g'isht, sopol, chinni koshin, ganch, yo'nilgan granit, marmar toshlar saroy, madrasa, masjid, rabotlar qurilishida keng qo'llanilgan.

Hozirgi davrda ushbu tarmoq korxonalarida 150 dan ortiq nomdagi mahsulot turlari tayyorlanadi. Jumladan, 2019 yilda 6,0 mln. tonna tsement, 300 mln. shartli taxta asbest-tsement shiferlari, 7,2 mln. m² deraza oynalari, 1,2 mln m² lenolium ishlab chiqarilmoqdi.

Engil sanoat. Hozirgi davrda O'zbekiston yengil sanoati ko'p tarmoqli industrial kompleks bo'lib, uning tarkibida paxta tozalash zavodlaridan tashqari, to'qimachilik, trikotaj, shoyi to'qish, tikuvchilik, ko'npoyabzal, gilamchilik, chinnifayans buyumlari va attorlik mollari ishlab chiqarish sohalarida 200 ta yirik va o'rta korxonalar bor. Respublika sanoat mahsulotlari umumiy hajmida yengil sanoat hissasi 9,3 % ni tashkil etadi. Bu tarmoqda 130 mingga yaqin xodim ish bilan band. Yengil sanoat tarmog'i faoliyatining asosiy ko'rsatkichlari ... jadvalda keltirilgan.

Engil sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish dinamikasi

Mahsulotlar nomi	2001 y.	2002 y.	2003 y.	2004 y.	2010 y.	2018 y.	2019 y.
Paxta tolasi, ming t.	1138,1	1160,0	946	1008,0	1188,2	1171,2	
Ipak paxta tolasi kalavasi, ming t.	144,3	167,8	159,8	159,1			
Ipak tolasi, ming t.	1,3	0,9	0,6	0,7	0,8	0,9	0,9
Ip gazlama, mln. m ²	401,8	429,4	421,3	346,2	258,3	176,0	158,6
SHoyi gazlama, mln.m ²	5,3	5,2	5,4	5,3	3,4	3,5	4,2
Gilam va gilamchilik mahsulotlari, ming m ²	1670	1809	7467	16524	17377	17604	21213
Paypoqlar, mln. juft	15,8	12,2	18,4	19,0	19,3	8,8	4,9
Trikotaj mahsulotlari, mln. dona	38,2	31,4	35,1	39,4	36,3	41,5	52,7
Poyabzal, mln. juft	6,8	7,2	6,8	5,1	2,3	2,6	2,7

Oziq-ovqat sanoati. Respublika mustaqillikka erishganidan so'ng oziq-ovqat sanoatida chuqur tashkiliy va iqtisodiy o'zgarishlar amalga oshirildi. Ko'pgina korxonalar davlat tasarrufidan chiqarilib, ochiq turdagi aktsiyadorlik jamiyatlariga aylantirildi, ilgari tarmoq korxonalariga rahbarlik qilgan vazirliklar tugatilib, «Yog'-moy va oziq-ovqat sanoati» va «O'zgo'shtsanoat» uyushmalari, «O'zmevasabzavot-xolding» kompaniyasi, «O'zdonmahsulot» davlat-aktsiyadorlik kompaniyasi tashkil etildi.

Sanoatning bu tarmog'i asosan xomashyoni qayta ishlashga asoslangan. Respublika umumiy sanoati mahsuloti hajmida oziq-ovqat sanoati 9,3%ni tashkil etgan. Oziq-ovqat sanoati tarmog'ida go'sht va go'sht mahsulotlari, yog'-moy, sut va sut mahsulotlari, shakar, non va non mahsulotlari, makaron, meva-sabzavot konservalari, qandolat, choy qadoqlash, uzum va shampin vinosi, spirt, aroq, pivo, chanqoqbosar ichimliklar, tamaki, sovun va boshqa mahsulotlar ishlab chiqaradigan ko'plab sanoat korxonalari faoliyat ko'rsatmoqda.

Oziq-ovqat sanoatida 2001-2019 yillarda erishilgan daraja haqida quyidagi jadvalda keltirilgan asosiy ko'rsatkichlar orqali muayyan tasavvurga ega bo'lishi mumkin.

Oziq-ovqat sanoati mahsulotlarini ishlab chiqarish dinamikasi

	2001 y.	2002 y.	2003 y.	2004 y.	2010 y.	2018 y.	2019 y.
Go'sht va go'sht mahsulotlari, ming t.	122,3	147,4	169,6	177,6	152,7	157,8	155,5
Sut va sut mahsulotlari, ming l.	186,9	216,6	255,9	271,1	250,6	268,6	267,9
Mol yog'i, ming t.	2,0	1,9	1,6	1,7	1,7	3,0	2,0

O'simlik yog'i, ming t.	236,8	222,2	218,5	222,7	261,7	293,5	280,7
Pishloq va yog'li brinza, ming t.			0,7	0,8	0,9	0,5	0,3
Qand-shakar, ming t.	288,0	217,2	248,2	193,7	146,4	170,6	170,9
Un, ming t.	1784,9	1769,3	1299,2	1737,2	1576,2	1674,9	1757,5
Krupa, ming t.	62,6	36,4	42,2	20,1	36,8	24,4	10,7
Non va non mahsulotlari, ming t.	846,7	842,8	745,2	729,2	685,7	606,2	716,2
Konservalar, mub,			547,0	357,8	370,3	437,3	361,9
Qandolat mahsulotlari, ming t.	62,5	61,1	49,6	60,4	32,0	32,0	32,6
Makaron mahsulotlari, ming t.	92,2	74,6	54,4	50,2	50,8	45,6	39,1
Margarin mahsulotlari, ming t.	19,3	19,3	17,7	20,0	21,3	22,0	17,9
Kir sovun, ming t.	36,2	41,0	48,6	49,7	55,0	57,3	48,3
Atir sovun, ming t.	1022	1501	1595	405	621	1574	1195
Uzum vinosi, ming dal.	7185	8381	6236	4231	4314	4411	5602
Aroq va likeroaroq mahsulotlari, ming dal	6631	6134	6523	6945	6805	6918	9249
Alkogolsiz ichimliklar, ming dal	13,6	12,7	6,4	4,5	7,5	11,7	17,9
Mineral suvi, mln yarim litr	102,6	144,8	166,8	159,9	147,5	143,3	190,1
CHoy tabiiy, ming t.	6,5	5,3	8,0	6,1	8,4	13,5	16,4
Tamaki mahsulotlari, mln dona.	6976	7044	6520	6167	5349	7986	8761

Qisqacha xulosalar

Sanoat milliy iqtisodiyotining yetakchi tarmog'i hisoblanadi. Ijtimoiy ishlab chiqarishni rivojlantirishda, aholining farovonligini oshirishda uning ahamiyati beqiyosdir.

O'zbekiston sanoati juda katta tarixiy yo'lni bosib o'tgan va istiqloq yillarida, XX asrning oxirgi 10 yilida tubdan o'zgarib, bozor iqtisodiyoti talablariga mos ravishda rivojlana boshladi. 80-yillarning o'rtalaridan boshlangan sanoat inqirozi tugatilib, 1995 yildan boshlab uning o'sishi sur'ati kuchaya boshladi. 2020 yildagi o'sish 1995 yildagiga nisbatan taxminan 250foizni tashkil etadi.

Sanoatning eng muhim sohasi og'ir sanoat bo'lib, u boshqa tarmoqlarga nisbatan juda tez o'smoqda. Ayniqsa, uning yoqilg'i-energetika, mashinasozlik, metallurgiya va qurilish materiallari tarmoqlari tez rivojlandi.

O'zbekiston sanoati fan-texnika taraqqiyoti, boshqaruvi va tashkil etilishining takomillashuvi, kadrlar salohiyatining yuqori darajaga ko'tarilishi hamda xorijiy investitsiyalarning ko'plab jalb etilishi tufayli izchil rivojlana boshladi. Mustaqillik yillarida uning tarmoq Tuzilmasi tubdan o'zgardi va natijada yangidan-yangi tarmoqlar yuzaga keldi.

Sanoat sohasida ajoyib yutuqlar bilan birga bir qator kamchiliklar va hal etilmagan muammolar ham bor. Hozirgi kunda muammolarning yechimini topish uchun O'zbekistonda barcha imkoniyatlarga - juda katta moddiy, mehnat, moliyaviy

va intellektual resurslarga ega. Ulardan oqilona foydalanish asosida respublika sanoatini qudratli sanoatga aylantirish va samaradorlik jihatidan yanada yuqori darajaga ko'tarish mumkin.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Sanoatning asosiy xususiyatlari va sanoat ishlab chiqarishining xalq xo'jaligining boshqa sohalar bilan o'zaro bog'liqligi nimalarda namoyon bo'ladi?
2. O'zbekiston sanoatining rivojlanish bosqichlari va sanoat tarmoqlarining taraqqiyoti.
3. Sanoat va bozor xo'jaligi hamda uning xorijiy bozorga chiqish imkoniyatlari va yo'llari nimalardan iborat?
4. Sanoat ishlab chiqarishning xalqaro hamkorlik sohasidagi vazifalari nimalarni taqazo etadi?

3-mavzu. Sanoat tarmoq tuzilmasi va tarkibiy siljishlar

Reja:

- 3.1. Tuzilma siyosati, uning mohiyati va ahamiyati**
- 3.2. Ijtimoiy mehnat taqsimoti va sanoat tarmog'ining shakllanishi**
- 3.3. Sanoatning tarmoq tuzilmasi va uni belgilovchi omillar**
- 3.4. Tarmoq tuzilmasi o'zgarishining asosiy tendentsiyasi**

Tayanch iboralar: *Tuzilma siyosati, ijtimoiy mehnat taqsimoti, sanoat tarmog'i tuzilmasi, sanoat tarmoq tuzilishining ko'rsatkichlari. Sanoat tarmoq tuzilmasining progressivlik mezon. Sanoat tarmoq tuzilishini belgilovchi omillar. Tarmoq tuzilmasi o'zgarishining asosiy tendentsiyasi. Sanoatning zamonaviy tarmoq tuzilmasi va uni takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari.*

3.1. Tuzilma siyosati, uning mohiyati va ahamiyati

Tuzilma siyosati haqida mulohaza yuritishdan oldin, Tuzilmaning o'zi nima ekanligini bilib olishimiz zarur. Tuzilma lotincha, «structura» so'zidan olingan bo'lib, narsalar tarkibiy qismlarining o'zaro bog'liq ravishda joylashishini, tuzilishini bildiradi. Tuzilma siyosatining mohiyati sohalarning tuzilmaviy jihatlarini belgilab berish, yo'lga solib turishdan iboratdir. Ana shu nuqtai nazardan mustaqillikning o'tgan davri uchun va 2015-2020 yillarga mo'ljallangan iqtisodiy siyosatning yo'nalishi va xususiyatlari doirasida belgilangan milliy iqtisod

tuzilmasida progressiv o'zgarishlarni amalga oshirish, tarmoqlararo va tarmoq ichki mutanosibliklarini (proportsiyalarini) takomillashtirish, fan-texnika taraqqiyotini belgilovchi tarmoqlarni ustuvor rivojlantirishni davom ettirish vazifasi muhim ahamiyatga molikdir.

Davlat strategiyasiga muvofiq ijtimoiy ishlab chiqarish va jumladan, sanoat tuzilmasini izchil tarzda takomillashtirish ko'z ilg'aydigan istiqbolda quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

- xalq xo'jaligi va uning yetakchi tarmog'i bo'lgan sanoatni balanslashtirilgan tarzda va izchil rivojlantirish;
- iqtisodiyotni, xususan, sanoatni asosan intensiv rivojlantirish yo'liga o'tkazish, uning samaradorligini oshirish, moddiy mehnat va moliyaviy resurslar iste'molini ratsionallashtirish, ularni har tomonlama tejash;
- iqtisodiyotning, jumladan, sanoatning ijtimoiy yo'nalishini yanada kuchaytirish, milliy iqtisodning aholi faravonligini oshirish bilan bog'liq bo'lgan xilma-xil vazifalar tomon yanada chuqurroq burilishini ta'minlash lozim.

Bir butun qismlarning muayyan o'zaro aloqasi, bir-biriga nisbatan joylashuvi bulgan tuzilmaning ahvolini proportsiyalar (mutanosibliklar) juda ham aniq va konkret tarzda ifodalaydi. Iktisodiy jarayonlarning mohiyatini chuqur bilib olish va ularni rejalar, bashoratlar va loyihalarda tatbiq etish, ijtimoiy va shaxsiy iste'molni, fan-texnika taraqqiyotining, milliy iqtisodning tegishli ishlab chikarishlari va tarmoqlari rivoji istikbollarini sinchkovlik bilan hisobga olish, rejalarni zarur rezervlar bilan mustahkamlash, ana shularning hammasi prognozlash va loyixalashtirish texnologiyasining eng muhim tarkibiy, tuzilmaviy qismlari bo'lib, ularga qat'i rioya qilish vazifalarining mutanosibli, balanslashtirilganligi, realligi, qo'yilgan maqsadlarga erishishdagi ishonchliligi, ta'sirchanligining shartidir.

O'zbekiston davlatining iqtisodiy strategiyasida xalq xo'jaligi tuzilmasini takomillashtirish, uning tarmoqlarini rivojlantirish yuzasidan muhim topshiriqlar hamda bu tarmoqlarning marralari batafsil belgilab berilgan.

Takror ishlab chiqarishning hozirgi sharoitlarida iktisodiy o'sish iktisodiyot ko'lamining o'sishi bilangina emas, balki iste'molda ham, ishlab chiqarishda ham tuzilmaviy siljishlar, ularning tezligi va samaradorligi bilan aniqlanadi.

Tuzilmani aniqlovchi siyosatni shakllantirish iqtisodiyotdagi tuzilmaviy o'zgarishlarni sifat jihatdan baholashni aniqlashning prishgipial xususiyati iqtisodiyotning o'sish sur'ati ko'rsatkichlarining degratsiya yuz berishi muammosini xalq etishi zarurligidir, chunki ayni bir sur'atning o'zi bir necha tarmoqlarning turli o'sish sur'atlarida ifodalanishi mumkin. Bu bir xil bo'lmagan iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlariga olib kachadi. Bu muammo oqibatda u yoki bu sohaga ustuvorlik (afzallik) berish tizimini yaratilishini taqozo etadi. Masalan, fan-texnika taraqqiyotida to'liq aks etadigan sohalar ajralib turadi: yoqilg'i-energetika, elektronika, mashinasozlik, kimyo. SHuning uchun bu tarmoqlar o'sish sur'atlari bo'yicha sanoat o'sishidan yuqori turishi kerak. Mashinasozlikning tarmok tuzilmasida ham jiddiy o'zgarishlar yuz berishi zarur. Kimyoda biotexnologiya va nanotexnologiya qo'llab, nozik organik sintez mahsulotlarini ishlab chiqarish jadal sur'atlarda rivojlanishi zarur.

Tarkibiy o'zgarishlarning yo'nalishi, ularning jadalligi va ko'lamini aniqlash muxim ish. Ayni vaqtda iqtisodiy darajasi bir xil yoki iqtisodiyotdagi tuzilma yo'nalishlari o'zgarishi o'xshash bo'lgan mamlakatlar guruhi bo'yicha tarmoqlararo komplekslar va ayrim tarmoqlar ishlab chiqarishi va iste'molining rivojlanishidagi umumiy qonuniyatlarni aniqlash - bu, barcha analitik materialchar istiqbolni prognozlashtirish belgilashning muhim zamini hisoblanadi.

SHu bilan birga, tuzilma yo'nalishlari o'zaro muvofiqlashtirilishi kerak, chunki rivojlanish strategiyasiga muvofiq tarmoqlararo komplekslar va tarmoqlarni rivojlantirish uyg'unlashtirilishi zarur.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenta I.Karimovning birinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining XIV sessiyasida qilgan ma'ruzasi va keyingi chiqishlarida mamlakatimizning yangi - XXI asr boshlaridagi asosiy vazifalari aniq belgilab berilgan. Ularda tabiiyki, yangi asrga qadam qo'ygan mamlakatimizning «iqtisodiyotni isloh etish va yashmi-yatni o'zgartirish borasidagi ishlar natijasini xolis baholash» bilan birgalikda «ustuvor yo'nalishlar va bundan keyingi rivojlanish strategiyasini shakllantirish» masalalariga alohida e'tibor qaratilgan.

Yangi asrning dastlabki yillaridagi taraqqiyot strategiyasi, jamiyatni yangilash, barcha sohadagi islohotlarni yanada chuqurlashtirish borasidagi faoliyat 6 ta ustuvor yo'nalishdan iborat. Birinchi ustuvor yo'nalish aholini yanada kuchli ijtimoiy himoya qilish, ikkinchi ustuvor yo'nalish mamlakat siyosiy va iqtisodiy hayotini, davlat va jamiyat qurilishini yanada jadallashtirish, uchinchi ustuvor yo'nalish jamiyat ma'naviyatini yanada yuksaltirish, to'rtinchi ustuvor yo'nalish kadrlar tayyorlash, beshinchi ustuvor yo'nalish iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarni ta'minlash, oltinchi ustuvor yo'nalish jamiyatdagi barqarorlik, tinchlik, millatlar va fuqarolararo totuvlikni, sarhadlarimiz daxlsizligini, mamlakatimiz hududiy yaxlitligini ta'minlashdan iborat.

Ana shu ustuvor yunalishlardan biri iqtisodiyotda, shu jumladan, sanoatda ham tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish bo'lib, sanoat boshqaruvi tuzilmasini yaxshilashdan tortib korxonalarni yangilash va texnik jihatdan qayta jihozlashga, mamlakatning boy tabiiy va mineral xomashyo salohiyatidan to'la, samarachi foydachanishda, eksportga moslangan va import o'rnini bosuvchi mahsulot ishlab chiqaradigan quvvatlarni barpo etishga qaratilmog'i darkor.

Iqtisodiyotni tarkibiy o'zgartirish jarayonida, ayniqsa, investitsiya dasturini amachga oshirish muhim ahamiyatga ega. Bu borada mamlakatda mo''jizaviy ishlar qilinmoqda. 2020-yilda asosiy kapitalga qo'yilgan investitsiyalarning 34,2 foizi sanoatga kiritilmoqda. Ana shu investitsiyalar asosida yangidan - yangi korxonalarning barcha viloyatlarda qurilayotganligi nafaqat hududlarning sanoat tizimini, balki ularning kiyofasini ham tubdan o'zgartirib yubormokda.

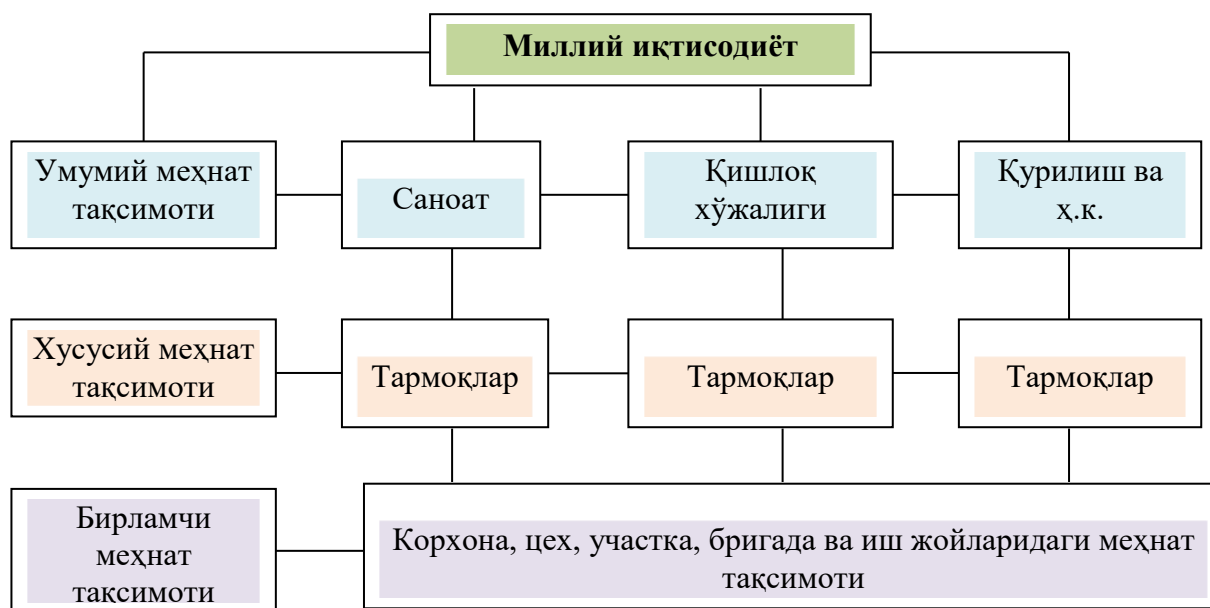
Respublika iqtisodiyotida, shu jumladan, sanoatda tarkibiy o'zgarishlarni ta'minlash natijasida davlatning qudratini yanada orttirish, mamlakat mustaqilligini mustahkamlash, yurtni obod etish va xalqning farovonligini yuqori darajaga ko'tarish mumkin.

3.2. Ijtimoiy mehnat taqsimoti va sanoat tarmog'ining shakllanishi

Ijtimoiy mehnat taqsimoti ma'lum buyum va maxsulotlar ishlab chikarish xajmining o'sishi va fan-texnika taraqqiyota natijasidir. Ishlab chikarish ko'lamining kengayishi esa ixtisoslashgan ishlab chikarishning konsentratsiyalashuvi va kichiklashuvi, yangi sanoat tarmoqlarining tashkil topishi va ilgari bunyod etilganlarni takomillashtirishni taqozo etadi.

Ijtimoiy mehnat taqsimotining mohiyati va ahamiyati to'g'risida so'z borganda, shuni aytish kerakki, u tufayli xo'jalik rivojlanishi natijasida sanoatning ayrim va mustaqil tarmoqlari ko'payadi, bu rivojlanish tendentsiyasi har bir ayrim mahsulotni chikarishnigina emas, hatto mahsulotning har bir ayrim qismini ishlab chikarishni xam va faqat maxsulot ishlab chikarishgina emas, hatgo mahsulotni iste'mol qilishga tayyorlashdagi ayrim ishlarni ham sanoatning alohida tarmog'iga aylantirishdan iborat.

Ijtimoiy mehnat taqsimoti uch shaklda: umumiy, xususiy va ayrim, birlamchi shaklda ro'y beradi. Xalq xo'jachigining yirik sohalari, ya'ni sanoat, qishloq xo'jaligi, kurichish, transport va achoqaning vujudga kelishi umumiy mehnat taqsimotining mahsulidir. Bu tarmoqlarning har birida sohalarning mustaqil ravishda ajralib chiqishi xususiy mehnat taqsimoti natijasidir. Birlamchi mehnat taqsimota esa, ishlab chikarishni korxonada ichida tsexlar, uchastkalar va yangi ish joylari tashkil etish bilan bog'liqdir. Bunday turkumlarga ajratish va uning mahsulini 3.1-chizmadan ko'rish mumkin.

3.1-chizma. O'zbekistonning milliy iqtisodiyoti tuzilmasi

Mexnat vositalarning mehnat buyumlariga ta'sir ko'rsatishiga qarab sanoat qazib oluvchi va ishlov beruvchi tarmoqlarga bo'linadi. Sanoatning bunday ikki qismga bo'linishi ishlab chikarish aloqalarini ko'rsatishga, material va yoqilg'i-energetika resurslarini, ishlab chikaruvchi va iste'mol qiluvchi tarmoqlar o'rtasidagi nisbatlarni asoslab berishga imkon yaratadi.

Ishlab chikariladigan mahsulotning funktsional vazifasiga binoan ham tarmoqlarni guruhlash mumkin. Bunda alohida guruxdar, bir qator tarmoqlar,

masalan, yoqilg'i ishlab chiqaruvchi yoqilg'i sanoati, oziq-ovqat mahsulotlari tayyorlovchi oziq-ovqat sanoatiga birlashishi mumkin.

Hozirgi paytda barcha sanoat tarmoqlari 18 kompleks tarmoqqa birlashtirilgan (3.1-jadval).

3.1 – jadval

O'zbekiston sanoatining kompleks tarmoqlari

№	Kompleks tarmoqlari	Kompleks tarmoqqa kiruvchi sohalar soni
1	Elektroenergetika sanoati	3
2	Ko'mir sanoati	2
3	Gaz sanoati	2
4	Neft' va neftni qayta ishlash	2
5	Qora metallurgiya	2
6	Rangli metallurgiya	4
7	Mashinasozlik va metallni qayta ishlash	36
8	Kimyo va neft'-kimyo sanoati	12
9	O'rmonsozlik, yog'ochni qayta ishlash va qog'oz sanoati	3
10	Qurilish materiallari sanoati	11
11	Oyna va chinni-fayans sanoati	2
12	Mikrobiologiya sanoati	10
13	Meditsina (farmatsevtika) sanoati	3
14	Poligrafiya	1
15	Engil sanoat	16
16	Oziq-ovqat sanoati	20
17	Un, yorma va yem sanoati	3
18	Qolgan tarmoqlar	21

3.3. Sanoatning tarmoq tuzilmasi va uni belgilovchi omillar

Tarmoq tuzilmasi deyilganda, uning tarkibi, tarmoklar o'rtasidagi nisbatlar va o'zaro bog'liqlik tushuniladi. Tarmoq tuzilmasi sanoat taraqqiyoti darajasini belgilaydi xamda unda yuz bergan va yuz beradigan o'zgarishlarni aks ettiradi.

Tarmoq tuzilmasiga binoan quyidagi jihatlarni aniqlash mumkin:

1. Ijtimoiy mehnat taqsimoti va kooperatsiyaning darajasini;
2. Mamlakatning iqtisodiy jihatdan mustaqil ekanligini;
3. Sanoat va butun xalk xo'jaligining ilmiy-texnika salohiyatini;
4. Mamlakat va uning viloyatlari sanoatining rivojlanish darajasini;
5. Ijtimoiy mexnat unumdorligi yoki ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligining darajasini;
6. Mehnatkashlarning moddiy faravonligi va madaniy darajasi o'sganligini.

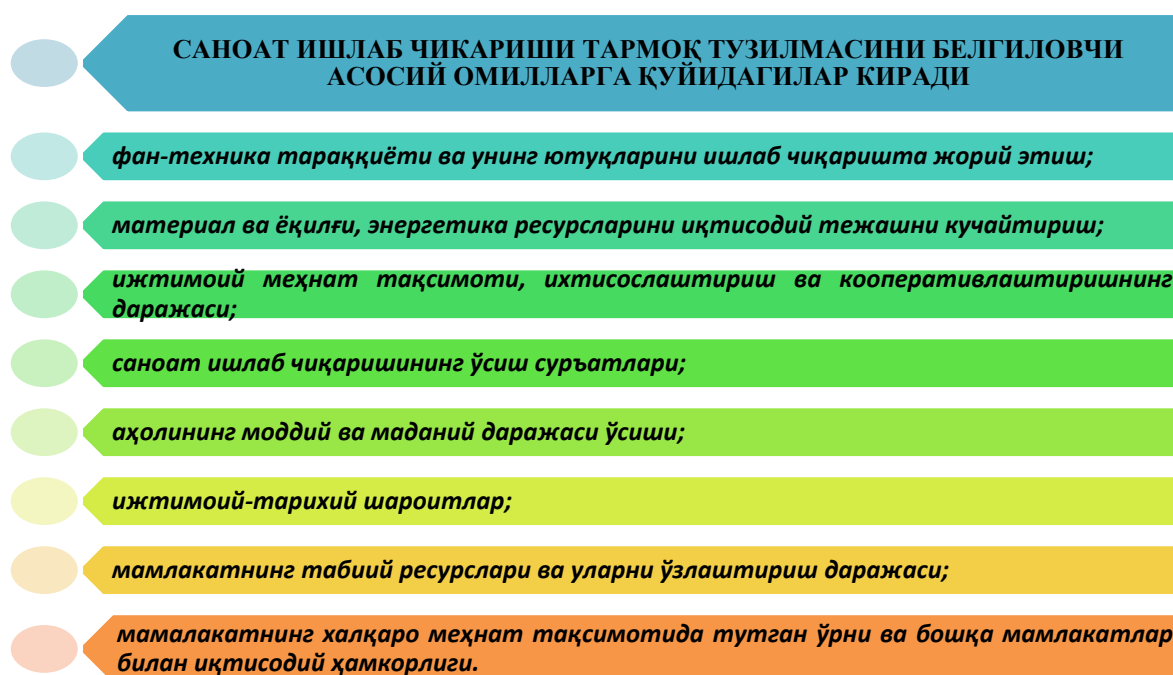
Sanoat tarmoqlari tuzilmasini tavsiflash uchun ayrim tarmoqlar o'rtasidagi ma'lum ishlab chiqarish aloqadorligini ifodalovchi miqdoriy nisbatlarni aniqlab olish kerak. Bu muammoni xal etish uchun bir qator ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Ulardan biri tarmoqlar o'rtasidagi nisbatlarni ifodalasa, ikkinchisi ma'lum davr ichidagi tuzilmaviy o'zgarishlarni, uchinchisi esa, ishlab chiqarish aloqalarini ifodalaydi.

ТАРМОҚ ТУЗИЛМАСИНИ ИФОДАЛОВЧИ КЎРСАТКИЧЛАР			
мустақил sanoat тармоқларининг сони	тармоқларнинг sanoat ишлаб чиқариши умумий ҳажмидаги салмоғи	тармоқ ривожининг суръати	тармоқнинг илгарилаб кетиш коэффициенти

3.2-chizma. Tarmoq tuzilmasini ifodalovchi ko'rsatkichlar

Mustaqil sanoat tarmoklarining soni mamlakat industrial taraqqiyoti, uning iqtisodiy va ilmiy-texnik salohiyati, iqtisodiy jihatdan mustaqilligini ifodalaydi.

Tarmoq tuzilmasi uning yalpi mahsulotining sanoat ishlab chiqarishi umumiy hajmidagi ulushi, ishchilar soni va asosiy fondlar qiymatidagi salmog'i ko'rsatkichlari bilan o'lchanadi.

3.3-chizma. Sanoat ishlab chikarishi tarmoq tuzilmasini belgilovchi asosiy omillar

Sanoat tarmoq tuzilmasi o'zgarishiga eng kuchli ta'sir ko'rsatuvchi omillardan biri fan-texnika taraqqiyotidir. Fan-texnika taraqqiyoti eng avvalo, yangi mehnat vositalari va mahsulotning yangi turlarini yaratish, mavjud asbob-uskunalar va texnologaya jarayonlarini takomillashtirish, yangilarini joriy etish bilan bog'liq. Bu esa, mavjud sanoat tarmoqlaridan yangidan-yangi sohalarning ajralib chiqishiga va shakllanishiga turtki beradi. Natijada progressiv hisoblangan avtomobilsozlik, asbobsozlik, radiotexnika va elektronika, lazer texnologiyasi tez sur'atlar bilan rivojlanadi.

Bundan tashqari, fan-texnika taraqqiyoti tufayli yangi progressiv xomashyo, materiallar, yoqilg'i, energiya turlaridan foydalanish sanoatda ishlab chiqarish xarakterini o'zgartiradi. Yuqori tejamkorlikka ega bo'lgan xomashyo, material yarim-fabrikatlar va yoqilg'i ishlab chiqaradigan tarmoklar iste'molchi tarmoqlarga mahsulot yetkazib berish ko'lamini kengaytirishlari natijasida xalq xo'jaligining

boshqa tarmoklar mahsulotlariga bo'lgan ehtiyoji nisbatan kamayadi. Masalan, sun'iy va sintetik tolani ishlab chiqarishning taraqqiy etishi to'qimachilik sanoatida bir so'mlik mahsulot uchun sarflanadigan tabiiy tola sarfini qisqartiradi. Natijada mahsulotning materialtalabligi kamayadi va sanoat bilan qishloq xo'jaligi, sanoatning qazib oluvchi tarmog'i bilan ishlov beruvchi tarmog'i o'rtasidagi nisbat o'zgaradi.

Sanoat tuzilmasining o'zgarishiga ishlab chiqarishni tashkil etishning ijtimoiy shakllari konsentratsiyalash, ixtisoslashtirish va kombinatlashtirish juda katta ta'sir ko'rsatadi. Ishlab chiqarishda kichik korxonalar nish ko'payishi tarmoq taraqqiyotini tezlashtirgani holda uning umumsanoat mahsulotidagi miqyosi oshishiga olib keladi. Ixtisoslashtirish ijtimoiy mehnat taqsimoti jarayonini ifodalagani holda ayrim mahsulotlar yoki mahsulot qismlarini mustaqil ishlab chiqarishga tayyorlashga, yanga sanoat tarmoqlari tashkil qilinishiga sabab bo'ladi. Masalan, ixtisoslashtirishning taraqqiy etishi natijasida mashinasozlikda butlovchi buyumlar sanoati, asbob-uskuna sanoati, asbobsozlik, elektronika va boshqa sohalar tashkil topadi.

Aholining moddiy farovonligini o'sishi ham sanoat tarmoqlari tuzilmasining o'zgarishiga muhim ta'sir ko'rsatadi. Bu omil ta'siri ostida yengil va oziq-ovqat sanoatlarida chiqariladigan mahsulotlar nomenklaturasi va assortimenti o'zgaradi, iguningdek, madaniy-maishiy buyumlar televizor, soat, fotoapparat, kir yuvish mashinasi, mototsikl, motoroller va boshqalarni ishlab chiqaradigan maxsus tarmoklar tashkil topadi.

Sanoat tarmoqlari tuzilmasiga ta'sir ko'rsatuvchi eng muhim omillardan yana biri mamlakatning xalqaro mehnat taqsimotidagi o'rni hisoblanadi.

Mustaqillik yillarida O'zbekiston sanoat tarmoqlari tuzilmasida g'oyat muhim o'zgarishlar ro'y bermoqda. Buni 3.2-jadval ma'lumotlaridan ham ko'rish mumkin.

3.2-jadval

**O'zbekiston sanoatida 1991 – 2020 yillar mobaynida
yalpi mahsulot ishlab chiqarishning tarmoqlar tuzilmasi dinamikasi
(yakuniga nisbatan foiz hisobida)⁵**

Tarmoq	1991 y	2017 y	2018 y	2019 y	2020 y
Butun sanoat	100	100	100	100	100
<i>SHu jumladan:</i>					
Elektroenergetika	2,8	8,5	8,1	7,9	7,7
Yoqilg'i sanoati	3,7	15,3	19,8	17,3	18,0
Qora metallurgiya	0,7	1,4	2,4	2,6	2,6
Rangi metallurgiya	9,7	10,0	10,9	10,4	10,0
Kimyo va neft' kimyo	4,3	5,3	5,1	5,7	5,5
Mashinasozlik va metallni qayta ishlash	11,6	9,9	16,1	16,2	17,5
Qurilish materiallari sanoati	5,2	5,1	4,9	5,3	5,5
O'rmon, yog'och va qog'oz sanoati	1,2	1,0	1,0	1,2	1,3
Engil sanoat	39,9	19,1	13,3	13,4	12,9
Oziq-ovqat sanoati	14,7	13,3	12,8	14,1	13,2
Boshqa tarmoqlar	6,2	3,3	5,6	5,9	5,8

⁵ Манба: 1991-2012-йилларга тааллуқли статистик тўпламлар.

1991-2020 yildagi O'zbekiston sanoatining tarmoq tuzilmasidagi o'zgarishining tahlili sanoat ishlab chiqarishida fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirishni ta'minlaydigan tarmoqlar rivojining yuqori sur'atlar bilan rivojlanayotganligi va boshqa progressiv o'zgarishlar ro'y berayotganligini ko'rsatadi.

3.4. Tarmoq tuzilmasi o'zgarishining asosiy tendentsiyasi

O'zbekiston sanoatining hozirgi taraqqiyoti katta dinamikligi bilan ajralib turadi, chunki u mustaqillik yillarida va XXI asr boshlarida yuqori sur'atlar bilan rivojlana bordi. Ayni vaqtda sanoat ishlab chiqarishi yuqori darajada o'sishi bilan bir qatorda, uning tuzilmasida ham uzluksiz tarkibiy o'zgarishlar ro'y berdi. Oxirgi yillar mobaynida sanoat tuzilmasi ishlab chiqarishni intensivlashtirish va uning samaradorligini oshirish talablari va xalq xo'jaligini modernizatsiyalash va isloh qilish zaruriyatiga mos ravishda o'zgarib bordi. Sanoat ishlab chiqarishining progressivlik, ya'ni taraqqiyparvarlik darajasi anchagina o'sdi. Bunday rivoj fan-texnika taraqqiyotini belgilovchi tarmoqlar – yoqilg'i, rangli metallurgiya, mashinasozlik, elektrenergetika sanoatining ustuvor o'sishida namoyon bo'ldi.

Yuqorida keltirilgan tarmoq korxonalarida ishlab chiqarilgan mahsulotlar 1991 yilda umumsanoat mahsulotining 27,8 foizini tashkil etgan bo'lsa, 2019 yilda bu ko'rsatkich 58,2 foizga yetdi.

Sanoat tuzilmasining ilg'orlik darajasi xar qaysi kompleks tarmoq ichidagi o'zgarish bilan belgilanadi. Sanoatning u yoki bu tarmog'i ulushi o'zgarmasligi, hatto kamayishi ham mumkin, Lekin bu tarmok ichidagi qoloqlikdan darak bermaydi. Buni O'zbekiston kimyo va neft'kimyo sanoati misolida ko'rish mumkin. Masalan, bu tarmoqda 2017 yilda yalpi sanoat mahsulotining 55 foizi ishlab chiqarilgan bo'lsa, 2019 yilga kelib bu ko'rsatkich 42 foizni tashkil etdi, ya'ni kariyb 13 foizga kamaygan.

Tarmoqlarning fan-texnika taraqqiyoti bilan bog'liq bo'lgan ustuvor rivojlanish tendentsiyasi 2010-2015 yillarda xam ko'zga tashlanadi. Bu davr rivojlanish dasturida sanoat ishlab chiqarishining tuzilmasini takomillashtirish, undiruvchi va qayta ishlovchi tarmoqlarning rivojida balanslikni ta'minlash milliy iqtisodiyot va fan-texnika tarakqiyotini belgilaydigan raqobatbardosh mahsulotlar tayyorlashni kuchaytirish ko'zda tutilgan.

Sanoatning uzoq istiqbolga mo'ljallangan rivojini aniqlash turli iktisodiy mutanosibliklarni belgilash va ularga e'tibor berishini talab qiladi. Bunday mutanosibliklar tarmoq tuzilmasini bashoratlashda inobatga olinadi.

Sanoat ishlab chiqarish tuzilmasini rejalashtirish va bashoratlash quyidagn asosiy masalalarni xal qilishga qaratilishi kerak:

- bozor iqtisodiyoti talablari, xalq xo'jaligi va aholining ayrim mahsulot turlariga bo'lgan talabini qondirishni hisobga olgan holda umuman sanoat va uning har qaysi tarmog'ining rivojlanish sur'atini belgilashni;
- ilg'or ishlab chikarish tarmoqlarini aniqlash, ular taraqqiyotini tezlashtirish uchun zarur bo'lgan kapital qo'yilmalari va materiallarni birinchi navbatda ajratishni;

- sanoat tuzilmasida ustuvor o'zgarishlarni ko'zda tutish lozimki, har qaysi bunday o'zgarishlardan ham biri ijtimoiy ishlab chiqarishning eng yukori samaradorligini ta'minlasin;
- xalq xo'jaligining umumiy mutanosibligi har qaysi sanoat tarmog'i taraqqiyotining tengligi bilan bog'lashni talab etadi.

Tarmoq tarkibining mamlakat miqyosida qulaylashuvi yuqori sur'atda iqtisodiy rivojlanishni, aholining turmush darajasini oshirishni hamda mahsulot ishlab chiqarish xara-jatlarini kamaytirishni ta'minlaydi. Chunki bu, ishlab chiqarishning darajasi va yakuniy provard mahsulotning ku-payishiga, umuman ijobiy Tuzilmaviy siljishlarga sabab bo'ladi. Demak, tarkibiy o'zgarishning o'zi ishlab chiqarish samaradorligi va mehnat unumdorligi o'sishining qo'shimcha omili sifatida maydonga chiqadi.

Sanoat tarmoqlari tuzilmasini tshyumillashtirishning asosiy yo'llari quyidagilardir:

- ishlab chiqarish vositalari va iste'mol tovarlari ishlab chikaradigan tarmoqlar orasida mutanosiblikni o'rnatish;

- ishlab chiqarish tuzilmasining bashorat va yo'nalishlarini ishlab chiqish;

- tarmoqlarning tashqi iqtisodiy faoliyatini barqororlashtirish;

- ilmiy-texnik tarakkiyotni jadallashtirish, ilg'or texnologiyalarni joriy etish;

- shaxsiy va ijtimoiy iste'molni o'rganish hamda aholini yuqori sifatli sanoat mahsulotlari bilan to'la ta'minlash;

- tarmoklarda xomashyo va resurslardan oqilona foydalanish samaradorligini oshirib borish;

- iqtisodiy rayonlar sanoatini zaruriy (mehnat, moddiy va moliyaviy) resurslar bilan ta'minlash va ulardan oqilona foydalanishni to'g'ri yo'lga qo'yish.

Ayni vaqtda tarmoqlarning ichki tuzilmasini qayta qurish, mahsulot ishlab chiqarish va aholining turmush darajasini oshirish, chet el korxonalari bilan iqtisodiy hamkorlik qilish, chet el investitsiyalari xamda ilg'or texnologiyalarini sifatli sanoat mollari tayyorlashga yo'naltirish vazifalarini hal etish kerak bo'ladi.

Respublika iqtisodiyotida va uning yetakchi tarmog'i bo'lgan sanoat soxasida amalga oshirilayotgan tarkibiy siljishlar yaqin kalajakda quyidagilarni amalga oshirish uchun imkoniyatlar yaratadi:

- mamlakat aholisining oziq-ovqat mahsulotlari, ommabop talabga ega bo'lgan tovarlar va boshqa hayotiy zarur vositalarga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishni ta'minlash;

- fan-texnika taraqqiyoti va sanoatning ilgarilib boradigan rivojini ta'minlaydigan texnologiyalarni, umuman, ilg'or tarmoqlarni rivojlantirish;

- respublikaning o'zida ishlab chiqariladigan maxsulotlarni ko'paytirish va shu asosda tovarlar importini qisqartirish;

- agrosanoat majmui samaradorligini oshirish va uni qishloq xo'jaligi xomashyosini yanada chuqurroq qayta ishlashga o'tkazish hamda tayyor mahsulotning sifati va tovar ko'rinishini oshirish;

- kichik biznes korxonalari (firmalar va tadbirkorlik, dehqon, fermer xo'jaliklari, kasanachilik tipidagi ishlab chikarish tuzilmalari)ni rivojlantirish asosida yangi ishchi o'rinlarini hamda yangi sohalarni yaratish;

- respublikada u yoki bu mahsulotni ishlab chiqarish uchun tegishli sharoit va mineral-xomashyo resurslari mavjudligini hisobga olgan holda sanoatning eksport salohiyatini oshirish va eksport ustunligiga erishish uchun sharoitlar yaratadi.

Qisqacha xulosalar

Sanoat juda ko'p tarmoqlardan iborat bo'lib, ularning har biri korxonalar yig'indisidan tashkil topadi. Tarmoq hosil bo'lishi uchun korxonalar bir necha umumiy xususiyatlarga ega bo'ladilar.

Sanoat tarmoqlari o'rtasidagi ishlab chiqarishning o'zaro aloqadorligi va ularning takror ishlab chiqarish jarayonida yuzaga keladigan miqdoriy nisbatlari tarmoq tuzilmasini tashkil etadi. U sanoat taraqqiyotida ro'y beradigan texnika va texnologiya rivojining darajasi, ijtimoiy-tarixiy shart-sharoitlar bilan bog'liq ravishda o'zgaradi.

Turli sanoat tarmoqlari o'rtasidagi ishlab chiqarish aloqalari o'zaro mahsulot almashish, tajribalarni o'rganish bilan tavsiflanadi.

Ishlab chiqarish tarqqiyotining istiqbolini aniqlash, hisob-kitob ishlarini amalga oshirish, uning ahvolini tahlil etish maqsadida sanoat tarmoqlari guruhlariga ajratiladi. Guruhlarga ajratishning eng muhim tamoyili tayyorlanadigan mahsulot iqtisodiy mazmunining bir xilligidir.

Sanoat tarmoq tuzilmasining o'zgarishiga bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi: fan-texnika tarqqiyoti; ijtimoiy ishlab chiqarishni tashkil etish shakllari konsentratsiyalash, ixtisoslashtirish, kombinatlashtirish hamda xududiy joylashtirish.

Respublika iqtisodiyotida va uning yetakchi tarmog'i bo'lgan sanoat sohasida amalga oshirilayotgan tarkibiy siljishlar yaqin kelajakda milliy iqtisodiyot salohiyatini yanada yuqori darajaga ko'tarish va sanoatning eksport ustunligini ta'minlash uchun juda katta imkoniyatlar yaratadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Ijtimoiy mehnat taqsimoti va sanoat sohalari qanday shakllanadi?
2. Davlatning iqtisodiyot, jumladan, sanoat sohasidagi tarkibiy o'zgarishlarga tegishli siyosati mohiyati nimada?
3. Iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarni ta'minlash deganda nimalar tushuniladi?
4. Tarmoq va tarmoq tuzilmasi tushunchasi nimani anglatadi?
5. Tarmoqlarning iqtisodiy guruhlanishi.
6. Tarmoqning rivojlanish sur'atlarini aniqlashning qanday usullari mavjud?
7. Tarmoq tuzilmasi va uni belgilovchi omillar.
8. O'zbekiston Respublikasi sanoati tarmoq tuzilmasi o'zgarishining asosiy yo'nachishlari (tendentsiyasi) nimalardan iborat?

4-mavzu. Sanoatda zamonaviy boshqaruv tizimi

Reja:

4.1. Boshqaruv ob'ektiv zaruriyat va maqsadga yo'naltirilgan jarayon sifatida

- 4.2. **Boshqarishning asosiy tamoyillari va usullari**
- 4.3. **Boshqaruvning zamonaviy tuzilishi**
- 4.4. **Boshqarishni takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari**
- 4.5. **Sanoat ishlab chiqarishini boshqarishda moliya va kredit tiziniining roli**

Tayanch iboralar: *Sanoatni va umumiy iqtisodni ilmiy asosda boshqarishni uyushtirish. Sanoatni ilmiy boshqarishning muhim muammolari. Boshqaruvning mohiyati, ahamiyati va vazifalari. Bozor talablariga moslashtirilgan prognozlarni ishlab chiqish. Sanoatda barqarorlik tamoyili. Boshqarishning ilmiylilik, tejamkorlik, kadrlarni tanlash va joy-joyiga ko'yish tamoyillari. Sanoat boshqaruvining iqtisodiy, ijtimoiy, ruhiy va hukukiy usullari.*

4.1. Boshqaruv ob'ektiv zaruriyat va maqsadga yo'naltirilgan jarayon sifatida

Har qanday ishlab chiqarish boshqaruvning muayyan tizimisiz oqilona harakat qila olmaydi va rivojlanmaydi. SHu tufayli ijtimoiy mehnat taqsimoti asosida jamiyat o'ziga xos va mos boshqaruv tizimini yaratadi.

«Boshqaruv» tushunchasi uzoq va chuqur tarixiy tarakqiyotga ega. Uning yuzaga kelishi esa insoniyat taraqqiyotining eng muhim jarayonlaridan biri hisoblanadi. Boshqaruv faoliyatining dastlabki davrida insonlar o'z bilim va tajribasiga asoslangan holda ishlab chiqarishni boshqargan bo'lsalar, asta-sekinlik bilan texnika-texnologiyaning rivojlanishi, ishlab chiqarish sur'atlarining o'sishi va har xil tashkiliy sharoitlar yuzaga kelishi natijasida faoliyatning mazkur turi ancha murakkablashib bordi. Bunday holatni anglash, chuqurroq o'rganish va bilish «Boshqaruv fanining vujudga kelishiga olib keldi.

Boshqaruvning bir qator nazariy va amaliy vazifalari F.U. Teylor tomonidan asoslab berilgan. U boshqarishga «Nima qilish kerakligini, uni eng yaxshi va qulay usulda amalga oshirishni aniq bilish san'ati», - deb ta'rif bergan.

Boshqaruvning ma'nosi va mohiyati, ahamiyati va mazmuni, tamoyillari va usullari to'g'risida buyuk olimlar, mutafakkirlar, mutaxassislar juda ko'p fikr aytishgan va yozib qoldirishgan.

Boshqaruv — alohida funktsiya bo'lib, turli-tuman sohalar (mamlakat va uning hududlari, milliy iqtisodiyot va uning tarmoqlari, korxonalar va uning bo'limlari) da insonlar ustidan rahbarlik qilish faoliyatidir.

Boshqaruv — tashkilotning maqsadini ifodalash va unga erishish uchun zarur bo'lgan rejalashtirish, tashkil etish, ishtiyoqni uyg'otish (motivatsiya) va nazorat qilish bo'yicha faoliyat turi jarayonidir.

Boshqaruv — shunday faoliyatki, uning yordamida uyushmagan jamoa (haloyiq yoki tuda) samarali va aniq maqsadga yo'naltirilgan unumli (barakali) guruhga aylantiriladi.

Boshqaruv — ma'lum jarayonga, organizm va jamoaga maqsadli ta'sir ko'rsatishni o'zida ifoda etuvchi ijtimoiy faoliyatning bir turidir.

Boshqaruv — muayyan axborotga asoslangan va mavjud dasturga muvofiq ob'ektning ishlashini, ya'ni faoliyat ko'rsatishini ta'minlashga yo'naltirilgan tadbirlar majmuasidir.

SHuningdek, mashhur frantsuz olimi Anri Fayol' ham boshqaruvga quyidagicha ta'rif beradi: «Boshqaruv — bu, korxonada ixtiyoridagi barcha resurslardan maksimal (eng ko'p — A.O.) foyda olgan holda uni maqsad sari yetaklash faoliyatidir». Demak, boshqaruv ob'ektiv zaruriyat va maqsadga yo'naltirilgan jarayon hisoblanadi.

Makroiqtisodiy sohaning yetakchi tarmog'i bo'lgan sanoatni boshqarish zaruriyati to'g'risida so'z yuritilganda yuqoridagi ta'riflarni yanada kengaytirish va mazmunan boyitish zarurati yuzaga keladi.

Ijtimoiy ishlab chiqarishni, jumladan, uning eng yirik va yetakchi sohasi bo'lgan sanoatni boshqarishning ob'ektiv zaruriyatini izohlab shuni aytish kerakki, yirik miqyosda amalga oshiriladigan, har qanday to'g'ridan-to'g'ri qilinayotgan mehnat, ishlab chiqarish ko'proq yoki kamroq darajada boshqarilishga muhtojdir.

Boshqaruv ilmi (menejment)da boshqaruvning ikki xil tushunchasi mavjud bo'lib, ularning birini boshqaruvning sub'ekti va ikkinchisini boshqaruvning ob'ekti tashkil etadi.

Boshqaruv sub'ekti — jismoniy yoki yuridik shaxslar bo'lib, undan amaldagi qonunlar asosida hokimiyat idoralari tomonidan berilgan vakolatlarga muvofiq huquqiy ta'sir yuzaga keladi.

Boshqaruv ob'ekti — boshqaruv sub'ektining huquqiy ta'siri qaratilgan narsadir. Bunga ishlab chiqarish va xo'jalik tizimlari, ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar, jismoniy va yuridik shaxslar kirishi mumkin.

Ko'rinib turibdiki, u holatda ham, bu holatda ham insonlarni boshqarish ularning o'zi tomonidan amalga oshiriladi. Faqat kishilar, ularning faoliyati, jumladan, mahsulot ishlab chiqarish, xo'jalik va boshqa jarayonlar bilan bog'liq bo'lgan faoliyatlari boshqaruvning predmeti, ya'ni hozirgi zamon menejmentining asosi hisoblanadi. Boshqaruvning sub'ekti va ob'ektisiz menejment fan va xo'jalik tajribasi sifatida o'z mazmun va mohiyatini yo'qotadi.

Albatta, minglab kishilar ishlaydigan sanoat ham bu tushuncha va mulohazalardan xoli emas. Ayniqsa sanoat ishlab chiqarishida «sub'ekt» va «ob'ekt» tushunchalari boshqa tarmoqlarga nisbatan xiyla ravshanroq ko'rinadi. Bunda vazirlik, kompaniya va aksiyadorlik jamiyatlaridagi boshqaruvchilar korxonadagi boshqaruvchilarga, korxonadagi boshqaruvchilar esa tsex, uchastka boshqaruvchilariga rahbarlik qiladilar.

Ko'rinib turibdiki, sanoatni boshqarish ham ijtimoiy ishlab chiqarishda amal qiladigan qonun va qoidalarga bo'ysunadi. SHu tufayli sanoatni boshqarish ijtimoiy ishlab chiqarishning tarkibiy va ajralmas qismi hisoblanadi.

Boshqaruv jarayoni qaerda amalga oshirilishidan qat'i nazar, tsikli (davriy) va ayni vaqtda uzlursiz hisoblanadi. Boshqaruv davri maqsadning aniqlanishidan unga erishilgungacha bo'lgan vaqtni o'z ichiga oladi. Demak, uning asosiy bosqichlari quyidagilardan iborat:

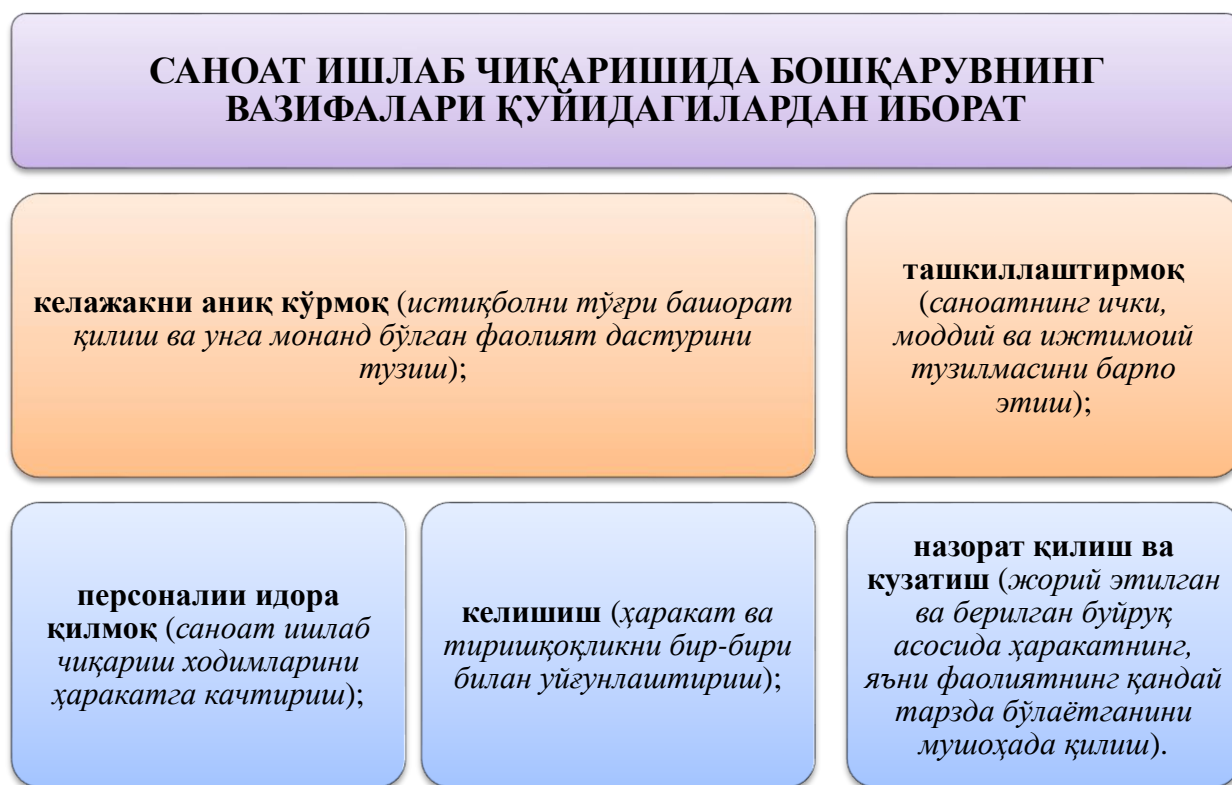
- maqsadni shakllantirish (belgilash);
- maqsadni rejalashtirish va bashorat qilish;

- qabul qilingan qarorlar yoki maqsadli vazifalarni muvofiqlashtirish;
- erishilgan natijalarni tahlil etish va baholash;
- yangi boshqaruvli tizimni tanlab olish va aniqlash. Bu barcha tsikllar uchun eng muhim boshqarmaviy tizim hisoblanadi.

Har qanday boshqaruv o'z maqsadi va vazifalariga ega. Maqsad — bu, inson faoliyatining avvaldan fikran o'ylangan natijasidir. SHunga binoan, boshqaruvning maqsadi deganda, boshqaruv sub'ektining oldindan o'ylangan, mo'ljallangan, erishish zarur bo'lgan natijasi tushuniladi. Sanoatda esa, maqsad — ko'p va sifatli mahsulot ishlab chiqarish va uni o'z vaqtida sotiga hamda mo'ljallangan foydani olishdir.

Har qanday maqsadga ma'lum talablar qo'yiladi. Dastavval, maqsad ilmiy va amaliy jihatdan asoslangan bo'lishi kerak. Ikkinchidan, u aniq, yaxshi ifodalangan va adresli bo'lishi zarur. Uchinchidan, qo'yilgan maqsad erishimli bo'lishi, ya'ni unga yetishishning imkoniyatlari, shart va sharoitlari hisobga olingan bo'lishi kerak.

Qo'yilgan maqsadga erishish uchun ma'lum vazifalarni bajarish zarur. Ma'lumki, vazifa — bu, avvaldan belgilangan, aniqlangan, ko'rsatilgan, bajarilishi va hal etilishi lozim bo'lgan ish, narsadir.

4.1-chizma. Sanoat ishlab chiqarishida boshqaruvning vazifalari

Boshqarish jarayonida oldindan ko'ra bilish nihoyatda katta ahamiyatga ega. Barcha jarayonlarni ko'zatib, ularning o'zgarishiga qarab ishlab chiqarish, ish bajarish yoki xizmat ko'rsatish boshqarilib turiladi. Masalan, mahsulotga bo'lgan ehtiyoj, narh-navo, texnika va texnologiyalar o'zgarishi, ish haqi va ijtimoiy

muhofazaning holati ishlab chiqarishga katta ta'sir ko'rsatadi. SHuning uchun vaziyatga qarab kerakli o'zga-rishlarni zudlik bilan amalga oshirish kerak bo'ladi.

Boshqarish jarayonida rejalashtirish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, mahsulot hajmini belgilaganda uni barcha resurslar bilan ta'minlash va ularni yetkazib berish masalasiga katta e'tibor berish kerak. Ma'lumki, rejalar bir kunlik, o'n kunlik, bir oylik, bir kvartallik, bir yillik, besh yillik va o'n-o'n besh yillik bo'lishi mumkin. Oxirgisi «kontseptsiya», «bashorat» tushunchalari bilan bog'likdir.

Ishlab chiqarish jarayoni uzluksiz bo'ladi, chunki u, eng avval, yuzaga keladi, shakllanadi, rivojlanadi va takomillashadi. Ana shu o'zgarishlarni tashkilotchilik ta'minlaydi. **Tashkilotchilik** — moddiy-texnika ta'minoti, ishlab chiqarish va mehnatni tashkil etish va tayyor mahsulotni sotish jarayonlaridan iborat. Tashkilotchilikka kunda yuz beradigan muammolarni tez xal etish bilan bog'liq bo'lgan faoliyat ham kiradi.

Muvofiqlashtirish va nazorat ham muhim vazifalardan hisoblanadi. Tarmoqlar, korxonalar, tsexlar va uchastkachar, bo'limlar hamda unda ishlaydigan xodimlar faoliyatini muvofiqlashtirib turilgandagina yuqori natijalarga erishish mumkin. Barcha topshiriqlarning o'z vaqtida bajarilishini ta'minlash uchun nazorat kerak.

Boshqaruv jarayoni, odatda, quyidagicha amalga oshiriladi:

- boshqariladigan ob'ektning holati va ishlab chiqarishga salbiy ta'sir ko'rsatadigan omillar to'g'risidagi ma'lumotlarni yig'ish;
- ob'ektning har xil holatini taxmin qilish va muayyan vaziyatdagi eng yaxshi holatini belgilash;
- boshqarishga oid qaror va qoidalarni ishlab chiqish va ularni boshqaruvchiga yetkazish;
- berilgan topshiriqlarning o'z vaqtida bajarilishini ta'minlash.

Ushbu tartib doimo, uzluksiz qaytarilib turadi.

Boshqaruv jarayoni amalga oshishi uchun boshqaruv idorasi tashkil etiladi. Bu idora eng kamida o'zining rahbariga, buxgalteri va ta'minotchisiga ega bo'lishi kerak. Ish kulami ortib borishi bilan boshqaruv apparatida boshqaruvchilar va xodimlar soni ham ortib borishi mumkin. Lekin, oddiy va juda sodda boshqaruv idoralari bilan murakkab ob'ektlarni boshqarish mumkin emas. SHu sababli ishlab chiqarishni boshqarishning maqbul zveno va pillapoyalari tashkil etiladi.

5.2. Boshqarishning asosiy tamoyillari va usullari

Boshqaruv tamoyillari deganda, rahbarlik qilishning fundamental qoidalari tushuniladi. Ular iqtisodiy qonunlar harakati va boshqarish usullari bilan bog'liq bo'lgan voqealarning mohiyatini aks ettiradi.

Boshqarish mexanizmini quyidagicha ta'riflash mumkin:

Ushbu mexanizmning eng muhim elementi qonun hisoblanadi. SHu sababli u to'g'risida ikki og'iz so'z aytish kerak bo'ladi. Qonun — bu, ob'ektiv borliqda turli hodisalar o'rtasida kishi ongidan va ixtiyoridan tashqari, hamma mavjud bo'lgan zaruriy bog'lanish, munosabatdir. Masalan, ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyot qonunlari: talab va taklif qonuni, qiymat qonuni va boshqalar.

Qonun — bu davlat hokimiyati tomonidan qabul qilingan, hamma uchun, shu jumladan, sanoat ishlab chiqarishida mehnat qilayotganlar uchun ham majburiy bo'lgan ijtimoiy-huquqiy me'yor va munosabatlarni belgilovchi rasmiy hujjat. Masalan, Konstitutsiya — O'zbekiston davlatinint asosiy qonunidir.

Tamoyillarni boshqaruv fani nazariyasi va amaliyotning poydevori deyish mumkin. Ma'lumki, poydevor qancha mukammal va mustahkam bo'lsa, boshqaruv apparati shunchalik qudratli bo'ladi.

Boshqaruv tamoyillarining shakllanishi chuqur tarixiy ildizga ega. Xususan, O'zbekistonda bu tamoyillar Amir Temur xukmronligi davrida shakllana va rivojlana boshlagan. O'zining icham, tezkor boshqarish devoniga ega bo'lgan Markaziy Osiyodagi O'zbekistondek buyuk davlat: ilmiy, yakkaxonlik, ierarxiya (bo'isinish tartibi), bilimdonlik, javobgarlik, demokratiya kabi tamoyillar asosida boshqarilgan.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida O'zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolga erishishining asosiy tamoyillari Respublika Prezidenta I.A.Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi birinchi sessiyasidagi ma'ruzasida o'z aksini topgan 4.1-jadval.

4.1-jadval

Bozor iqtisodiyotida O'zbekistonda davlatni boshqarish tamoyillari

№	Tamoyillar	Izoh
1.	Demokratiya tamoyili	- insonning o'z xohish-irodasini erkin bildirish hamda uni amalga oshirish; - barcha fukarolarning teng huquqliligi; - davlat va jamiyat boshqaruvida qonun ustuvorligi; - davlat va nodavlat iqtisodiyotidan saylovchilar oldidagi javobgarligi va boshqalar
2.	Iqtisodiy munosabatlarni demokratiyalash tamoyili	- monopollashgan iqtisodiyotdan erkin iqtisodiyotga; - sotsialistik musoboqadan erkin, sof raqobatga; - qat'i belpiangan narxlardan erkin narxlarga; - davlatlashgan mulkdan xilma-xil mulkchilikka asoslangan iqtisodiyotga o'tish
3.	Yuksak ma'naviy tamoyil	- mustaqillik tafakkurini kengroq tushunish, ya'ni: - O'zbekiston davlatinnng istiqboli va istiqloli haqida qayg'urish; - o'zining va o'z xalqinnng, vatanining qadru qimmati, or-nomusini anglab, uni himoya qilish; - yuksak g'oyalar, yangi kashfiyotlar, niyatlar og'ushida mehnat qilib, iste'dodi va iqtidori, bor imkoniyatini, kerak bo'lsa, jonini yurt istiqboli, eliga baxshida etish

4,	Milliy xafsizlikni ta'minlash tamoyili	<ul style="list-style-type: none"> - O'zbekistonning dunyo hamjamiyatiga kirish sur'atlarini tezlashtirish; - turli xalqaro, davlat va nodavlat tashkilotlari ishlarida faol ishtirok etishni ta'minlash
-----------	---	--

O'zbekistonning istiqloq yo'li Islom Karimovning bozor munosabatlariga o'tish yuzasidan olg'a surgan besh tamoyiliga asoslanadi. Ularning mohiyati quyidagicha 4.2-jadval:

4.2-jadval

Besh asosiy tamoyil⁶

№	Asosiy tamoyillar	Asosiy tamoyillarning mohiyati
1.	Iqtisodiyotning siyosatdan ustuvorligi	<p>Iqtisodiy islohotlar hech qachon siyosat ortida qolmasligi kerak, ular birorta mafkuraga bo'ysundirilishi kerak emas. Buning ma'nosi shuki, iqtisodiyot siyosatdan ustun turishi kerak.</p> <p>Ham ichki, ham tashqi iqtisodiy munosabatlarni mafkuradan holi qilishi zarur.</p>
2.	Davlat bosh islohotchi	<p>Davlat bosh islohotchi bo'lishi lozim. U islohotlarning ustuvor yo'nalishlarini belgilab berishi, o'zgartirishlar siyosatini ishlab chiqishi va uni izchillik bilan o'tkazishi, jaholatparastlar va konservatorlar qarshiligini bartaraf etishi shart</p>
3.	Qonunlar va ularga rioya qilish ustuvorligi	<p>Qonunlarga rioya etish ustuvor bo'lishi lozim. Buning Demokratik yo'l bilan qabul qilingan Konstitutsiya va qonunlarni hech istinosiz hamma hurmat qilishi va ularga og'ishmay rioya etishi lozim</p>
4.	Kuchli ijtimoiy siyosat yuritish	<p>Aholining demokratik tarkibini hisobga olgan holda kuchli ijtimoiy siyosat o'tkazish.</p> <p>Bozor munosabatlarini joriy etish bilan bir vaqtda aholini ijtimoiy himoyalash yuzasidan oldindan ta'sirchan choralar ko'rilishi lozim. Bu bozor iqtisodiyoti yo'lidagi eng dolzarb vazifa bo'lib keldi va bundan keyin xam shunday bo'lib qoladi</p>
5.	Bozor iqtisodiyotiga sekin-asta, bosqichma-bosqich o'tib borish	<p>Bozor iqtisodiyotiga o'tish ob'ektiv iqtisodiy qonunlarning talablarini hisobga olgan holda, o'tmishdagi «inqilobiy sakrashlar»siz, ya'ni evolyutsion yo'l bilan, puxta o'ylab, bosqichma-bosqich amalga oshirilishi kerak</p>

Ushbu tamoyillar O'zbekistonning o'ziga xos sharoitlarini hisobga olgan holda izchillik sharoitlarini shakllantirib va rivojlantirib borishni, unga asta-sekin, bosqichma-bosqich, aholining zaif qatlamlarini himoya qila borib, ijtimoiy-iqtisodiy

⁶ Каримов И.А. Узбекистон — бозор муносабатларига ўтишининг ўзига хос йўли. — Т.: «Узбекистон», 1993. 42-бет.

va ma'naviy barqarorlikni ta'minlash orqali bozor munosabatlariga o'tishni bildiradi. Ayni vaqtda ular kengash, hamjihatlik, maslahat bilan ish yuritishni, shijoat va tavakallchilik bilan harakat qilishni talab etadi. Bu orada sohibqiron Amir Temurning quyidagi so'zlarini keltirish o'rinlidir. «Tajribamdan ko'rilganki, ishbilarmon, mardlik va shijoat sohibi, azmi qat'i tadbirkor va hushyor bir kishi ming-minglab tadbirsiz, loqayd kishilardan yaxshidir. Chunki tajribali bir kishi ming kishiga ish buyuradi».⁷

Sanoat ishlab chiqarishining tarmoqlari, korxonalari va boshqa sohalarini boshqarishda bir qator boshqa tamoyillardan ham keng foydalanish mumkin, ular jumlasiga quyidagilarni kiritish mumkin:

- yakkaboshchilik va boshqaruvda hamjihatlik;
- boshqarish jarayonida rejalilikni bozor talablari bilan bog'lab olib borish;
- barqarorlik tamoyili;
- mehnatni moddiy va ma'naviy rag'batlantirish tamoyili;
- ilmiylik tamoyili;
- tejamkorlik tamoyili;
- kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo'yish tamoyili.

Rahbarlik qilishning fundamental qoidalarini amalga oshirish uchun bir qancha usullardan foydalanish kerak. Ular jumlasiga quyidagilar kiradi:

- tashkiliy-ma'muriy usullar;
- iqtisodiy usullar;
- ijtimoiy-ruxiy usullar;
- tarbiyaviy usullar;
- huquqiy usullar va h.k.lar.

Tashkiliy-ma'muriy usullar to'g'risida so'z yuritilganda, avvalo, bu usulning mohiyati, axamiyati, shakllarini ochib berish kerak. So'ngra, boshqarishning hukuqiy vositalari, huquqiy me'yorlarini bayon etish zarur.

Tashkiliy-ma'muriy usullar boshqaruv usullari tizimida alohida o'rin tutadi va quyi idoralarning yuqori idoralarga bo'ysunishiga asoslanadi. Bu usulning mohiyati shundaki, boshqarish tizimidagi munosabatlarni tartibga solib turadi, jamoalar ichida va orasida ratsional aloqalar tarkib topishiga yordam beradi.

Tashkiliy-ma'muriy usullar yordamida boshqaruv apparatining muayyan tizimini tuzish; boshqaruv bo'g'inlarining funksiyalarini belgilash; kadrlarni to'g'ri tanlash va joy-joyiga qo'yish; buyruqlar, farmoyishlar va qo'llanmalar chiqarish hamda ularning bajarilishini nazorat qilish; topshiriqlar va direktiv ko'rsatmalarni bajarmayotgan bo'linma va shaxslarga nisbatan ma'muriy choralar qo'llash amalga oshiriladi.

Boshqaruvning iqtisodiy usullari iqtisodiy manfaatlardan foydalanishga asoslanadi. Zero, har bir muayyan jamiyatning iqtisodiy munosabatlari, eng avvalo, manfaatlar tarzida namoyon bo'ladi. Manfaatlar uch xilda bo'lishi mumkin:

- umumjamiyat manfaatlari;
- jamoa manfaatlari;
- shaxsiy manfaatlar.

⁷ Каранг, Темури тузуқлари. — Т.: Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990. 24-бет

Bu manfaatlarni uyg'unlashtirish muammosi bir qator vazifalarni hal etishni, xar bir davr sharoitlariga muvofiq keladigan munosabatlar o'rnatishni talab etadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida quyidagi iqtisodiy usullardan keng foydalanishga e'tibor beriladi:

-tarmoqlar va ularning bo'linmalariga faoliyat yuritishlarida erkinlik va mustaqillik berishga;

-barcha sohalarni pirovard natijalarga binoan moddiy rag'batlantirish, soliq imtiyozlarini berishga;

-korxonalar va xo'jaliklar o'rtasidagi o'zaro shartnomalarning bajarilish intizomini mustahkamlash va ularning rolini oshirishga;

-moliya-kredit munosabatlarini takomillashtirishga;

-bozor munosabatlari mexanizmlari: baxo va foyda, solik va boj to'lovlari, kredit va rentabellik, raqobat va hokazolarga.

Bu usulda xodimlarning shaxsiy va guruhviy manfaatlarini yuzaga chiqarish orqali ularning samarali ishlashi ta'minlanadi. SHu maqsadda ko'pincha ish haqi to'lash, mukofotlar berish, bir yo'la katta mablag' bilan takdirlash kabilar muhim ahamiyat kasb etadi.

Iqtisodiy usullar boshqarishning barcha usullari orasida yetakchi o'rin egallaydi. Bu usuldan oqilona foydalanish jiddiy rejalar qabul qilishga, barcha resurslardan yanada unumliroq foydalanishga, yangi texnologiyalarni joriy etishga, raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarishga va foydani maksimallashtirishga, natijada ishlab chiqarishning samaradorligini oshirishga keng imkoniyatlar yaratadi.

Boshqaruv tizimining muhim usuli hisoblangan ijtimoiy-ruhiy usullarning asosiy maqsadi jamoalarda sog'lom ijtimoiy-ruxiy muhitni yaratishdan iborat.

Sanoat ishlab chiqarishini boshqarishda ham bir qator umumfalsafiy usullarni qo'llash mumkin. Sanoatni boshqarishning sir-asrorlarini ilmiy asosda o'rganish, tahlil qilish maqsadida quyidagi usullardan xam keng foydalaniladi:

1. Tizimli yondashuv;
2. Kompleks yondashuv;
3. Tarkibiy yondashuv;
4. Vaziyatli yondashuv;
5. Integratsion yondashuv;
6. Modellashtirish yondashuv;
7. Iqtisodiy matematik yondashuv;
8. Kuzatish usuli;
9. Tajriba usuli.

Birinchi usulda sanoat ishlab chiqarishi yaxlit tizim tarzida olib qaraladi. Ikkinchi usulda esa sanoat boshqa sohalarda, tarmoklar bilan o'zaro bog'lanishda va aloqadorlikda qaraladi. Uchinchi usulda sanoat ishlab chiqarishi tarkibiy qismlarga, ya'ni tarmoqlar, korxonalar, sanoat infratuzilmasi va hokazolarga bo'lib o'rganiladi. To'rtinchi usulda sanoatning muayyan sharoitdagi ichki va tashqi vaziyatiga qarab boshqarishning ma'qul uslubi qo'llaniladi. Beshinchi usulda sanoat yuqoridagi usullarni birgalikda qo'llash yordamida boshqariladi.

Modellashtirish va iqtisodiy-matematik usullardan foydalanish jarayonida turli chizmalar, xomaki materiallar tayyorlanadi, hisoblash texnikasi va komp'yuter texnologiyalarning barcha imkoniyatlari ishga solinadi.

Kuzatish usulida sanoat ishlab chiqarishi to'g'risidagi ma'lumotlarni rejali, bashoratli, ilmiy jihatdan namunali uyushtirilgan asosda to'plash yo'lga qo'yiladi.

Va nihoyat, sotsiologik kuzatuv usulida sanoat ishlab chiqarishini ilmiy jihatdan asoslangan boshqarish maqsadida turli anketali so'rovlar, suhbatlar, testlar va inforatuzilmaviy tahlillarni o'tkazish kerak bo'ladi.

5.3. Boshqaruvning zamonaviy tuzilishi

Xo'jalikka rahbarlikning tamoyillari va usullari ishlab chiqarish jarayonida insonlarga boshqaruvning tegishli shakllari va boshqaruv idoralari hamda ularning tashkiliy tuzilmalari orqali ta'sir etadi.

Mamlakat iqtisodiyoti va uning tarmoqlarini rivojlantirishning muhim masalalari davlat iqtisodiy siyosatini belgilaydigan va hayotga tatbiq etadigan oliy idoralar (Prezident devoni, Oliy Majlis Senati, Vazirlar Mahkamasi) tomonidan qarab chiqiladi.

Sanoatni rivojlantirishning qonun bilan hal etiladigan masalachari (masalan, iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotning istiqboli va yillik rejaları, sanoat boshqaruvining yangi idoralari tashkil etish) mamlakat davlat hokimiyati oliy idorasi — Oliy Majlis Senati tomonidan muhokama qilinadi va hal etiladi.

Iqtisodiyotga va uning asosiy tarmoqlardan biri sanalgan sanoatga kundalik rahbarlikni davlat hokimiyatining ijro etuvchi va boshqaruvchi oliy idorasi — Vazirlar Mahkamasi amalga oshiradi. Vazirlar Mahkamasining tarkibini O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tuzadi va u Oliy Majlis Senati tomonidan tasdiqlanadi.

Vazirlar Maxkamasi iqtisodiyotning, shu jumladan, sanoatning samarali faoliyatiga rahbarlikni, sanoat ishlab chiqarishga tegishli bulgan barcha konunlar, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, qarorlar va farmoyishlar ijrosini ta'minlaydi.

Vazirlar Maxkamasi amaldagi qonunlarga muvofiq O'zbekiston Respublikasi xududidagi barcha idoralar, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, mansabdor shaxslar va fuqarolar tomonidan bajarilishi majburiy bo'lgan karorlar va farmoiyshlar chiqaradi.

O'zbekiston sanoati tasarrufida o'nlab mustaqil tarmoqlar, ming-minglab korxonalar faoliyat ko'rsatmoqdalar. Ularning har birini rivojlantirish, bir-birlari bilan o'zaro muvofiqlashtirish, respublika xududlarida joylashtirish, mahsulot (ish bajarish va xizmat ko'rsatish)ga bo'lgan talabni aniqlash va boshqa juda murakkab, keng qamrovli masalalarni o'z vaqtida, oqilona hal etish tarmoq boshqaruvini amalga oshirishni taqozo etadi. SHu sababli bir qator tarmoq idoralari tashkil etiladi. Ular jumlasiga quyidagilar kiradi:

- vazirliklar va davlat qo'mitalari;
- kontsernlar va korporatsiyalar, uyushma va assotsiatsiyalar;
- xolding va milliy kompaniyalar;

- korxonalar va boshqalar.

Vazirliklar Vazirlar Mahkamasining ajralmas qismi hisoblanib, ular O'zbekistonning barcha xududlarida o'zlariga bo'ysunuvchi barcha korxonalar va tashkilotlarga rahbarlik qiladilar. SHu sababli vazirlik — bu o'ziga tegishli tarmoqning xo'jachik tizimida boshqarishning eng oliy bo'g'inidir. U quyidagi faoliyatlar uchun javobgar hisoblanadi:

- tarmoqning axvoli, uni yanada taraqqiy ettirish;
- kadrlarni tanlash, joy-joyiga qo'yish, tarbiyalash va himoyalash;
- ishlab chiqarilayotgan mahsulotning hajmi, sifati va uning raqobatbardoshligi;
- tayyorlanayotgan mahsulotga bo'lgan ichki va tashqi talabni qondirish;
- va nihoyat, o'ziga qaraishi korxonalarining xorijiy mamlakatlar bilan aloqasini tashkil etish va kuchaytirish.

Vazirliklar tomonidan amalga oshirilayotgan boshqaruv mexanizmining shaklini «O'zvinosanoat-xolding» xolding kompaniyasi misolida ko'rish mumkin (4.2-chizma).

4.2-chizma. «O'zvinosanoat-xolding» xolding kompaniyasining tashkiliy tuzilmasi.

Sanoatga rahbarlik tizimida O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi alohida o'rin egallaydi. Chunki u iqtisodiyotni boshqarishning eng yirik ilmiy rejali-iqtisodiy idorasi hisoblanadi. Bu tashkilotning tuzilishi to'g'risida 2002 yilning 24 dekabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni qabul qilingan. Bu farmonga muvofiq Iqtisodiyot vazirligi zimmasiga mamlakatni rivojlan-tirishning uzoq muddatli strategiyasi hamda kompleks dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish, quyidagi g'oyat muhim vazifalarni hal etishga qaratilgan chuqur o'ylangan va mutanosib ijtimoiy-iqtisodiy siyosatni o'tkazish yuklatilgan:

- makroiqtisodiy barqarorlikni, iqtisodiyotning barqaror, mutanosib va jadal sur'at bilan rivojlanishni ta'minlash;

-ko'p ukladli va samarali faoliyat ko'rsatuvchi iqtisodiyotni shakllantirish, xususiyl mulkchilikning yetakchilik rolini ta'minlash, bozor infratuzilmasini rivojlantirish;

-boy tabiiy va mineral-xomashyo zahiralariidan, bunyod etilgan ishlab chiqarish va fan-texnika salohiyatidan samarali va oqilona foydalanishga qaratilgan aniq maqsad yo'lidagi strukturaviy siyosatni amalga oshirish, eksport salohiyatini rivojlantirish hamda mamlakat iqtisodiyotining jahon iqtisodiy tizimiga keng miqyosida integratsiyalashuvini ta'minlash;

-yangi ish joylarini yaratish, mehnat resurslarini oqilona band etish muammosini hal qilish, aholining aniq yo'naltirilgan ijtimoiy muhofazasini kuchaytirish, aholining turmish darajasi barqaror, jadal o'sishini, ijtimoiy infratuzulmani rivojlantirishni ta'minlash;

-mamlakat mintaqalari iqtisodiyotining kompleks rivojlanishini, ishlab chiqaruvchi kuchlarni mamlakat hududi bo'yicha maqbul hamda samarali rivojlantirish va joylashtirishni ta'minlash.

Milliy iqtisodiyotni, shu jumladan, sanoatni boshqarishda sobiq Fan-texnika Davlat qo'mitasi roli alohida o'rin egallagan. Bu qo'mita sanoat ishlab chiqarishi sohasida fan-texnika siyosatini amalga oshirib kelgan. Endilikda bu qo'mita o'rniga 2002 yil 20 fevralda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ilmiy-tadqiqot faoliyatini tashkil etishni takomillashtirish to'g'risida"gi farmoni bilan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi xuzurida Ilmiy-texnika taraqqiyotini Muvofiklashtirish kengashi tuzilgan. Bu kengash zimmasiga kuyidagi asosiy vazifalarni xal etish yuklatilgan:

-fundamental va amaliy-ilmiy tadqiqotlar, texnologik ishlanmalarning ustuvor yo'nalishlarini iqtisodiyot va ijtimoiy sohalar rivojlanishining strategiyasi, shuningdek, mamlakat iqtisodiyotidagi qisqa muddatli, o'rta muddatli va uzoq muddatli istiqbolli tarkibiy o'zgarishlar bilan bog'liq xolda belgilash;

-mamlakat manfaatlari va davlatimizning iqtisodiy hamda ijtimoiy taraqqiyot sohasidagi ustuvor yo'nachishlaridan kelib chiqqan holda yirik ilmiy-tadqiqot dasturlari va texnologik loyihalar bo'yicha ekspertizalar tashkil etish va ekspertiza xulosalarini tasdiqlash;

-mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning davlat ustuvor yo'nalishlariga mos keluvchi yirik ilmiy dasturlar va texnologik loyihalarni tasdiqlash;

-ilmiy tadqiqotlar va texnologik ishlanmalar bo'yicha yillik Davlat dasturini tasdiqlash;

-yangi innovatsiyaviy ilg'or g'oyalarni ilgari suruvchi, jahon ilm-fanidagi yangi, istiqbolli yo'nalishlarni muntazam kuzatib boruvchi hamda mamlakat manfaatlari yo'lida qo'llay olishga qodir iqqidorli yosh olimlarni qo'llab-quvvatlash tizimini yaratish.

Sanoat ishchab chiqarishining moliyaviy masalalarini hal etishda Moliya vazirligining tutgan o'rni ham alohida ahamiyatga ega. Sanoat va uning tarmoqlariga qarashli sohalarda mehnatni tashkil etish, ishchi kuchini taqsimlash va ularni ijtimoiy himoya qilish borasida Mehnat va aholini ijtimoiy himoya qilish vazirligi hal qiluvchi o'rin egallaydi.

5.4. Boshqarishni takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari

Sanoat ishlab chiqarishiga oqilona rahbarlik qilish mamlakat xalq xo'jaligining yanada taraqqiy etishiga va mustahkamlanishiga har doim katta ta'sir ko'rsatib keldi va kelgusida xam yetarli ta'sir ko'rsatadi.

SHuning uchun xam sanoatni boshqarish masalalari doimo Respublika Prezidsnti, Oliy Majlis Senati va Vazirlar Mahkamasining diqqat e'tiborida bo'ladi. Natijada, sanoatni boshqarish tizimi milliy iqtisodiyot va sanoat oldida turgan vazifalarga bog'liq ravishda muttasil o'zgarib turadi.

Mustaqillikka erishilgandan so'ng boshqaruv tizimida juda katta o'zgarishlar sodir bo'ldi. Iktisodiyotga rahbarlikning ilmiy asoslari, ishlab chiqarishni boshqarishning tamoyillari va usullari ishlab chiqildi, boshqaruvning ya'ni tuzilmalari, funtsiyalari, huquqlari va burchlari aniqlandi. Lekin, hali xo'jalikka rahbarlik qilish, ishlab chiqarishni boshqarishni yaxshilash borasida o'z yechimini kutayotgan muammolar kam emas. SHuning uchun kelgusida sanoat ishlab chiqarishiga rahbarlik qilishni takomillashtirishning asosiy yo'nalishlarini ayniqlash alohida ahamiyat kasb etadi.

Bularning eng muhimlari quyidagilardan iborat:

1. Bozor iqtisodiyoti qoidalari va demokratik tamoyillarga asoslangan boshqaruv tizimini barpo etish;

2. Boshqaruvni amalga oshirish jarayonida iqtisodiyotni mafkuradan to'la xoli qilish, iqtisodning siyosatdan ustuvorligini ta'minlash;

3. Xo'jalikka rahbarlik qilishda davlatning bosh islohotchi bo'lishiga erishish. Bozor munosabatlariga o'tish chuqurlasha borgan sari davlatning boshqaruv tizimidagi mavqe'ini nodavlat tashkilotlari va o'z-o'zini boshqarish tizimlariga o'tkaza borish;

4. Boshqaruv jarayonlarining mustahkam huquqiy asoslarga qurilishini ta'minlash. Qonunlarning barcha boshqaruv sub'ektlari va ob'ektlari tomonidan og'ishmay bajarilishiga erishish;

5. Bozor islohotlari bosqichma-bosqich va izchil ravishda amalga oshirilishini inobatga olgan holda boshqaruv tizimini xam bosqichma-bosqich takomillashtirib borishni ta'minlash.

Markazdan turib rahbarlik qilishda asosiy e'tibor quyidagilarga qaratilishi kerak:

- inson omilini maksimal darajada faollashtirish, jamiyatning intellektual salohiyatini yuqori darajaga ko'tarish, samarali va sifatli mehnat qilish uchun sharoit va unga undovchi motivlarni yaratish; aholinint ish bilan samarali va oqilona band bo'lishini ta'minlash va ijtimoiy adolat tamoyilini izchil amalga oshirish asosida mamlakat aholisining turmush darajasini yuksaltirish;

-eng yangi, avvalo ilm-fan asosida taraqqiy etadigan tarmoqlar va ishlab chiqarishlarni jadallik bilan rivojlantirish;

-mamlakat ishlab chiqarish apparatini texnika va texnologiya jihatidan doimo yangilab turish, undan oqilona foydalanishni to'la ta'minlaydigan struktura va investitsiya siyosatini yuritish;

- respublikaning ilmiy salohiyatini mustahkamlash va uni ishlab chiqarish bilan birlashtirish, fan-texnika taraqqiyotining ustuvor yo'nalishlarini va axborot texnologiyalarini jadalroq rivojlantirishga, xavfsiz va ekologik jihatdan toza ishlab chiqarishlarni yaratishga, iqtisodiyotni intensivlashni ta'minlaydigan miqyoslarda resurslarni tejashga erishishga qaratilgan ilmiy-texnika siyosatini amalga oshirish;

- bozor iqtisodiyotining barcha vositalaridan beqamu-ko'st foydalanish asosida ishlab chiqarishining, jumladan, sanoat ishlab chiqarishning barcha sifat ko'rsatkichlarini yanada yaxshilashga e'tiborni kuchaytirish;

- barcha viloyatlar va tumanlar manfaatlarini aks ettiradigan va ulardan xar birining milliy iqtisod kompleksiga qo'shadigan hissasini ko'paytirishga yordam beradigan regional siyosatni amalga oshirish;

- halqaro mehnat taqsimotining, integratsiyaning afzalliklaridan yanada samaraliroq foydalanishga qaratilgan tashqi iqtisodiy siyosatni amalga oshirish.

Markazlashgan rahbarlikning yangicha qiyofasi, o'zbek modeliga xos xususiyati shu bilan tavsiflanadiki, bunda vazifalar ma'muriy usullar bilan emas, balki iqtisodiy va ijtimoiy usullar bilan hal etiladi, ishlab chiqarish qatnashchilarining manfaatlarini birga qo'shib olib borish asosida demokratik yo'l bilan amalga oshiriladi.

Boshqaruvning sifat jixatlari, samaradorligi juda ko'p omillarga bog'liq:

- davlat va nodavlat idoralarining rahbarlarini to'g'ri belgilashga;
- tegishli qonunlar va qarorlar kabul qilinishiga;
- kadrlarni tanlash, joy-joyiga qo'yish va tarbiyalashga;
- nazoratni tashkil etishga;
- idora xodimlari mehnatining texnik jihatdan qurollanishiga.

Bularning barchasini shartli boshqaruvning texnologiyasi desa bo'ladi.

Ayni vaktida, masalaning bir muhim jihati, ya'ni xodimlarni boshqaruv jarayoniga tortish va ularning bu jarayonda manfaatdor sifatida qatnashishi aloxida ahamiyat kasb etadi.

4.5. Sanoat ishlab chiqarishini boshqarishda moliya va kredit tiziniining roli

Sanoat ishlab chiqarishini boshqarish va tashkil etishda moliya va kredit tizimi muhim rol o'ynaydi.

Moliya maqsadli o'ul fondlarini hosil etish, jamlash, taqsimlash va ishlatish yuzasidan o'aydo bo'ladigan iqtisodiy munosabatlardir. Moliya iqtisodiyotning o'ul sektorida yuzaga keladi va daromadlar asosida yuz beradi. o'ul va o'ulga tenglashtirilgan aktivlarning harakati natijasida vujudga keladigan o'ul fondlari moliya resurslari yoki moliya obekti hisoblanadi. Moliya resurslari moliya va moliya tizimini moddiy asosi, moliya siyosati o'tkazishning asosiy vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Moliya subekti shu fondlarni yaratish, taqsimlash va ishlatishda ishtirok etuvchilar, ya'ni korxonalar, turli xo'jaliklar, xonadonlar, nodavlat jamoat tashkilotlari va davlat idoralaridan iborat.

Iqtisodiyotning asosiy, yetakchi tarmog'i bo'lgan sanoatning moliyaviy resurslari uning korxonalarida yuzaga keladi. Ular asosan mahsulotlar ishlab

chiqarish, xizmatlar ko'rsatish va sotish bilan bog'liq bo'lgan o'ul tushumlaridan iborat bo'ladi.

Sanoat ishlab chiqarishining moliyaviy resurslariga uning yaloi o'ul tushumidan tashqari, bankdan olgan krediti, o'z mulkini sotishdan kelgan tushum, aksiyalarini sotishdan kelgan mablag'lar kiradi.

Moliya sanoat ishlab chiqarishida bir qator muhim funksiyalarni bajaradi, jumladan:

- rivojlantirish funksiyasi - sanoat tarmoqlariga moliya fondlaridan o'ul berish orqali ularning faolligini yuzaga keltirish;

- ishlab chiqarilgan mahsulotlarni sotishdan tushgan o'ul mablag'larini taqsimlash va joylashtirish;

- moliyaviy boshqaruvni yo'lga qo'yish va nazorat qilish.

Nazorat funksiyasiga binoan inoliyalashtirish yo'sinida ajratilgan o'ulni o'rinli yoki o'rinsiz ishlatilishiga qarab moliyalashtirish ko'oaytirilishi, qisqartirilishi yoki umuman to'xtatilishi mumkin boiadi.

Kredit lotincha «creditum» so'zidan olingan bo'lib o'ul mablag'lari, tovar va xizmatlarni kelishilgan ustama (foiz) to'lab, qaytarib berish sharti bilan maolum muddatlarga qarz berishni anglatadi. Qarzga mablag' beruvchi tomon kreditor (davlat, bank, korxon va boshqalar), ssuda oluvchi tomon esa debitor (qarzdor) deyiladi.

Kredit mamlakat iqtisodiyotida, shu jumladan uning yetakchi tarmog'i bo'lgan sanoatda muhim vazifalarni bajaradi. Ularning orasida moliya resurslarini qayta taqsimlash asosiy o'rinda turadi. Kredit yordamida kaoitalni bir tarmoqdan ikkinchisiga oqib o'tishi taominlanadi. SHu bilan ishlab chiqarishni kengaytirish, iqtisodiy rivojlanishni jadallashtirish, mablag'larni kaoital qo'yishning eng foydali va istiqbolli yo'nalishlarida to'olash imkomyatlari yuzaga keladi.

Kredit munosabatlarida uning barqaror bo'lishi muhim ahamiyatga ega. Bunga erishish uchun mamlakatda kredit siyosati olib boriladi. Kredit siyosati tarkibida banklarning foiz siyosati va ajratilayotgan kreditlarning yo'nalishlari, ularning qaytari 1 ishini taominlash, kreditlarning samaradorligini oshirish, imtiyozlar, yuz berishi mumkin bo'lgan xavf-xatarlarni oldini olish tadbirlari katta rol o'ynaydi.

Mustaqillik yillarida tijorat banklari kreditlari, birinchi navbatda, iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini rivojlantirish, yangi zamonaviy, raqobatbardosh sanoat korxonalarini baroo etish bilan bog'liq investitsivaviy loyihalarni moliyaiashga yo'naltirildi. Natijada banklar sarmoyalari hisobidan yangi korxonalar ishga tushirilib, yangi sanoat tarmoqlariga asos solindi. Asakadagi "GM Uzbekistan" avtomobil zavodi, SHo'rtan gaz-kimyoy majmuasi, Yangiyo'l va Qo'qon biokimyoy zavodlari, Andijon gidroliz zavodi, "Xorazm shakar" zavodi, Qizilqum fosforit kombinati, Qo'ng'irotd soda zavodi, To'oalang GES, Gazli-Sarimoy gaz quviri qurilishi, "Toshguzar-Boysun-Qumqo'rg'on" temir yo'li qurilishi va boshqa o'nlab yengil hamda oziq-ovqat sanoat korxonalarini shular jumlasidandir.

O'zbekiston bank tizimida olib borilgan izchil va maqsadli islohotlar uning nafaqat jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining salbiy taosiri va oqibatlaridan

ishonchli tarzda himoyalanişga, balki banklar faoliyatida sifat o'zgarishlarga erishish, iqtisodiyotning real sektorini kreditlash hajmini keġaytirish hamda xizmatlar ko'rsatish sifatini tubdan yaxshilash imkonini berdi.

Mamlakat tijorat banklarining to'lanmay qolgan qarzlarda tufayli banklarning balansiga o'tkazilgan bankrot korxonalarini moliyaviy sog'lomlashtirish borasidagi faoliyati muhim ahamiyatga eġa bo'ldi.

Bankrot korxonalar faoliyatini qayta tiklash, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash uchun banklar tomonidan qo'shimcha investitsiya kiritish, korxonalarini moliyaviy sog'lomlashtirish, yangi turdagi mahsulotlar ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish va zamonaviy boshqaruv usullarini tatbiq etib, ish o'rinlarini qayta tiklash hamda yangilarini yaratishni ko'zda tutadigan mexanizm yaratildi.

Respublika prezidentining 2020-yil 18-noyabrdaġi "Iqtisodiyot real sektori korxonalarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"ġi Farmoni ushbu masalada dasturil amal bo'lib xizmat qilmoqda. Jumladan, mazkur hujjatga binoan, 2009-yildan buyon samarasiz ishlayotgan 173 ta korxonalar tijorat banklari balansiga 77 o'tkazildi. Banklar tomonidan yo'naltirilgan sarmoyalar evaziga ularning 120 tasida ishlab chiqarish faoliyati to'liq tiklanib, yangi mulkdorlarga sotildi. Banklar balansida qolgan 53 ta korxonaning 44 tasida esa ishlab chiqarish faoliyati tiklandi.

Ushbu korxonalarda modernizatsiyalash va ishlab chiqarish faoliyatini tiklash uchun 576 mlrd. so'm hajmidagi investitsiya kiritilib, 21 ming nafardan ziyod kishining bandligi taominlandi. Muhimi, faoliyati tiklangan korxonalar tomonidan jami 3,0 trln. so'mga yaqin tayyor mahsulot ishlab chiqarilib, shundan 730 mln. AQSH dollarilik mahsulot eksoortga yo'naltirildi.

Iqtisodiyotning real sektorini moliyaviy qo'llab-quvvatlash uchun ajratilgan kreditlar so'ngi 2017-2013-yillar davomida 44 barobarga oshdi. Moliya muassasalari tomonidan investitsiya maqsadlariga ajratilgan kreditlar hajmi ham ancha ortib, 4,2 trln so'mdan ziyodni tashkil etdi.

Qisqacha xulosalar

Yirik miqyosda amalga oshiriladigan, har qanday to'g'ridan-to'g'ri mehnat, amaldagi ishlab chiqarish u yoki bu darajada boshqaruvga muhtojdir. SHu sababli boshqaruv ob'ektiv zaruriyat va maqsadga yo'naltirilgan jarayon sifatida namoyon bo'ladi.

Boshqaruvning asosiy tamoyillari va usullari mavjud bo'lib, ular jamiyat taraqqiyotining turli ob'ektlarida turlicha bo'lishi mumkin.

Respublika sanoatiga rahbarlik qilish O'zbekiston davlatining iqtisodiy strategiyasiga asoslanadi va unga muvofiq amalga oshiriladi.

Sanoatni boshqarish idoralarining vazifalari fan-texnika yutuqlarini joriy etish, ishlab chiqarish va moliyaviy resurslardan to'la-to'kis, samarali foydalanish asosida jamiyat a'zolarining to'xtovsiz o'sib borayotgan ehtiyojlarini to'laroq qondirishdan iborat.

5-mavzu. Sanoat ishlab chiqarishini prognozlash va rejalashtirish

Reja:

- 5.1. Prognozlash va rejalashtirishning mohiyati, ahamiyati va vazifalari
- 5.2. Prognozlash va rejalashtirish tamoyillari va usullari
- 5.3. Bozor iqtisodiyoti sharoitida rejalar tizimi
- 5.4. Ishlab chiqarish rejasini tuzib chiqish va tasdiqlashni tashkil etish
- 5.5. Prognozlash va rejalashtirishni takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari

Tayanch iboralar: *Prognozlash. Bozor iqtisodiyoti sharoitida rejalashtirishning mohiyati va ahamiyati, vazifalari va tamoyillari. Tarmok va korxonada sanoat ishlab chiqarishini rejalashtirishning xususiyatlari va uslubiy asoslari. Sanoat tarmokdarining joriy va istiqbolli faoliyatini rejalashtirishda shartnoma munosabatlarining ahamiyati va o'rnini. Reja – birinchi xujjat va rejalashtirishning natijasi sifatida. Rejalarning turlari: indekativ, strategik, biznes-reja.*

5.1. Prognozlash va rejalashtirishning mohiyati, ahamiyati va vazifalari

Milliy iqtisodiyot va uning yetakchi tarmog'i bo'lgan sanoat ishlab chiqarishining uzoq davrga mo'ljallangan rivojini belgilash uchun boshqaruvning eng muhim funksiyalaridan biri bo'lgan bashoratlash (prognozlash) alohida e'tibor berishni talab qiladi. SHu munosabat bilan bu kategoriyaning mohiyati va ahamiyati, mazmuni va turlari, usullari va vazifalarini yaxshi bilish kerak.

Eng avvalo, shuni qayd qilish kerakki, ijtimoiy hayot kelajakni oldindan ko'rmasdan va uning istiqbolini bashorat qilmasdan rivojlanishi mumkin emas. SHu sababli keyingi vaqtda bashorat qilish xalq xo'jaligi optimal faoliyat ko'rsatishining eng zaruriy shartiga aylanmokka. Istiqbolni boshqaruvning juda murakkab jarayonida bashorat qilish ishlab chiqarishning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot yo'llarini oldindan ko'rish vazifasini bajaradi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida bashorat qilish jamiyat rivoji, shu jumladan, moddiy ishlab chiqarishning eng muhim sohasi bo'lgan sanoat rivojining kelajakda amalga oshishi mumkin bulgan maqsadlarini va ularga erishishni ta'minlovchi iqtisodiy resurslarni aniqlash, iqtisodiy va texnikaviy siyosatning uzoq va o'rta muddatli yo'nalishlari eng ehtimolga yaqin iqtisodiy samarali variantlarini qidirib topish uchun zarur.

Bashorat, ya'ni bashorat deganda real ob'ektning kelajakda bo'lishi mumkin bo'lgan ahvoli, uni amalga oshirishning al'ternativ, ya'ni muqobil (mumkin bo'lgan qarama-qarshi ikki holdan birini tanlab olish zaruriyati) yo'llari va muddati

to'g'risidagi ilmiy jihatdan asoslangan mulohaza tushuyiladi. Qisqacha qilib aytganda, u oldindan qilingan xulosadir.

Bashorat qilish deganda, kelajakni ko'rish, mo'ljal qilish va oldindan aytib berish jarayoni tushuniladi. Faqat mavjud dalillar, ma'lumotlar va aniq raqamlar asosida voqea yoki hodisaning qanday bo'lishi, rivojlanishi va oqibatini oldindan aytib berish, ya'ni bashorat qilish mumkin.

Bashorat qilishning bir qancha yo'llari mavjud bo'lib, ulardan eng asosiylariga iqtisodiy va ijtimoiy bashorat qilish kiradi. Ularni bir-biridan shartli ajratish mumkin, chunki bashorat qilishning maqsadi va vazifasi bir hodisa yoki voqeaning ham iqtisodiy, ham ijtimoiy jihatlari bilan bog'liq, bir medalning ikki tomonidir.

Bashorat qilishning maqsadi real ob'ektning kelajakda fikran o'ylangan natijasini ta'minlashdan, hodisa va voqealar fikriy modelining natijasiga erishishdan iborat.

Bashorat qilishning vazifasi esa, bu jarayonning oldida turgan maqsadga erishish uchun bir qator ishlarni bajarishdan iborat.

Texnikaviy, madaniy va iqtisodiy jihatdan rivojlangan jamiyatda rejalashtirish singari vosita boshqaruv jarayonining kengayishi, fan-texnika taraqqiyoti hamda ehtiyojlarning darajasi va hajmi jihatidan ortishi boshqaruv instantsiyalari, ya'ni bir-biriga itoat qiladigan tashkilotlar oldiga siyosat, iqtisodiyot va aloxida shaxslar, oilalar, mahallalar, korxonalar, hududiy jamoalar, mamlakatlar, shuningdek, butun insoniyat uchun muhim bo'lgan muammolarni qo'yimoqda. Tajriba shuni ko'rsatadiki, kelajakning murakkab masalalarini hal etish uchun odamlar jiddiy fikr yuritishlari va faol harakat qilishlari darkor. Bunda istalgan maqsadlarni o'z vaqtida boshlash va ularga erishish choralarini belgilashning ma'qul ko'rinishida ko'maklashadigan loyiha, kontseptsiyalar, asosiy yo'nalishlar, ayniqsa, zarur. Ehtiyojlarni qondirish uchun mablag' qancha kam bo'lsa, tegishli texnikaviy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy jarayonlarni oqilona boshqarishda ko'maklashadigan vositalar shunchalik ta'sirchan bo'lishi lozim. Ma'lum orzu umidlar bilan bog'liq bo'lgan boshqaruv vositalaridan biri rejalashtirishdir.

Rejalashtirish — loyiha ishlab chiqish bo'yicha axborotni ishlashga asoslangan, kelajakda maqsadga erishish uchun parametrlarni aniqlovchi tartibga solingan jarayondir.

Milliy iqtisodiyot va uning sohalari hamda bo'limlari iqtisodiyotida rejalashning qator ta'riflari mavjud bo'lib, ular yuqorida keltirilgan ta'riflardan turli darajada farq kiladi, Lekin mohiyatan unga o'xshab ketadi. SHunday ta'riflardan bir nechtasini keltirish mumkin.

Rejalashtirish — «kalajakning ongli tafakkuri».

Rejalashtirish (keng ma'noda) — «mazmunan bo'lajak voqealarni aniqlash bo'yicha qarorlar qabul qilishni tizimli tayyorlash asosida boshqaruv qarorlarini shakllantirishdir».

Rejalashtirish — «oldindan sezib qabul qilingan qaror», ya'ni rejalashtirish deganda, shunday yechim tushuniladiki, u (qaror qabul qilishga muvofiq keluvchi axborot jarayoni bilan bir qatorda) vaqt jihatdan kon'yukturali voqealar yuzaga kelishidan oldin ishlab chiqiladi.

Rejalashtirishni «aslida tafakkurning aqliy bashorati va ta'kidlar kelajak faoliyatini ko'zda tutadigan tafakkur jarayoni sifatida», deb ta'riflash mumkin.

Rejalashtirish — bu, vazifani sifatli va sonli(miqdori) tasvirlash, natijaviy imkoniyatlarni belgilash va ularga erishish yo'llarini aniqlashdir.

Rejalashtirish — kalajak muammolarini bilish va hal etishning tizimli, usuliy (metodik) jarayon.

Nihoyat, rejalashtirish — xalq xo'jaligiga rahbarlik qilishning o'zagidir. Rejalar esa, davlat iqtisodiy va ijtimoiy siyosatini amalga oshirishning asosiy qurolidir.

Rejalashtirishning ahamiyati shunday iboratki, u iqtisodiyotni rivojlantirishning printsiptial masalalariga oid davlat va xukumat ko'rsatmalarini iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyot rejalari yordamida aniq topshiriqlarga va amaliy ishlarga aylantiradi. Uzoq, muddatli, ya'ni uch yillik, besh yillik va o'n yillik rejalarda davlatning iqtisodiy strategiyasi jamlangan holda ifodalanadi. Yillik rejada, odatda, xo'jalik vazifalarini hal etishning eng samarali taktikasi nazarda tutiladi.

Rejalashtirish faoliyatlarda, ya'ni amalda muayyan uyg'unlik va muvofiqlikni ta'minlaydi, ishlab chiqarish taraqqiyotining ustuvor yo'nalishlarini aniqlaydi, raqobat, bellashuv sharoitida umuman, iqtisodning, xususan, sanoatning omon (sog') qolishiga imkoniyat, qulaylik yaratadi. Aynan rejalashtirish tufayli tarmoq idoralari mahsulotning u yoki bu turini ishlab chiqarish, o'z vaqtida resurslar bilan ta'minlash vazifasini hal etadilar. Ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarni sotish yo'llari va usullarini aniqlaydilar. Bundan tashqari, rejalashtirish ishlab chiqarish zahiralardan (rezervlaridan), raqobatning afzalliklaridan, iqtisodiyotdagi yangi tendentsiyalar, ya'ni mayl va g'oyalarni kuzatish imkoniyatini yaratadi, faoliyatning nozik va zaif tomonlari ta'sirini susaytirish, bo'lishi mumkin xatolarning oldini olish va xavf-xatarni kamaytirish imkonini beradi.

Rejalashtirish ob'ektiv iqtisodiy qonunlardan ongli ravishda foydalanishni taqozo etadi. Rejali xo'jalik yuritish imkoniyati va zaruriyatining o'zi har bir jamiyatda xalq xo'jaligini rejali va mutanosib rivojlantirish qonunining amal qilishini taqzo etadi. Lekin bozor iqtisodiyoti sharoitida nafaqat rejali rivojlanish qonuni, balki bir qator boshqa qonunlar, jumladan, qiymat qonuni, talab va taklif qonuni, vaqtni tejash, mehnatga qarab taqsimlash qonunlari harakatda bo'ladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida umumdavlat strategiyasining, jumladan, umumdavlat rejasining «falsafasi» masalasi alohida ahamiyat kasb etadi. Bu «falsafa» O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining muhim sohalari va maqsadlarini, struktura va investitsiya siyosati, fan-texnika taraqqiyotining yo'nalishlarini, ilmiy, ma'naviy va ma'rifiy salohiyatini ko'tarish, mamlakat mudofaa qobiliyatini saqlab turish vazifatarini belgilab beradi.

Bozor iqtisodiyotining barcha imkoniyatlari erkin reja asosida amalga oshiriladi. Demak, rejalashtirish qanchalik erkin va mukammal bo'lsa, mustaqillikning afzalliklari, istiqloqlarning samarasi shunchalik to'liqroq ko'zga tashlanadi, shundagina jamiyat uz ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarini muvaffaqiyatli hal etadi. Ana shundagina rejalashtirish xalq xo'jaligining barcha sohalari, jumladan, sanoat tashkiliy ravishda va tartibli rivojlanishiga imkon yaratadi.

Rejalashtirish mutlaqo ilmiy asosda tuziladi va u jamiyat taraqqiyotini, jumladan, sanoat taraqqiyotining amaliyotini doimo umumlashtirib borishni, fan va texnikaning barcha yutuqlaridan foydalanishni talab qiladi. Sanoatga rejali rahbarlik qilish voqealarni oldindan ko'rish, demakdir. Voqealarni, hodisalarni, bo'lajak faoliyatni oldindan ko'rish jamiyat iqtisodiy qonunlarini bilib olishga asoslanadi va jamiyat moddiy va ma'naviy hayoti rivojining yetilgan talablariga suyanadi.

Iqtisodiy qonunlarning mohiyati, mazmuni va boshqa tomonlarini bilib olish iqtisodiy jarayonlar mohiyatini o'qib va o'qib olishga, taraqqiyotning ilg'or tendentsiyalarini hali ular kurtak holda bo'lganidayoq aniqlab olishga, iqtisodiy taraqqiyot jarayonini ilmiy asosda oldindan ko'ra olishga, uni mustaqil, buyuk davlat qurish manfaatlari uchun reja asosida yo'lga solishga yordam beradi.

Rejalashtirish nazariyasida rejalashtirishning turlari, bosqichlari, maqsadlari, vazifalari, tizimlari degan tushunchalar mavjud.

Rejalashtirishning asosiy turlariga quyidagilar kiradi:

- munosabatdor kattaliklar bo'yicha rejalashtirish;
- muvofiqlashtirish shakllari bo'yicha rejalashtirish;
- moslashuv (adaptatsiya) shakliga ko'ra rejalashtirish.

Rejalashtirish turlarini bir qator alomatlar bo'yicha tasniflash mumkin. Masalan, rejalashtirishning birinchi eng muhim turi bo'lgan munosabatdor kattaliklar bo'yicha rejalashtirish turining alamotlariga quyidagilar kiradi:

-zamyoy (vaqt) ko'lami (kisqa muddatli, o'rtacha muddatli, uzoq muddatli rejalashtirish);

- funktsional bo'lim (ishlab chiqarishni, sotishni, saqlashni, ta'minotni, moliyani, investitsiyani rejalashtirish);

- boshqaruv ierarxiyasi (rahbariyat ierarxiyasi);

- rejalash ierarxiyasi (strategik, ya'ni oliy; taktik, ya'ni o'rta; operativ, ya'ni past darajadagi rejalashtirish).

Agar rejalashtirish jarayonini boshdan-oyoq ko'rib chiqilsa, unda ayrim bosqichlarni ajratish mumkin. Ularga quyidagilar kiradi:

- maqsadlarni ifodalash, ya'ni ishlab chiqish;

- muammolarni qo'yish;

- muqobil variantlarni izlash va tanlash;

- taxmin qilish;

- baholash va qarorlar qabul qilish.

Sanoatni rejalashtirishdan ko'zlangan oliy maqsad sanoat ishlab chiqarishining faoliyati asosida avvaldan fikran o'ylangan bo'lg'usi natijani aniqlash va bu natijaga erishish uchun tegishli chora-tadbirlarni belgilashdan iborat. SHu sababli rejalashtirish jarayonining birinchi bosqichi maqsadlarni ifodalashdan iborat.

Maqsadlarni ifodalashni alohida vazifalari quyidagilardir: maqsadlarni izlash, maqsadlarni aniqlash, maqsadlarni tarkiblash; maqsadlarni amalga oshirish, maqsadlarni tanlash.

Ushbu nazariyadan kelib chiqib, sanoat ishlab chiqarishini rejalashtirishning asosiy vazifalarini quyidagicha izohlash mumkin:

- eng avvalo, maqsadni qo'yish;

- sanoat ishlab chiqarishining xilma-xil faoliyatini, ayniqsa xalq xo'jaligi va aholi uchun zarur bo'lgan yuqori sifatli, raqobatbardosh mahsulotlar tayyorlashning ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiqligini asoslab berish;
- zaruriy moddiy-texnik bazani shakllantirish;
- moliyalash manbalarini aniqlash va ijobiy pirovard natijaga erishish.

5.2. Prognozlash va rejalashtirish tamoyillari va usullari

Prognozlash va rejalashtirish nazariyasida xo'jalikka rahbarlik qilishning ma'lum fundamental qoidalari, ya'ni tamoyillari masalasi alohida o'rin egallaydi. Bozor munosabatlari sharoitida bunday tamoyillar jumlasiga quyidagilar kiradi:

- 1) Ilmiylik tamoyili;
- 2) Rejalarni ma'lum maqsadga yo'naltirish tamoyili;
- 3) Mutanosiblik va balanslilik tamoyili;
- 4) Komplekslik tamoyili;
- 5) Uzluksizlik tamoyili;
- 6) Barqarorlik tamoyili;
- 7) Tarmoq va hududiy rivojlanishning uyg'unligi;
- 8) Xalq xo'jaligi va uning tarmoqlari hamda korxonalar (firma) lar rivojlanishining uzviy birligini hisobga olish tamoyili.

Sanoat va uning tarmoqlari, korxonalari, tashkilotlari faoliyatlarini rejalashtirganda yuqoridagi tamoyillarga to'la amal qilinsa topshiriqlarni muvaffaqiyatli bajarish mumkin, iqtisodiy o'sish kuchayadi va ishlab chiqarish samaradorligi albatta, ko'tariladi. Yuqorida keltirilgan tamoyillarni amalga oshirish uchun bir qator usullardan — balans, maqsadli, normativ, statistik-iqtisodiy (iqtisodiy-statistik), ko'p variantli, iqtisodiy-matematik matritsa usullaridan foydalaniladi.

Balans usuli rejalashtirishning bosh usuli hisoblanadi. Faqat balans usuligina asosiy proportsiyalarni belgilash, resurslarning jamiyat ehtiyojlariga muvofiqligini aniqlash, rejalarni real va natijali qilish imkonini yaratadi. Balanslardan istiqbol va joriy rejalarning barcha bo'limlarini ishlab chiqishda foydalaniladi.

Balanslar ishlab chiqarishning ko'lami va dinamikasi, uning tarkibi va tuzilmasi hamda samaradorligi to'g'risidagi ma'lumotlarni mujassamlashtiradi. Ularda sanoat tarmog'i va milliy iqtisodiyotning boshqa tarmokdari o'zaro munosabatlarini ko'rish mumkin.

Balanslarning eng muhimlaridan biri moddiy balans bo'lib, u mahsulotlarning eng muhim to'plamini qamrab oladi. Balanslarni ishlab chiqish katta bilim va ilm, tajriba, ijobiy yondashuvlar talab qiluvchi murakkab ishdir.

Moddiy balanslar ma'lum chizmalar bo'iicha ishlab chiqilib, unda, bir tomondan, mahsulot resurslari, ikkinchi tomondan, uning ayrim qismlari bo'iicha taqsimlanishi ko'rsatiladi (5.1-chizmaga qarang).

Moddiy balansning taxminiy chizmasi

Resurslar	Resurslarning taqsimoti
1. Rejalashtirish davri boshiga qoldiq	1. Ishlab chiqarish — ekspluatatsiya iste'moli
2. Ishlab chiqarish hajmi	2. Kapital qurilish ehtiyojlari
3. Import	3. Bozor fondlari
4. Davlat zahiralardan kelib tushishi	4. Eksport
5. Boshqa kelib tushishlar	5. Davlat resurslarini to'ldirish
	6. Rejalashtirilayotgan davr oxiriga mahsulot qoldig'i
JAMI	JAMI

5.1-chizma. Moddiy balansning taxminiy chizmasi

Balanslarning yana bir eng muhim turi — bu mehnat balanslaridir. Bunday balanslarda mavjud mehnat resurslari va ulardan foydalanish yo'nalishlari aks ettiriladi. Mehnat balanslariga mehnat resurslarining yig'ma balansi, tarmoqlar va hududlar bo'yicha ishchi kuchi balansi va h.k.lar kiritiladi.

5.3. Bozor iqtisodiyoti sharoitida rejalar tizimi

Ma'lumki, milliy iqtisodiyot, jumladan, sanoat iqtisodiyotini rivojlantirish uchun aniq topshiriqlar, ya'ni xo'jalik vazifalari va amaliy chora-tadbirlar belgilanadi. Ular reja shaklida namoyon bo'ladi.

Reja — bu, davlat ijtimoiy-iqtisodiy siyosatini, jamoa va shaxs o'z ishlarini amalga oshirishining asosiy vositasi hisoblanadi. SHu sababli reja va rejalashtirish masalasiga alohida e'tibor beriladi va ularning mohiyati, ahamiyati, mazmuni va vazifalarini chuqur bilish zaruriyati yuzaga keladi.

Reja — bu, biror ish, dastur, tadbir va shu kabilarni amalga oshirishning oldindan belgilangan tartibi, loyixasi. Kupincha uni topshiriq deb ham ataydilar.

Ishlab chiqarish rejasi har xil bo'lishi mumkin. Masalan, ijtimoiy ishlab chiqarish rejasi yoki yagona xalq xo'jaligi kompleksining, ya'ni mamlakat xalq xujaligi rejasi, milliy iqtisodiyot va uning real tarmog'i rejasi (sanoat, qishloq xo'jaligi, qurilish, transport va h.k.lar rejasi).

Rejaning bir qancha shakllari mavjud:

- vaqti va muddatiga qarab har qanday reja soatlik, kunlik, xaftalik, o'n kunlik, bir oylik, bir choraklik (kvartallik), bir yillik va bir necha yillik bo'lishn mumkin.

- rejalashtirishning maqsadi va vazifasiga ko'ra, reja ikki turga: operativ reja va texnik-iqtisodiy rejaga bo'linadi. Bu rejaning ikkinchi turi, o'z navbatida, ikki shaklda, ya'ni joriy (taktik) reja va istiqbolli (strategik) reja shakllarida bo'ladi.

Reja tuzish va uni ro'yobga chiqarish, ya'ni reja bajarilishini tashkil etish va nazorat qilish jarayoni «Rejalashtirish» deb ataladi.

“Rejalashtirish” atamasi hakida so'z borganda shuni ta'kidlash kerakki, turli ilmiy asarlar, darslik va o'quv qullanmalari, entsiklopediya va lug'atlarda turlicha ta'riflar berilgan va ular o'zbek tiliga tarjima qilingan. Lekin O'zbekiston SSR

entsiklopediyasida «Reja» va «Rejalashtirish» atamaları umuman keltirilmagan, uning o'rniga «Plan» va «Planlashtirish» atamaları ishlatilgan.

Mustaqillik, istiqloq va ular tufayli yuzaga kelgan keskin o'zgarishlar bu kategoriyaning mohiyati, ahamiyati, mazmuni, maqsadi va vazifalarini tubdan tadqiq qilishni talab etadi. Ayniksa, markazlashgan rejalashtirishning tubdan o'zgarganligi va tarmoqlar, korxonalar katta erkinlik olganliklari muammolari uz yechimini topishi kerak.

Bozor va rejalashtirish bir-birini taqozo etadi va ularni bir biridan ajratib bo'lmaydi. Bu yerda: shuni aytish kerakki, mustaqillikning birinchi yillarida «Reja» va «Rejalashtirish» so'zlaridan qo'rqa boshlagan edik. Buni anglagan Respublika Prezidenti Vazirlar Maxkamasining 1995 yil yakunlari va 1996 yil vazifalariga bag'ishlangan majlisida taajublanib shunday degan edi: «Xorijiy mamlakatlarda, agar fermer foyda olishga ishonmasa, unda umuman ishga qo'l urmaydi. Bizda-chi? Hech kim iqtisodiy tahlil bilan shug'ullanmaydi, hech kim yil boshida hisob qilmaydi». Bundan ko'rinib turibdiki, yil boshida rejalar aniqlanmaydi.

Reja va rejalashtirish ma'lum ko'rsatkichlar tizimi, ya'ni topshiriqlar majmui tariqasida aks ettiriladi. Ular rejaning asosiy g'oyasi, maqsadi va vazifalarini ifodalaydi hamda natijalarini tavsiflaydi. Ko'rsatkichlar yordamida bir qator funktsiyalarni baholash, hisob-kitob qilish va topshiriqlarning mutanosibligini ta'minlash mumkin.

Reja tuzish jarayonida qo'llaniladigan barcha ko'rsatkichlarning belgilanish tartibi, ishlab chiqarish xodimlarining xo'jalik faoliyatida qo'llanish miqyosi va vazifasiga qarab guruhlarga ajratilishi mumkin.

Belgilanish tartabiga kura, ular tasdiqlanadigan va hisoblanadigan ko'rsatkichlarga bo'linadi.

Tasdiqlanadigan ko'rsatkichlar yuqori tashkilot tomonidan belgilanadi va tasdiqlanadi. Hisoblanadigan ko'rsatkichlar esa boshqarishning ma'lum bo'g'ini tomonidan mustaqil ravishda belgilanadi.

Qo'llanish miqyosiga binoan ko'rsatkichlar umumiy va differentsiyalashgan turlarga bo'linadi. Umumiy ko'rsatkichlar sanoat tarmog'ining barcha bo'g'inlari uchun taalluqli bo'lib, ular xalq xo'jaligi va uning tarmoqlari bo'yicha ko'rsatkichlarni o'zaro taqqoslashni ta'minlash maqsadida belgilanadi. Differentsiyalashgan ko'rsatkichlar ham sanoatda amalga oshiriladigan ko'pgina jarayonlarni aniq ifodalashga yordam berib, ularni takomillashtirishga olib keladi.

Ishlab chiqarishning xo'jalik faoliyatidagi vazifasiga qarab, reja ko'rsatkichlarini miqdor va sifat ko'rsatkichlariga ajratish mumkin. Miqdor ko'rsatkichlari ishlab chiqarish hajmi, ish xaqi fondi, xomashyoga bo'lgan ehtiyojlardan iborat. Sifat ko'rsatkichlari moddiy resurslar va ishchi kuchidan foydalanish darajasini ifodalaydi.

Sifat ko'rsatkichlari o'z navbatida sintetik va texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlarga bo'linadi. Sintetik ko'rsatkichlar (masalan, mehnat unumdorligi, mahsulot sifati, mahsulot birligining tannarhi, foyda yoki daromad) korxonalar faoliyatini har tomonlama aks ettiradi.

Texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlar esa, ayrim ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish darajasini ifodalaydi. Masalan, uskunalardan foydalanish, mahsulot

birligiga sarflanadigan xomashyo, yoqilg'i va elektr energiya, ko'p mehnat talab etadigan jarayonlarni mexanizatsiyalash, eng mukammallashgan texnologik jarayonlarni qo'llash shular jumlasidandir.

Ko'rsatkichlar rejalashtirish tajribasida eng ko'p ishlatiladigan, belgilanadigan va hisoblanadigan, umumiy va xususiy, miqdoriy va sifat ko'rsatkichlaridan iborat bo'lishi mumkin.

Natura ko'rsatkichlari ishlab chiqarishning moddiy buyum nisbatlarini, mahsulotni tayyorlovchi va iste'mol etuvchilar orasidagi aloqalarni belgilab, mahsulotning turlari yoki ish xajmining o'lchov birliklari (dona, metr, kubometr, tonna, kilovat-soat va xokazolar)da ifodalanadi.

Tovar-pul munosabatlari sharoitida qiymat ko'rsatkichlari alohida o'rin egallaydi. Bu ko'rsatkichlar ishlab chiqarishning hajmini, sarflarini va moliyaviy natijalarini aniqlash uchun keng ko'llaniladi.

O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlash yo'llaridan biri — sanoatni yuqori sur'atlar bilan rivojlantirishdir. Bunga erishish uchun, dastavval, uning ahvolini va imkoniyatlarini bilish lozim. Buning uchun har xil ko'rsatkichlardan foydalanish kerak bo'ladi. Bir tomondan, ko'llaniladigan ko'rsatkichlar sanoatning umumiy taraqqiyotini ifoda etsa, ikkinchidan, sanoatning o'zidagi shart-sharoitlarni ifodalovchi ko'rsatkichlar ham mavjud bo'lishi mumkin. Bunday ko'rsatkichlarga asoslanib, sanoatning texnikaviy, iqtisodiy va ijtimoiy shart-sharoitlari aniqlanadi.

Sanoat taraqqiyotini ifodalaydigan ko'rsatkichlar sanoat tarmoqlari korxonalar tomonidan ishlab chiqariladigan mahsulot hajmini natural o'lchov birligida, qiymat birligida ifoda etadigan ko'rsatkichlaridir.

Sanoat mahsulotlarining hajmini aniqlashda qo'llaniladigan natural birliklar bo'lib kilovat-soat, tonna, kubometr, kvadratmetr, dikolitr, dona va boshqalar hisoblanadi.

Bu o'lchovlarga tayangan holda ishlab chiqariladigan sanoat mahsulotlarining miqdorini aniqlash mumkin. Masalan, O'zbekistonda 2001 yilda 47,9 mlrd. kilovat-soat elektr energiya, 7,3 mln. tonna neft, 57,4 mlrd. kubometr gaz, 428,3 mln. kvadrat metr gazlama va 38,2 mln. dona trikotaj kiyimlari ishlab chiqarish mo'ljallangan edi.

Sanoat mahsulotlarining natural o'lchov birliklari orqali barcha sanoat tarmoqlari rivojlanishini solishtirib bo'lmaydi, chunki bir tarmoqning mahsuloti kilovat-soatda o'lchansa, ikkinchisidiki tonnada, uchinchisidiki kubmetrda o'lchanadi va h.k. SHuning uchun barcha sanoat tarmoqlarining ishlab chiqaradigan mahsulotlarini va bajaradigan ishlarini hisoblashda yagona o'lchov birligi bo'lishi lozim. Bu o'lchov birligi har tomonlama bo'lishi kerak. Bunday vazifalarni qiymat ko'rsatkichlari bajaradi. Qiymat ko'rsatkichlari baholar yordamida sanoatning umumiy rivojlanishini, o'sish sur'atlari va uning strukturasi aniqlashga imkoniyat yaratadi.

Qiymat ko'rsatkichlarini ishlatishning yana bir afzal tomoni borki, bu xar hil tarmoqlar ish faoliyatini bir-biriga solishtirish imkoniyatini beradi.

Hozirgi davrda sanoat rejasini tuzishda qo'llaniladigan qiymat ko'rsatkichlari quyidagilardan iborat: yalpi ichki mahsulot, tovar mahsuloti, realizatsiya qilingan mahsulot, normativ sof mahsulot, sof mahsulot.

Sanoat tarmoqlarida ishlab chiqariladigan mahsulotlar uchta katta guruhga bo'linadi: mehnat buyumlari, mehnat qurollari va xalq iste'mol mollari.

Mehnat buyumlariga xomashyo, materiallar, yoqilg'i, elektroenergiya va ishlab chiqarishda ko'llaniladigan boshqa buyumlar kiradi. Bu buyumlar sanoatni yuqori sur'atlar bilan va samarali rivojlantirish uchun ko'p mikdorda talab qilinadi.

Rejalashtirish qanchalik mukammal bo'lsa, taraqqiyot shunchalik muvaffaqiyatli bo'ladi.

5.4. Ishlab chiqarish rejasini tuzib chiqish va tasdiqlashni tashkil etish

Namunali metodikaga ko'ra, sanoat tarmog'ining joriy va istiqbolli rejasi quyidagi qismlardan iborat:

1. Mahsulot ishlab chiqarish va uni realizatsiya qilish. Bu belgilangan turdagi mahsulotni ishlab chiqarish va uni realizatsiya qilish hamda iste'molchilar bilan uzoq davom etadigan xo'jalik aloqalari asosida mahsulot ishlab chiqarish va uning eksportga mo'ljallangan hajmini ifodalaydi.

2. Fan-texnika taraqqiyotini, ishlab chiqarish va boshqarishni takomillashtirish. Bu bo'limda texnika va texnologiya xamda boshqarishni takomillashtirish tadbirlari belgilanadi.

3. Ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligi. Bunda ishlab chiqarish samaradorligini ifodalovchi, jumladan, ish vaqti, asosiy va aylanma mablag'lar, moddiy resurslar va kapital mablag'lardan foydalanishga doir ko'rsatkichlar rejalashtiriladi.

4. Norma va normativlar. Ular rejani asoslash va ishlab chiqarish zahiralari harakatga keltirish uchun zarur bo'lgan norma va normativlarni yaratish xamda sistemaga solish masalalarini o'z ichiga oladi.

5. Kapital qurilish bo'limida ishlab chiqarish quvvatlari va boshqa asosiy fondlarni takomillashtirish hamda turar-joy va boshqa qurilish ob'ektlarini yaratish bo'iicha ko'rsatkichlar nazarda tutiladi.

6. Asosiy moddiy resurslarga bo'lgan ehtiyoj. Bunda birlashma (korxonaning) asosiy materiallarga bo'lgan ehtiyoji aniqlanadi, ularni sotib olish tartibi belgilanadi, ichki zahiralarni safarbar etish yo'llari mo'ljallanadi.

7. Mehnat va ish haqi bo'limida mehnat unumdorligini oshirish mo'ljallanadi, ishlovchilarning soni, ish xaki fondining mikdori belgilanadi, ishchilarga bo'lgan ehtiyoj va kadrlarni tayyorlash hamda kayta tayyorlash ko'rsatkichlari aniqlanadi.

8. Tannarx, foyda va ishlab chiqarish rentabelligi. Bu bo'limda realizatsiya qilinadigan mahsulotlarning tannarhi, foyda va rentabellik rejalashtiriladi.

9. Iqtisodiy rag'batlantirish fondlari. Bu yerda: barcha rag'batlantirish manbalari va ulardan keng foydalanishning aniq yo'nalishlari belgilanadi.

10. Moliya rejasi. Bu bo'limda moliyaviy mablag'lar, daromadlar, xarajatlar va ajratmalar, byudjetga to'lovlar, byudjetdan olinadigan mablag'lar aniqlanadi.

11. Ijtimoiy rivojlanish rejasi. Bu o'z tarkibiga xodimlarning ijtimoiy faolligini oshirish, ularning bilim va ilmiy darajasini, ishlab chiqarish malakasini ko'tarish, jamoa a'zolarining turarjoyi, maishiy hamda madaniy sharoitlarini yaxshilash kabi tadbirlarni oladi.

12. Tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan foydalanish. Bu bo'limda tabiatni muhofaza qilishning ijtimoiy va iqtisodiy qirralari, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va boshqa ekologik tadbirlar belgilanadi.

Hozirgi paytda gap ma'muriy buyruqbozlik tizimi davridagi rejalashtirish to'g'risida emas, balki bozor iqtisodiyotiga mos keladigan reja va rejalashtirish to'g'risida borishi kerak. Gap asosan u yoki bu soha (tarmoq), korxonona (firma)ning uz fikri, g'oyasini amalga oshirish va shu asosda foyda daromad) olishga yunaltilgan rejali tashkil etilgan tadbirlar, harakatlar tizimidan iborat bo'lgan Biznes-reja xaqida bo'lishi lozim.

Biznes-reja zamonaviy ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarishni muhim vositasidir. SHu sababli uning mohiyatini, ahamiyatini, mazmunini chuqur anglash zarur. Bu masala haqida so'z borganda eng avvalo, «biznes-reja» nima uchun kerak? — degan savol tug'iladi. Bunday reja eng avvalo, bankir hamda investorlarga zarur. CHunki korxonona (firma) o'z loyihasini amalga oshirish uchun ulardan pul mablag'lari so'raydi.

Ikkinchidan, biznes-reja korxonona (firma) xodimlari uchun kerak. Ular o'zlarining maqsad, vazifalarini, istiqbolni bilishlari zarur.

Uchinchidan, eng asosiysi ishblarmon, tadbirkor, korxonona (firma) rahbari o'z g'oyalarini, ularni to'g'ri va realligini bilishi kerak.

Biznes-rejani tuzishda rahbarning shaxsiy ishtiroki juda zarur. SHuning uchun ham ko'pgina xorijiy mamlakatlar banklari, investorlar va boshqa muassasalar agar biznes-rejani boshdan oyoq chetdan, konsul'tant orqali ishlab chiqilib, rahbar unga faqat imzo chekkani ma'lum bo'lib qolgan taqdirda loyihaga mablag' berishdan bosh tortadilar. Bunday reja, odatda, talabgorsiz qoladi.

Biznes-rejada quyidagi narsalar yoritiladigan bo'limlar bo'ladi:

- biznesning maqsadi va asosiy g'oyasi;
- korxonona (firma) ishlab chiqaradigan mahsulot (xizmat)ning o'ziga xos hususiyati va ular bilan bozor ehtiyojini qondirish;
- ayrim bozor segmentlarida firmaning xulq-atvori, strategiyasini belgilash;
- tashkiliy qoida hamda ishlab chiqarish tarkibiy tuzilishini belgilash (aniqlash);
- ishning moliyaviy loyihasini shakllantirish (shu jumladan, moliyalashtirish strategiyasi va investitsiyalash bo'yicha takliflar);
- firmaning rivojlanish istiqbollari bo'limlari.

Biznes-rejani tuzib chiqish jarayonida:

Birinchidan, o'zimiz boshlayotgan ishni puxta bilishga; ikkinchidan, harajatlarni bilamiz, korxonani yaxshi boshqarishga; uchinchidan, o'z g'oyamizni boshqariluvchiga tez yetkazamiz va moliyaviy faoliyatimizni reja asosida olib borishga erishamiz.

Biznes-reja juda ko'p bo'limlardan iborat:

1. Rezyume (xulosa);
2. Korxonona (firma) haqidagi ma'lumotlar;
3. Tovar (mahsulot yoki xizmat) turlari;
4. Sotuv bozori;
5. Marketing strategiyasi;

6. Ishlab chiqarish dasturi;
7. Ishlab chiqarishni tashkil etish;
8. Korxonaning tashkiliy-reja shakli;
9. Moliyaviy reja;
10. Loyihaning rentabelligi (foydaliligi, samaradorligi, natijaliligi).

5.5. Prognozlash va rejalashtirishni takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari

Davlatning iqtisodiy strategiyasida boshqaruv va uning eng muhim funksiyasi bo'lgan rejalashtirishni takomillashtirish alohida o'rin egallaydi. Chunki u rejalashtirishning barcha darajalari va sohalarida qonuniy jarayon hisoblanadi. Bu esa jamiyatda ishlab chiqarish kuchlari va ishlab chiqarish munosabatlarining taraqqiyoti bilan bog'liq bo'lgan vazifalar bilan belgilanadi.

Sanoat ishlab chiqarishini rejalashtirishni takomillashtirish sohasida eng avvalo, quyidagi vazifalarni hat etish lozim:

1. Rejalashtirishning mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini tezlatishga, sanoatning ilg'or strukturasini shakllantirishga, uni balansli va mutanosib rivojlantirishga, ishlab chiqarishning iqtisodiy va ijtimoiy hamda ilmiy va texnikaviy salohiyatdan samarali foydalanishga ta'sirini kuchaytirish;
2. Fan-texnika taraqqiyotini jadal va uzluksiz amalga oshirishni oqilona bashorat qilishga erishish;
3. Bashorat qilish bilan istiqbolli va joriy rejalashtirish o'rtasidagi aloqalarni mustahkamlash. Bu vazifalarni amalga oshirish texnologiyalaridan keng foydalanish;
4. Reja ko'rsatkichlari tizimini takomillashtirish, ularni pirovard natijalar sari yo'naltirishni kuchaytirish hamda mehnat, moddiy, moliyaviy resurslaridan foydalanish samaradorligini, mahsulotning sifati va uni yangilash miqyoslarini aks ettiradigan ko'rsatkichlardan keng foydalanish.

Galdagi eng muhim vazifalardan biri-rejalashtirishning ilmiy saviyasini, darajasini oshirishdir. Rejalar ilmiy tarzda tuzib chiqilishi, iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan asoslab berilgan va to'la-tekis balanslashtirilgan bo'lishi kerak. Aniqroq qilib aytganda, milliy iqtisodiyot, jumladan, sanoat rejalarida ko'zda tutilgan ishlab chiqarishni o'stirish, yalpi ichki mahsulotni ko'paytirish sur'atlari va asosiy mutanosibliklar optimal bo'lishi, ya'ni mavjud imkoniyatlardan yangi jamiyatning ob'ektiv iqtisodiy qonunlariga muvofiq ravishda eng yaxshi, eng samarali foydalanishni ta'min etish kerak. Hozirgi jadallashgan fan-texnika taraqqiyoti sharoitida rejalashtirishning eng muhim vazifalaridan biri ilm va texnikaning so'ngi yutuqlarini sanoat orqali tez sur'atlarda o'zlashtirib olishni rejalarda, ayniqsa, istiqbolli rejalarda ko'zda tutishdan iborat. Istiqbolli rejalarning rolini oshirish rejalashtirish uchun ilmiy va amaliy jihatdan asoslangan normativlar tizimini vujudga keltirishni talab etadi. Shundaygina rejalashtirishda tavakkachchilik yuz berishning oldini olish xamda ishlab chiqarishning natijaliligini yuqori darajaga ko'tarish bo'yicha imkoniyatlarni ishga solish mumkin bo'ladi.

Ishlab chiqarishni rivojlantirishni shunday rejalashtirish kerakki, natijada mahsulot ishlab chiqarish hajmi ko'payadi, mehnat unumdorligi borgan sari ko'tarilsin, mahsulotning tannarxi pasaysin, korxonada foydasi oshib borsin.

Buning uchun nimalar qilish kerak?

Buning uchun eng avvalo, investitsiyalardan, moddiy, mehnat va moliyaviy resurslardan oqilona va samarali foydalanmoq kerak.

Prognozlash va rejalashtirishni yanada takomillashtirish uchun bu jarayon bilan shug'ullanadigan idoralarni iste'dodli va iqtidorli, bilimdon, obro'li, o'z ishining ko'zini biladigan kadrlar bilan mustahkamlash kerak. Faqat shunday mutahassislargina bu sohada ro'y berishi mumkin bo'lgan o'zboshimchaliklar va sub'ektivizmga barxam beradilar.

Prognozlash va rejalar tuzish ishning bir qismigina xolos. Uning bajarilishi va oshirib bajarilishi har bir rahbar va hodimning aql zakovati, tashabbuskorligi va fidokorona mehnatiga bog'liqdir. Agarda jamoa va uning har bir hodim o'z vazifalarini muntazam, bekamu-ko'st bajarib borsa belgilangan rejalar albatta, muvaffaqiyatli bajariladi.

Qisqacha xulosalar

Sanoat ishlab chiqarishini rejalashtirish boshqaruv tizimining ajralmas qismidir. Rejalashtirish yordamida milliy iqtisodiyotning eng muhim tarmog'i sanoatning rivojlanishiga taalluqli bo'lgan ko'rsatkichlar muayyan vaqtga belgilanadi.

Prognozlash va rejalashtirish o'zining tegishli tamoyil va usullariga ega va ular iqtisodiyot nazariyasida alohida o'rin egalladi.

Sanoat ishlab chiqarishni rivojlantirish uchun aniq topshiriqlar berilishi kerak va ular reja shaklida aks etadi.

Sanoat rejasini tuzish eng murakkab ishlardan biri hisoblanadi. Chunki bunda taraqqiyotning barcha tomonlarini oldindan ko'rish, ya'ni bashorat qilish hamda bu taraqqiyotni ta'minlovchi iqtisodiy va texnik salohiyatning samarali variantlarini qidirib topish kerak bo'ladi.

Mustaqillik yillarida rejalashtirishni takomillashtirish borasida anchagina ishlar amalga oshirildi. Lekin xalq xo'jaligini, jumladan, sanoatni rejali, mutanosib rivojlanishining bir qator muammolari hali o'z yechimini topgani yo'q. Shu sababli bu sohada ilmiy-tadqiqot ishlarini kuchaytirish va demokratik davlat, bozor iqtisodiyotining talablariga javob beradigan rejalashtirishni yaratish zarur.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Reja va rejalashtirishning tavsifi, maqsadi va vazifalari nimalardan iborat?
2. Rejalashtirishning bozor iqtisodiyotiga mos tamoyillari va usullarichi?
3. Rejalar tizimi nima? Uning bozor munosabatlariga mosligi nimalarda namoyon bo'ladi?
4. Sanoat ishlab chiqarishi rejasining bo'limlari va ko'rsatkichlari.
5. Biznes-reja nima va u qay tartibda tuziladi?
6. Rejalashtirishni takomillashtirishning qanday yo'llari bor?

6-mavzu. Sanoat ishlab chiqarishining iqtisodiy va ijtimoiy samaradorligi

Reja:

- 6.1. Demokratir bozor munosabatlari sharoitida samaradorlikning o'rnini va ahamiyati**
- 6.2. Ishlab chiqarish samaradorligining mohiyati, mezonini va ko'rsatkichlari. Xarajatlarning umumiy va qiyosiy samaradorligi**
- 6.3. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning omillari va yo'llari**

Tayanch iboralar: *Samaradorlik. Umumlashtiruvchi va resurslar turi bo'yicha differentsiallashtirilgan samaradorlik. Qiyosiy (nisbiy) iqtisodiy samaradorlik tushunchasi va ko'rsatkichlari. Keltirilgan xarajatlar va ularni xisoblash usuli. Yillik iqtisodiy samara va uni xisoblash usuli. Texnik va texnologik omillar, ijtimoiy-iqtisodiy omillar, tashkiliy va xorijiy omillar. Sanoat korxonalarida modernizatsiya qilish, texnik va texnologik kayta jixozlashni yanada jadallashtirish, zamonaviy moslashuvchan texnologiyalarni keng joriy etish.*

6.1. Demokratir bozor munosabatlari sharoitida samaradorlikning o'rnini va ahamiyati

Rivojlanayotgan bozor iqtisodiyoti sharoitida davlatning iqtisodiy strategiyasi uzoq vaqtga mo'ljallangan fundamental maqsadlarni o'rta qo'yish bilan bir qatorda, bu maqsadlarga erishish vositalari, yo'llarini belgilashni ham o'z ichiga oladi. Bular orasida ishlab chiqarish samaradorligini to'xtovsiz oshirib borish asosiy o'rinda turadi.

O'zbekiston davlatining qudratini mustahkamlash, aholining moddiy va ma'naviy ehtiyojlarga bo'lgan ehtiyojlarini to'laroq qondirish, kalajakda esa, ularni mo'l-ko'l yaratish, iqtisodiy va ilmiy-texnika sohasida eng rivojlangan davlatlar qatoridan joy olish ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga bevosita bog'likdir.

Mustaqillikka erishilganligi, qudratli iqtisodiy va ilmiy-texnik salohiyat yaratilayotganligi, iqtisodiy-ijtimoiy munosabatlarning takomillashayotganligi ishlab chiqarish samaradorligini oshirish masalalarini birinchi o'ringa qo'ydi. Binobarin, Respublika Prezidentining ma'ruza va nutqlarida, Vazirlar Mahkamasining qarorlarida ishlab chiqarishning, jumladan, sanoat ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning mohiyati va ahamiyati, dolzarb muammolari, iqtisodiyotni ekstensiv va intensiv taraqqiyot yo'lga o'tkazish munosabati bilan kelib chiqadigan ustuvor vazifalar chuqur va har tomonlama tahlil etib berilmokda.

Ma'lumki, ishlab chiqarishni rivojlantirishda ikki xil omil: miqdor va sifat, ekstensiv va intensiv, ya'ni kengaytiruvchi (uzaytiruvchi) va zo'r beruvchi, kuchaytiruvchi omillar harakatda bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda, agar ishlab chiqarish sohasi kengaytirilsa, ekstensiv suratda kengaygan takror ishlab chiqarish bo'ladi; agar yana ham ko'proq samara beradigan ishlab chiqarish vositalari qo'llaniladigan bo'lsa, intensiv suratda kengaygan takror ishlab chiqarish yuzaga keladi.

O'zbekiston sanoatida ana shu ikki yo'ldan oqilona foydalanish natijasida ishlab chiqarishning samaradorligi bosqichma-bosqich o'sib bormoqda.

Samaradorlik eng ko'p uchraydigan umumiy tushunchalardan biri bo'lib, iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyotning xilma-xil sohalarida juda keng ishlatiladi. Masalan, ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligi, mehnat samaradorligi, o'qish va o'qitish samaradorligi, davolash va davolanish samaradorligi, qabul qilingan qonun va qoidalar xamda yechimlarning samaradorligi va hokazolar.

Samaradorlik sanoat ishlab chiqarish faoliyatining «ko'zgusi» hisoblanadi. Bu «ko'zguda» ishlab chiqarishning barcha natijalarini ko'rish mumkin. Ma'lumki, har bir tarmoq, korxonalar, qolaversa, har bir shaxs o'z ishlab chiqarish faoliyatida maksimum foyda olishga intiladi. Buning uchun ma'lum xarajatlarni qiladi. Ana shu foyda bilan harajatlarni haftasidagi farq tarmoq va korxonalar faoliyatining «ko'zgusi» bo'lgan samaradorlikda ko'zga tashlanadi. Ishlab chiqarishning eng yuqori samaradorligi ishlab chiqarish xarajatlarni minimum darajaga keltirishdan iborat.

Bozor munosabatlari sharoitida samaradorlikning alohida o'rni mavjud. Bozor iqtisodiyoti natijalilikni, foydalilikni taqazo etadi. Tartibli bozorga asoslangan iqtisodiyotda eng kam resurs sarflab, ko'p natijaga erishish zarur. Mahsulot ishlab chiqarish jarayonida 5 turdagi resurslar tizimi harakatda bo'ladi: a) moddiy resurslar; b) mehnat resurslari; v) moliyaviy resurslar; g) energetik resurslar; d) axborot resurslari; ya'ni informatsion resurslar. Mana shu resurslardan oqilona foydalanib, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish mumkin. Bunday faoliyat ishlab chiqarish samaradorligini oshirish yo'nalishida muhim ahamiyat kasb etadi. Sanoat ishlab chiqarishi samaradorligini oshirishning aniq-ravshan yo'nalishlari Oliy Majlis tomonidan qabul qilingan qonunlar, Prezident farmonlari va Vazirlar Maxkamasining qarorlarida ko'rsatib berilgan. Ular to'g'risida shu bobning 3-paragrafida batafsil so'z yuritilgan.

6.2. Ishlab chiqarish samaradorligining mohiyati, mezoni va ko'rsatkichlari. Xarajatlarning umumiy va qiyosiy samaradorligi

Samaradorlik - bu, foydalilik, natijalilikdir. Ma'lumki, qandaydir natija olish uchun mehnat qilish, ishlash, mahsulot ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatish va ma'lum miqdorda xarajat qilish kerak.

Samaradorlikni aniqlash uchun natijani shu natijaga erishishga sarflangan xarajatlarni yoki resurslar bilan taqqoslash kerak. Demak, samaradorlik ishlab chiqarish faoliyati natijalari bilan ularga erishish uchun sarflangan mehnat, moddiy va moliyaviy resurslarning o'zaro nisbatidir.

$$S = \frac{\textit{natija}}{\textit{xarajatlarni}} = \frac{\textit{natija}}{\textit{mehnat, moddiy va moliyaviy resurslar}}$$

Ishlab chiqarishning iqtisodiy va ijtimoiy samaradorligini farqlaydilar. Samaradorlikni iqtisodiy va ijtimoiy turlarga bo'lish shartli bo'linish hisoblanadi. Moddiy ishlab chiqarish jarayonida yuzaga keladigan va mehnat xarajatlari bilan

bog'liq bo'lgan natijalarning hammasini iqtisodiy va ma'lum ma'noda, ijtimoiy samara deb aytish mumkin.

Bu yerda: shuni eslatib o'tish kerakki, iqtisodiy va ijtimoiy tushunchalarning sun'iy bo'lishi haqida bahslashish mumkin. Lekin, iqtisod ijtimoiy hayotdan tashqarida bo'lmagani kabi, ijtimoiy hayot ham iqtisodsiz bo'lmaydi. Demak, ularni bir-biridan ajratib bo'lmaydi. Chunki amalga oshirilgan har bir ish ayni vaqtda ham iqtisodiy, ham ijtimoiy samara keltiradi.

Iqtisodiy samaradorlik ishlab chiqarishning iqtisodiy natijasini ko'rsatadi. Masalan, mahsulot ishlab chiqarish — boshqaruv, yangi texnika va texnologiyani joriy etish, mehnat sifatini oshirish va hokazolarning natijasi. Iqtisodiy samara material, mehnat, pul va boshqa resurslarni tejash tufayli erishilgan miqdor. U vaqtni tejash, qurilish muddatlarini qisqartirish, mehnat sarfini tejash ish vaqtining zoe ketishini kamaytirish, mablag'lar oborotini tezlashtirish, mahsulot yetishtirish hajmini o'stirish, ishlar sifatini yaxshilash va boshqa natijalar bilan tavsiflanadi.

Ijtimoiy samaradorlik shaxsning har tomonlama kamol topishiga yordam beradigan tadbirlarni amalga oshirish samaradorligini ifodalaydi. U mehnat va turmush sharoitlari yaxshilanishida, xodimlar malakasini oshirishda aks etadi va asosiy oziq-ovqat, sanoat tovarlarining aholi jon boshiga iste'mol qilinishi, ijtimoiy iste'mol fondlaridan beriladigan nafaqa va imtiyozlar, kadrlar tayyorlash bo'yicha xarajatlarning o'sishi bilan tavsiflanadi.

Ushbu samaralar ishlab chiqarishning o'zida vujudga kelayotganini va birlashib bajarilgan mehnat tufayli ishlovchilar o'rtasidagi munosabatlar ta'riflanishini nazarda tutsak, ularni ijtimoiy-iqtisodiy samara deb atasak bo'ladi.

Iqtisodiy samaradorlikning mohiyati uning mezon va ko'rsatkichlar tizimida aks etadi.

Mezon masalasi iqtisodiy samaradorlik nazariyasining eng muhim sohasi hisoblanadi. Falsafiy ma'noda mezon - bu, asosiy o'lchov, muhim farqli belgi, asosiy nuqtai nazardir. Shular asosidagina u yoki bu sohadagi bizning bilimlarimizning ob'ektiv xaqiqatligini, to'g'riligini va ishonchliligini aniqlash, haqiqatni anglashmovchiliklardan farq qilish mumkin.

Ishlab chiqarishning asosiy maqsadiga erishish uchun barcha resurslardan oqilona foydalanish, tayyorlanadigan mahsulotning har bir birligiga sarflanadigan harajatlarni kamaytirish kerak. Demak, samarani o'lchaganda mezon sifatida jami ijtimoiy mehnatni tejash, uning unumdorligini oshirish qabul etiladi.

Ishlab chiqarishning umumiy (mutloq) samaradorligi deganda, harajatlar va resuralarning ayrim turlari bilan solishtirilgan yoki taqqoslangan iqtisodiy samaraning umumiy miqdori tushuniladi.

Ishlab chiqarishning umumiy samaradorligi xarajatlar va resurslarning ayrim turlaridan foydalanish darajasini aniqlash va baholash uchun qo'llaniladi va umuman, xalq xo'jaligi bo'yicha, tarmoqlar, korxonalar, kapital qurilish ob'ektlari bo'yicha hisoblab chiqiladi. Bunday samaradorlikni aniqlash xarajatlar va resurslar samaradorligi darajasini, samaradorlikning asosiy yig'imlarini aks ettiruvchi differentsiyalangan ko'rsatkichlarni hisoblab chiqishga asoslanadi. Bunday ko'rsatkichlarga ishlab chiqarishning yoki unda tayyorlanadigan mahsulotning mehnat sig'imi, material sig'imi, fond sig'imi, kapital sig'imi kiradi.

Mehnat sig'imi milliy daromad, sof, yalpi, tovar mahsulotning yoki natural shaklda ifodalangan mahsulot birligiga sarflangan xarajat miqdorini tavsiflaydi.

Mahsulotning sermehnatliligi - muayyan turdagi mahsulotni (masalan, bitta traktorni, kostyumni yoki ko'ylakni) ishlab chiqarishga sarf bo'lgan ish vaqti miqdorini ifodalovchi ko'rsatkichdir.

Mehnat sig'imining uch turi bo'ladi: texnologik, to'la va xalq xo'jaligi mehnat sig'imi. Mehnat sarfini hisobga olish jihatiga qarab, u yana uch turga: rejali mehnat, normativ mehnat va haqiqiy (amaldagi) mehnat sig'implariga bo'linadi.

Mehnat sig'imi bevosita sarf (asosiy hodimlar sarf qilgan mehnat) bo'yicha, to'la sarf (yordamchi hodimlar sarf qilgan mehnat) bo'yicha hamda umumiy ijtimoiy mahsulot yoki milliy daromad qiymatiga nisbati bilan belgilanadi. Ayrim komplekslar va ularning tarmoqlarida, korxonalarda esa, moddiy sarflar miqdorining qiymatiga nisbatan belgilanadi:

$$M_s = \frac{M_x}{T_{mx}}$$

Ko'pincha amaliyotda mehnat sig'imining boshqacha ma'nosini bildiruvchi mehnat unumdorligi (M_u) ko'rsatkichidan foydalaniladi:

$$M_u = \frac{T_{mx}}{M_x}$$

Mehnat unumdorligi - inson mehnatining muayyan vaqt ichida ozmi - ko'pmi mahsulot ishlab chiqarish qobiliyatidir.

Ishlab chiqarishning material sig'imi — mahsulot (ish bajarish yoki xizmat ko'rsatish) birligiga ketadigan va unda ifodalanadigan moddiy resurslar (xomashyo, asosiy va yordamchi materiallar, sotib olinadigan bo'tlovchi buyumlar va yarimfabrikatlar, yoqilg'i va energiya) yalpi sarfini tavsiflovchi ko'rsatkichdir. U quyidagi formula yordamida ifodalanadi:

$$M_s = \frac{M_r}{T_{mx}}$$

Ishlab chiqarishning fondtalabligi mahsulot birligiga (natural yoki qiymat doirasida) to'g'ri keladigan asosiy ishlab chiqarish fondlarini tavsiflovchi ko'rsatkichdir. Fond sig'imi (F_s) asosiy va aylanma fondlardan foydalanishning samaradorligini ko'rsatadi va bu fondlar o'rtacha yillik qiymatining (F) mahsulot hajmiga (M_x) nisbatini ifodalaydi:

$$F_s = \frac{F}{M_x}$$

Bu miqdorning teskarisi fond samarasi (natijasi) yoki fond qaytimi (F_k) deb yuritiladi va quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$f_k = \frac{M_x}{F}$$

Ijtimoiy ishlab chiqarishning samaradorligini baholashda kapital qo'yilmalardan foydalanish ko'rsatkichlari ishlab chiqarish fondlarini qayta takror ishlab chiqarishning yangi asosiy va aylanma fondlarini yaratish uchun zarur bo'lgan jamg'arma fondlari samaradorligini tavsiflaydi. Bunday ko'rsatkichlardan eng muhimi kapitaltalablik yoki kapital sig'imi hisoblanadi. Bu ko'rsatkich (K_s) kapital mablag'lar (K) yordami bilan tayyorlangan mahsulotning ko'paygan qismiga nisbati bilan ifodalanadi:

$$K_s = \frac{K}{\Delta M_x}$$

Yuqorida keltirilgan va boshqa bir qator tabaqalashtirilgan (differentsiyalangan) ko'rsatkichlar ishlab chiqarish samaradorligini baholash va tashkil etishda muhim o'rin egallaydi, xarajatlar va resurslar asosiy turlarining qaytarib berilishini tavsiflaydi. Lekin, faqat bu ko'rsatkichlar asosida ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligi o'zgarishiga baho berish qiyin, chunki ular o'zgarishning xarakteri va dinamikasini taqqoslay olmaydi. Undan tashqari, ba'zi davrlarda ular har xil yo'nalishda o'zgaradilar. Masalan, sanoatda mehnat unumdorligi juda sekinlik bilan oshmoqda.

Iqtisodiy samaradorlikni rejalashtirish va tahlil etish nafaqat xarajat va resurslar asosiy turlaridan foydalanish darajasini tahlil etishni, balki uning butunlay o'zgarishini, yig'indi (integral) samaradorligini baholashni ham o'z ichiga oladi. Mana shu maqsadda iqtisodiy samaradorlikning umumlashtiruvchi, kompleks ko'rsatkichlari hisoblab chiqiladi va ishlab chiqarishning oqibat-natijalari shu ko'rsatkichlar yordamida tahlil etiladi. Bunday ko'rsatkichlar turli xarajatlar va resurslarning darajasini yig'ilgan turda, har xil omillarning ta'sirini hisobga oladi.

Ishlab chiqarish - texnik vazifani hal etishning biror variantining ijtimoiy-iqtisodiy afzalligini asoslab berish, taqdim etilgan variantlardan eng samaralisini tanlab olish maqsadida aniqlanadigan samaradorlik qiyosiy samaradorlik deb ataladi. Qiyosiy samaradorlik ikki va undan ortiq variantni taqqoslash va shu asosda bir variantning boshqa variantlardan ustunligi va optimalligini aniqlab beradi.

Optimal variantni tanlash hamda uni asoslash uchun qo'shimcha kapital mablag'larning qoplanish muddati yoki qiyosiy samaradorlik koeffitsientini hisoblab chiqish va ular miqdorini normativ qiymati bilan taqqoslash kerak.

Qo'shimcha kapital mablag'larning o'zini qoplash muddati (V) qo'shimcha kapital mablag'larning ($K_2 - K_1$) mahsulot tannarxini pasaytirishdan olingan tejam ($T_1 - T_2$) ga nisbati bilan aniqlanadi:

$$V = \frac{K_2 - K_1}{T_1 - T_2}$$

Bu yerda:

V - qoplanish muddati (yil hisobida);

K_1 va K_2 - variantlarni joriy etish uchun kerak bo'lgan mablag'lar miqdori;

$T_1 - T_2$ - taqqoslanadigan variantlarning ekspluatatsiya harajatlari.

Qo'shimcha kapital mablag'larning siyosiy samaradorlik koeffitsienti (E) qoplanish muddatining teskari ifodasi hisoblanadi va tannarxni pasaytirishdan

olingan tejamning qo'shimcha kapital mablag'lar miqdoriga nisbati bilan aniqlanadi:

$$E = \frac{T_1 - T_2}{K_2 - K_1} \text{ yoki } \frac{I}{V}$$

Keltirilgan harajatlar, ularning vazifasi va ularni hisoblash usuli. Keltirilgan harajatlar kapital mablag'larning siyosiy-iqtisodiy samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkich bo'lib, texnikaviy va iqtidiy masalalarni xal qilish variantlarining eng yaxshisini tanlab olishda qo'llaniladi. Biron bir texnikaviy vazifani xal etishning, ratsionalizatorlik va ixtirochilik takliflari, texnikaviy va tashkillashtirishning mumkin bo'lgan variantlarini, mahsulot sifatini oshirishning turli usullarini taqqoslaganda boshqa shartlari tent bo'lib qolsa, keltirilgan xarajatlar minimum bo'lishini talab qiladigan variant eng yaxshisi hisoblanadi. Bir necha variantlardan eng yaxshisini tanlab olish uchun quyidagi keltirilgan xarajatlar formulasidan foydalanish kerak:

$$S + Y_{en} \cdot K \rightarrow \min$$

Bu yerda: S - muayyan variant bo'yicha ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxi;

En - kapital mablag'lar samaradorligining normativ koeffitsienti;

K - bir yo'la solinadigan kapital mablag'larning yig'indisi.

Xalq xo'jaligida yangi texnika, ixtirolar va ratsionalizatorlik takliflaridan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini belgilash metodikasida samaradorlikning normativ koeffitsienti xalq xo'jaligining hamma tarmoqlari uchun 0,15 ga teng qilib olingan.

Keltirilgan xarajatlarni aniqlash eski texnika o'rniga yangisini yaratish va qo'llash natijasida hosil bo'ladigan iqtisodiy samarani baholashga xalq xo'jaligi nuqtai nazaridan yondoshishni taqozo etadi.

Yillik iqtisodiy samara — bu, yangi texnika, texnologiya va progressiv mahsulot turlarining, mehnat va ishlab chiqarishni tashkil etishning iqtisodiy samaradorligini tahlil etish va baholashda qo'llaniladigan muhim ko'rsatkichlardan biridir. Bu ko'rsatkich qiyos qilinadigan variantlar bo'yicha sarflangan harajatlar to'g'risidagi ma'lumotlar asosida quyidagi formula yordamida hisoblab chiqiladi:

$$Y = [(T_1 + E_n \cdot K_1) - (T_2 + E_n \cdot K_2)] \cdot A_2$$

Bu yerda: Y — yillik tejam;

T₁ — yangi texnika bo'yicha tadbirlar joriy qilingungacha bo'lgan mahsulot yoki ish birligining tannarxi (so'm hisobida);

T₂ — shuning o'zi, tadbirlar joriy qilingandan so'ng (so'm hisobida);

K₁ — tadbirlar joriy qilingungacha mahsulot birligiga sarflangan kapital mablag'lar miqdori;

K₂ — shuning o'zi, tadbirlar amalga oshirilgandan so'ng;

A — yangi tadbirlar amalga oshirilgandan boshlab tayyorlanadigan yillik mahsulot yoki ishlarning natura birligi.

En — kapital harajatlarning normadagi qiyosiy samaradorligi koeffitsienti.

U yangi kapital qo'yilmalarning minimal darajadagi iqtisodiy samaradorligini hamda bir so'mlik kapital qo'yilma bir yilda mahsulot tannarhini necha tiyanga kamaytira olishni bildiradi. Masalan, sanoat tarmog'i uchun belgilangan

samaradorlik koeffitsienta normasi 0,15 bo'lsa, bu shu tarmokda har bir so'm kapital qo'yilmalar mahsulot tannarhining pasayishi hisobiga eng kami bilan 15 tayinlik tejam, foyda berishi zarur. Samaradorlik koeffitsienta «0»dan «1»ga qancha tez intilsa, samaradorlik shuncha yuqori, harajatlarning rejali qoplanish muddati esa shuncha qisqa bo'ladi.

Ishlab chiqarishning samaradorlik darajasi xilma-xil, bir-biriga bog'liq bo'lgan omillar ta'sirida tashkil topadi va shakllanadi. Har bir kompleks, tarmoq va korxonaga uchun uning texnik-iqtisodiy xususiyati sababli samaradorlikni oshirishning o'ziga xos omillari mavjud.

6.3. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning omillari va yo'llari

Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning juda ko'p, xilma-xil omillari va asosiy yo'nalishlari mavjud. Barcha omillar uch belgiga asosan guruhlariga bo'linishi mumkin: manba bo'yicha, ishlab chiqarishni rivojlantirish va takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari bo'yicha, omillarning o'rnini va amalga oshirish darajasi bo'yicha.

Omillarni ishlab chiqarish samaradorligini oshirish manbalari bo'yicha tasniflash nimalar hisobiga ijtimoiy mehnatni tejashga erishish mumkinligini yoki erishilganligini aniqlashga yordam beradi. SHu nuqtai nazardan asosiy omillarga quyidagilarni kiritish mumkin: mahsulotning mehnat sig'imi, material sig'imi, fond sig'ami hamda kapital mablag' talablikni kamaytirish, tabiiy resurslardan ratsional foydalanish va vaqtni tejash. Lekin bunday tasniflash talabga javob bermaydi. Bu savollarga javob topish uchun ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning barcha omillarini ishlab chiqarishni rivojlantirish va takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari bo'yicha guruhlash kerak. Ular ijtimoiy mehnatni tejashga qaratilgan texnik, tashkiliy, iqtisodiy va ijtimoiy chora-tadbirlar kompleksidan iborat. Bu yo'nalishlar g'oyat xilma-xildir. Eng muhimlariga quyidagilar kiradi:

- ishlab chiqarish strukturasi yaxshilash;
- fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirish, ishlab chiqarish va mahsulotning texnik-iqtisodiy darajasini ko'tarish, fan va texnika yutuqlarini joriy etish muddatini qisqartirish;
- ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish, kooperatsiyalash, kombinatsiyalash va hududiy joylashtirish darajasini oshirish;
- boshqarishning strukturasi, moliyalash, baholash va kreditlash hamda rag'batlantirish tizimini takomillashtirish;
- inson omilini kuchaytirish asosida mehnatkashlarning ijodiy faolligini va tashabbusini oshirishni yo'lga qo'yish.

Sanoat ishlab chiqarishini erkinlashtirish tarmokda islohotlarni chuqurlashtirish samaradorlikni oshirishning asosiy yo'nalishi hisoblanadi.

Sanoat ishlab chiqarishi samaradorligini oshirishning hal qiluvchi yo'llaridan yana biri fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirishdir. Texnik va texnologik omil mehnat unumdorligini o'stirishning kamida uchdan ikki qismini ta'minlaydi.

Ma'lumki, iqtisodiy taraqqiyotning turli bosqichlarida texnika taraqqiyotining xarakteri va mazmuni o'z xususiyatlariga ega bo'ladi. Masalan, bozor iqtisodiyotiga

o'tish natijasida fan-texnika taraqqiyoti undagi mikdoriy o'zgarishlargagina emas, balki ko'proq sifat o'zgarishlariga qaratiladi. Umuman, samaradorlik iqtisodiyotdagi sifat o'zgarishlari bilan bog'liqdir, bu talab fan-texnika taraqqiyotiga ham to'liq joriy etiladi.

Sanoat ishlab chiqarishi ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligini yuqori darajaga ko'tarishda inson omilining roli beqiyosdir. Insonlarning tashabbusi, kuch-g'ayrati, jonli ijodiyoti har qanday taraqqiyotning qudratli kuchi va eng muhim manbai hisoblanadi. SHu sababli ham insonni jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchi deb aytadilar. U barcha yangiliklarni, shu jumladan, yangi, ilg'or texnika-texnologiyalarni yaratadi, ishlab chiqarishni oqilona tashkil etadi, ilmiy va amaliy kashfiyotlar qiladi. Barcha ishlab chiqarish vositalari inson mehnati bilan harakatga keltiriladi, foydali narsalar hosil qilinadi. Biroq inson faqat asosiy ishlab chiqaruvchi kuchgina emas, shu bilan birga ishlab chiqarish va boshqa ijtimoiy munosabatlarning sub'ekti hamdir. Odamlar faoliyati shu munosabatlar orqali ruyobga chiqadi. Bu faoliyat yo'nalishi va natijalari hodimning o'z faoliyatida qanday o'y-fikrlarga, tasavvurlarga, maqsadlarga, hayotiy yo'l-yo'riqlarga, muddaolarga va psixologik e'tiqodlarga amal qilishiga bog'liq. SHu sababli inson omilining mohiyati, ahamiyati va mazmuni tahlil etilganda gap faqat inson haqidagina emas, balki avvalo inson yashab, mehnat qilayotgan ijtimoiy munosabatlarning butun tizimi bilan belgilanuvchi ijtimoiy sifatlar, faoliyatni rag'batlantiruvchi omillar va muddaolar haqida borishi kerak.

Qisqacha xulosalar

Ishlab chiqarishning ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligi muhim kategoriya sifatida, umuman olganda, ishlab chiqarish jarayonining samaradorligini, erishilgan natija bilan jonli va buyumlashgan mehnat o'rtasidagi nisbatlarni o'rganadi.

Sanoat ishlab chiqarishi samaradorligining doimiy oshib borishi ob'ektiv zarurat hisoblanadi va milliy daromadning keskin ko'payishiga imkoniyat yaratib beradi.

Samaradorlik umumiy nazariyasida mezon muammosi, ya'ni baholash o'lchovi, asosiy nuqtai nazar masalasi alohida o'rin egallaydi. Jami ijtimoiy mehnatni tejash, uning unumdorligi o'sishi samaradorlikning mezoni hisoblanadi.

Iqtisodiy hisoblash va tahlil tajribasida ikki xil samaradorlikni farqlaydilar. Birinchi — umumiy (mutlaq) samaradorlik, ikkinchisi — qiyosiy samaradorlik.

Sanoat ishlab chiqarishi samaradorligining darajasi bir-biri bilan bog'liq o'zaro turli xil omillar ta'siri ostida shakllanadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Samaradorlik tushunchasi nimani anglatadi? Uning qanday turlari bor? Mezoni va ko'rsatkichlari nimalardan iborat?

2. Mutlaq iqtisodiy samaradorlik nima? Uni qaysi usulida hisoblanadi?

3. Ishlab chiqarishning qiyosiy-iqtisodiy samaradorligi deganda nimani tushunasiz?

4. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga qaysi omillar ta'sir etadi?

5. Sanoat ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning qanday asosiy yo'llari bor?

7-mavzu. Sanoatda fan-texnika taraqqiyoti va innovatsion faoliyat

Reja:

7.1. Fan-texnika taraqqiyotining mohiyati va ahamiyati

7.2. Fan-texnika taraqqiyotining asosiy yo'nalishlari

7.3. Fan-texnika taraqqiyotining samaradorligini baholash

Tayanch iboralar: *Fan-texnika rivoji va sanoatni tuzilishi jihatdan qayta kurish. Ishlab chiqarishni elektrlashtirish va elektronizatsiyalashtirish. Elektrlashtirishning moddiy asosi bo'lgan yoqilgi-energetika majmuasini rivojlantirish istikbollari. Sanoat ishlab chiqarishini har tomonlama avtomatlashtirish va komp'yuterlashtirish. Ishlab chiqarishni kimyolashtirish. Uning mohiyati, ahamiyati va asosiy yo'nalishlari. Texnologiya, ayniqsa, zamonaviy innovatsion texnologiyalar tushunchasi va ularni joriy etishning asosiy yo'napishlari. Bio va nanotexnologiyalar va chet el tajribasi.*

7.1. Fan-texnika taraqqiyotining mohiyati va ahamiyati

Hozirgi davrning eng muhim o'ziga xos xususiyatlaridan biri — bu milliy iqtisodiyotning barcha sohalarda chuqur keskin o'zgarishlar, hosil qilayotgan fan va texnikaning shiddatli rivojidir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov «Kadrlar tayyorlash milliy dasturini ishlab chiqish» komissiyasining 1997 yil 5 iyunida bo'lib o'tgan majlisida shunday degan edi: «Fan — bu taraqqiyotni anglatadi. Ilm-fanni rivojlantirmay Vatan kelajagi to'g'risida gapirish qiyin»⁸.

Fan-texnika taraqqiyoti — bu, juda murakkab va ko'p qirrali jarayondir. U ijtimoiy va shaxsiy hayotning hamma tomonlarini o'z ichiga oladi. SHu sababli ham fan-texnika taraqqiyoti harakatdagi jarayon hisoblanadi.

Texnika taraqqiyotining asosini fan, ilmiy bilimlar tashkil etadi. Xo'sh, fan nima?

Fan — inson faoliyatining ma'lum sohasi. U shunday sohaki, voqea- hodisalar haqidagi bilimlar yaratiladi va ular nazariy nuqtai nazardan bir yo'lga solinadi. Fan — ijtimoiy fikrlash va bilishning shakllaridan biridir.

Fan yoki ilm — bu, o'qish, o'rganish va hayotiy tajriba asosida fikrlanadigan bilim va malakalar majmuasidir. Uning asosiy vazifasi, avvalo, voqea va hodisalarni, shu jumladan, texnik va texnologik hodisalarni tasvirlash, tushuntirish, oldindan aytib berish, bashorat qilishdan iborat.

Endi texnika va texnologiya nima degan savolga javob topish kerak.

Texnika — bu, eng tor ma'noda mehnat quroli, mehnat vositasi. Keng ma'noda esa, u ishlab chiqarish vositalari, texnologiya usullarini, ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarish shakllarining yig'insidir. U ishlab chiqarish kuchlarining eng faol elementi hisoblanadi.

⁸ Каримов И.Л., «Халк сўзи», 6 июнь 1997 йил.

Texnologiya (yunoncha «techue» — san'at, mahorat, uddalash va ...logiya) — ishlab chiqarish jarayonida tayyor mahsulot olish uchun ishlatiladigan xomashyo, material yoki yarimfabrikatlarning holati, xossasi va shakllarini o'zgartirish, ularga ishlov berish, tayyorlash usullari majmuidir.

Fan-texnika taraqqiyoti juda murakkab jarayon bo'lib, ijtimoiy va shaxsiy xayotning barcha tomonlarini qamrab oladi.

Fan va texnikani bir-biridan faqat shartli ajratib ko'rish mumkin. Aslida esa ular yonma-yon turadi. SHu sababli «Fan-texnika» atamasi ko'p ishlatiladi.

Fan-texnika taraqqiyotining asosini ilmiy bilimlar tashkil etadi. Ilm va bilim asosida yangi texnika va texnologiya yaratiladi, eskilari esa takomillashadi.

Fan-texnika taraqqiyoti — bu, mehnat vositalarini, ishlab chiqarishning eng yangi xomashyosi va materiallarini, yoqilg'i va energiyaning, texnologik jarayonning, boshqarishning, mehnatni texnik jihatdan qurollantirish va yuqoridagilarning hammasini yangidan yaratishni o'z ichiga oladi. Ijtimoiy ishlab chiqarishda band bo'lgan ishlovchilarning umumiy ma'lumotini, mahoratini uzluksiz sistematik rivojlantirish va takomillashtirish ham fan-texnika taraqqiyotining mohiyati va ahamiyati bilan chambarchas bog'likdir.

Yuqorida keltirilgan fikr va muloxozalar umumjamiyat miqyosida, xalq xo'jaligi, uning tarmoqlari, korxonalar (firma)larda va tashkilotlar miqyosida xam hisobga olinishi mumkin.

Fan-texnika taraqqiyotining vazifasi quyidagilardan iborat:

- tejamkorlikni amalga oshirish (vaqtni, xomashyo va materiallarni, yoqilg'i, elektr energiyasi va h.k. larni tejash);
- ishlab chiqarish jarayonlarini osonlashtirish, mehnatni yengillashtirish;
- mehnatning mazmuni va xarakterini o'zgartirish;
- ishlab chiqarishning ijtimoiy va iqtisodiy samaradorligini yanada yuqori darajaga ko'tarish.

Fan va texnikaning roli shu qadar kattaki, bironta ijtimoiy-iqtisodiy vazifa ularning rivojlanishi hisobga olinmasdan turib hal qilinishi mumkin emas. Respublika Prezidenti I.Karimovning asarlarida, ma'ruza va suxbatlarida, Oliy Majlis qonunlarida, Vazirlar Mahkamasi qarorlarida, olimlarning ilmiy-amaliy tadqiqotlarida fan-texnika taraqqiyotini tavsiflovchi g'oyat mukammal formulalar ta'riflab berilgan.

Mustaqillikni mustahkamlash, kalajagi buyuk davlatni qurish, iqtisodiy o'sishni izchil olib borish, ishlab chiqarish taraqqiyotini tezlashtirishni ilm-fansiz mutlaqo tasavvur qilib bo'lmaydi. Demak, hamma joyda, hamma vaqtda fan-texnika taraqqiyoti tomon olg'a siljimoq kerak.

O'zbekiston Davlatining fan-texnika siyosati davlat va nodavlat tashkilotlari, mehnatkashlar jamoalari iqtisodiy, ijtimoiy, tashkiliy va tarbiyaviy chora-tadbirlarining, harakatlarining tizimi bo'lib, bular fanni rivojlantirish uchun, uning yutuqlarini yangi texnika va texnologiyada mujassamlashtirish hamda ana shu negizda mamlakat ishlab chiqaruvchi kuchlarini sifat jihatidan og'ishmay takomillashtirib borish uchun qulay sharoitlar yaratishga qaratilgandir. Fan-texnika siyosatining mohiyati ana shundan iborat.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida fan-texnika siyosati umumdavlat siyosati sifatidagina samarali amalga oshirilishi mumkin bo'lib, uning butun tarkibiy qismlari, shuningdek, uni amalga oshirishda ishtirok etuvchilarning butun faoliyati strategik maqsadga bo'ysundirilgan.

Fan-texnika taraqqiyotining mazmuni va maqsadlarini davlat iqtisodiy siyosatining mushtarak (umumiy) vazifalari, shuningdek, bozor iqtisodiyotining u yoki bu bosqichi aniq tarixiy sharoitlari belgilab beradi. Fan-texnika rivoji darajasining, bu borada xal etiladigan vazifalarni chuqur ilmiy umumlashtirish asosida davlat fan-texnika taraqqiyotining asosiy yo'nalishlarini ta'riflaydi hamda ularni amalga oshirish uchun optimal shart-sharoitlarni ta'minlovchi tadbirlar ishlab chiqadi.

Fan-texnikani rivojlantirish haqida doimo tashabbus ko'rsatgan Respublika Prezidenta I.A.Karimovning fan arboblari va muhandis-texnik hodimlarning faoliyati tufayli mustaqillik yillarida qudratli fan-texnika potentsiali yaratildi. O'nlab ilmiy-tadqiqot institutlari va oliy o'quv yurtlari, yuzlab loyiha-konstruktorlik tashkilotlari tadqiqotlar olib bormoqdalar, yangi texnika va texnologiyalarni yaratmoqdalar. Hozirgi ilmiy-tadqiqot institutlari eng mukammal texnika bilan jihozlangan va yuksak malakali ilmiy kadrlar qorishmasidan iboratdir.

Mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojini yuqori darajaga ko'tarish fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirishni yanada izchil, yanada qat'iyat bilan talab qiladi. Ayni chog'da ilmiy-texnika rivojining yutuqlarini ishlab chiqarishda ro'yobga chiqarish mexanizmini takomillashtirish hozirgi bosqichda fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirishning hal qiluvchi omili ekanligi davlat siyosatining eng muhim qoidasi hisoblanadi.

7.2. Fan-texnika taraqqiyotining asosiy yo'nalishlari

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida fan-texnika taraqqiyotining uchta asosiy yo'nalishidan foydalanish mumkin:

- a) an'anaviy yo'nalish;
- b) zamonaviy yo'nalish;
- v) istiqbolli, ustuvorlik yo'nalishlar.

An'anaviy yo'nalishga elektrlashtirish, mexanizatsiyalash, qisman avtomatlashtirish, kimyolash kiradi.

Zamonaviy yo'nalishga elektronizatsiyalash, kompleks mexanizatsiyalash, kompleks avtomatlashtirish (robotlashtirish, komp'yuterlashtirish), atom energetikasini jadal rivojlantirish, yangi materiallarni ishlab chiqarish va ularga ishlov berish, hozirgi davr talabiga javob beradigan texnologiyalarni qo'llash, undan foydalanishda texnologiyaning ekologiyaga salbiy ta'sirini kamaytirish, imkoni bo'lsa butunlay yo'qotish yo'llari kiradi.

Afzallik, ustuvor yo'nalishlarga quyidagilar kiradi:

- elektronizatsiyalash, biotexnologiyani keng joriy etish, iqtisodiy informatikani ko'paytirib, rivojlantirib, ishlab chiqarishni to'la axborotlashtirish, fundamental fanlar bo'yicha izlanishlarni kuchaytirish;

- yangi, ilg'or (progressiv) texnologiyalarni joriy etish;

- texnika va texnologiya, elektr energiyasi va yoqilg'ilarning, xomashyo va materiallarning eng yangi turlarini yaratish;

- mavjud mashina va mexanizmlarni, asbob-uskuna hamda jihozlarni modernizatsiyalash.

Bozor iqtisodiyotiga kirib borish munosabati bilan ilm-fan sohasiga juda ko'p atamalar, tushunchalar kirib kelmoqda. Masalan, «Nau-xau», innovatsiya, lizing, texnopolis, venchur, injinering, tender va h.k.lar.

«Nau-xau» — bu, texnik, tashkiliy-iqtisodiy, tijorat bilimlari va tajribaning yig'indisi bo'lib, almashish predmeti hisoblanadi. «Nau-xau» tipidagi axborot (informatsiya) raqobatli ishlab chiqarishning, savdoning omili sifatida ro'y berishi mumkin. «Nau-xau»ning eng xarakterli, tavsifiy tomoni — bu, texnik bilimlarning yangiligida va aniq, ishlab chiqarish va tijorat vazifalarini bajarish uchun foydaliligidadir. Uni amalga oshirishda shartnoma tuziladi: har xil chizmalar, loyihalar, smeta (bo'ladigan kirim-chiqim hisobi), texkartalar, metodikalar (biror narsaga o'rgatish usullari), formulalar (shartli belgilar bilan ifodalangan matematik miqdorlar), texnik ma'lumotlar va h.k. tanishtiriladi. Eksporter bu ma'lumotlarni yetkazib beradi, importer esa qabul qilib oladi.

Innovatsiya — iqtisodiyotga mablag' solish jarayoni. Yangilikni joriy etish: birinchidan, texnika va texnologiya avlodlarini almashtirishni ta'minlash uchun iqtisodiyotga sarflangan mablag'lar bo'lsa; ikkinchidan esa, ilmiy-texnika taraqqiyoti yutuqlari natijalari bo'lgan yangi texnika va texnologiya. Ixtirochilikning rivojlanishi, biror yo'nalishdagi yirik ixtiro va kashfiyotlar maydonga kelishi innovatsiyaning muhim omillari hisoblanadi.

Lizing — mashina, asbob-uskuna, transport vositalari, ishlab chiqarish inshootlarini uzoq muddatli ijaraga olish; uzoq, muddat foydalaniladigan tovarlar eksportini kreditlash shakllaridan biri. Lizingning asosan moliyaviy va oddiy turi mavjud.

Moliyaviy lizing — muayyan muddatda ijaraga beruvchining kapital harajatlarini to'liq qoplashga yetarli to'lovlardan iborat bo'lib, mulk egasiga bir miqdor foyda ham beradi.

Oddiy lizing — ijara davrida ijaraga olingan mulk qisman amortizatsiyalanadi. Lizing kompaniyasi asbob-uskunalar sotib olib, ularni ijarachi firmaga, odatda, bir yildan 10-15 yilgacha ijaraga beradi. Lizingda ijarachining shartnoma muddati tugagandan so'ng asbob-uskunalarini koldiq qiymati bo'yicha sotib olish (bu holda egalik xuquqi yangi sohibga o'tadi); yangi kelishuv asosida shartnoma muddatini cho'zish; moddiy boyliklarni lizing kompaniyalariga qaytarish va boshqalar ko'zda tutilishi mumkin. Tomonlar lizing shartnomasida ko'rsatilgan davr mobaynida uni buzishga haqi yo'q. Lizing kompaniyalari mashina va uskunalar sotib olish uchun shaxsiy va qarzga olingan mablag'lardan foydalanadilar. Davlat, odatda, ularga qarz olishlari uchun imtiyozli sharoitlar yaratib beradi.

Venchur — kichik biznesning bir turi. Uning mohiyati ilmiy-muhandislik ishlari, yangi texnika, texnologiya, tovar namunalarini yaratish, ishlab chiqarishni boshqarish, tijorat ishini tashkil qilish usullarini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish, yirik firmalar va davlat ijara kontrakti buyurtmalarini bajarishdan iborat. Bu ishlar bilan «Venchur korxonalar» shug'ullanadi. Ular tarkibida tijoratda vositachi

bo'lgan korxonalar ham bo'ladi. Venchur korxonalar texnikaning yangi yo'nalishlarida ish ko'rib, fan-texnika taraqqiyotiga katta hissa qo'shadilar. Ular venchur moliyalashtirishda ham faol qatnashadilar va moliyaviy mablag' to'plab, uni ishga soladilar.

Injinerling (injinerlik — maslahat xizmatlari) — tijoratchilik qoidalariga asoslangan injinerlik — maslahat xizmatlari; ishlab chikarishni ta'minlash, mahsulot sotishni uyushtirish, ishlab chiqarish ob'ektlarini qurib, ishga tushirish yuzasidan maslahat berish. Bu ish bilan injinerling firmalari shug'ullanadi, ular mustaqil firma sifatida bir vaqtning o'zida bir necha mijozlarga xizmat qiladi. Eksport injinerling firmalari boshqa mamlakatlarga xizmat ko'rsatadi. Ular chet eldagi ilmiy g'oyalar va texnik ishlanmalar bozorida litsenziya sotadi, texnik yangiliklarni xorijda joriy etadi. Injinerling kompaniyalari daromadi ko'rsatilgan injinerling xizmatiga bog'liq bo'ladi. Xalqaro injinerling xizmati ishning texnik-tashkiliy va tijorat tomonlari ko'rsatilgan kontrakt shaklida rasmiylashtiriladi, mohiyati bilan muayyan xizmatlarga buyurtmaning bir ko'rinishidir. Injinerling xizmatlari bozori — xalqaro bozorning bir turi, injinerling xizmatlarining davlatlararo oldi-sotdi qilinishidir.

Tenderlar — bozorda yoki xalqaro bozorda mashina va uskunalarni harid etish, qurilish-montaj ishlarini bajarish, injinerling xizmati ko'rsatish uchun tanlov asosida buyurtma berish. Xaridor yoki buyurtmachi eng avval konkurs e'lon qilib, hammani o'z shartlari bilan tanishtiradi. SHunga asosan konkursda ishtirok etuvchi firmalar, konsortsiumlar yoki korxonalar o'z takliflarini – tenderlarini xaridor, buyurtmachiga yuboradi. Tenderni injinerling firmalari hujjatlashtiradi.

Fan-texnika taraqqiyotining muhim an'anaviy yo'nalishlaridan biri ishlab chiqarishni elektrlashtirishdir. Elektrlashtirish deganda elektr energiyasini yetarli darajada ishlab chiqarish, uni kerakli joylarga uzatish va undan keng foydalanish jarayoni tushuniladi. Uning moddiy asosini elektroenergetika tarmog'i tashkil etadi. U elektr energiyasi ishlab chiqaradigan jihozlarni (elektrostantsiyalarni), iste'molchilarga uni yetkazib beruvchi jihozlarni (podstantsiyalarni) va elektr uzatkichlarni o'z ichiga oladi.

Elektr energiyasi har turli stantsiyalarda ishlab chiqariladi:

- suv bilan ishlaydigan elektr stantsiyalar (GESlar);
- issiqlik elektrostantsiyalari (GRESlar);
- atom elektrostantsiyalari;
- quyosh elektrosantsiyalari;
- shamol va boshqa elektrostantsiyalar.

Ekspertlarning dalolat berishlaricha, keyingi yuz yillikning o'rtalarida sayyoramizda energiya ishlab chiqarish hozirgi darajadan o'n baravar ortadi. Bunday o'sishni qayta tiklanmaydigan organik yoqilg'i yordamida ta'minlash mumkin emas. SHu sababli energetika muammosi eng jiddiy jahonshumul muammolardan biriga aylanmokda.

Hozirgi vaqtda, jahon energetikasi asosan organik yoqilg'idan foydalanishga asoslanadi. Umuman, energetika balansida neft' va gazning ulushi taxminan 50 foizni, ko'mir 35 foizni tashkil etadi va atigi 15 foizi atom elektrostantsiyalari,

gidroenergetika va boshqa manbalar ulushiga to'g'ri keladi. Biroq insonning energetika iste'moli shu qadar tez sur'atda o'smoqdaki, organik yoqilg'i kabi an'anaviy energetika resurslarining zahiralari navbatdagi yuz yillikdayoq yetarli bo'lmay qoladi. SHu sababli insoniyat oldida yangi energiya manbalarini egallashdek dolzarb vazifa turibdi. Hozirgi paytda quyosh, atom (og'ir elementlarning bo'linishi) va yadro energetikasi (engil yadrolarni termoyadroviy sintez qilish) ana shunday manbalar hisoblanadi.

Er satxiga yetib keladigan quyosh energiyasining umumiy miqdori insoniyat ehtiyojlarni qondirish uchun batamom yetarlidir. Bunnig yana bir afzalligi, ancha arzonga tushadi.

Olimlarning hisoblariga qaraganda, XXI asrning o'rtalariga borib, butun dunyoda jon boshiga elektr iste'mol qilish 3-4 baravar ortadi. Buni qanday ta'minlash mumkin? Organik yoqilg'ini ishlab chiqarishni kamaytirish kerakmi yoki yo'qmi? Albalta, bu savolga javob topish kerak. Bu muammoni hal etish olimlar va mutaxassislar oldiga katta vazifalar qo'yadi.

Atom energetikasining afzalliklari va kasofati to'g'risida ikki og'iz so'z: AESlarning yemirilishi juda murakkab vaziyatni keltirib chiqaradi. Avariya paytida radioaktiv moddalar ajralib chiqq boshlashi katta xududning radiaktiv zararlanishiga olib kelishi mumkin. SHunday qilib, AESlarni barpo etish xavfsizlik bilan bog'liq bo'lgan printsiptial yangi omilni keltirib chiqaradi. Bu omil naqadar jiddiy ekanligini esa CHernobil' AESidagi avariya yaqqol ko'rsatdi.

O'zbekistonda ishlab chiqarishni elektrlashtirish borasida juda katta ishlar amalga oshirilishi tufayli yildan-yilga elektr energiyasi ishlab chiqarish ko'paymokka. Agar 2017 yilda 46 mlrd. kVt soat elektr energiyasi ishlab chiqarilgan bo'lsa, 2001 yilda 48 mlrd. kVt/ —soatga yaqin elektr energiyasi ishlab chiqarildi.

Elektronizatsiyalash deganda ishlab chiqarish jarayonlarida elektronikadan keng foydalanish, ya'ni ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan axborotni komp'yuterlarda yig'ish, o'tkazish va ishlash tushuniladi. Elektronikaning makro va mikro turlari mavjud bo'lib, uchar sanoat ishlab chiqarish boshqaruvida alohida o'rin tutadi. Ayniqsa, lahzali biznes borasida juda qo'l keladi.

Modernizatsiyalash — bu barcha voqea, hodisa va jarayonlarni, jumladan ishlab chiqarishni zamonaviy talab va didga moslab o'zgartirish, ya'ni zamonaviylashtirish va yashartirishdir.

Sanoat ishlab chiqarishini modernizatsiyalashning bir qator asosiy yo'nalishlari va instrumentlari mavjud. Ularni quyidagi 7.1-chizmada ko'rish mumkin:

7.1-чизма. Ишлаб чиқаришнинг модернизациялашнинг

Автоматлаштириш — ilgari odam bajaradigan, boshqarish va nazorat qilish vazifalari asboblari, avtomatik qurilmalar zimmasiga yuklanadigan mashinali ishlab chiqarishni rivojlantirish jarayoni. Avtomatlashtirish jarayonida inson faqat operatorlik vazifasini ado etadi. Sanoat ishlab chiqarishini avtomatlashtirishdan maqsad — mehnat unumdorligini oshirish, mahsulotlar sifatini yaxshilash, ishlab chiqarishning barcha resurslaridan foydalanishning optimal sharoitini yaratish.

Fan-texnika taraqqiyotining eng zamonaviy yoʻnalishlaridan biri – bu ishlab chiqarishni modernizatsiya qilishdir.

Bugungi kunda komp'yuter va axborot texnologiyalari, telekommunikatsiyalar tarmoklarini, ma'lumotlar uzatishni, Internet xizmatlariga kirib borishni rivojlantirish va zamonaviylashtirish respublikamizda ustivorlik kasb etmoqda. Bu oʻrinda Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov tomonidan 2002 yilning 30 mayda imzolangan «Komp'yuterlashtirishni yanada rivojlantirish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish toʻgʻrisida»gi Farmon alohida ahamiyatga molikdir. Ushbu hujjatta muvofiq Respublikada komp'yuterlashtirish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini rivojlantirish sohasidagi vazifalarni muvofiqlashtiruvchi kengash tuzilgan. Bu kengash zimmasiga mazkur sohani rivojlantirishning zamonaviy xalqaro tendentsiyalari va mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish strategiyasiga mos keluvchi ustuvor yunalishlarini belgilash, bu borada dasturlar, loyihalar, meʼyoriy-xuquqiy hujjatlarning ishlab chiqilishi hamda ekspertizadan oʻtkazilishini tashkil etish, malakali kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlash, jumladan, mutaxassislarni chet ellarda oʻqitish borasidagi ishlarni muvofiqlashtirish kabi muhim vazifalar yuklatilgan.

Unda «... real iqtisodiyot tarmoqlarida, boshqaruv, biznes, fan va taʼlim sohalarida komp'yuter va axborot texnologiyalarini keng joriy etish, turli aholi

qatlamlarining zamonaviy komp'yuter va axborot tizimlaridan keng baxramand bo'lishlari uchun shart-sharoitlar yaratish ...» belgilab quyilgan.

O'zining axborot-kommunikatsiyalar texnologiyalari infratuzilmasini shakllantirgan mamlakatlarga global iqtisodiyotga kirib borishi mumkin. SHuning uchun ham ko'pgina mamlakatlar zamonaviy ishlab chiqarish yoki axborot-kommunikatsiyalar texnologiyalarini keng ko'lamda qo'llashga qaror qildilar. CHunki ular qo'shimcha ish joylarini tashkil etish va xodimlarni qayta tayyorlashda chet el investitsiyalarini jalb etadigan «yadro» bo'lib xizmat qiladi.

Sanoati rivojlangan mamlakatlar axborot-kommunikatsiyalari bozorini tahlil etish shuni ko'rsatadiki, ushbu texnologiyalardan keng miqyosda foydalanish iqtisodiy o'sish, mehnat unumdorligi va sifatini yuksaltirish, aholi bandligini ta'minlash hamda jahon bozori bilan kechadigan integratsiya jarayonlarini tez sur'atlarda amalga oshirishga katta imkoniyat yaratib bermoqda. Ushbu an'analarni mamlakatimiz milliy iqtisodiyotining barcha tarmoqlarida ham kuzatish mumkin.

O'zbekistonda axborot-kommunikatsiyalar bozori shakllanishining barcha huquqiy va me'yoriy hujjatlari mavjud. Izchillik bilan rivojlanib borayotgan ushbu tarmoqqa chet el sarmoyalarini jalb qilish va qo'shma korxonalar ochish uchun barcha shart-sharoitlar yetarli. Ana shu shart-sharoitlardan sanoat ishlab chiqarishida keng foydalanish uning samaradorligini oshirishga katta imkoniyatlar yaratib beradi.

Kimyolashtirish — ishlab chiqarishning hamma sohalarida kimyo fanining barcha yutuqlaridan keng foydalanish, ishlab chiqarishning barcha jarayonlariga kimyoviy materiallarni, xomashyo va materiallarni qayta ishlashning kimyoviy usullarini joriy etishdash iboratdir. Kimyolashtirish yordami bilan oldindan belgilangan xususiyatli xom ashyo materiallarni tayyorlash mumkin. Masalan, bo'yoq va laklar, sintetik kauchuk, sintetik tola, plastmassalar va h.k.lar.

O'zbekiston Respublikasi juda katta fan-texnika salohiyatiga ega. Bu yerda: O'zbekiston FA va 400 dan ortiq ilmiy-tadqiqot muassasi tashkiloti bo'lib, ularda fan-texnika taraqqiyotining fundamental va amaliy muammolari tadqiq qilinadi, xususan, sanoat ishlab chiqarishiga uning ilmiy-texnika bazasini mustahkamlash borasida ilmiy va amaliy yordam ko'rsatiladi.

Mustaqillik yillarida O'zbekiston sanoatiga xorijiy mamlakatlarning fan va texnika sohasidagi tajribalarini olib kelish hamda ularni joriy etish masalasiga juda katta e'tibor berilmokda. Keng ko'lamda globallashuv jarayoni kechayotgan bugungi kunda olimlarning yutuqlari tijoratlashib bormokda va hozirgi paytda dunyo bozoridagi eng qimmat mahsulot turlaridan biriga aylanmoqda.

XXI asrning boshlarida fan-texnika taraqqiyoti juda muhim yo'nalishlarini yanada jadallashtirish zaruriyati yuzaga keldi. SHu sababli Akademik Islom Abdug'anievich Karimov o'zining “Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etish yo'llari va choralari” nomli asarida bu yo'nalishlarni belgilab, ularga alohida urg'u berib shunday dedi: “Ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik yangilash va diversifikatsiya qilish, innovatsion

texnologiyalarni keng jalb etish – O'zbekiston uchun inqirozni bartaraf etish va jahon bozorida yangi marralarga chiqishning ishonchli yo'lidir".⁹

7.3. Fan-texnika taraqqiyotining samaradorligini baholash

Yangi texnika va texnologiyalarni joriy etish uchun uning iqtisodiy va ijtimoiy samaradorligini aniqlash kerak. SHu sababli yangi texnika va texnologiyalarni joriy etish asosida xalq xo'jaligida, jumladan, sanoat ishlab chiqarishida yuqori ko'rsatkichlarga erishish uchun texnik chora-tadbirlarning qaysi biri foydali ekanligini aniqlash zarur.

Texnik tadbirlarning asosiy guruhlari quyidagilardan iborat:

- mashina va mexanizmlar, jihozlar va asboblarning yangi hamda takomillashgan turlari va konstruksiyalari;
- xomashyo, materiallar, yoqilg'i va energiyaning yangi turlari;
- texnologik jarayonlarning yangi va takomillashgan turlari;
- mahsulotning kimyoviy va fizik xossalarini, parametr va assortimentlarini yaxshilash;
- texnologik jarayonlarni mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish;
- jihozlarni modernizatsiyalash;
- bino va inshootlarning yangi tiplarini yaratish;
- mehnatni tashkil etish va boshqarishning yangi va takomillashgan usullari;
- ixtirochilik va ratsionalizatorlik takliflari.

Korxonalar, tarmoqlar va tarmoqlararo komplekslarda ishlab chiqarish sur'atini tezlashtirish, mahsulot hajmini ko'paytirish, uning sifatini oshirish, ishlab chiqarishning foydaliligini ko'tarish uchun fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirish kerak. Bu ish ma'lum chora-tadbirlarni amalga oshirish hisobiga bo'lishi mumkin. CHora-tadbirlar albatta, samarali bo'lishi kerak. Uni hisobga olmasdan, baholamasdan fan-texnika bo'yicha tadbirlar ishchab chiqarishga joriy etilmaydi.

Fan-texnika taraqqiyoti tadbirlari iqtisodiy samarasini hisoblash tartibi uslubiy qo'llanmalarda izohlab berilgan.

Ularga quyidagilar kiradi:

- kapital qo'yilmalarning iqtisodiy samaradorligini aniqlash bo'yicha namunali (tipovaya) metodika;
- xalq xo'jachigida yangi texnika, ixtirochilik va ratsionalizatorlik tavsiflaridan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini aniqlash metodikasi;
- korxonalar va ishlab chiqarish birlashmalari boshqaruvining avtomatlashtirilgan tizimining iqtisodiy samaradorligini hisoblash metodikasi;
- boshqaruvning avtomatlashtirilgan tizimi samaradorligini (GOST-24.702.85).
- mehnatni ilmiy tashkil etish, ya'ni MIT bo'yicha tadbir-choralarning iqtisodiy samaradorligini aniqlash metodikasi;

⁹ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқироzi, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишининг йўллари ва чоралари/И.А. Каримов. – Т.: Ўзбекистон, 2009. – 56 б. 86

- atrof-muhitni muxofaza etish bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish uchun sarflangan xarajatlarning iqtisodiy samarasini aniqlash uchun vaqtinchalik metodika.

Undan tashqari, tarmoq vazifalari, ilmiy tekshirish institutlari, loyiha tashkilotlari, oliy o'quv yurtlari ham metodik materiallar tayyorlashlari mumkin.

Texnika taraqqiyoti, avvalo, yangi texnikani yaratish orqali amalga oshiriladi, ro'y beradi. SHu sababli yaratilgan va joriy etilayotgan texnika samarali yoki samarasizligini bilish, demak, samarani o'lchash va baholash kerak.

Yangi texnika samaradorligini hisoblash qiyosiy samaradorlikni aniqlash tamoyillariga asoslanadi. Hozirgi kunda bunday hisob-kitoblar xalq xo'jachigida yangi texnikadan, ixtirochilik va ratsionalizatorlik takliflaridan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini aniqlash metodikasi asosida amalga oshiriladi.

Bu metodikaga binoan iqtisodiy samara quyidagi formula yordamida ifodalanadi:

$$C = (\tilde{O}_1 - \tilde{O}_2) \tilde{\alpha} A_2$$

Bu yerda: S — yillik iqtisodiy samara, so'm;

X₁ va X₂ — yangi texnika yordami bilan tayyorlantan mahsulot birligiga sarflangan keltirilgan xarajatlar (T+E_n x K);

A₂—hisobot yilida yangi texnika yordamida ishlab chiqarilgan mahsulotning yillik hajmi.

Yangi texnika va texnologiyaning iqtisodiy samaradorligini rejalashtirish va bashorat qilishda uning bir qator asosiy texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlarga, jumladan foydaning ko'payishi, mehnat unumdorligining oshishi, mehnat, moddiy va kapital sig'imining pasayishi, mahsulot tannarxining kamayishiga ta'sir etishi hisobga olinadi. Masalan, yangi mahsulotni ishlab chiqarish hisobiga olinadigan rejali foydaning ko'payishi quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$\Delta F_t = [(B_t - T_t) * A_t - (B_1 - T_1) * A_1]$$

Bunda: Δ F_t – kelgusi davrda foydaning oshishi (so'm hisobida);

B_t va T_t korxonalar ulgurji bahosi va yangi mahsulot birligining ishlab chiqarish tannarxi;

B₁ va T₁ – korxonalar ulgurji bahosi va almashtiriladigan mahsulotning yangi texnikaning joriy etilgungacha bo'lgan yildagi tannarxi (so'm hisobida);

A_t va A₁ – kelgusi davrda ishlab chiqariladigan yangi mahsulot va yangi texnikani joriy etishgacha bo'lgan yildagi almashtiriladigan mahsulot hajmi (so'm hisobida).

Yangi texnikaning samaradorligini hisoblash va tahlil etishda uning ijtimoiy natijalari va oqibatlarini ham hisobga olish kerak. Ular jumlasiga, mehnat sharoitlarini yaxshilash, xavfsizlik va qulaylikni ta'minlash, hodimlarning bilimi va ilimi hamda malakasini oshirish, atrof-muhitni muhofaza qilish, inson faoliyati uchun eng yaxshi sharoitlar yaratish kiradi.

Qisqacha xulosalar

Sanoatda ilmiy-texnika bazasi — bu, uning ilmiy salohiyati va barcha mehnat vositalarining majmuidir. Bu salohiyat, avvalo, sanoat, so'ngra, xalq xo'jaligining boshqa sohalari rivojini ta'minlaydi.

Sanoat sohasida fan-texnika taraqqiyotining an'anaviy yo'nalishlariga ishlab chiqarishni elektrlashtirish va elektronizatsiyalash, mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish, kimyolashtirish va yangi (progressiv) texnologiyalarni joriy etish kiradi.

O'zbekiston Respublikasi bu borada juda katta salohiyatga ega. Mamlakatning izchil va barqaror rivojlanishini ta'minlash uchun ana shu salohiyatdan to'la-to'kis foydalanish va fan-texnika taraqqiyotini yanada tezlatish zarur.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Fan-texnika taraqqiyotining mohiyati va ahamiyati nimada?
2. Texnika va texnologiyaning tavsifi va uning turlari.
3. Fan-texnika taraqqiyotining yo'nalishlari: Ishlab chiqarishni elektrlashtirish va elektronizatsiyalash; ishlab chiqarishni kimyolashtirish, yangi mehnat buyumlari, qurollari, energiya va yoqilg'ining yangi turlarini yaratish.
4. Yangi texnikani ishlab chiqarishga joriy etishning iqtisodiy samaradorligini aniqlash usuli nimalarni ko'zda tutadi?
5. Mikroiqtisodiyot va moliyaviy barqarorlikka erishish – ishlab chiqarishni muvofiqlashtirish va ilg'or texnologiyalar bilan qayta qurollantirishning bosh sharti.

2-MODUL. BOZOR IQTISODIYOTI SHAROITIDA ISHLAB CHIQRISHNI TASHKIL ETISH

8-mavzu. Ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etish

Reja:

- 8.1. Sanoatda ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etishning shakllari va ularning o'zaro bog'liqligi**
- 8.2. Konsentratsiyalashtirish, uning mohiyati va ahamiyati**
- 8.3. Mahalliyalashtirish: uning mohiyati, ahamiyati va mazmuni**
- 8.4. Ixtisoslashtirish: uning mohiyati, ahamiyati va mazmuni**
- 8.5. Diversifikatsiyalash: uning mohiyati, ahamiyati va mazmuni**
- 8.6. Kooperativlashtirish: uning shakllari va ko'rsatkichlari**
- 8.7. Kombinatsiyalashtirish: uning shakllari va ko'rsatkichlari**

Tayanch iboralar: *Konsentratsiyalashtirish. Bozor iqtisodiyotiga o'gishda kichik va xususiy korxonalarining ustuvorligi. Maxapliylashtirish. Ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish. Kooperativlashtirish. Sanoat korxonasi (firma)lari o'rtasidagi ishlab chiqarish iqtisodiy aloqalarining turlari va ularni rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari. Diversifikatsiyalash. Kombinatsiyalashtirish.*

8.1.Sanoatda ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etishning shakllari va ularning o'zaro bog'liqligi

Sanoatda ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etishning shakllariga quyidagilar kiradi:

- konsentratsiyalashtirish;
- mahalliyalashtirish;
- iqtisoslashtirish;
- diversifikatsiyalashtirish;
- kooperativlashtirish;
- kombinatsiyalashtirish;

Konsentratsiyalashtirish - bir xil, o'xshash mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalarni yiriklashtirishdir.

Mahalliyalashtirish - bu korxonalarda zamonaviy talablarga javob beruvchi, raqobatbardosh va import o'rnini bosuvchi mahsulotlarni mahalliy xomashyo va materiallardan ishlab chiqarish va ularning hajmini oshirish, asossiz import hajmini qisqartirish, eksportbop mahsulotlarni ko'plab ishlab chiqarish, yangi ish joylarini yaratishdir.

Iqtisoslashtirish - bu alohida ishlab chiqarish uchastkalari, tsexlar, korxonalar, tarmoqlarni konstruktiv va texnologik jihatdan o'xshash bo'lgan mahsulotlarni ishlab chiqarishga yoki jarayonlarni bajarishga mujassamlashtirishdir.

Diversifikatsiyalashtirish – bu korxonalar va tarmoqlarning faoliyat sohasini o'zgartirish va kengaytirish, ishlab chiqariladigan mahsulotlar turini ko'paytirish va ularning xilma-xilligini ta'minlashdir.

Kooperativlashtirish – ma'lum turdagi mahsulotni hamkorlikda tayyorlash bo'yicha korxonalarining birgalikda faoliyat ko'rsatishidir.

Kombinatsiyalashtirish- turli tarmoqlarga mansub bo'lgan mahsulot ishlab chiqarishni yoki jarayonlarni bir korxonalar miqyosida mujassamlashtirishdir.

Oliy Majlis Senati tomonidan qabul qilingan qonunlar va Vazirlar Mahkamasining qarorlarida, Prezident asarlarida ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etish masalalariga alohida e'tibor berilgan. Natijada ular oqilona ravishda, sanoat siyosatining barcha talablariga javob beradigan yo'sinda rivojlanib bormoqda. Bu jarayonlarning zarurligi va ularni takomillashtirish masalalari milliy iqtisodiyot taraqqiyotining keyingi bosqichlarida ham alohida ahamiyat kasb etadi.

8.2. Konsentratsiyalashtirish, uning mohiyati va ahamiyati

Ishlab chiqarishning konsentratsiyalashtirish — bu mahsulot tayyorlash, ish bajarish yoki xizmat ko'rsatishni eng yirik korxonalarda to'plash jarayonidir. Uning bir necha turlari mavjud. Ular agregat, texnologik, tashkiliy xo'jalik va korxonalarni yiriklashtirish shakllarida ifodalanadi.

Agregat shaklida ishlab chiqarishni konsentratsiyalashtirish dastgohlarning quvvatini oshirishdir, ya'ni agregatlarning unumdorligini yuqori darajaga hamda

ma'lum xildagi mahsulotlarni ishlab chiqarishning umumiy quvvatida yuqori unumdor agregatlar salmog'ini ko'paytirishdir. Bu jarayon sanoatning yetakchi, ayniqsa, elektroenergetika, metallurgiya, ximiya, yoqilg'i va qurilish materiallari tarmoqlarida sezilarli.

Kontsentratsiyalashtirishga texnologik jihatdan o'xshash ishlab chiqarishlarning quvvatini oshirish orqali erishish mumkin. Masalan, metallurgiyada - cho'yan, po'lat eritish, prokat ishlab chiqarish, to'qimachilikda yigirish, to'qish, bo'yash, mashinasozlikda - quyuv, mexanik ishlov berish, yig'uv jarayonlarining mujassamlashishi.

Korxonalarni va ularning tarkibidagi tsex va uchastkalarni yiriklashtirish ishlab chiqariladigan mahsulotning yillik hajmini ko'paytiradi, mahsulot sifatini yaxshilaydi, mehnat unumdorligini oshiradi.

Yirik korxonalarining afzalliklariga quyidagilar kiradi:

-yuqori unumli texnika va innovatsion texnologiyalarni qo'llash va ulardan foydalanish imkoniyatlarining ko'pligi;

-ishlab chiqarish fondlaridan oqilona va samarali foydalanish;

-hodimlar mehnat unumdorligining yuqoriligi;

-sanoatga ishlab chiqarish samaradorligini oshiradigan eng yangi fan-texnika yutuqlarini, o'zlashtirishga ta'sir ko'rsatadigan quvvatli konstruktorlik, texnologik va ilmiy-tadqiqot laboratoriyalari, byurolarini tashkil etish imkoniyatlar;

-mahsulot birligiga to'g'ri keladigan asosiy va yordamchi xizmat ko'rsatish harajatlarning pastligi va h.k.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida kichik biznesning o'rni va roli juda katta ahamiyatga ega. SHu sababli mustaqillik yillarida kichik biznesning rivojlanishiga alohida e'tibor berildi. Natijada uning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 55,8 foizga teng bo'ldi. Lekin sanoat sohasidagi uning ulushi xali ham juda past. 2020 yilda u atigi 23 foizga teng bo'ldi.

8.3. Mahalliyashtirish: uning mohiyati, ahamiyati va mazmuni

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan inqirozga qarshi choralar dasturida ishlab chiqarishni mahalliyashtirish, oziq-ovqat va boshqa iste'mol tovarlari ishlab chiqarishni kengaytirishni rag'batlantirish tadbirlari ahamiyatli o'rin tutadi.

Mahalliyashtirish dasturi o'z mazmuniga ko'ra respublikamiz korxonalarida zamonaviy talablarga javob beruvchi, raqobatbardosh va import o'rnini bosuvchi mahsulotlarni ishlab chiqarish hajmini oshirish, asossiz import hajmini qisqartirish, eksportbop mahsulotlarni ishlab chiqarish, yangi ish joylarini yaratish kabi maqsadlarni namoyon etadi. Mazkur dasturning rivojlanish bosqichlari Prezidentimiz va hukumatimiz tomonidan qabul qilingan bir qator me'yoriy hujjatlar, jumladan: O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004 yil 14 yanvardagi 18-sonli qarori; O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 22 iyundagi PQ-386-sonli qarori; O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining 2019 yil 8 maydagi 93-sonli qarori; O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 28 maydagi PQ-879-sonli qarori; O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020 yil 3 iyuldagi 149-sonli qarori orqali belgilab berilgan.

Mamlakatimizda mahalliyashtirish jarayonlarining salmoqli natijalarga erishishida ishlab chiqaruvchilarga berilgan imtiyoz va qulayliklarning roli beqiyosdir. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 28 maydagi PQ-879-sonli qaroriga ko'ra butlovchi qismlar va detallar, tayyor mahsulotlar, materiallar va xomashyo turlarini ishlab chiqaruvchi korxonalar 2017 yil 1 yanvargacha:

- chetdan keltiriladigan texnologik asbob-uskunalar va ular uchun ehtiyot qismlar, shuningdek mahalliyashtiriladigan mahsulotlar ishlab chiqarishda texnologik jarayonda foydalaniladigan, respublikada ishlab chiqarilmaydigan komponentlar uchun bojxona to'lovlari (bojxonada rasmiyashtirish yig'imlaridan tashqari);

- mahalliyashtirish loyihalari bo'yicha ishlab chiqarilgan mahsulotlar bo'yicha foyda solig'i, yagona soliq to'lovi (soliq solishning soddalashtirilgan tizimini qo'llaydigan sub'ektlar uchun);

- mahalliyashtiriladigan mahsulotlar ishlab chiqarish uchun foydalaniladigan asosiy ishlab chiqarish fondlari bo'yicha mulk solig'i to'lashdan ozod qilinadilar.

Mahalliyashtirish jarayonlarini kuchaytirish hamda mahalliy ishlab chiqaruvchilarni yanada rag'batlantirish maqsadida Mahalliyashtirish dasturiga loyihalarni kiritishning maqsadga muvofiqligini baholashga qo'yiladigan quyidagi yagona mezonlar va talablar majmui ishlab chiqilgan:

- iqtisodiyot vazirligining xulosasiga ko'ra mamlakat sanoatini rivojlantirishning asosiy ustuvorliklariga muvofiqlik;

- mahalliyashtiriladigan mahsulotni ishlab chiqarishni tashkil etish uchun quvvatlar va xomashyo resurslarining mavjudligi;

- mahalliyashtirish darajasi bosqichma-bosqich oshirib borilgan holda ishlab chiqarish boshlangan paytdan boshlab 12 oy mobaynida ishlab chiqarilayotgan mahsulot bo'yicha mahalliyashtirish darajasining kamida 30 foizga yetishi;

- TIF TN kodi bo'yicha pirovard mahsulot tovar pozitsiyasi boshlang'ich xomashyoga taqqoslaganda kamida birinchi 4 belgilardan biri darajasiga o'zgarishi ta'minlanishi;

- mahalliyashtiriladigan mahsulotning sotish narxi ana shunday import qilinadigan mahsulot narxidan yuqori bo'lmaganda loyihaning iqtisodiy o'zini qoplashi (O'zbekistongacha bo'lgan transport sarf-harajatlari, bojxona va soliq to'lovlari hisobga olingan holda);

- Iqtisodiyot hamda Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirliklarining xulosalariga ko'ra mahalliyashtiriladigan mahsulotga ichki va tashqi bozorlarda barqaror talabning mavjudligi;

- mahalliyashtiriladigan mahsulotga nisbatan xalqaro standartlar bo'yicha ishlab chiqarish boshlangan paytdan boshlab 18 oy mobaynida sifatni boshqarish tizimi joriy etilishi.

8.4. Ixtisoslashtirish, uning mohiyati, ahamiyati va mazmuni

Ishlab chikarishni ixtisoslashtirish (frants. — specialisation, lotincha specialis — ayrim, maxsus) — ijtimoiy mehnat taqsimotining shakli. Ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish xilma-xil mahsulotlarni, ularni ishlab chiqarishning turli bosqichlarini bir biridan ajralib chiqishi tufayli yangidan yangi ko'pgina ishlab chiqarish sohalarining vujudga kelish jarayonidir.

Tarixiy taraqqiyot jarayonida qishloq xo'jaligi, sanoat, qurilish va boshqa har xil ishlab chiqarishlar mustaqil soha bo'lib ajralib chiqqan. Bu sohalarning o'z ichida ham ajralib chiqish sodir bo'lishi natijasida biron alomatiga ko'ra bir-biriga yaqin korxonalarni birlashtiruvchi ixtisoslashgan tarmoq vujudga kelgan.

Alohida ixtisoslashgan tarmoqlar va korxonalar bir xil yoki bir turli mahsulot ishlab chiqarishni yo'lga qo'yishga erishganlar hamda maxsus, o'ziga xos texnologiya jarayoni va ixtisoslashgan kadrlar bilan ajralib turgan va turishi mumkin.

Ishlab chiqarishning ixtisoslashtirishning eng birinchi va elementar shakli sanoatning boshlang'ich shakli bo'lmish hunarmandchilik bilan birga vujudga keldi. Mehnat taqsimoti asosida rivojlanayotgan tovar xo'jaligi natural xo'jaligi, ishlab chiqarishning universalizmini yemirib tashladi.

Korxonalarining ixtisoslashuvi - ularda mukammalroq texnika va texnologiya, mehnatni tashkil etishning ilg'or usullarini qo'llashni yengillashtiruvchi turdosh mahsulot ishlab chiqarishni mujassamlashtirish jarayonidir.

Ixtisoslashtirish jarayonining taraqqiyoti ijtimoiy ishlab chiqarishning o'sishi, ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi bilan belgilanadi. Ixtisoslashtirish, o'z navbatida, ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishiiga yordam beradi. Ishlab chiqarish vositalari va ish kuchining juda keng miqyosda birlashtirilishi hozir iqtisodiy zaruriyat bo'lib koldi. Hozirgi zamon texnika taraqqiyotining muhim omillari — elektronizatsiyalash, kompleks avtomatlashtirish, yangi materiallarni yaratish va joriy etish, ilg'or texnologiyalarni, jumladan, biotexnologiyalarni vujudga keltirish ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish bilan bevosita bog'liqdir.

Ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish sanoat korxonalarining ishini eng ratsional, oqilona tashkil etish hisoblanib, binolardan, jihoz va asbob-ukunalardan, materiallardan bekami-ko'st foydalanishda, fan va texnikaning eng oxirgi yutuqlarini joriy etishda, takomillashgan maxsus mashina va asboblarni qo'llashda, mehnat unumdorligini oshirishda, mahsulot ishlab chiqarish va uni sotish harajatlarini tejashda katta samara keltiradi.

Korxonalar bo'limlarining ixtisoslashuvi - ayrim tseklar, uchastkalar, ish joylarining ayrim mahsulotlar ishlab chiqarishga va jarayonlarni bajarishga ixtisoslashuvida ifodalanadi.

Sanoatda ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish jarayonining quyidagi shakllari keng tus olgan:

-birinchi, eng oddiy va keng tarqalgan shakli buyumlar buyicha ixtisoslashtirish. Uning bunday shakli korxonalarni texnologik jihatdan bir-biriga o'xshash bo'lgan va cheklangan miqdordagi mahsulot turlarini ishlab chiqarishga moslashtirishdan iborat;

-ikkinchi, detalli ixtisoslashtirish, ya'ni buyum yoki mahsulotning bir qismini, uzel detalini (masalan, motor, reduktor, karbyurator, porshen', gil'za, kuzov, bunker va x.k.larni) ishlab chiqarish;

-uchinchi, texnologik ixtisoslashtirish. Bu ixtisoslashtirishning eng oliy shakli bo'lib, mahsulot ishlab chiqarish texnologiyasining ma'lum operatsiyalarini bajarishni o'zida mujassamlashtiradi. Korxonalarda ishlab chiqariladigan mahsulot turlarining kengayishi ixtisoslashishning doimo rivojlanishi va mukammallashuvining zarurligini ifodalaydi. Masalan, mashinasozlikda buyumlar buyicha ixtisoslashish - ma'lum ishlab chiqarish tarmoqlari yoki ish turlari uchun mashinalar ishlab chiqarishning mujassamlashuvi yo'nalishida rivojlanmoqda. Bunday ixtisoslashish konstruktorlarga ayrim tarmoqlarda mashinalarning ishlash sharoitlarini chuqurroq o'rganish hamda mukammalroq texnika yaratish imkonini kengaytiradi. Bir korxonada miqiyosida tugallangan holatda mahsulot ishlab chiqarishning tashkil etilishi unga doimo xizmat qilib, zarur qismlarni yetkazib beruvchi ixtisoslashgan korxonalar tashkil etilishinn taqazo etadi.

Qismlar yoki mahsulot bo'laklarini ishlab chiqarish bo'yicha korxonalar va tarmoqlarga sharikopodshipniklar, porshen' ishlab chiqaruvchi zavodlar, karbyurator zavodi, reduktor, asbob-anjomlar, quyma, ehtiyot qismlar, televizor transformatorlari, televizorga futlyarlar, kondensatorlar, yuqori bosimli nasoslar, divan-krovatlar uchun oyoqlar va boshqalarni ishlab chiqarish misol bo'la oladi. Masalan, sharikodshipniklar, porshenlar, reduktorlar, motorlar va boshqalar tayyorlaydigan turli jarayonlarga tashkiliy jihatdan bo'linishi mumkin.

8.5. Diversifikatsiya. Uning mohiyati, ahamiyati va mazmuni

Diversifikatsiya lotincha diversification so'zidan olingan bo'lib "o'zgarish, xilma-xillik" ma'nosini bildiradi. Iqtisodiyotni, shu jumladan sanoat ishlab chiqarishini diversifikatsiya qilish tufayli tarmoqlar va korxonalarining faoliyat sohalari o'zgaradi va tayyorlanadigan mahsulotlar turi ko'payib boradi.

Ilgari to'la ixtisoslashgan korxonalarining boshqa ishlab chiqarish tarmoqlari, xizmat ko'rsatish sohasiga kirib borishi, ularning faoliyat sohasining kengayishini bildiradi. Diversifikatsiya natijasida turli-tuman tovarlar ishlab chiqaradigan, xizmat ko'rsatish hamda ilmiy tadqiqot va ishlanmalar bilan band bo'lgan kompaniyalar, birlashma va jamiyatlar, ammo hamisha ham texnologik jihatdan bog'lanmagan keng tarmoqli komplekslar vujudga keladi.

Mustaqillikning ilk davridan boshlab asta-sekin tovar ishlab chiqarishda tor ixtisoslikdan voz kechish, korxonalarda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar turini (nomenklatura va assortimentini) ko'paytirish, ko'rinishini o'zgartirish, yangidan yangi mahsulotlari ishlab chiqarishni o'zlashtirish ya'ni ishlab chiqarishni bosqichma-bosqich diversifikatsiya qilish jarayonlarini amalga oshirish yo'lga qo'yildi.

Keyingi yillarda esa past rentabelli va zarar ko'rib ishlaydigan korxonalarini diversifikatsiya qilishga katta e'tibor berilmoqda. Natijada ular oyoqqa turib

mahalliy xomashyodan yangi turdagi mahsulotlar ishlab chiqarmoqdalar va hozirgi paytda nafaqat ichki bozorda, balki tashqi bozorda ham yetakchi o'rinlarni egallamoqdalar. Masalan, Qashqadaryo viloyatida 77 korxonalar va ob'ektlar investorlarga topshirilib ularni diversifikatsiyalash ishlari boshlab yuborilgan. Ulardan bir qanchalari 2009 yil davomida katta daromad keltira boshladilar. Diversifikatsiyalashning eng yuqori darajasi Navoiy viloyatiga xosdir. Bu hudud nafaqat oltin, kumush, marmar, fosforit, kvarts, feruza va ohaktosh kabi mahsulotlarni, balki yassigulli, qalamdulli, qovurg'a gulli kumush sur terisi kabi qorako'l terilari bilan ham ma'lum va mashxurdir. Ulardan tikilgan ayollar va erkaklar liboslari, turli dizayndagi to'n, nimcha va bosh kiyimlari ichki bozorda ham, tashqi bozorda ham raqobatdosh va bozori chaqqon tovarlar hisoblanadi.

Iqtisodiyotning "... tarkibiy tuzilishini diversifikatsiya qilish borasida amalga oshirilayotgan, har tomonlama asosli va chuqur o'ylangan siyosat bizni inqirozlar va boshqa tahdidlarning salbiy ta'siridan himoya qiladigan kuchli to'siq, aytish mumkinki, mustahkam va ishonchli himoya vositasini yaratadi"¹⁰.

Diversifikatsiyani amalga oshirishning shakllari, hajmi va usullari ayniqsa 2010-2009 yillarda keng avj oldi va rivojlanishning umumiy, investitsion kontseptsiyasiga aylandi. SHu sababli mamlakatimiz Prezidenti Islom Karimov ishlab chiqarishni diversifikatsiyalashni davom ettirish va uni modernizatsiyalash, texnik va texnologik jihatdan yangilash bilan birga uyg'unlashtirib olib borishni davom ettirishni O'zbekiston sharoitida jahon milliy iqtisodiyotining inqirozini bartaraf etishning eng muhim ustivor yo'nalishlaridan biri ekanligini qayta-qayta ta'kidlamoqdalar.

"Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari" nomli asarda "2009 yilgi iqtisodiy dasturimizning ikkinchi eng muhim ustivor yo'nalishi boshlangan tarkibiy o'zgarishlarni va iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish jarayonlarini davom ettirishdir"¹¹ deb bu masalaga alohida urg'u berildi.

Yaqin va uzoq kelajakda ham ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilishning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan:

- Korxonalar va tarmoqlarning faoliyat sohalarini kengaytirish;
- Mahsulot va xizmatlar assortimentini ko'paytirish;
- Mahsulot va xizmatlar sifatini takomillashtirish;
- Mahsulot va xizmatlar bozorini kengshaytirishdan iborat bo'ladi.

Iqtisodiyotning real sektorida faoliyat yuritayotgan korxonalarni diversifikatsiyalash ularning nafaqat foyda (daromad) olish imkoniyatlarini mustaxkamlaydi, balki O'zbekistonning jahon bozorida yangidan-yangi marralarga erishishida muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

8.6. Kooperativlashtirish: uning shakllari va ko'rsatkichlari

¹⁰ Karimov Islom Abdug'anievich. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, Ўзбекистон шaroitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari /И.А.Каримов. – Т.:Ўзбекистон, 2009. – 31 б.

¹¹ Karimov Islom Abdug'anievich. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, Ўзбекистон шaroitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari /И.А.Каримов. – Т.:Ўзбекистон, 2009. – 39 б.

Sanoatda korxonalar ixtisoslashuvining rivoji ishlab chiqarishni kooperativlashtirishasosida amalga oshadi. Kooperativlashtirish- bu ma'lum mahsulot ishlab chiqarish, ish va xizmat bajarishni birgalikda olib borish bo'yicha tarmoqlar va ular korxonalarining davomli ishlab chiqarish aloqalari shakllaridan biri.

Kooperativlashtirishda mahsulot yetkazib berish tartibi ishlab chiqarish jarayonida buyurtmachining ma'lum ishlab chiqarish-texnikaviy topshiriqni bajarishini hisobga olishini talab etadi. Kooperativlashtirish xomashyo, yoqilgi va standartlashtirilgan yarimfabrikatlar hamda buyurtmalarni yetkazib berish bosqichlarini qamragan holda moddiy-texnika ta'minotidan farqlanadi.

Kooperativlashtirish murakkab mahsulotlarni ishlab chiqarishni o'zlashtirishni tezlashtirish, ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishni yaxshilash bilan bog'liq bo'lgan muhim vazifalarni hal etishga imkoniyat yaratib beradi.

Sanoatning rivojlanish davrlarida ishlab chiqarishni kooperativlashtirishning bir qancha samarali shakllari vujudga keldi. Ular jumlasiga quyidagilar kiradi:

- buyumli (agregatli) kooperativlashtirish;
- texnologik kooperativlashtirish;
- tarmoqlararo kooperativlashtirish;
- iqtisodiy rayonlararo kooperativlashtirish.

Buyumli (agregatli) kooperativlashtirish - bu mashina va asbob-uskunalar ishlab chiqaruvchi bosh korxonaga turli butlovchi buyum va detallarni yetkazib beruvchi korxonalarining faoliyatidan iborat. Masalan, detallar bo'yicha kooperativlashtirish usulida ixtisoslashgan korxonalar bosh korxonaga sharikopodshipniklar, porshenlar, turli uzellar va asbob-uskunalarining qismlarini yetkazib berishlari mumkin.

Texnologik kooperativlashtirish — bu bir va bir necha korxonalar o'rtasida alohida jarayonlarni bajarish bo'yicha hamkorlikdir. Ishlab chiqarishning qaysi tarmoqqa taalluqliligi nuqtai nazaridan tarmoq va tarmoqlararo ishlab chiqarish kooperatsiyasi vujudga keladi.

Tarmoqlararo kooperativlashtirish sanoat tarmoqdarining bir biriga xizmat ko'rsatishini ifodalaydi. Masalan, sanoat ishlab chiqarishining mashinasozlik tarmog'i metallurgiya sanoati bilan hamkorlik qilishi mumkin. Kooperatsiya asosida ma'lum mahsulotlarni tayyorlashi, bir biriga butlovchi buyumlar yetkazib berishi va muayyan ishlarni bajarib berish mumkin.

O'zaro bog'liq bo'lgan korxonalarni joylashtirish nuqtai nazaridan iqtisodiy rayonlar miqyosida va rayonlararo kooperativlashtirish keng tus olishi mumkin.

Rayonlararo kooperativlashtirish turli iqtisodiy hududlarda joylashgan korxonalar o'rtasidagi aloqalarni ifodalaydi.

Ijtimoiy ishlab chiqarishni tashkil etishning bu shakliga baho berish uchun uning ahvolini va imkoniyatlarini bilish lozim. Buning uchun har xil ko'rsatkichlardan foydalanish mumkin. Ular qatoriga quyidagilar kiradi:

- birinchidan, ushbu korxonalar bilan hamkorlik qiluvchi korxonalar soni. Bunda yetkazib beruvchi va buyurtmachi korxonalarining soni alohida-alohida hisob-kitob qilinadi. Masalan, avtomobil zavodlari yuzlab korxonalar (firma)lar bilan hamkorlik qilsalar, stanoksozlik korxonalarining ishlab chiqarish aloqalari atiga bir nechta korxonalar bilan chegaralangan bo'ladi.

- ikkinchidan, kooperatsiya usulida olinayotgan yarim fabrikatlar va butlovchi buyumlarning ushbu korxonalar tomonidan ishlab chiqarilayotgan tayyor mahsulot tannarhidagi ulushi. Masalan, avtomobil tannarhida tashqaridan kooperativlashtirish yuli bilan olinadigan yarim fabrikatlar va butlovchi buyumlarning ulushi taxminan 60-65 foizni tashkil etadi.

Ishlab chiqarishni kooperativlashtirish muammolarini hal etishda 2019 yilning 12 noyabrida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan imzolangan "Tarmoqlar va tarmoqlararo sanoat kooperatsiyasini yanada kuchaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni alohida ahamiyatga ega.

8.7. Kombinatsiyalashtirish. Uning shakllari va ko'rsatkichlari

Sanoatning har bir tarmog'ida katta korxonalar bo'laveradi. Lekin ikkinchi tomondan zamonaviy sanoatga kombinatsiya degan narsa xosdir. Sanoatni kombinatsiyalashtirish turli sanoat tarmoqlarining bir korxonada qo'shilishidirk, bu tarmoqlar yo homashyoni ketma-ket ishlab beruvchi tarmoqlar (masalan, rudadan chuyani quyish va chuyanni pulatga aylantirish, sungra, ehtimol, pulatdan turli mahsulotlar ishlab chiqarish) yoki biri ikkinchisiga nisbatan yordamchi rol o'ynovchi tarmoqlar (masalan, chiqindilarni yoki qo'shimcha mahsulotni ishlash; qadoqlash buyumlari ishlab chiqarish va h.k.) bo'ladi.

Kombinat tarkibidagi bo'limlarning texnik-iqtisodiy birligi, ishlab chiqarish quvvati, mahsulot miqdori, turlari na sifati bo'yicha o'zaro mosligi ular o'rtasidagi iqtisodiy aloqadorlikni ifoda etadi. Bo'linmalar o'rtasidagi iqtisodiy aloqadorlik esa turli yo'nalishlarda amalga oshirilishi mumkin.

Kombinatning xomashyo, energetika va transport manbalari birligi, uning barcha ishlab chiqarish bo'linmalarining umumiy kommunikatsiya (suv, byg', gaz, elektr energiyasi bilan ta'minlash) tizimlari birlashganligini, umumiy transport xo'jaligidan foydalanishini, dastlabki xomashyolarni yoki ishlab chiqarish chiqindilarini qayta ishlashini, bir-birlarini yarim fabrikat yoki chala mahsulot bilan ta'minlashini ko'rsatadi.

Kombinatsiyalashtiriladigan korxonalarining hududiy birligi yagona texnologik sistemani tashkil etuvchi birlashtiriladigan ishlab chiqarishlarning uzviy texnologik bog'liqligidan kelib chiqadi. Bu tizimda uzilish bo'lmasligi uchun, kombinatning barcha ishlab chiqarish bo'limlari bir maydonda joylashtiriladi. Bu kimyo-texnologik va termik ishlab chiqarish jarayonlari (kimyoviy, metallurgiya, nefteximiya, oziq-ovqat va h.k.) ustun bo'lgan kombinatsiyalashtirilgan korxonalar uchun ayniqsa muhimdir. Kombinatsiyalashtirishni rivojlantirishning asosiy sharti ishlab chiqarishni yiriklashtirishdir.

Kombinatsiyalashtirish natijasida xomashyodan, ishlab chiqarish chiqindilaridan tuliq foydalanish imkoniyati yaratiladiki, bu esa sanoatning xomashyo manbaini kengaytiradi.

Kombinatsiyalashtirish ishlab chiqarishda jarayonlarni uzluksiz olib borish, ularni qisqartirish, ishlab chiqarishni jadallashtirish va natijada ish kuchini tejash, ishlab chiqarishning iqtisodiy-ijtimoiy samaradorligini oshirishga yordam beradi. Bunday ishlab chiqarish sharoitida bir qator qurilish ob'ektlari uchun kapital harajatlar, mahsulot va xomashyoni uzoqqa tashish, umumzavod harajatlari qisqaradi, mahsulot ishlab chiqarish hajmi ortadi, tannarhi kamayib, sifati esa ancha yaxshilanadi va iste'molchilar talabi to'laroq qondiriladi.

Kombinatlashtirishning quyidagi shakllarini ajratish mumkin:

- xomashyoni tayyor mahsulot olguncha ketma-ket bosqichlarda qayta ishlash;
- ishlab chiqarish chiqindilaridan foydalanishga asoslangan holda mahsulot tayyorlash;
- xomashyoni yoppasiga qayta ishlash.

Xom ashyoni kompleks qayta ishlashga asoslangan kombinatlashtirish eng rivojlangan ishlab chiqarish bo'lib juda katta xalq xo'jalik ahamiyatiga egadir. Chunki bu shaklda xomashyo, materiallar va chiqindilardan to'la-tukis foydalanish mumkin bo'ladi. Kombinatlashirishning bunday zarurligi xomashyo tarkibida turli elementlarning mavjudligi bilan belgilanadi. Masalan, Ohangaron rudalarining ko'p qismi kompleks, polimetallik tavsifga ega bo'lib, ulardan ba'zi bir elementlarning qiymati mis qiymatidan 9-10 barobar yuqoridir. Hozirgi zamon texnika va texnologiyasi yordamida u yerda mis bilan birga oltingugurt, qalay, qo'rg'oshim, oltin, selen, telur va boshqa bir qator nodir metallar olinmoqda.

Alohida kombinatning rivojlanish darajasi o'sha kombinat qamrab olgan tarmoqlar va ishlab chiqarish pag'onalarining soni bilan tavsiflanadi. SHu sababli odatda to'la-to'kis va to'la bo'lmagan kombinatlarni farqlaydilar. Masalan, to'la-to'kis to'qimachilik kombinati barcha bosqichlar (yigirish, to'qish va pardozlash)ni qamrab oladi. Tula bo'lmagan to'qimachilik kombinati esa o'z ichiga bir yoki ikki bosqichni oladi.

O'zbekistonda ishlab chiqarishni kombinatlashtirish juda yuqori darajaga ko'tarilgan. U ayniqsa metallurgiya, kimyo va oziq-ovqat sanoatida keng tarqalgan. Respublikada bu tarmoqlarga taalluqli juda yirik, dunyo miqiyosida tan olingan kombinatlar faoliyat ko'rsatmoqda. Ular jumlasiga Navoiy Kon-metallurgiya kombinati, Olmaliq kon-metallurgiya kombinati, O'zbekiston metallurgiya kombinati, CHirchiq elektr-kimyo kombinati, Toshkent yog'-moy kombinati va boshqalarni kiritish mumkin.

Qisqacha xulosalar.

Ishlab chiqarishni konsentratsiyalash - bu ishlab chiqarishning tobora yirik korxonalarda jamlanish jarayonidir. O'zbekistonda bu jarayon yildan-yilga kuchayib bormoqda.

Kuchli ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti sharoitda kichik korxonalarining ulushini yuksaltirish muhim ahamiyatga ega. Katta va kichik korxonalar faoliyatini birga olib borish taraqqiyotning ko'pgina iqtisodiy va ijtimoiy muammolarini tug'ri yechish imkoniyatini yaratdi.

Sanoat ishlab chiqarishini mahalliyashtirish ayrim import o'rnini bosuvchi mahsulotlar, butlovchi qismlar va materiallarni o'zimizda ko'plab ishlab chiqarish imkoniyatini yaratib berdi.

Sanoatning ixtisoslashuvi muayyan mahsulot ishlab chiqaruvchi va o'ziga xos ishlab chiqarish apparati, texnologik jarayon va ixtisoslashgan kadrlar bilan tavsiflanuvchi tarmoq va ishlab chiqarishlarning yuzaga kelishini ta'minladi.

Ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash tufayli import o'rnini bosuvchi xilma-xil raqobatbardosh mahsulotlarni ko'plab ishlab chiqarishga erishildi.

Respublikamizda muayyan bir mahsulotni hamkorlikda ishlab chiqaruvchi korxonalar o'rtasidagi ishlab chiqarish aloqalari yildan yilga mustahkamlanib bormoqda.

Mustaqillik yillarida xomashyoni qayta ishlovchi ketma-ket bosqichlardan iborat yoki yordamchi ahamiyatga ega bo'lgan turli sanoat tarmoqlarining bir korxonada birlashishi yuqori darajada amalga oshirildi va natijada juda katta salohiyatga ega bo'lgan kombinatlar faoliyat ko'rsata boshladi.

Ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etishning barcha shakllarini takomillashtirish Respublika sanoatining salohiyatini juda yuqori darajaga ko'tardi va uning tashqi va ichki bozordagi mavqeni mustahkamladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Sanoat ishlab chiqarishini ijtimoiy tashkil etish shaklining tarkibiy qismlari nimalardan iborat.

2. Ishlab chiqarish konsentratsiyasining mohiyati, ahamiyati, mazmuni, shakllari, ko'rsatkichlarichi?

3. Mahalliyashtirishning mohiyati, ahamiyati va mazmuni.

4. Sanoatda ixtisoslashuv va kooperatsiya. Ularning mazmuni, ko'rsatkichlari va samaradorligi.

5. Ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash va korxonalarda xilma-xil mahsulotlarni tayyorlash muammolari.

6. Ishlab chiqarishni kombinatlashtirish va uning ahamiyati nimalardan iborat. O'zbekistondagi qanday yirik kombinatlarni bilasiz?

9-mavzu. Sanoatda kadrlar va mehnatga haq to'lash

Reja:

9.1. Kadrlar siyosati va uning sanoat taraqqiyotidagi roli

- 9.2. Kadrlar, ularning tarkibi va strukturasi**
- 9.3. Kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo'yish**
- 9.4. Kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash**
- 9.5. Mehnat va unga haq to'lash**

Tayanch iboralar: *Kadrlar siyosati. Kadrlar strukturasi. Xodimlarni guruhlarga ajratish va kadrlarning zamonaviy tuzilmasini tashkil etish. Kadrlarni tanlash. Kadrlardan foydalanishni takomillashtirish yo'llari. O'zbekiston sanoatida kadrlar salohiyatini kuchaytirishda chet el tajribasini keng qo'llash. Xodimlar mehnatiga haq to'lashni tashkil etishning asosiy tamoyillari. Tarif tizimi. Ish haqi. Sanoat xodimlarini ijtimoiy himoya qilish muammolari.*

9.1. Kadrlar siyosati va uning sanoat taraqqiyotidagi roli

Sanoat taraqqiyotining muammolari umumiy majmuida uni hodimlar bilan ta'minlash masalasi, ularning manbalari, tayyorlash va qayta tayyorlash shakllarini hamda ulardan oqilona foydalanish masalalarini aniqlash alohida o'rin egallaydi. Ayniqsa, bozor iqtisodiyoti sharoitida sanoat korxonalarini kadrlar (hodimlar) bilan ta'minlash va ulardan oqilona foydalanish alohida ahamiyat kasb etadi.

Hodimlar (kadrlar) o'zlarining bilimi va ilmi, mehnat malakasi, ishlab chiqarish tajribasi va ma'naviyati bilan ishlab chiqarish kuchlarining muhim unsuri hisoblanadi. Ular fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirish, mehnat unumdorligini, mahsulot sifatini oshirish, tannarhini pasaytirish, asosiy va aylanma fondlardan foydalanishni yaxshilash orqali ishlab chiqarish samaradorligini ta'minlaydilar.

SHu sababli ham «Hamma ishlarni kadrlar hal qiladi», degan mashhur qoida hozirgi kunda ham dolzarbligini yo'qotgani yo'q. Aksincha, u respublika Prezidentining asarlari, ma'ruzalari va suhbatlarida qayta-qayta tilga olinmoqda. «Qanday vazifalarni biz o'z oldimizga qo'ymaylik, qandaydir muammolarni yechish kerak bo'lmasin», - degan edi I.A.Karimov,- oqibat natijada ularning barchasi kadrlarga va yana kadrlarga borib taqaladi».

Sanoat ishlab chiqarishida nafaqat mehnat qurollari va mehnat buyumlari (ishlab chiqarish vositalari), balki kadrlar ham alohida ahamiyat kasb etadi. Aynan kadrlar ishlab chiqarishni boshqaradilar, joriy va istiqbolga tegishli rejalashtirishni va bashorat qilishni amalga oshiradilar, ishlab chiqarish vositalari va moliyaviy resurslarni harakatga keltiradilar. Kadrlarning bilimi, ilmi, kasbiy mahorati qanchalik yuqori bo'lsa, sanoat faoliyatining ishlab chiqarish — iqtisodiy parametrlari shunchalik yuksak bo'ladi. Demak, sanoat ishlab chiqarishining ahvoli, holati, rivoji uning kadrlar potentsiali bilan belgilanadi.

SHu yerda «potentsial» atamasinnng ma'nosini tushuntirib o'tish kerak, chunki bu tushuncha bozor iqtisodiyoti sharoitida juda ko'p ishlatiladi. O'zbek tilining izohli lug'atida «potentsial» so'zi lotincha «potentia» so'zidan olinganligi va imkoniyat, kuch-qudrat, yashirin imkoniyatlar ma'nolarini bildirishi ta'kidlangan. Odatda bu atamada mavjud bo'lgan va safarbar etilishi, harakatga keltirilishi, ma'lum maqsadlarga erishish uchun foydalanilishi mumkin bo'lgan vositalar, zahiralalar va manbalar ham izohlanishi mumkin.

Kadrlar potentsiali - bu, mehnat zahirasi yoki imkoniyatidir. U jamiyat mehnat potentsialining tarkibiy qismi hisoblanadi. Unda mehnat resurslarining umumiy soni va tarkibi, ma'lumot darajasi, professional ko'nikmasi va ishlab chiqarishning u yoki bu sohasida mehnat qilish qobiliyati aks etadi.

Sanoat ishlab chiqarishining muvaffaqiyati pirovard natijada rahbar kadrlarning yetukligiga, bilim va ilmining darajasiga, ish malaqasi hamda tashkilotchilik qobiliyatiga, ularni to'g'ri tanlash, joy-joyiga qo'yish va tarbiyalashga bog'likdir.

Davlat kadrlar siyosatini jamiyat hayotining barcha tomonlariga rahbarlik saviyasini oshirish bilan, iqtisodiy-ijtimoiy va madaniy hayotning barcha sohalarida jamoa tashkilotlarining rahbarlik rolini kuchaytirish bilan bevosita bog'laydi. Davlat va nodavlat tashkilotlari kadrlar bilan ishlashni muttasil nazorat qilib boradilar va mahalliy sharoitlarni hisobga olgan holda kadrlar masalasida Prezident va Vazirlar Mahkamasining yagona yo'lini og'ishmay o'tkazib boradilar.

Ishlab chiqarish xo'jalik faoliyatining har qanday sohasida, shu jumladan, sanoat tarmog'ida ham natijalilik, samaradorlik ko'p jihatdan o'rta bo'g'in kadrlarga bog'liq. Ular rahbarlarning eng ko'p sonli kategoriyasi bo'lib, ishlab chiqarishga hammadan yaqinroq turadilar. SHu boisdan respublikada o'rta bo'g'in kadrlarga alohida ahamiyat beriladi.

Kadrlar siyosatining mazmuni, uni amalga oshirishda amal qilinadigan bir qator tamoyillar mustaqillikka erishilgandan keyin butunlay o'zgardi. Kadrlar ishining usullari, shakllari, bu ishga yondashishning siyosiy va tashkiliy rahbarlik usullari haqidagi qoidalar qaytadan ishlab chiqildi.

Ma'lumki, siyosat kishilar orqali yuritiladi. Har qanday tashkiliy masalalarni siyosatdan ajratish mumkin emas. SHu sababli, odatda hodimlarning ishchanlik va siyosiy xislatlariga; oshkoralikka va hodimlarni ochiq-oshkora tanlashga, rahbarlikning davomiyligiga rioya qilgan holda ularni o'zgartirib turishga; kadrlarga ishonishga hamda ularga nisbatan qat'i talabchan bo'lishga; davlatning asosiy vazifalari va hodimlarning shaxsiy qobiliyatlariga muvofiq tarzda kadrlarni joy-joyiga qo'yishga; ularning ajoyib fazilatlarini va kamchiliklarini o'rganishga; xo'jalik va siyosiy rahbarlarning g'oyaviy-nazariy saviyasini muttasil oshirib borishga katta ahamiyat beriladi.

Kadrlar siyosatining dolzarb muammolari Prezident asarlari va nutqlarida nazariy jihatdan chuqur mushohada etilgan va har taraflama asoslab berilgan. Kadrlar siyosati Oliy Majlis Senati tomonidan ko'rib chiqilmoqda, ko'pgina qonun va qarorlarda o'z ifodasini topmoqda.

1997 yilning avgust oyida «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» qabul qilindi va ta'lim tizimining aniq strategiyasi yaratildi. Bu dasturning maqsadi - ta'lim sohasini tubdan isloh qilish, uni o'tmishdan qolgan mafkuraviy qarashlar va sarqitlardan to'la xalos etish, rivojlangan demokratik davlatlar darajasida, yuksak ma'naviy va axloqiy talablarga javob beruvchi yuqori malakali kadrlar tayyorlash Milliy tizimini yaratishdir. Bu strategik fenomen mamlakatimizda ta'lim tizimini eng zamonaviy talab-ehtiyojlar asosida o'zgartirib yubordi. Davrimizning bu ulug'vor hujjati qabul qilingandan beri kadrlar tayyorlash borasida tub yangilanishlar yuz berdi. Lekin keyingi vaqtda bozor iqtisodiyoti talablariga javob beradigan mutahassislar

yetishmayotganligi sezilib qoldi. SHu sababli Respublika Prezidenti va Oliy Majlis xamda Vazirlar Mahkamasi istiqlol, mustaqillik bilan hamkorlik qilishga rozi bo'lgan, tayyor turgan barcha mutahassislarni ishga jalb eta oldi. Ayni bir vaqtda yoshlar orasidan rahbar kadrlarni izlash, tanlash, tayyorlash va tarbiyalash masalasiga alohida e'tibor qaratildi. Mavjud hodimlardan g'oyat oqilona foydalanish manfaatlarini ko'zlab, ularni bir ish sohasidan boshqa ish sohasiga hamda bir hududdan boshqa bir hududga yuborish usulini keng qo'lladi.

Mustaqillik yillarida xalq xo'jachigining barcha sohalari uchun yuksak malakali kadrlar tayyorlash borasida juda katta ishlar qilindi. Milliy iqtisodiyotning, jumladan, sanoatning hal qiluvchi uchastkalariga rahbarlik izlanuvchan, yangilikka intiluvchi, fidoyi, tafakkuri o'tkir, tashkilotchilik qobiliyati zo'r, o'z ishini yaxshi biladigan mutahassislar qo'lida jamlangandir.

O'zbekiston xalq xo'jaligida 2001 yilda 9 millionga yaqin mutahassis ishladiki, ulardan 2 millioni oliy ma'lumotli va 4 millioni mahsus o'rta ma'lumotli kishilar edi.

Mamlakatimizda XXI asr kadrlari o'sib yetishmokda. Ular iqtisodiy, ijtimoiy va fan-texnika taraqqiyotining eng murakkab muammolarini xal etishga qodirdirlar.

9.2. Kadrlar, ularning tarkibi va strukturasi

Kadrlar (hodimlar) — bu muayyan kasbni egallash bo'yicha tayyorgarlikni o'tgan, amaliy tajriba va mehnat ko'nikmasiga ega, ishlab chiqarish sohasida ish bilan band bo'lgan kishilardir.

Kadrlarga bo'lgan talabni aniqlash, ularni tayyorlash va qayta tayyorlash, ulardan oqilona foydalanish, kadrlarning mehnati bo'yicha rejalashtirish va hisobga olish va boshqa yo'nalishlar bilan mujassamlashtirish uchun hodimlarni guruhlarga ajratish, ya'ni tasniflash zarur.

Ishlab chiqarish, xo'jalik faoliyatida qatnashishiga qarab sanoat tarmog'ida band bo'lgan barcha kadrlar ikki guruhga bo'linadi:

- sanoat ishlab chiqarishi hodimlari;
- nosanoat ishlab chiqarishi hodimlari.

Mahsulot ishlab chiqarish doirasida band bo'lgan hodimlarning barchasi sanoat ishlab chiqarishi hodimlari hguruhiga kiradi. Sanoat ishlab chiqarishi hodimlari, o'z navbatida, bajaradigan funktsiyasining tavsifiga qarab quyidagi kategoriyalarga bo'linadi:

1. Ishchi hodimlar;
2. Muxandis-texnik hodimlar;
3. Xizmatchilar;
4. Ish bajaruvchi kichik hodimlar;
5. Qorovullar va o't o'chiruvchilar, ya'ni korxonani qo'riqlaydigan va yong'indan muhofaza qiluvchi hodimlar.

Sanoat ishlab chiqarishi hodimlarning eng muhim va juda ko'p qismi ishchilar bo'lib, ular mahsulot ishlab chiqarish (ish bajarish, xizmat ko'rsatish)da bevosita qatnashadilar, jihozlarni ta'mirlaydilar, mehnat buyumlari va tayyor mahsulotni bir yerdan ikkinchi joyga tashiydilar va nihoyat ta'mirlash – qurish ishlarini bajaradilar.

Ishchilardan keyingi o'ringda muhandis-texnik hodimlar turadi va ular rahbar hodimlar hisoblanadi. Ularga direktorlar, boshqaruvchilar, ularning muovnlari, bosh mutaxassislar, xizmat ko'rsatish bo'limlarining rahbarlari kiradi.

Xizmatchilar kategoriyasiga hujjatlarni tayyorlovchi, ularni rasmiylashtiruvchi, hisob va nazorat ishlarini bajaruvchi, xo'jalik xizmatini bajaruvchi (agentlar, kassirlar, ish yurituvchilar, kotibalar, statistlar va boshqa)lar kiradi.

Tarmoq va korxonalar faoliyatini rejalashtirish va tahlil etishda, ayniqsa, mehnat unumdorligini hisoblash, o'rtacha ish haqini, kadrlar qo'nimsizligini aniqlash uchun hodimlarning o'rtacha soni ko'rsatkichi ko'p ishlatiladi.

Kadrlar salohiyatini miqdoriy baholash bilan birgalikda ularni sifat jihatdan ham tavsiflash kerak bo'ladi. Bu jihatlar hodimlarning professional va malakaviy fazilatlarini bilan belgilanadi. Bu borada, birinchi o'ringda «mutaxassislik», «ixtisoslik», «malaka» degan tushunchalar yuzaga keladi.

Mutaxassislik — bu, ma'lum bir yoki bir necha turdagi ishlarni amalga oshirish uchun insonga zarur bo'lgan bilimlar va malakalar yig'indisi. Masalan, iqtisodchi, marketolog, vositachi, moliyachi, buxgalter yoki texnika sohasida — muxandis, mexanik, energetik va h.k.lar

Ixtisos — insonning hosil qilgan bilimlar va amaliy ko'nikmalari majmui. Ixtisos kishiga hayotning moddiy va ma'naviy sohasida muayyan ishni bajarish imkoniyatini beradi.

Malaka — muayyan mutaxassislik va ixtisoslik bo'iicha murakkab ishni bajarish uchun zarur bo'lgan bilim va ilm hamda mehnat ko'nikmasining darajasidir. Kadrlarning malaka darajasini baholash uchun o'rtacha koeffitsient va o'rtacha tarif koeffitsienti razryadi belgilanadi.

Yangidan-yangi ishlab chiqarish sohalari vujudga kelishi, fan va texnikaning rivoji, ish, shu jumladan, bir texnologik jarayonning boshqa jarayonga almashinishi bilan boshqaruv, rejalashtirish, tashkil etish, takomillashuvi bilan yangi mutaxassisliklar kasb va ixtisosliklar yuzaga keladi, eskirganlari barham topadi.

Kadrlar ilmini o'rganish nazariyasida «Kadrlar tuzilmasi» degan tushuncha mavjud. Masalan, korxonalar hodimlari umumiy sonini 100 foiz deb olsak, ishchilar 75 foizni, muhandis-texnik hodimlar 12 foizni, xizmatchilar 8 foizni, boshqa hodimlar esa 5 foizni tashkil etishi mumkin. Bu misoldan ko'rinib turibdiki, hodimlar kategoriyalari, ya'ni ularning tarkibiy qismlari o'rtasidagi nisbat ularning tuzilmasini, ya'ni strukturasi ifodalaydi.

Kadrlar tarkibi va strukturasi faqat korxonalarda emas, balki tarmoqlarda ham bir-biridan farq qilishi mumkin. Bu tarmoqning murakkabliligiga, korxonaning katta-kichikligiga, texnikaviy va texnologik jihatdan qurollanganligiga, ishchi-xizmatchilarning bilimi va ilm darajasiga, mehnat ko'nikmasiga, sohaning hamkorlik munosabatlari rivojlanganligiga va boshqa qator xususiyatlarga bog'liq.

9.3. Kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo'yish

Kadrlarni tanlash, ularni joy-joyiga qo'yish, ulardan oqilona foydalanish va tarbiyalash masalasi kadrlar siyosatining, umumiy iqtisodiyotning, shu jumladan, makro va mikroiqtisodiyotning eng muhim masalalaridan biri hisoblanadi. SHU sababli Respublika Prezidenti I.A. Karimov asarlarida, Oliy Majlis tomonidan qabul

qilingan qonunlarda, Vazirlar Mahkamasining qarorlarida bu masalaga alohida e'tibor berilgan.

Kadrlarni tanlashda, joy-joyiga qo'yish va tarbiyalashda, ulardan foydalanishda quyidagi tamoyillarga alohida e'tibor berish kerak:

- aql-idrok, did va farosat;
- qat'ilik, matonatlilik, printsiptiallik, o'z vazifasiga puxtalik;
- rahbarlik sohasini juda yaxshi bilish;
- o'z eliga, yurtiga, Vataniga sadoqatli bo'lish.

Kadrlar siyosatining eng muhim masalalaridan biri ularni attestatsiya qilish masalasidir.

Kadrlar attestatsiyasi — bu, hodimlarning malakasini bilim va ko'nikmalari darajasini, faoliyatining samaradorligini, ishdagi, xizmatdagi va boshqa sohalardagi fazilatlarini, egallab turgan lavozimiga to'g'ri kelishi yoki kelmasligini aniqlab olish bo'yicha bajariladigan jarayon va ish tartibidir.

Xo'sh, attestatsiyaning ahamiyati nimadan iborat?

Kadrlar attestatsiyasi hodimlarning sifat tarkibinn yaxshilash, ularni oqilona joy-joyiga qo'yish, hodimlarni topshirilgan ish uchun javobgarligini kuchaytirishga qaratiladi. Attestatsiya hodimlar egallab tutgan lavozimlariga qanchalik munosib ekanligini aniqlashning asosiy vositasi sifatida xizmat qiladi. Kadrlar attestatsiyasi vaqti-vaqti bilan har yili yoki ikki-uch yilda bir marta ham o'tkazilishi mumkin.

Respublikada bozor iqtisodiyoti davrida kadrlar tayyorlash borasida bir qator yangi talablar yuzaga keldi. Ular orasida eng muhimlari quyidagilardir:

- ijtimoiy-psixologik diagnostika;
- kadrlarni boshqarish tizimini axborot bilan ta'minlash;
- bandlikni boshqarish;
- zaruriy bo'sh lavozimlarga nomzodlar tanlash;
- kadrlar salohiyati va hodimlarga bo'lgan ehtiyojlarni tahlil etish;
- kadrlar marketingini belgilash;
- xizmat martabasini rejalashtirish va nazorat qilish;
- hodimlarning kasbiy va psixologik moslashuvi, ko'nikishi;
- mehnat-huquqiy munosabatlar masalalari;
- mehnat etikasi va estetikasi.

Agar ma'muriy-buyruqbozlik tizimi sharoitida bu mezon va vazifalarga ikkinchi darajali deb qaralgan bo'lsa, bozor munosabatlari sharoitida ular birinchi o'ringa chiqarildi. Bu mezon va vazifalarga e'tibor berish sanoat taraqqiyotining barqaror va izchil rivojlanishiga katta imkoniyatlar yaratib beradi.

Boshqaruvning barcha darajalarida inson rolining ortib borishi, iqtisodiyotda, shu jumladan, sanoatda keng qamrovli tarkibiy o'zgarishlar sodir bo'lishi va raqobat darajasining o'sishi kadrlarni boshqarishga yondashuvni o'zgartirishni taqozo etadi. Bunday yondashuvlar quyidagilardan iborat:

- hodimlarning samarali ishlashlarini, faoliyat ko'rsatishlarini tashkil etish;
- lavozimlar darajasini optimallashtirish, zaruriy mahorat va malakalar tizimini yaratish;
- ishlab chiqarish madaniyatini shakllantirish va rivojlantirish;
- institutsional maqsadlarga erishish;

- o'z jamoasi va xodimlarining manfaat va ehtiyojlarini to'laroq qondirish.

Mustaqillik yillarida ana shunday va boshqa bir qator yondashuvlarni amalga oshirilishi tufayli 2009 yilning boshlariga kelib sanoat ishlab chiqarishida eng yuqori darajada, samarali faoliyat ko'rsatadigan 100 mingga yaqin soha mutaxassislari yuzaga keldi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Vazirlar Mahkamasining 2002 yil birinchi yarim yilligi yakunlariga bag'ishlangan majlisidagi ma'ruzasida bunday degan edi: «O'ta muhim va dolzarb vazifa borki, uni amalga oshirmasdan turib, biz nafaqat iqtisodiyot sohasida, balki umuman jamiyatni isloh qilish borasida o'z oldimizga ko'ygan maqsad va marralarga erisha olmaymiz. Gap kadrlar tayyorlash milliy dasturini hayotga joriy etish haqida, shu dastur orqali yuksak zamonaviy talablarga javob beradigan, yangicha fikrlaydigan, mamalakatimizning kelajak taqdirini ishonib topshirish mumkin bo'lgan yosh kadrlarni tarbiyalash haqida bormoqda».

9.4. Kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash

Sanoatda kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash mutaxassislarning bilim va ilm darajasini ko'tarish, kasb mahorati va ko'nikmalarini yangilash hamda chuqurlashtirishga qaratilgan. Kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash tarmoq va korxonalarda bu borada olib borilgan faoliyat natijalariga ko'ra, davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi guvohnoma yoki sertifikat topshiriladi.

Sanoatda kadrlar malakasini oshirish hamda ularni qayta tayyorlash tizimini tashkil etish va rivojlantirish uchun quyidagilar zarur:

- kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash tizimi faoliyatida yangicha tarkib, mazmun hamda bu tizimni boshqarishni shakllantirish;
- yuqori malakali o'qituvchi - mutaxassis kadrlar tayyorlash va sohani ular bilan to'ldirib borishni ta'minlash;
- kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash tizimining bu sohada raqobatga asoslangan muhitini shakllantirish va samarali faoliyat olib borishni ta'minlovchi normativ bazasini yaratish;
- kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash ta'lim muassasalarini davlat attestatsiyasi va akkreditatsiyasidan o'tkazish tizimini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish;
- iqtisodiyotning davlat va nodavlat sektorlari, mulkchilikning turli shaklidagi tashkilot va muassasalarning talab-ehtiyojlariga muvofiq kadrlar va mutaxassislarni ildam qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirishni ta'minlovchi davlat va nodavlat ta'lim muassasalarini tashkil etish va rivojlantirishga ko'maklashish;
- professional treningning ilg'or texnologiya va uskunalarini, shuningdek, murakkab, fan yutuqlarini talab qiluvchi texnologiya jarayonlari imitatorlarini ishlab chiqish, yaratish va amaliy o'zlashtirib olish.

Kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlash tizimida xalqaro hamkorlik alohida ahamiyat kasb etadi. Bu muammoni xalq etish uchun hamkorlikning xalqaro-huquqiy bazasi yaratilishi, uning ustuvor yo'nalishlari ro'yobga chiqishi, xalqaro ta'lim tizimlari rivojlantirilishi, mutaxassislar almashishi kengayishi kerak. Bu boradagi

milliy xujjatlar xalqaro miqyosda e'tirof etilishi, investitsiyalarning keng jalb qilinishi borasidagi faoliyat kuchaytirilishi kerak.

9.5. Mehnat va unga haq to'lash

Mehnat — har bir shaxs va umuman, jamiyat ehtiyojlarini qondirish uchun zarur bo'ladigan moddiy va ma'naviy ne'matlar yaratish sohasidagi maqsadga muvofiq faoliyatdir.

Moddiy ishlab chiqarish jarayonini tadqiq qilish asosida shunday fikrga kelish mumkinki, mehnat avvalo, inson bilan tabiat o'rtasida sodir bo'ladigan shunday jarayonki, unda inson o'z faoliyati bilan o'zi va tabiat o'rtasidagi moddalar almashinuvini bevosita ifodalaydi, tartibga soladi va nazorat qiladi.

Mehnat jarayonining oddiy jihatlariga uning maqsadga muvofiqligi, mehnat buyumi va mehnat vositalarini kiritish qabul qilingan. Mehnat buyumlari va ishlab chiqarish qurollari jonli mehnat jarayoniga kiritilmasa, ular o'z-o'zidan faoliyat ko'rsata olmaydi. Jonli mehnat esa hamisha faqat kishilarning tabiatga munosabatidan iborat bo'libgina qolmay, shu bilan birga, jarayon qatnashchilari o'rtasidagi munosabatdan iborat.

Mehnat munosabatlarini yo'lga qo'yish sharoitida mehnatga haq to'lashning tashkiliy tizimi yuzaga keladi. Mehnatga haq to'lashni tashkil etishda ish beruvchilar bilan uni amalga oshiruvchilar, ya'ni hodimlar manfaatlari e'tiborga olinadi. Bu yerda: shuni ta'kidlash zarurki, bozor munosabatlariga o'tishda tomonlar mehnatga haq to'lash masalalarini hal etishda teng huquqlarga ega bo'lishlari lozimligi shakshubhasizdir. Korxonalar ma'muriyati (yoki mulkdorning vakili) bilan hodimlar manfaatlarini himoya qiluvchi kasaba uyushmalari o'rtasida tuzilgan jamoa shartnomalari mehnat munosabatlarini tartibga solishning, shu jumladan, mehnatga haq to'lash masalalarini tartibga solishning huquqiy amaliy va birdan-bir ta'sirchan shakliga aylanadi.

Bozor sharoitida, ayniqsa, o'tish davrida, taqsimlash munosabatlari, davlatning tartibga solish yo'nalishlari va xususiyati o'zgarib boradi, ma'muriyatchilik andozalariga barham beruvchi yangi boshqaruv shakllari paydo bo'ladi. Korxonalar darajasini tartibga solish jarayonlariga yangi talablar qo'yiladi. Davlatning aralashuvi daromadlarni taqsimlash shart-sharoitlari va tamoyillariga rioya qilishni aniqlash, tahlil etish va ta'minlash uchun zarurdir.

Taqsimlash munosabatlari davlat yo'li bilan tartibga solinishining asosi mehnat sohasidagi qonunlar va bitimlar, soliq tizimida yakka daromadlarning o'sishi bilan inflyatsiya o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlashdan iborat bo'lishi lozim. Davlatning ishtirokisiz insonga daromadni kafolatlab bo'lmaydi, bu daromad unga korxonaning iqtisodiy faoliyatidan qat'i nazar munosib hayot kechirishni ta'minlaydi. Davlatning funksiyasiga, bundan tashqari, aholining kam ta'minlangan qatlamlari daromadlarini oshirishni kiritish zarur, bu narsa ish kuchini normal darajada takror hosil qilish uchun, mehnat resurslarini maqbul tarzda taxsimplashni ta'min etish, ijtimoiy keskinlikni yumshatish va hokazolar uchun kerak bo'ladi. Davlat ishchi kuchini takror hosil qilish ishtirokchisi bo'lganligi sababli taklif etilgan ishchi kuchining ko'proq qismini o'ziga qabul qiladi, uning tadbirkorlar talabiga javob berishiga intiladi.

Ish haqining mohiyati uning ijtimoiy ishlab chiqarish bosqichlari bo'lgan mahsulot ishlab chiqarish, uni taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilishda bajaradigan funktsiyalari (vazifalari) da namoyon bo'ladi.

1. Takror hosil qilish funktsiyasi. U hodimlarni, shuningdek, ularning oila a'zolari ish kuchini takror hosil qilish, avlodlarni qayta ko'paytirishi uchun zarur bo'lgan hayotiy ne'matlar bilan ta'minlashdan iborat. Unda ehtiyojlarning ortib borishidan iborat iqtisodiy qonun o'z ifodasini topadi. Mazkur funktsiya ish haqining davlat tomonidan tartibga solinishi xususiyatlari, ishchi kuchini takror hosil qilishni ta'min etadigan miqdorini qonuniy darajada belgilash bilan mustaxkam bog'likdir.

2. Rag'batlantiruvchi funktsiya. Uning mohiyati hodimning ish haqi mehnat hissasiga, korxonaning ishlab chiqarish – xo'jalik faolpyati natijalariga bog'liqligini belgilashdan iborat bo'lib, bunda ko'rsatib o'tilgan bog'liqlik hodimni o'z mehnati natijalarini doimiy ravishda yaxshilab borishga kiziqtirishi lozim.

3. O'lchov - taqsimlash funktsiyasi. Bu funktsiya iste'mol fondlarini yollanma hodim bilan ishlab chiqarish vositalari egasi o'rtasida taqsimlash vaqtida jonli mehnat o'lchovini aks ettirish uchun mo'ljallangan. Ish haqi vositasida ishlab chiqarish jarayoni har bir ishtirokchisining mehnat hissasiga muvofiq uning iste'mol fondidagi alohida ulushi aniqlanadi.

4. Resurslarni joylashtirish funktsiyasi. Mazkur funktsiyaning hozirgi vaqtdagi ahamiyati jiddiy ravishda oshib bormokda. Uning mohiyati mehnat resurslarini mintaqalar, iqtisodiyot tarmoqlari va korxonalar bo'yicha qulay ravishda joylashtirishdan iborat. Mehnat resurslarini joylashtirish sohasidagi davlat boshqaruvi eng kam darajaga keltirilgan sharoitda, mehnat bozorining samarali faoliyat ko'rsatishini shakllantirish faqat har bir yonlanma hodimda o'z mehnatini sarflash joyini tanlashda erkinlik bo'lgan taqdirdagina turmush darajasini oshirishga intilish, ish topish maqsadida uni boshqasi bilan almashtirishni taqozo qiladi, bu ish esa, uning ehtiyojlarini eng ko'p darajada qondirishi lozim.

5. Aholining to'lovga qobiliyatli talabini shakllantirish funktsiyasi. Bu funktsiyaning vazifasi to'lovga qobiliyatli talabni muvofiqlashtirishdir, bunday talab deganda haridorlarning pul mablag'lari bilan ta'minlangan ehtiyojlarining namoyon bo'lish shakli tushuniladi, shuningdek, iste'mol tovarlarini ishlab chiqarish nazarda tutiladi. To'lovga qobiliyatli talab ikki asosiy omil — jamiyatning ehtiyojlari va daromadlari ta'sirida shakllanadi va bozor sharoitida ish haqi yordamida tovarni taklif qilish bilan talab o'rtasida zarur mutanosiblik o'rnatishga yordam beradi.

Yuqorida aytib o'tilgan funktsiyalarni amalga oshirish uchun quyidagi eng muhim tamoyillarga rioya qilinishi zarur:

1. Ishlab chiqarish va mehnat samaradorligi yuksalib borgan sari real ish haqining ortib borishi. Bu tamoyil ehtiyojlarning ortishi ob'ektiv iqtisodiy qonunning amal qilishi bilan bog'lik bo'lib, mazkur qonunga muvofiq ehtiyojlarning yanada to'laroq qondirilishi faqat o'z mehnati uchun ko'proq miqdorda moddiy ne'matlar va xizmatlarga ega bo'lish imkoniyatlari kengaygan sharoitdagina real bo'ladi. Biroq bunday imkoniyat ishlab chiqarish faoliyati natijalari bilan mehnat samaradorligining bog'lanishini taqozo etadi. Bunday bog'lanishning yo'qligi esa, bir tomondan, ishlab topilmagan pulning berilishiga, demak, inflyatsiyaga, olingan

nominal ish xaqining ta'min etilishiga va real ish xaqining pasayishiga olib kelishi, ikkinchi tomondan esa, pasaytirilgan, mehnat hissasining samaradorligiga mos kelmaydigan nominal ish haqining to'lanishiga olib kelishi mumkin. Natijada hodimlarning ortib borayotgan ehtiyojlarini qondirish va ish haqining ko'payish imkoniyati mavjud bo'lmaydi.

2. Mehnat unumdorligi o'sishini o'rtacha ish haqining o'sish sur'atlaridan ilgarilovchi sur'atlarini ta'minlash (yoki mahsulot ishlab chiqarish hajmlari sur'atining iste'mol fondlari o'sishi sur'atlaridan ortib ketishi). Bu tamoyilning mohiyati — ishlab chiqarishni rivojlantirish va uning samaradorligini oshirish asosida mehnat daromadlarini maksimal (eng ko'p) darajaga yetkazishdan iborat. Bu tamoyilga rioya qilinishi jamg'arish jarayonining, kengaytirilgan takpop ishlab chiqarishning uzluksizligini taqozo etadi va korxonaning rivojlanishi hamda ravnaq topishining zarur sharti hisoblanadi. Mazkur tamoyilning buzilishi tovarlar bilan ta'min etilmagan pulning to'lanishiga, uning qadrsizlanishiga, mamlakat iqtisodiyotida turg'unlik holatlari avj olishiga olib keladi. Muayyan korxonada sharoitida bu ishlab chiqarish vositalarini yangilash jarayonining sekin-asta susayib borishi, ulardan eng istiqbollilarini ishlab chiqarish va sotib olish mo'ljalining yo'qligi hamda buning natijasi sifatida raqobat qiluvchi firmalar o'rtasida kamroq sifatli mahsulotga bo'lgan talabning pasayishidir.

3. Hodimning korxonada faoliyati natijalariga qo'shgan mehnat hissasiga, mehnat mazmuni va sharoitlariga, korxonada joylashgan mintaqaga, uning qaysi tarmoqqa mansubligiga qarab ish haqini tabaqalashtirish. Mazkur tamoyil hodimning o'z mehnat malakasidan, mahsulotning yuqori sifatli bo'lishini ta'minlashdan moddiy manfaatdorligini kuchaytirish zarurligiga asoslangan. Bunda ish kuchini takror hosil qilish uchun zarur bo'lgan moddiy ne'matlar miqdoridagi, mehnatning turli sharoitlaridagi jo'g'rofiy va iqlim sharoitlaridagi tafovutlar hisobga olinishi lozim.

4. Barobar (teng) mehnat uchun barobar haq to'lash. Bozor sharoitida bu tamoyilni ishlovchining jinsi, yoshi, milliy mansubligi va hokazolarga qarab uning mehnatiga haq to'lashda kamsitishga yo'l qo'ymaslikdir. Buni korxonada yoki firma ichidagi taqsimotda adolat tamoyiliga rioya etish deb tushunish kerak. U bir xildagi mehnatga bir xil haq to'lash orqali bir xil baholashni nazarda tutadi.

5. Mehnatga haq to'lashni davlat yo'li bilan boshqarish va tartibga solib turish.

6. Mehnat bozorining ta'sirini hisobga olish. Mehnat bozorida ham, davlat va xususiy kompaniyalarda ham uyushmagan sektordagi ish haqi keng namoyon etilgan bo'lib, ulardagi ish kuchi kasaba uyushmalari bilan qamrab olinmagan va mehnatga haq to'lash to'la-to'kis ma'muriyat tomonidan belgilanadi.

Mehnat bozori — bu, shunday bir sohaki, u yerda pirovard natijada mehnatning har xil turlariga baho berish tarkib topadi. Har bir hodimning mehnatiga to'lanadigan ish haqi uning mehnat bozorida mavqei bilan mustahkam bog'liq bo'lib, mazkur bozordagi vaziyat va bundan tashqari, bandlilik imkoniyatini ham belgilab beradi.

7. Mehnatga haq to'lash shakllari va tizimlarining oddiyliigi, mantiqiyliigi va qulayliigi mehnatga haq to'lash tizimlarining mohiyati haqida keng xabardor bo'lishni ta'minlaydi. Hodimda ish haqi hakida tushunarli va batafsil axborot mavjud bo'lgandagina u jon-dili bilan berilib mehnat qiladi. Hodimlar qanday

holatda ish haqining miqdori, ya'ni o'z moddiy farovonliklari darajasi oshishini aniq tassavur qilishlari lozim.

Ish haqini tashkil etish tamoyillarini ularni amalga oshirishga qaratilgan funktsiyalarga muvofiq tasniflash maqsadga muvofiqdir. Har bir tamoyil faqat bitta funktsiya bilan emas, balki bir qancha funktsiyalar bilan bog'langan. SHunday bo'lsa ham asosiy funktsiyani ajratib ko'rsatish mumkin. Har bir tamoyil birinchi navbatda ana shu funktsiyani bajarishga qaratiladi.

Ish haqini tashkil etishning qayta qurilishi bozor talablariga muvofiq quyidagi vazifalar hal etilishini nazarda tutadi:

- har bir hodimning o'z mehnati samaradorligi rezervlarini aniqlash va foydalanishdan manfaatdorligini oshirish, ishlamasdan pul mablag'lariga ega bo'lish imkoniyatlariga barham berishini;

- mehnatga haq to'lashda tekischilik hollarini bartaraf etish, ish haqining ham yakka tartibdagi, ham jamoa mehnati natijalariga bevosita bog'liqligiga erishishni;

- turli toifadagi va kasb-malakali guruhlarga mansub bo'lgan hodimlar mehnatiga haq to'lash nisbatlarini optimallashtirish, bunda bajariladigan ishlarning murakkabligini, kasblarning noyobligini e'tiborga oladigan mehnat sharoitlari, shuningdek, pirovard natijalarga erishishga intilayotgan turli hodimlar guruhlari va ishlab chiqarish raqobatbardoshligining ta'sirini hisobga olishni.

Mehnatga haq to'lashni davlat yo'li bilan tartibga solish kam ta'minlangan, oz ish haqi oladigan hodimlar ijtimoiy muhofaza qilinishini ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlarga asoslanib, ish haqining eng kam miqdorini belgilaydi.

Sanoat sohasida ish haqi to'lovini etishda yagona tarif setkasi asosida asosiy ish haqini shakllantirish usulini yoki mehnatga haq to'lashning tarifsiz tizimini tanlash muhimdir. Yagona tarif setkasi ustuvor bo'lib, undan foydalanganda hodimlar ish haqini yanada ob'ektivroq tabaqalashtirishga erishiladi. Biroq iqtisodiy ahvol doimiy ravishda o'zgarib turishi sababli korxonalarda ko'pincha tarif stavkalarini o'zgartirishga to'g'ri keladi, bu esa katta mehnat harajatlariga sabab bo'ladi. Mehnatga haq to'lashning tarifsiz tizimi ish haqini korxonada ishining haqiqiy natijalariga to'g'ridan-to'g'ri bog'liq qilib qo'yadi. Ish haqini hisoblash esa, kamroq mehnat talab qiladi. Lekin bu faqat kichikroq korxonalarga taalluqlidir.

Ish haqini oqilona tashkil etish iqtisodiy samaradorlik mezoni sifatida xo'jalik hisobi daromadining ish xaqi fondiga nisbatan ustuvor o'sishi hisoblanadi. Bunday ustuvor o'sish ta'min etilmagan hollarda sabablarni sinchiklab tahlil qilish, foydani ko'paytirishga qaratilgan yoki mehnatga qilinadigan harajatlarni qisqartirishga qaratilgan qo'shimcha tadbirlarni ishlab chiqish zarur.

Mehnatga haq to'lashni tashkil etishning asosiy elementlari mehnatni normalash, tarif tizimi, ish haqining shakllari va tizimlaridir.

Mehnatni normalash — bu, ilmiy asoslangan mehnat harajatlari va uning natijalarini vaqt normalari, soni, xizmat ko'rsatishning boshqarilishi, mahsulot ishlab chiqarish normalangan topshiriqlar normalarini aniqlashdir. Bular bo'lmasa, mehnat miqdorini, har bir hodimning umumiy natijalarga qo'shgan alohida hissasini hisobga olib bo'lmaydi.

Ish haqining shakllari va tizimlari — mehnatning miqdor natijalari va sifatiga (murakkabligi, intensivligi, shart-sharoitlariga) bog'liq ravishda ish haqini belgilash mexanizmidir.

Tarif tizimi turli normativ materiallar majmuidan iborat. Ular yordamida korxonadagi hodimlar ish haqi darajasi ularning malakasi, ishlarning murakkabligi, mehnat sharoitlari, korxonalarining jo'g'rofiy o'rni va boshqalarga qarab belgilanadi. Tarif tizimining asosiy elementlariga tarif setkalari, tarif stavkalari, tarif-malaka ma'lumotnomalari, lavozim maoshlari, xizmatchilar lavozimlarining tarif ma'lumotnomalari, tarif stavkalariga ustama va qo'shimcha haqlar, ish haqiga doir mintaqaviy malaka koeffitsientlari kiradi.

Tarif stavkalari razryadlar shkalasidan iborat bo'lib, ularning har biriga o'z tarif koeffitsienti berilgan va har qanday razryadning tarif stavkasi birinchi razryaddan necha marta ko'pligi ko'rsatilgan. Birinchi razryadning tarif koeffitsienti birga tengdir. Razryadlar miqdori va ularga tegishli tarif koeffitsientlarining miqdori korxonalarda tuziladigan jamoa shartnomasida belgilanadi. Jamoa shartnomasi tarif bitimi asosida ishlab chiqiladi va hodimlar ahvolidan shartnoma shartlariga nisbatan yomonlashuvini nazarda tutmaslik lozim.

Tarif stavkasi —ish vaqti birligi hisobiga mehnatga haq to'lashning pul bilan ifodalangan mutlaq miqdoridir. Birinchi razryad tarif stavkasi asosida keyingi har bir razryadning tarif stavkasi hisoblab chiqiladi. Birinchi razryad tarif stavkasi korxonaning jamoa shartnomasi bilan belgilanadi va bir tomondan, uning moliyaviy imkoniyatlariga, ikkinchi tomondan, tarmoq bitimida aks ettirilgan mehnatga haq to'lash shartlariga bog'liq bo'ladi. U belgilangan eng kam ish haqi darajasidan kam bo'lmasligi lozim. Tarif stavkasi ishchilar mehnatiga haq to'lash darajasini belgilash uchun boshlang'ich miqdor hisoblanadi. Bunda korxonada mehnatga haq to'lashning qanday shakllari va tizimlari qo'llanilishi e'tiborga olinmaydi.

Tarif stavkalari tanlangan vaqt birligiga qarab soatbay, kunbay haq va oylik maoshlar miqdorini ko'zda tutadi. Eng ko'p tarqalgani soatbay tarif stavkalari bo'lib, ular asosida turli qo'shimcha haqlar hisoblab chiqiladi. Kundalik va oylik stavkalar soatbay stavkalarni ish smenasidagi soatlar soniga va oy mobaynida ishlangan o'rtacha oylik soatlar soniga ko'paytirish yo'li bilan hisoblanadi.

Sanoat ishlab chiqarishida mehnatga haq to'lashni tartibga solish sohasidagi amaliy qadamlar haqida gapirganda, shuni qayd qilib o'tish kerakki, hodimlarning turli toifalari mehnatiga haq to'lash darajalarini tabaqalashtirish uchun yagona tarif stavkasi (YaTS) ishlab chiqilgan va joriy etilgan. U bir xil murakkablikdagi ish uchun barobar haq to'lash imkonini beradi.

Tarif-malaka ma'lumotlari normativ xujjatlardan iborat. Ular yordamida ish razryadi va ishchining razryadi belgilanadi. Ularda har bir mutaxassislikdagi har bir razryad ishchisi nazariy va amaliy jihatdan bilishi lozim bo'lgan axborot mavjud bo'ladi. Mazkur ma'lumotnomalar uch bo'limdan: «Ishlarning ta'rif-tavsifi», «Bilish kerak» va «Ishlarga doir misollar» dan tashkil topadi. Ilgari, 1991 yil 1 yanvardan kuchga kirgan «Korxonalar va tadbirkorlik faoliyati to'g'risida»gi qonun joriy qilinganiga qadar iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida foydalanish uchun majburiy bo'lgan tarif-malaka ma'lumotnomalari hozirgi vaqtda tavsiyaviy xususiyatga ega. Ulardan faqat foydalanuvchi korxonaga uchuniga normativ xujjat

hisoblanadi. Malaka razryadi ishchiga, odatda, tsex yoki korxonada malaka komissiyasi tomonidan beriladi.

Mehnatga haq to'lashni tashkil etish sohasidagi an'anaviy yondashuvlardan foydalanuvchi korxonalar hodimlar ish haqining miqdorini belgilash uchun tarif setkalari, tarif stavkalari va tarif-malaka ma'lumotnomalaridan foydalanadilar. Bunday korxonalarda boshqaruv mehnati xodimlari hisoblanuvchi xizmatchilar uchun shtat-maosh tizimi tatbiq etiladi. Uning o'ziga xos xususiyati shtat jadvali tuzilishidan iborat bo'lib, unda muayyan korxonada mavjud bo'lgan lavozimlar ro'yxati, har bir lavozim bo'yicha xodimlar soni va maosh miqdori ko'rsatiladi.

Korxonaning attestatsiya komissiyasi lavozimlarining malaka ma'lumotnomalaridan foydalanishi asosida attestatsiya jarayonida xizmatchilarga malaka toifalarini beradi. Xizmatchilar lavozimlarining malaka ma'lumotnomasi alohida tavsiflardan tashkil topadi. Har bir malaka tavsifi uch bo'limdan iborat: «Lavozim vazifalari», «Bilish kerak», «Malaka talablari».

Tarif-malaka ma'lumotnomasi singari xizmatchilar lavozimlarining malaka ma'lumotnomasi tavsivaviy xususiyatga ega. Korxonalar ulardan ixtiyoriy ravishda foydalanishlari, bo'limlariga tuzatishlar va o'zgarishlar kiritishlari mumkin. Xizmatchilarini attestatsiyadan o'tkazib turish davriyligini korxonada rahbariyatining o'zi belgilaydi.

Vazirlar Mahkamasining 1996 yil 18 martdagi «Mehnatga haq to'lashning yagona tarif setkasini takomillashtirish to'g'risidagi qaroriga muvofiq mehnatga haq to'lashning 0 dan 28 gacha bo'lgan razryad (daraja)lari qabul qilindi.

1997 yilda mehnatga haq to'lashning yagona tarif stavkasining 0 dan 28 gacha bo'lgan razryad darajalari qabul qilindi. Bu darajalar o'rtasidagi tarif koeffitsientlarining farqi 1.00 dan 5.83 gachani tashkil etgan edi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan har yili qabul qilinadigan «Ish haqi, pensiyalar va stipendiyalarning miqdorlarini oshirish to'g'risida»gi Farmoniga muvofiq minimal ish hakining miqdori yildan yilshga oshib bormoqda.

Ko'pgana korxonalar hozirgi vaqtda an'anaviy tarif tizimi elementlari asosida mehnatga haq to'lashni tashkil etishning yangi, yanada samaraliroq usullarini izlash yulidan bormoqdalar. Bu ijobiy hodisa bo'lib, korxonalariga o'zlari qarab chiqadigan masalalarni hal qilishda mustaqillik berishning natijasidir. Korxonada ishlovchi barcha xodimlarning mehnatiga haq to'lashni tashkil etish uchun umumiy tarif setkasidan foydalanish ancha keng tatbiq etilmokda. Setkadagi razryadlarning eng yuqori darajasi miqdori va ularga mos keluvchi tarif koeffitsienti muayyan korxonada ixtiyoriy ravishda belgilanishi va albatta, jamoa shartnomasida qayd etilishi lozim.

Qisqacha xulosalar

Sanoat xalq xo'jaligining yetakchi tarmog'i sifatida yuqori malakali, boy ma'naviyatga ega bo'lgan mehnatkashlar jamoasini o'zida mujassamlashtiradi.

Kadrlarning bilim, ilm va malaka darajasi mamlakat ishlab chiqarish kuchlarining eng muxim elementi, ya'ni unsuri hisoblanadi.

Kadrlar bilan ishlash sanoat taraqqiyotini rejalashtirish va bashorat qilish, sanoat korxonalarini tashkil etish va boshqarishdan iboratdir.

Sanoat kadrlarining sonini aniqlash, ularni tayyorlash va taqsimlash, mehnat topshiriqlarini sanoat ishlab chiqarishi rejasining boshqa bo'limlari bilan bog'lash uchun kadrlarni tasniflash alohida ahamiyatga ega.

Mustaqillik yillarida O'zbekiston sanoatida kadrlar tarkibi va tuzilmasi miqdor va sifat jihatidan sezilarli darajada o'zgardi.

Sanoatning izchil rivojlanishi kadrlarni tanlash, joy-joyiga qo'yish, tayyorlash va qayta tayyorlash masalasiga alohida e'tibor berishni taqozo etadi.

Xodimlarning moddiy manfaatdorligi tamoyilini hayotga izchillik bilan tatbiq etish sanoat taraqqiyotining muhim shartlaridan biri hisoblanadi. SHu sababli sanoat ishlab chiqarishida mehnatga haq to'lashni yaxshilash va uning eng progressiv usullarini ko'llashga alohida e'tibor berilmoqda.

Nazorat va muxokama uchun savollar

1. Davlatning kadrlar siyosati: mohiyati, ahamiyati va mazmuni.
2. Sanoat ishlab chiqarishi va kadrlar. Ularni guruhlarga bo'lish.
3. Kadrlarni tanlash, joy-joyiga qo'yish va ularni tarbiyalash.
4. Kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash.
5. Kadrlar sonini bashorat qilish va ulardan oqilona foydalanish muammolari.
6. «Mehnat» tushunchasining, mohiyati, ahamiyati.
7. Mehnatga haq to'lash tamoyillari va shakllari.
8. Tarif tizimi va uning unsurlari.
9. Ish haqining bozor iqtisodiyotiga mos turlari.
10. Mehnatga haq to'lashni erkinlashtirish masalalari.

10-mavzu. Sanoat ishlab chiqarishining asosiy fondlari va ishlab chiqarish quvvatlari

Reja:

10.1. Asosiy fondlarning iqtisodiy mohiyati va ahamiyati, tarkibi va tuzilishi

10.2. Asosiy fondlarni baholash

10.3. Asosiy fondlarning eskirishi va amortizatsiyasi

10.4. Asosiy fondlardan foydalanish ko'rsatkichlari

10.5. Ishlab chiqarish quvvati va ulardan foydalanishni yaxshilash yo'llari

Tayanch iboralar: *Asosiy fondlar. Umumiy, texnologik tarmoq, hududiy tuzilmalar va ularning tarmoqlararo nisbatlari. Asosiy fondlarning strukturasi ta'sir etuvchi omillar. Asosiy fondlarning eskirishi va amortizatsiyasi. Jismoniy va ma'naviy eskirish. Amortizatsiya siyosati. Amortizatsiya ajratmalari. Fond sig'imi va qaytimi. Ishlab chiqarish quvvatlari va ulardan foydalanishni yaxshilash yo'llari. Ishlab chiqarish quvvati.*

10.1. Asosiy fondlarning iqtisodiy mohiyati va ahamiyati, tarkibi va tuzilishi

Mamlakatning qudrati, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi, jamiyat a'zolarining moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini to'laroq qondirish shu mamlakat resurslari, ayniqsa, asosiy va aylanma fondlarining miqdori va sifati bilan belgilanadi. Mamlakat va uning sanoati, boshqa tarmoqlari, korxonalari qanchalik ko'p resurslarga ega bo'lsa, u shunchalik qudratli va rivojlangan bo'ladi. Agar u ana shu resurslardan to'la-to'kis, oqilona foydalana olsa, albatta, buyuk davlatga aylanadi.

Sanoat ishlab chiqarishi faoliyatida asosiy fondlarning alohida o'rni bor. Chunki ularsiz birorta ishni bajarish, xizmat ko'rsatish va mahsulot ishlab chiqarish mumkin emas.

Ma'lumki, har qanday ishlab chiqarish jarayonida mehnat buyumlari, mehnat qurollari (mehnat vositalari) va inson mehnati ishtirok etadi. Mehnat buyumlariga xomashyo, asosiy va yordamchi materiallar, yarim tayyor mahsulotlar, yoqilg'i, elektr quvvati, ta'mirlash uchun ehtiyot qismlar va h.k.lar, mehnat vositalariga esa, mashina va mexanizmlar, asbob-uskunalar, yuk tashuvchi va uzatuvchi vositalar, komp'yuter va laboratoriya anjomlari, bino va inshootlar kiradi.

Mehnat buyumlari va vositalarining birgalikda qiymat shaklida ifodalanishi ishlab chiqarish fondlarini tashkil etadi. Ular ishlab chiqarish jarayonida qatnashish darajasiga ko'ra, asosiy va aylanma fondlarga ajratiladi. Mehnat qurollari asosiy fondlarni, mehnat buyumlari esa aylanma fondlarni tashkil etadi.

Asosiy ishlab chiqarish fondlari deb ishlab chiqarish jarayonida uzoq, davr bevosita va bilvosita qatnashadigan, moddiy boyliklar yaratishda ishtirok etadigan hamda tabiiy shaklini saqlagan holda o'z qiymatini tayyorlanayotgan mahsulotga asta-sekin, to'zishiga qarab o'tkazib boradigan mehnat vositalariga aytiladi. Ular ish bajarishda, xizmat ko'rsatishda va mahsulot ishlab chiqarishda qatnashadilar, ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirish uchun sharoit yaratadilar, mehnat buyumlari va tayyor mahsulotlarni saqlash va ularni bir o'rindan ikkinchi o'ringa tashish kabi ishlarni bajarish uchun xizmat qiladilar.

Asosiy fondlar foydalanish maqsadiga, ishlab chiqarishda bevosita va bilvosita qatnashishiga qarab, ishlab chiqarish jarayonida qatnashadigan va qatnashmaydigan fondlarga ajratiladi.

Ishlab chiqarishda qatnashadigan asosiy fondlarning maqsadi moddiy boyliklar yaratishda ishtirok etishga qaratilgan bo'lsa, ishlab chiqarishda qatnashmaydigan asosiy fondlarning maqsadi xodimlarning moddiy va madaniy ehtiyojlarini qondirishdan iborat.

Sanoatning asosiy ishlab chiqarish fondlari mamlakat milliy boyligining muhim qismini tashkil etadi. Bu ko'rsatkich mustaqillik yillarida yildan-yilga oshib bormoqda. 1991-2019 yillar mobaynida, sanoat ishlab chiqarishining asosiy fondlari 50 martadan ko'p o'sdi. O'zbekiston Respublikasi sanoati jami asosiy ishlab chiqarish fondlari qiymatining dinamikasini 10.1-jadvalda ko'rish mumkin.

10.1- jadval

**Sanoat ishlab chiqarishi asosiy fondlarining dinamikasi
(balans qiymatida, mlrd. so'm)**

Ko'rsatkich	1995y.	2017y.	2018y.	2019y.	2020y.
-------------	--------	--------	--------	--------	--------

Sanoat ishlab chiqarishining asosiy fondlari	95,7	2777	3167	5371,6	6469,8
--	------	------	------	--------	--------

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, O'zbekiston sanoatining asosiy fondlari juda tez sur'atlar bilan o'smokda. Bu o'sish MDH davlatlarining o'rtacha o'sish sur'atlaridan anchagina tez va sifatliroqdir.

Asosiy fondlarni hisoblash, tahlil qilish va kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni rejalashtirish va bashorat qilish maqsadida ularni guruhlarga ajratish kerak.

Hozirgi kunda asosiy fondlar turli tasnifga muvofiq va ishlab chiqarish vazifasining xilma-xilligi va tabiiy-moddiy belgilarga qarab quyidagi guruhlarga bo'linadi:

1. Zarur mehnat sharoitlarini ta'minlaydigan bino va me'morlik-qurilish ob'ektlari. Binolarga tsexlarning ishlab chiqarish korpuslari, depolar, garajlar, omborxonalar, ishlab chiqarish xonalari va laboratoriyalar kiradi.

2. Inshootlar — ishlab chiqarish jarayoni uchun zarur va mehnat buyumlari o'zgarishi bilan bog'lik bo'lmagan birorta texnik vazifalarga belgilangan muhandislik-qurilish ob'ektlari (nasos stantsiyalar, tunnellar, ko'priklar va h.k.).

3. Har xil energaya, suyuq va gazsimon moddalar uzatadigan uzatuvchi uskunalar.

4. Mashinalar va asbob-uskunalar; shu jumladan:

- energiyani, suyuq va gazsimon moddalarni ishlash va almashtirishga mo'ljallangan kuch mashinalari va asbob-uskunalar (generatorlar va gazogeneratorlar, elektrogeneratorlar, bug' qozonlari, havo kompressorlari);
- ishchi mashinalari va asbob-uskunalar. Ular mehnat buyumlariga bevosita ta'sir o'tkazadilar. Bularga dastgohlar, presslar, konveyerlar va boshqa turli yordamchi asbob-uskunalar: o'lchov va to'g'rilash asbob-uskunalari, laboratoriya asboblari, hisoblash mashinalari, komp'yuterlar kiritiladi.

5. Transport vositalari.

6. Har xil asboblar.

7. Ishlab chiqarish inventarlari.

8. Xo'jalik inventarlari.

9. Boshqa asosiy fondlar.

Mehnat buyumlariga ta'sir etish darajasiga qarab asosiy ishlab chiqarish fondlari aktiv va passiv fondlarga bo'linadi.

Aktiv asosiy ishlab chiqarish fondlariga mehnat buyumlari shaklini o'zgartiruvchi, ya'ni bevosita ta'sir etuvchi fondlar (mashinalar, asbob-uskunalar, texnologik liniyalar, o'lchov va to'g'rilash asboblari, transport vositalari) kiradi.

Passiv asosiy ishlab chiqarish fondlariga mehnat buyumlariga bilvosita ta'sir etuvchi, ya'ni ishlab chiqarish jarayonining normal o'tishiga kerakli sharoit yaratuvchi ishlab chiqarish fondlari kiradi (bino va inshootlar, h.k.).

Asosiy fondlar tarkibini o'rganishda ularning strukturasi (tuzilmasi) masalasiga ham e'tibor berish kerak.

Respublika Prezidenti 2001 yilning 11 dekabrda bo'lib o'tgan Idoralararo muvofiqlashtiruvchi Kengash majlisida so'zlagan nutqida tarkibiy masalaga alohida e'tibor berib, «... iqtisodiy-tarkibiy o'zgarishlarni izchillik bilan amalga oshirish» yaqin kelajakdagi ustuvor vazifalardan biri ekanligini o'qitirib o'tdi.¹²

Asosiy fondlarning strukturasi deb, uni tashkil etuvchi tarkibiy qismlar va guruhlardan har birining umumiy qiymatidagi nisbatiga aytiladi. Masalan, 100 mln. so'm bo'lsa, ulardan binolar 25 foiz, inshootlar 15 foiz, uzatuvchi qurilmalar 10 foiz, ishchi mashinalar va jihozlar 40, qolganlari esa 10 foiz bo'lishi mumkin (10.2-jadval).

Asosiy fondlar tuzilmasi quyidagi turlarga ajratiladi:

1. Tasviriy tuzilma;
2. Texnologik tuzilma;
3. Tarmoq tuzilmasi;
4. Hududiy tuzilma;
5. Takror ishlab chiqarish tuzilmasi.

Tasviriy tuzilmaning har xil vaqtda o'zgarishidan sanoatning texnik darajasini va asosiy fondlardagi kapital sarflashning samarasini tasavvur qilsa bo'ladi.

10.2-jadval

**O'zbekiston sanoatida asosiy fondlarning strukturasi
(2019 yil bo'yicha)**

Sanoat va uning tarmoqlari	Binolar	Inshootlar	Uzatuvchi qurilmalar	Ishchi mashina, asbob-uskunalar	Transport vositalari	Boshqa fondlar
Butun sanoat	14,9	21,1	12,3	44,0	6,5	1,2
SHu jumladan:						
1. Elektroenergetika	18,2	14,7	34,3	37,9	1,5	0,4
2. Yoqilg'n sanoati	7,2	50,3	17,4	21,6	2,9	0,6
3. Rangli metallurgiya	11,6	11,7	7,4	79,8	9,0	0,5
4. Qora metallurgiya	25,8	6,8	0,8	62,3	3,9	0,4
5. Kimyo va neft' sanoati	30,5	10,4	10,6	43,6	4,1	0,8
6. Mashinasozlik va metallni qayta ishlash	19,3	2,9	0,8	73,2	2,8	1,0
7. Qurilish materiallari sanoati	16,3	14,4	3,6	50,0	12,2	3,3
8. Yengil sanoat	26,9	5,4	1,7	61,3	2,5	2,2
9. Oziq-ovqat sanoati	29,4	4,8	2,0	52,4	4,8	6,6

¹² Каримов И.А. Идоралараро мувофиқлаштирувчи Кенгаш мажлисида сўзланган нутқ, «Халқ сўзи», 2001 йил, 12 январь.

Asosiy fondlarning tuzilishi bilan konsentratsiya, ixtisoslash, kooperatsiya, kombinatsiyalash, yangi korxonalar qurish va qayta qurishga kapital sarflashning texnologik tuzilishi, korxonalarining hududiy joylashishi, tayyorlanadigan mahsulotning xususiyati va hajmi chambarchas bog'liqdir. Masalan, ishlab chiqarilgan mahsulotning hajmi qancha ko'p bo'lsa, ishchi mashinalar va asbob-uskunalarining tutgan o'rnini shuncha yuqori bo'ladi.

Texnologik tuzilish asosiy fondlarning qismlari nisbatini ko'rsatadi (10.3-jadval).

10.3-jadval

Respublika sanoatida asosiy fondlarning texnologik strukturasi (foiz hisobida)

Ko'rsatkichlar	2017	2018	2019	2019
Aktiv qismi	70,0	67,1	68,9	64,0
Passiv qismi	30,0	32,9	32,1	36,0

Jadvalda keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, Respublika sanoati asosiy fondlarining texnologik tuzilmasida uning passiv qismi keyingi yillarda bir oz ko'tarilgan. Galdagi vazifa uni pasaytirishdan iborat bo'lishi kerak.

Tarmoq tuzilishi sanoat tarmoqlaridagi asosiy fondlarning tarkibi bilan ifodalanadi (10.4-jadval).

10.4-jadval

Asosiy fondlarning tarmoq strukturasi (foiz hisobida)

Tarmoqlar	2017	2018	2019	2020
Elektroenergetika	7,8	14,1	13,4	13,7
Yoqilg'i sanoati	15,1	14,9	21,3	28,4
Qora metallurgiya	0,6	0,6	0,7	0,7
Rangli metallurgiya	22,9	23,3	20,6	22,9
Kimyo va neft'-kimyo sanoati	5,2	4,0	5,2	5,0
Mashinasozlik va metallni qayta ishlash sanoati	21,4	19,4	12,7	10,9
Qurilish materiallari sanoati	2,1	1,8	2,8	2,0
Engil sanoat	11,5	12,7	10,8	8,5
Oziq-ovqat sanoati	8,6	8,9	6,9	4,4
Boshqa tarmoqlar	4,8	4,7	4,6	4,5

Hududiy tuzilma asosiy fondlarining hududiy taqsimlanishi va ularning nisbati bilan belgilanadi.

Takror ishlab chiqarish strukturasi yangi qurilish va qayta qurish, qayta qurollantirish va asosiy fondlarni kengaytirishning nisbati va tutgan o'rnini ifodalaydi.

10.2. Asosiy fondlarni baholash

Amaliyotda asosiy fondlarni baholashning quyidagi turlari ko'llaniladi: 1) dastlabki to'la qiymat orqali belgilangan baho; 2) qiymatini qaytadan tiklash orqali

belgilangan baho; 3) qolgan qiymati orqali belgilangan baho; 4) ishlab chiqarishdan chiqarib tashlash bahosi.

Dastlabki to'la qiymat orqali belgilangan baho (Ob) asosiy fondlarning sotib olingan bahosi (Sb), asosiy fondlarni olib kelish uchun qilingan transport harajatlari (Xt) va montaj harajatlari (Xm)ni o'z ichiga oladi:

$$Ob = Sb + Xt + Xm$$

Bu baho korxonaning asosiy ishlab chiqarish fondalarini sotib olish va ishga tushirish uchun qilgan haqiqiy xarajatlarini ifodalaydi. Bu ko'rsatkich korxonada balansida hisobga olinadi. Ammo asosiy fondlarning dastlabki to'la qiymat orqali belgilangan bahosi ularning hajmini va turli yillarda ko'rib ishga tushirilgan korxonalar asosiy fondlarini taqqoslash uchun yetarli emas, shuning uchun asosiy fondlarni baholashda ularning qiymatini qaytadan tiklash orqali belgilangan bahodagi foydalaniladi.

Baholashning bu usuli asosiy fondlarning har xil davrda ishlab chiqilgan va olingan baholarini hozirgi sharoitdagi bahoda ifodalash imkoniyatini beradi. Bu baho bir xil iste'mol qiymatiga ega bo'lgan asosiy fondlarni baholashda bir xil qiymatlarda ifodalash, korxonalar ko'rsatkichlarini taqqoslash va fondlar samaradorligini oshirish zahiralari aniqlash uchun imkoniyat yaratadi. Qiymatni qaytadan tiklash orqali belgilangan baho amaldagi asosiy fondlarning jismoniy holati va ma'naviy eskirganini hisobga olgan holda qayta baho qo'yish orqali aniqlanadi.

Asosiy ishlab chiqarish fondlari ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etib, asta-sekin ishdan chiqib boradi. Shuning uchun bu fondlarga baho belgilashda ularning ishdan chiqqan va eskirgan qismi hisobga olinadi. Bunda aynan shu sababli asosiy fondlarni qoldiq qiymati orqali baholash ham qo'llaniladi. Ularning qoldiq qiymati ikki yo'l bilan aniqlanadi: a) asosiy fondlarning ishdan chiqqan (to'zigan) qismini ularning dastlabki to'la qiymatidan ayirib tashlash orqali aniqlangan qiymat; b) asosiy fondlarning ishdan chiqqan (to'zigan) qismini ularning qaytadan tiklangan qiymatidan ayirib tashlash orqali aniqlangan qiymat.

Asosiy fondlar juda eskirib, yaroqsiz holga kelgan, qaytadan tiklash, kapital ta'mirlash yoki modernizatsiya qilish natija bermaydigan hollarda ularni ishlab chiqarishdan olib tashlash zarur bo'lib qoladi. Bunday hollarda asosiy fondlarni ishlab chiqarishdan olib tashlash bahosi aniqlanadi. Bu baho ishdan chiqqan, ishlab chiqarishdan chiqarib tashlanadigan asosiy fondlarni (temir-tersak narhida) realizatsiya qilish bahosidir.

10.3. Asosiy fondlarning eskirishi va amortizatsiyasi

Ishlab chiqarishda qatnashadigan asosiy fondlar yillar o'tishi bilan eskiradi va o'z sifatini yo'qota boradi: jismoniy va ma'naviy jihatdan eskiradi.

Jismoniy eskirish deganda, asosiy fondlarning ishlab chiqarish jarayonida qatnashishi natijasida butunlay yoki qisman to'zishi, yemirilishi tushuniladi. Ma'lum vaqt o'tgach, jismoniy jihatdan butunlay yoki qisman yaroqsiz bo'lib qolgan mehnat qurollarini yangisiga almashtiriladi yoki bo'lmasa modernizatsiya qilinadi yoxud ayrim qismlari kapital ta'mirlanadi. Jismoniy eskirish natijasida

asosiy fondlarning qiymati yo'q bo'lib ketmaydi, balki tayyorlangan mahsulot qiymatiga ko'chadi.

Korxonalarda faqat ishlayotgan mashina va asbob-uskunalarina emas, balki bekor turganlari ham to'ziydi (emiriladi). Mashina va asbob-uskunalarining jismoniy eskirish darajasi ularning xizmat muddati va to'zish (emirilish) darajasiga nisbatan aniqlanadi.

Fan-texnika taraqqiyoti va mehnat unumdorligiga o'sishi tufayli ishlab turgan mashina va asbob-uskunalar qiymatining kamaytirilishi, nisbatan unumli va tejamli yangi mashinalarning va asbob-uskunalarining ishlab chiqarishga joriy qilinishi natijasida ishlatilayotgan mashinalarning jismoniy yeyilish muddati tugamasdan turib qadrsizlanishi — asosiy fondlarning ma'naviy eskirishi, deb ataladi. Ma'naviy eskirish fondlarning bahosini vaqti-vaqti bilan qayta ko'rib chiqishni shart qilib qo'yadi. Eskirgan asosiy fondlarni yangilari bilan almashtirish rejali ravishda eng kam mehnat va mablag' sarf qilish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Asosiy fondlar ishlab chiqarish jarayonida asta-sekin eskirib, o'z qiymatining ma'lum qismini amortizatsiya sifatida ishlab chiqarilayotgan tayyor mahsulot qiymatiga oz-ozdan ko'chirib boradi.

Amortizatsiya — (lotincha amortisatio - qoplash), asosiy kapital (fondlar) amortizatsiyasi — asosiy kapital (mashina va mexanizmlar, jihozlar va uskunalar, binolar va inshootlar) ning ekspluatatsiya jarayonida eskirishi va ayni paytda ular qiymatining muayyan davr davomida ishlab chiqarilayotgan tayyor mahsulotga o'tib borishi.¹³

Asosiy vositalar moddiy yoki jismonan va ma'nadan eskiradi. Moddiy eskirish mehnat vositalaridan foydalanish jadalligi va ularning korxonada ishlatilgan muddatlari bilan belgilanadi. Ma'naviy eskirish fan va texnika taraqqiyoti natijasida mehnat vositalarining arzonlashuvi hamda iqtisodiy jihatdan mukammal bo'lgan yangi mehnat vositalarining yaratilishi va joriy qilinishi bilan bog'liq. Amortizatsiya me'yori asosiy fondlar turiga, xizmat qilish muddatiga ko'ra tabaqalashtiriladi. Amortizatsiya qiymati ishlab chiqarilgan mahsulotning tannarhiga kiritib boriladi. Mahsulot sotilgach, bu qiymat amortizatsiya ajratmalari ko'rinishida eskirgan jihozlar o'rniga yangisini sotib olish uchun zarur bo'lgan mablag'lar summasi tarzida jamg'ariladi.

Amortizatsiya ajratmalari — mahsulot tannarhiga kiritiladigan asosiy fondlar amortizatsiyasi summasi; asosiy fondlarni qisman tiklash (kapital ta'mir va yangilash) va to'liq tiklash (renovatsiya) fondlarini yaratishga xizmat qiladi. Amortizatsiya ajratmalari me'yorlari asosiy fondlar qiymatiga mutanosib, ya'ni taxminiy foydalanish muddatiga tekis taqsimlanishi yoki kamayib boruvchi balans usulida — jadallashtirilgan tartibda hisoblanishi mumkin. Jadallashtirilgan tartibda foydalanishning birinchi yilida amortizatsiya me'yori 2 marta oshiriladi, ikkinchi yili qoldiq qiymatining 20 foizi miqdorida va shu tarzda ajratmalar nazarda tutiladi va bu ish shu tarzda davom ettiriladi. Natijada asosiy fondlar qiymatining 2/3 qismi ular xizmat muddatini yarimdayoq amortizatsiyalanadi. Amortizatsiya me'yorlarining pasaytirilishi asosiy fondlarning yangilanishini sekinlashtiradi,

¹³ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1 жилд. - Т.: «Давлат илмий нашриёти», 2000. - 288 бет

oshirilgan me'yorlar mahsulot tannarhini qimmatlashtiradi. SHu sababli amortizatsiya ajratmalari davlat tomonidan tartibga solinadi. Amortizatsiya ajratmalari ta'minlanishi kerak bo'lgan asosiy shart asosiy fondlar eskirishining to'liq qoplashi va ularning takror yaratilishiga erishishdir. Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda davlat amortizatsiya ajratmalari normativlarini belgilab, jadallashtirilgan amortizatsiya orqali tadbirkorlarga soliqqa tortiladigan foyda summasini kamaytirishga imkoniyat yaratib beradi. Ayni paytda asosiy fondlar qiymatini hisobdan chiqarishni tezlatish tadbirkorni asosiy fondlarning ma'naviy eskirishi bilan bog'liq ehtimoli bo'lgan zarar ko'rishdan saqlaydi, yangi texnika va texnologiyani tezroq joriy etishga rag'batlantiradi.

Amortizatsiya ajratmalari asosiy fondlarning o'zini yoki uning ba'zi qismlarini yangilash vaqti kelguncha shu shaklda ma'lum fondga jamg'arilib turiladi va bu fondni amortizatsiya fondi deb ataydilar. Demak, amortizatsiya fondi — amortizatsiya ajratmalari hisobiga shakllanadigan maxsus fondidir.

Asosiy vositalar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan moddiy aktivlar amortizatsiyasi degan tushuncha ham mavjud.

Asosiy vositalar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi bo'yicha xarajatlar tarkibiga quyidagilar kiradi:

- asosiy ishlab chiqarish fondlarining dastlabki qiymatidan kelib chiqib hisoblangan amortizatsiya ajratmalarining summasi (hisoblangan eskirish);
- lizing bo'yicha va belgilangan tartibda tasdiqlangan normalar, qonun xujjatlariga muvofiq amalga oshiriladigan, jadallashtiriladigan amortizatsiya summasi.

Ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar eskirishi, har oyda xo'jalik yurituvchi sub'ekt tomonidan dastlabki qiymati va ulardan natijali foydalanish muddatidan (biror xo'jalik faoliyati yurituvchi sub'ekt muddatidan ortiq emas) kelib chiqib hisoblanadigan mahsulot (ishlar, xizmatlar) tannarhiga tegishli bo'ladi. Natijali foydalanish muhlatini aniqlash imkoni bo'lmagan nomoddiy aktivlar bo'yicha eskirish me'yori 5 yilga hisoblanadi.

Ma'lumki, amortizatsiya ajratmalari belgilangan normalar bo'yicha tayyor mahsulotning tannarhiga kiritiladi va u quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$N_a = (F_1 - F_t) / (T_a * F_1) * 100\%$$

Bu yerda: F_1 — asosiy fondlarning dastlabki yoki tiklash qiymati;

F_t — asosiy fondlarning tugatish qiymati;

T_a — asosiy fondlarning normativ ishlash muddati (amortizatsiya vaqti).

Amortizatsiya normasining darajasi asosiy fondlarning eskirgan qismini tiklash uchun resurslar hajmini aniqlaydi. Amortizatsiya normasi bilan asosiy fondlarning aylanish tezligi belgilanadi va ularni qayta ishlab chiqarish jarayoni jadallashtiriladi.

Asosiy fondlarni to'liq tiklashning jami amortizatsiya ajratmalari quyidagi formulaga asoslanib hisoblanadi:

$$A_a = N_a * F,$$

Bu yerda: N_a — amortizatsiya normasi;

F — asosiy fondlarning o'rtacha yillik qiymati.

10.4. Asosiy fondlardan foydalanish ko'rsatkichlari

Asosiy fondlarni takror ishlab chiqarish, rejalashtirish, hisob-kitob qilish, ulardan foydalanishning samaradorligini ifodalash uchun juda ko'p ko'rsatkichlar kerak bo'ladi. Ularni bir necha guruhlarga bo'lish mumkin:

- asosiy ishlab chiqarish fondlarining qiymatini ifodalovchi ko'rsatkichlar;
- ulardan foydalanish darajasini, ularning samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar;
- ishlab chiqarish fondi bilan qurollantirish darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar;
- integral ko'rsatkichlar.

Bu ko'rsatkichlar tizimida ayniqsa, fond qaytimi ko'rsatkichi va fond rentabellik ko'rsatkichi alohida o'rin egallaydi.

Fond qaytimi bir so'mlik asosiy fond ishtirokida qancha mahsulot ishlab chiqarish mumkinligini ifodalaydi va quyidagi formula yordamida hisoblanadi:

$$F_k = Q/F_{as},$$

Bu yerda: F_k — fond qaytimi (so'm hisobida);

Q — ishlab chiqarilgan mahsulot qiymati (so'm hisobida);

F_{as} — asosiy fondlarning o'rtacha yillik qiymati.

Fond sig'imi fond qaytimiga teskari ko'rsatkich bo'lib, ma'lum miqdordagi mahsulot ishlab chiqarish uchun qancha asosiy fond kerakligini ifodalaydi va quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$F_s = F_{as}/Q$$

Mehnatning fond bilan ta'minlanganligi har bir ishlovchi hisobiga qanchadan asosiy vositalar to'g'ri kelishini bildiradi va u quyidagi formula bilan ifodalanadi:

$$F_{bt} = F_{as}/X_{ym},$$

Bu yerda: X_{ym} — xodimlarning yillik o'rtacha miqdori (kishi hisobida).

Asosiy fondlardan foydalanishni ifodalaydigan ko'rsatkichlardan yana biri jihozlardan foydalanish ko'rsatkichlaridir. U jihozlardan ekstensiv va intensiv foydalanish koeffitsientlarini o'z ichiga oladi:

a) ekstensiv foydalanish koeffitsienti (K_e). U jihozlarning rejali ish vaqti fondida (T_{jr}) haqiqiy ishlagan vaqti (T_{jx}) darajasini ko'rsatadi:

$$K_e = T_{jx}/T_{jr},$$

b) intensiv foydalanish koeffitsienti (K_{in}). U jihozlarning minimum mahsulot ishlab chiqarishi mumkin bo'lgan miqdoriga (M_m) nisbatan haqiqiy ishlab chiqargan mahsulot miqdori (M_x) darajasini ko'rsatadi:

$$K_{in} = M_x/M_m.$$

10.5. Ishlab chiqarish quvvati va ulardan foydalanishni yaxshilash yo'llari

Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning asosiy yo'llaridan biri mavjud ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishni yaxshilashdir. Ulardan samarali foydalanish masalasi ayniqsa, bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida yanada

dolzarblashadi. SHuning uchun ham O'zbekistonda ulardan har taraflama unumli foydalanishga alohida e'tibor berilmokda.

Ishlab chiqarish quvvatlaridan qanchalik to'la va unumli foydalanilsa, ko'proq mahsulot ishlab chiqariladi, mahsulotning tannarhi kamayadi, korxonaning foydasi va samaradorligi oshadi.

Korxonaning ishlab chiqarish quvvati vaqt birligi ichida belgilangan assortiment va nomenklatura, mavjud dastgohlar, ishlab chiqarish maydonlaridan to'liq foydalangan holda mahsulot ishlab chiqarish imkoniyatini ifodalaydi.

Korxonaning ishlab chiqarish quvvati natura birligida o'lchanadi. Masalan, metallurgiya sanoatida ishlab chiqarish quvvati tonnada, to'qimachilikda yigirilgan ip tonnada, gazlamalar metrda, avtotraktor tarmoqlarida avtomobillar va traktorlar donalab o'lchanadi.

Ishlab chiqarish quvvati korxonaning texnik darajasi, unumdorligi, kadrlar malakasi, xomashyolarning sifati va mahsulotlarning assortimentiga qarab o'zgarib boradi.

Korxonalarda ishlab chiqarish quvvatini hisoblash uchun quyidagi ma'lumotlar bo'lishi lozim:

a) mavjud uskunalar va agregatlarning soniga ta'mirlashdagi uskunalar, rejalashtirish davrida yangidan kiritilgan uskunalar qo'shiladi. Lekin jismoniy va tabiiy sharoit ta'sirida yemirilgan uskunalar hisobga kiritilmaydi;

b) korxonalar va tsexlarning ishlab chiqarish maydonlari haqidagi ma'lumot;

v) korxonalarining ish rejimi, ya'ni smenalar soni (ta'mirlashga to'xtash vaqtisiz), ish vaqti fondi;

g) uskunalar, agregatlarning unumdorlik normasi. Ishlab chiqarishda turli uskunalardan foydalanish, korxonaning quvvati asosiy texnologik jarayonlarni bajaradigan yetakchi tsexlar, bo'linmalar yoki agregatlarning quvvatlariga binoan hisoblanadi.

Turli korxonalar (birlashmalar)ning ishlab chiqarish quvvatini hisoblashda ularning xususiyatlari inobatga olinadi va quyidagi formula yordamida hisoblanadi:

$$Q = D_s * D_u * D_{iv}$$

Bu yerda: Q — korxonaning ishlab chiqarish quvvati;

D_s — bir turdagi dastgohlar soni;

D_u — vaqt birligidagi bir dona dastgohning unumdorligi;

D_{iv} — dastgohlarning ishlash vaqti.

Ayrim tarmoqlarning korxonalar va tsexlarida yig'uv, quyuv, mebel', konserva ishlab chiqarish quvvati, maydon bo'yicha quyidagi formulaga asosan hisoblanadi:

$$Q = (M : Mn) * (F : Vt),$$

Bu yerda: M — korxonaning yoki tsexning ishlab chiqarish maydoni (kv.m);

Mn — norma bo'yicha ish joyiga taalluqli ishlab chiqarish maydoni (kv.m);

F — ish joyining yillik rejali ish vaqti fondi (soat);

Vt — mahsulotning mehnat talabchanligi — texnologik vaqt (soatda).

Yil boshida belgilangan ishlab chiqarish quvvati, kirish quvvati, yil ohiridagisi esa, chiqish quvvati, deyiladi. O'rtacha yillik ishlab chiqarish quvvati quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$Ko'r = Kk + (Km * P_2)/12 - (Kch * P_1)/12,$$

Bu yerda: Kk — kirish davridagi (rejalashtirilayotgan yil boshidagi) quvvat;

Kt — yil davomida ishga tushirilgan quvvat;

Kch — chiqish davridagi (yil ohiridagi) quvvat;

P — rejalashtirilayotgan davrdagi ishlab chiqarish quvvatidan foydalanilmagan oylar soni;

P_2 — rejalashtirilayotgan davrda ishga tushirilgan ishlab chiqarish quvvatidan foydalanilgan oylar soni.

Asosiy fondlardan va ishlab chiqarish quvvatidan foydalanishni yaxshilash ijtimoiy ishlab chiqarishning samaradorligini oshirishga, kapital mablag' sarflamay, qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarishga, mehnat unumdorligi va samaradorlik o'sishiga hamda mahsulot tannarhini kamaytirishga imkon yaratadi. SHuning uchun ham hozirgi sharoitda respublikada ulardan unumli foydalanishga katta e'tibor berilmokda.

Sanoat asosiy fondlari va ishlab chiqarish quvvatlari samaradorligini oshirishda korxonalarda texnologik uskunalarning ish smenasini ko'paytirish katta ahamiyatga ega.

Uskunalardan intensiv foydalanishni yaxshilash uchun korxonaning texnika va texnologiyasini takomillashtirish, mashinalarning ish tezligini oshirish, metall quyishga, kimyoviy jarayonlarga sarflanadigan vaqtni qisqartirish, shuningdek, kadrlar malakasining texnikaviy saviyasini oshirish, korxonalarni yiriklashtirish, ixtisoslashtirish va hamkorlik asosida mahsulot ishlab chiqarishni tashkil etish zarur.

Qisqacha xulosalar

Ishlab chiqarish jarayonida uzoq vaqt bevosita va bilvosita qatnashadigan, moddiy boyliklar yaratishda ishtirok etadigan hamda tabiiy shaklini saqlagan holda o'z qiymatini tayyorlanayotgan mahsulotga asta-sekin o'tkazib boradigan mehnat vositalari asosiy ishlab chiqarish fondlari hisoblanadi.

O'zbekiston sanoatida uning korxonalarini modernizatsiya qilish, texnik va texnologik jihatdan qayta jihozlashni amalga oshirish va yangi quvvatlarni ishga tushirish tufayli asosiy fondlar to'xtovsiz o'sib bormokda.

Ko'p ukladli iqtisodiyotga o'tish munosabati bilan asosiy fondlar tarkibida ko'zga ko'rinarli siljishlar kuzatilmokda. Yangi jihozlar, asbob-uskunalar, qurilmalar, hisoblash texnikasi va ishlab chiqarish inventarlari salmog'i oshib bormoqda.

Asosiy fondlardan foydalanishni yaxshilash o'ta dolzarb masala bo'lganligi uchun ham ushbu masalaga global moliyaviy inqiroz sharoitida alohida ahamiyat berish kerak bo'ladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Asosiy fondlarning mohiyati, ahamiyati, tarkibi va strukturasi.

2. Kengaytirilgan takroriy ishlab chiqarishda asosiy fondlar.
3. Asosiy fondlarning yemirilishi va amortizatsiyasi.
4. Asosiy fondlarni ta'mirlash va modernizatsiya qilish.
5. Asosiy fondlardan foydalanishni yaxshilash ko'rsatkichlari va yo'llari.
6. «Ishlab chiqarish quvvatlari» tushunchasi va uni aniqlash usullari.
7. Ishchab chiqarish quvvatlaridan foydalanishni yaxshilash masalalari.
8. Inqirozga qarshi choralar dasturida ishlab chiqarish quvvatlariga tegishli fikr va mulohazalar nimalardan iborat?

11-mavzu. O'zbekiston sanoatining xom ashyo manbai va uni joylashtirish

Reja:

11.1. Sanoatda xomashyo, uning xususiyatlari va turkumlanishi

11.2. Resurslar tejamkorligining strategiyasi va taktikasi

11.3. Mineral xom ashyo va undan oqilona foydalanish

Tayanch iboralar: *Xomashyo. Yoqilg'i-energetika resurslari. Geologiya-qidiruv ishlar. Foydali qazilmalar. Mineral xomashyo. Sun'iy va sintetik materiallar ishlab chiqarishni kengaytirish va takomillashtirish. Sanoatda xomashyo, yoqilg'i va energiyani tejashning asosiy yo'nalishlari.*

11.1. Sanoatda xomashyo, uning xususiyatlari va turkumlanishi

Qayta yangilovchi barcha sanoat tarmoqlarining ishlab chiqarish jarayonida qatnashuvchi elementlardan biri xomashyodir, chunki xomashyosiz hech qanday mahsulot ishlab chiqarish mumkin emas.

Xom ashyo deb, qazib olish yoki ishlab chiqarish uchun ma'lum darajada mehnat sarflangan va shu mehnat natijasida bir qadar o'zgargan mehnat buyumiga aytiladi. Xomashyo asosiy va yordamchi materiallarga bo'linadi.

Asosiy xom ashyo — tayyor mahsulotning moddiy asosini tashkil qiluvchi mehnat buyumidir. Tayyor mahsulot tarkibiga kiruvchi yoki asosiy xom ashyoni qayta ishlashga zarur sharoit yaratib beruvchi qolgan barcha mehnat buyumlari yordamchi materiallar deb ataladi.

Mehnat buyumlarining mahsulot ishlab chiqarishda qay tarzda qatnashishiga qarab ular ham xomashyo (asosiy xomashyo), ham yordamchi material bo'lishi mumkin. Masalan, neft' yoqilg'i sifatida yordamchi material bo'lsa, benzin yoki kerosin ishlab chiqarishda esa xom ashyodir.

Xomashyo keng miqyosda iste'mol buyumlari hamda ishlab chiqarish mahsulotlari olish uchun ishlatiladigan tabiiy materiallardan iborat. U quyidagi talablarga javob berishi kerak:

- miqdori jihatidan yetarli bo'lishi;
- qazib olish arzon va oson bo'lishi;
- texnologik jarayonlar oson borishi kerak.

Har bir xom ashyo mehnat buyumidir, Lekin har bir mehnat buyumi xomashyo emas. Mehnat buyumi mehnat vositasi bilan ma'lum darajada o'zgargandan keyingina xom ashyoga aylanadi. Yer ostidagi foydali qazilmalar, yovvoyi hayvonlar, daraxtlar va hokazolar xomashyo bo'lmay, balki potentsial tabiiy boyliklardir.

Mehnat vositasi yordamida ovlangan hayvonlar, qazib olingan ma'danlar, kesilgan daraxtlar va boshqalar xom ashyo hisoblanadi.

Ishlab chiqarish jarayonida bir yoki bir necha bosqichda qayta ishlangan bo'lsa-yu, lekin tayyor mahsulot sifatida iste'mol qilina olmasa, u chala mahsulot, ya'ni yarimfabrikat deb ataladi.

Hayotda yarimfabrikat uni ishlab chiqargan ishlab chiqarish nuqtai nazaridan qaraganda tayyor mahsulot, iste'mol qiluvchi ishlab chiqarish nuqtai nazaridan qaraganda xomashyo hisoblanadi.

Xom ashyo resurslarini xom ashyodan farq qilmoq kerak. Xom ashyo resurslariga mamlakatdagi foydali qazilmalar konlari, o'rmon maydonlari, uy hayvonlari va shu kabi tabiiy boyliklar kirsa, ular qazib chiqarilgan yoki ishlab chiqarish uchun mehnat sarflangandagina xom ashyoga aylanishi mumkin.

Xom ashyo ishlab chiqarish jarayonining asosiy elementi sifatida sanoat ishlab chiqarishiga va uning iqtisodiga katta ta'sir ko'rsatadi. Sanoatning qayta ishlovchi tarmoqlarida xom ashyo va yoqilg'i xarajatlari ishlab chiqarishga sarflangan xarajatlar hajmida eng katta salmoqqa egadir. SHuning uchun sanoat korxonolari faoliyatining iqtisodiy ko'rsatkichlari ko'p jihatdan tayyor mahsulot ishlab chiqarish uchun ketgan xom ashyo va yoqilg'i xarajatlari darajasiga bog'liq bo'ladi. Sanoat mahsuloti tannarxida xomashyo, yordamchi materiallar va yoqilg'i xarajatlari butun sanoat bo'yicha o'rtacha 70 foizni tashkil etadi. SHuning uchun xom ashyoni tejab ishlatish sanoat mahsuloti tannarxini pasaytirishda, ishlab chiqarish quvvatlaridan yaxshi foydalanishda va ishchilar mehnatining unumdorligini oshirishda katta rol o'ynaydi.

Material ko'p sarflanadigan tarmoqlarda xom ashyo va materiallardan oqilona foydalanish mahsulot tannarxini pasaytirishning asosiy manbaidir. Mashina va uskunalarning unumli ishlashi va tayyor mahsulot ishlab chiqarish uchun vaqtning sarflanish darajasi xomashyo sifati va uning turiga bog'liq. Sanoatdagi xom ashyolar xilma-xil bo'lib, ular quyidagi turlarga bo'linadilar:

- sanoat xomashyosi;
- qishloq xo'jaligi xom ashyosi.

Sanoat xom ashyosi turli belgilariga ko'ra quyidagicha turkumlanadi:

- kelib chiqishiga ko'ra — tabiiy va sun'iy;
- agregat holatiga ko'ra - qattiq, suyuq xamda gazsimon;
- kimyoviy tarkibiga ko'ra — organik va anorganik;

- ishlatilishiga ko'ra — ozuqabop va texnik.

Qishloq xo'jaligi xom ashyosi ikki turga — o'simliklardan olinadigan xom ashyolar va hayvonlardan olinadigan xom ashyolarga bo'linadi.

Mineral xom ashyolar. Yer ostidan qazib olinadigan mineral birikmalar mineral xom ashyolar deyiladi. Xalq xo'jaligida ishlatiladigan minerallar uch turga bo'linadi: a) rudali; b) rudasiz; v) yonuvchi mineral xom ashyolar. Bu minerallarning ko'pi qattiq holda bo'ladi. Suyuq mineral boyliklarga faqat neft' xamda tuz eritmalari, gaz holdagisiga esa tabiiy gaz kiradi.

Rudali mineral xom ashyolar foydali jinslar bo'lib, metallar olish uchun asosiy manbadir.

Rudasiz mineral xom ashyolar ham tog' jinslaridir. Ular metall olish uchun ishlatilmaydi. Bunday mineral xomashyolar kimyoviy qayta ishlanmasdan tug'ridan-to'g'ri xalq xo'jaligida yoki metalsiz ishlab chiqarishda xom ashyo sifatida ishlatiladi. Rudasiz minerallar shartli ravishda quyidagi turlarga bo'linadi:

- qurilish materiallari — to'g'ridan-to'g'ri yoki fizik-kimyoviy qayta ishlangandan so'ng qurilish ishlarida ishlatiladigan mineral xom ashyo;
- industriya xom ashyolari — kimyoviy qayta ishlanmasdan sanoatning turli tarmoqlarida ishlatiladigan xom ashyo;
- kimyoviy mineral xom ashyolar — kimyoviy qayta ishlash uchun ishlatiladigan minerallar;
- qimmatbaho va rudasiz minerallar — tabiiy holda yoki mexanik qayta ishlangandan so'ng bezak uchun ishlatiladigan minerallar.

Yonuvchi mineral xom ashyolar yoqilg'i sifatida ishlatiladigan foydali qazilma boyliklardir. Bularga toshko'mir va qo'ng'ir ko'mir, torf, yonuvchi slanetslar, neft' hamda tabiiy yonuvchi gazlar kiradi. Yonuvchi gazlar, neft' va ko'mir eng arzon hamda foydalanish uchun qulay yoqilg'igina bo'lmay, balki kimyo sanoatida qimmatbaho xomashyo hamdir.

O'simlik va hayvonot xom ashyolariga yog'och, zig'ir, kanop, yog'lar, o'simlik moylari, hayvonot terilari va shunga o'xshashlar kiradi. Bular xalq xo'jaligida ishlatilishiga ko'ra, ozuqabop va texnik xom ashyolarga bo'linadi. Ozuqabop xomashyolarga ozuqa sifatida ishlatiladigan birikmalar — o'rmonchilik, baliqchilik va kishloq xo'jaligi mahsulotlari kiradi.

O'simlik va hayvonlardan olinadigan texnik xom ashyolarga yuqorida ko'rsatilgan xalq xo'jaligi tarmoqlarining oziq uchun yaramaydigan mahsulotlari kiradi. Ularni mexanik va kimyoviy qayta ishlab, ulardan turmushda va sanoat ishlab chiqarishida ishlatiladigan xom ashyolar olinadi.

Bunday xomashyo turlarini kimyoviy qayta ishlab, turli mahsulotlar olish mumkin. Manbalari ko'pligi, amaliy jihatdan bitmas-tuganmas zahiraga egaligi ular asosida ko'pgina yangi kimyoviy korxonalar tashkil etishga imkon beradi.

Umuman, fan va texnikaning nihoyatda tezlik bilan rivojlanishi yangidan-yangi materiallarni, shuningdek, yangi xom ashyo materiallarini qidirib topish masalasini dolzarblashtirmokda. Bu masala asosan olti yo'l bilan amalga oshiriladi:

- iloji boricha arzon xomashyolarni qidirib topish va ishlatish;
- xomashyodan kompleks foydalanish;
- kontsentrlangan xomashyo va mahsulotlar ishlatish;

- juda toza mahsulotlar ishlatish;
- texnika maqsadlari uchun ishlatiladigan ozuqabop xom ashyolarni noozuqabop xomashyo bilan almashtirish;
- iloji boricha mahalliy xom ashyolardan foydalanish.

Hozirgi vaqtda kimyo va kimyoviy texnologiya yutuqlari muhim texnika-xo'jalik mahsulotlarini noozuqabop xom ashyolardan olishga imkon beradi. Bunday xom ashyolar sifatida tosh-ko'mir, torf, slanets, neft, tabiiy gaz, yog'och, o'simlik va qishloq xo'jaligi mahsulotlarining chiqindilari ishlatilmoqda. Masalan, sovun yuvuvchi mahsulotlar, izolyatorlar ishlab chiqarishda, to'qimachilik sanoatida, rezina mahsulotlari ishlab chiqarishda, charm sanoatida, korroziyaga qarshi kurashishda, betonlarni suv o'tkazmaydigan qilishda, metallarni silliqlashda, qirqishda sovutgichlar sifatida har yili bir necha ming tonnalab qimmatbaho ozuqabop moylar ishlatiladi.

Sanoatning ko'pgina tarmoqlarida keng miqyosda ishlatiladigan etil spirti ishlab chiqarish uchun ham juda ko'p miqdorda yuqori sifatli don va kartoshka ishlatiladi. Un, kraxmal, sut kabi mahsulotlardan texnik maqsadlar uchun foydalaniladi. Masalan, kazein-oqsil modda sutda bo'ladi, kazein yelim ishlab chiqarishda, qog'oz va charm sanoatida bo'yoqchilikda hamda muqovalar qilishda asosiy mahsulot sifatida ishlatiladi. Bu maqsadda kazein ishlab chiqarish uchun har yili bir necha yuz ming tonna yog'sizlangan sut sarflanadi.

Kraxmal to'qimachilik sanoatida, rezina va kimyo sanoatida, gugurt sanoatida, elektrodlar olishda keng qo'llaniladi. Hozir sanoatda kraxmal poliakrillamid hamda tsellyulozaning suvda eruvchan efirlari — karboksilmetil tsellyuloza (KMK) bilan muvofaqqiyatli almashtirilgan. SHu bilan birga KMK ko'p miqdorda kraxmal o'rnida to'qimachilik, qog'oz va gugurt sanoatlarida esa ozuqabop un o'rnida ishlatilmokda.

Hozir etilendan va yog'ochdan olinayotgan sintetik etil spirt tarkibi va sifati jihatidan ozuqabop xom ashyolardan olinadigan etil spirdan farq qilmaydi va ancha arzon hisoblanadi. SHuning uchun xalq xo'jaligining ko'p tarmoqlarida bunday etil spirt ko'p ishlatilmokda. SHuningdek, gaz va neftni qayta ishlash mahsulotlaridan sirka kislotaga, glitserin va yog'lar ishlab chiqarilmoqda. Mahsulotlarni bu yo'l bilan ishlab chiqarishda ko'p miqdorda ozuqabop xom ashyolar tejab qolinadi va ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning tannarxi birmuncha arzonlashadi.

Sanoatni yanada rivojlantirish, texnika taraqqiyoti sur'atlarini jadallashtirish va sanoat mahsulotlarining turlarini ko'paytirish vazifalari sun'iy materiallar ishlab chiqarishni intensiv rivojlantirishni taqozo etadi.

Sun'iy materiallar ishlab chiqarish va ularni sanoatda qo'llash quyidagi hollarda iqtisodiy samarali hisoblanadi:

- a) sun'iy material yagona xomashyo bo'lgan tarmoqda ishlab chiqarishning jadal sur'atlari bilan va keng ko'lamda rivojlantirishga;
- b) qayta ishlovchi tarmoqlar texnika bazasining mukammallashtirishiga;
- v) iste'molchi tarmoqlar mahsulotining sifatini yaxshilashga va assortimentni kengaytirishga;
- g) qayta ishlash tarmoqlarida texnologik jarayonlarni jadallashtirishga va uskunalarni mukammallashtirishga;

d) tayyor sanoat mahsuloti ishlab chiqarish uchun sarflanadigan ijtimoiy xarajatlarni kamaytirishga sabab bo'lsa;

s) sun'iy materiallardan ishlab chiqariladigan mahsulot tannarxini kamaytirsan.

Sun'iy materiallar ishlab chiqarish va qo'llashning iqtisodiy samaradorligini aniqlashda vaqt omilini, ya'ni qisqa vaqt ichida kerakli miqdorda sanoat mahsuloti ishlab chiqarishga erishish mumkinligini e'tiborga olmoq lozim.

Bu o'rinda ta'kidlash kerakki, sun'iy materiallar behad afzalliklarga ega, chunki tabiiy xomashyo bo'lgan paxta, jun, teri va boshqalarni ishlab chiqarishga oylab vaqt ketsa, sun'iy materiallarni ishlab chiqarishga atiga bir necha kun va soat kifoya qiladi.

Sun'iy materiallar ishlab chiqarishga tabiiy materiallarga nisbatan ancha kam ijtimoiy mehnat sarflanadi. Masalan, 1 tonna yuvilgan jun ishlab chiqarishga 7000 odam/soat sarflansa, sintetik tolaga 225-1400 odam/soat sarf etiladi.

Sun'iy materiallar sanoatning qo'shimcha xom ashyo bazasi bo'lib xizmat qiladi. Ular ishlab chiqarishda jarayonlarni kimyolashtirish, ayniqsa, organik sintezni rivojlantirish katta rol o'ynaydi. Turli tarmoqlarda kimyoviy usullarni qo'llash tabiatda ko'p tarqalgan mahsulotlardan sifati tabiiy materiallarnikidan ancha ustun bo'lgan juda ko'p yangi tur sun'iy materiallar ishlab chiqarish imkonini beradi.

Zamonaviy texnika sintetik materiallarga turlicha talablar qo'yadi. Ular o'ziga xos qator afzalliklarga ega: uzoq vaqt o'ta yuqori va o'ta past haroratga, yuqori bosim va juda katta elektr kuchlanishlariga chidamli. Sun'iy materiallar ishlab chiqaruvchi tarmoqlar, shu jumladan sanoatni rivojlantirish va sanoat xomashyo bazasini kengaytirishning asosiy vositalaridan biridir.

Sanoatni rivojlantirishda plastmassalar, sintetik kauchuk, sun'iy va sintetik tolalar, sun'iy chamlar va charm o'rnini bosuvchi materiallar, sintetik yuvish vositalari va ozuqa xom ashyosi o'rnini bosuvchi sun'iy materiallar muhim rol o'ynamokda.

Plastmassalar — keng nomenklaturaga ega bo'lgan sun'iy polimer mahsulotlardir. Ular sifat jihatidan tabiiy materiallar bilan tenglashibgina qolmay, balki ko'p hollarda ulardan ustunlik ham qiladi: o'ta mustahkamlik, elektr o'tkazmaslik, yengillik, qattqlik, egiluvchanlik, tiniqlik, korroziyaga, kislotaga, issiqlikka chidamlilik, kam yediruvchanlik kabi sifatlarga ega va mexanik ishlashning turli usullariga yengil moslashadi.

Mamlakatimiz plastmassalar ishlab chiqarish uchun keng xomashyo resurslariga ega, chunki plastmassalar uchun tabiiy va neft' gazi, neftni qayta ishlash va koksokimyano sanoati chiqindilari, yog'ochni kimyoviy ishlash mahsulotlari yengil va oziq-ovqat sanoati, qishloq xo'jaligining turli xid chiqindilari xomashyo bo'lib xizmat qiladi.

Sintetik kauchuk — rezina, rezina-texnika va uy-ro'zg'or buyumlari ishlab chiqarish uchun yagona xom ashyodir. Sintetik kauchuk tabiiy kauchukka nisbatan o'n minglab marotaba tezroq ishlab chiqariladi. Tabiiy kauchuk bir necha xususiyatga ega bo'lsa, sintetik kauchukning xususiyatlari behisob.

Sun'iy va sintetik tolalar sanoatning xom ashyo bazasini kengaytirish bilan birga, turli texnik va kiyim-kechak gazlamalari, elektr izolyatsiya materiallari,

kabellar va kanatlar, baliq tutish to'rlari va boshqa buyumlar ishlab chiqarishda keng qo'llaniladi.

Xalq xo'jaligida charm o'rnini bosuvchi sun'iy materiallar katta ahamiyatga ega. Poyabzal sanoatining o'sish sur'atlarini amalga oshirish uchun tabiiy charm resurslari yetarli bo'lmagan sharoitda bu juda ham muhim. Sun'iy charm va charm o'rnini bosuvchi materiallardan poyabzalning ayrim bo'laklarini tayyor holda ishlab chiqarish mumkin. Bu poyabzal sanoatini avtomatlashtirish, ishlab chiqarish tsiklini qisqartirish, texnologik jarayonlarni takomillashtirish va natijada poyabzal sanoatining texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlarini yaxshilash imkonini beradi.

11.2. Resurslar tejamkorligining strategiyasi va taktikasi

Ma'lumki, xar bir jangda har ikkala tomon ham o'z strategiya va taktikasidan foydalanib, imkon qadar yo'qotishlarsiz g'alabani qo'lga kiritishga harakat qiladi. SHuningdek, iqtisodiyotda ham strategiya va taktika qo'llaniladi.

Ma'lumki, har bir davlat va xo'jalik yurituvchi sub'ekt uchun, resurslar tekin emas. Ular o'z maqsadlariga erishishda strategiya va taktikadan foydalanadilar. Bundan ko'zlangan maqsad, ishlab chiqarish uchun sarflanadigan xomashyo xarajatlarini kamaytirish va shu orqali foydani ko'paytirishdir. Izlanishlar qo'llanilgan strategiya va taktikaning xomashyo xarajatlarini kamaytirishdagi so'nggi bosqichi va muqobil yo'li resurslar tejamkorligi ekanligini ko'rsatmoqda.

Resurslarni tanlash muqobilligi undan foydalangan sohalarda quyidagi vazifalarni xal qiladi:

- xarajatlarning kamayishi va ishlab chiqarilgan mahsulot sifatining oshishi;
- alohida tovarlar va mahsulotlar assortimenti bilan bozorga kirib borish va o'z o'rnini egallash;
- mahsulot sifatida aniq ustunlikka erishish;
- iqtisodiyotdagi kabi texnologiyada ham peshqadamlik mavqeining o'sishiga intilish;
- dinamikani hisobga olgan holda mavjud resurslardan yaxshiroq foydalanish va xo'jalik faoliyatidan foyda olish.

Muqobillik (bir-biriga zid ikki yo'ldan birini - yo unisini, yo bunisini tanlab olish zaruriyati) shuningdek, resurslardan foydalanish strategiyasi va taktikasining tarkibiy qismi hisoblanib, ishlab chiqarishda iqtisodiy tejamkorlik va samaradorlik oshishiga olib keladi.

Modomiki, strategiya va taktika har qanday ishda, shuningdek, moddiy, moliyaviy va boshqa resurslardan foydalanishda birinchi navbatda, xodimlardan tegishli bilim va ish malakani, resurslardan foylanishda mas'ullikni, bozor iqtisodiyoti sharoiti shartlarini va fan-texnika yangiliklaridan voqiflikni, ilmiy tadqiqot va ularning yechimlarini teran anglashni talab qiladi.

Rejali iqtisodiyot sharoitida resuslar davlatga qarashli bo'lib, ularni bepul va qaytarib olmaslik qoidasi asosida hududlarga, tarmoqlarga va korxonalariga taqsimlanardi. Bozor iqtisodiyoti sharoiti resurslarga va ulardan foydalanishga

bo'lgan talab kuchayayotganligi bois bunday vositalarni tejamkorlik bilan ishlatishni taqazo etmoqda.

Sobiq ittifoqda barcha resurslar davlat tomonidan bepul taqsimlanganligi uchun resurslar tejamkorligi amaliyotda emas, balki xujjatlarda «tejalardi». Endilikda bu masala oldingidek, «yuqori»ning ko'rsatmasi bilan emas, har bir xo'jalik yurituvchi sub'ektning samaradorlikni oshirishga bo'lgan qiziqishi asosida xal etilmokda.

Hozirgi sharoitda qaysi mahsulotni, qancha va kimga ishlab chiqarishgina emas, shu bilan birga bu mahsulotni ishlab chiqarishga qancha resurs va mablag' talab qilinishi xam ko'pgina korxonalar uchun asosiy masalaga aylanmokda. Bu har bir korxonani bir tomondan, talabni qondirish, ikkinchi tomondan esa, resurslar xarajatining kamchiqimli yo'llarini axtarishga undaydi. Bulardan tashqari, har bir korxonaga uchun xarakterli bo'lgan normalashtirish va resurslarning pulliligi ham aynan shuni taqazo etadi.

Xom ashyodan ratsional foydalanish — sanoat xom ashyo bazasini kengaytirish va mustahkamlashning muhim manbaidir. Iqtisodiy nuqtai nazardan xom ashyodan maqsadga muvofiq va ratsional foydalanishda ko'p jihatdan qayta ishlovchi sanoat tarmog'i yoki korxonaga uchun xom ashyoni to'g'ri tanlash katta ahamiyatga ega.

Xom ashyo mahsulot xususiyatini va sifatli texnologik jarayonni tanlashga va uning progressivlik darajasiga, mashinalardan va vaqtdan foydalanish darajasiga, ishlab chiqarish tsiklining uzunligi va umuman ishlab chiqarishning barcha texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlariga ta'sir ko'rsatadi.

Hozirgi paytda har bir sanoat tarmog'ida bir necha turdagi xom ashyo qo'llaniladi. Ayrim tarmoq uchun qaysi xom ashyoni tanlash maqsadga muvofiq ekanligini aniqlash uchun turli xom ashyolarni quyidagi ko'rsatkichlar bo'yicha solishtirmoq zarur: solishtirma kapital xarajatlari; mehnat unumdorligi; mahsulot tannarxi; mahsulot sifati; mahalliy xomashyodan maksimal foydalanish; kamyob bo'lmagan xomashyodan foydalanish; ishlatilmaydigan chiqindilardan foydalanish mumkinligi; sun'iy materiallardan foydalanish mumkinligi; xom ashyoning progressiv texnologiya talablariga javob berishi; xomashyoning bo'lg'usi tayyor mahsulot sifat ko'rsatkichlariga javob berishi; ma'lum davrda muayyan tarmoqda qo'llashning xalq xo'jaligi nuqtai nazaridan maqsadga muvofiqligi; ayrim xududlarning o'ziga xos xususiyatlari; ayrim tarmoqlardagi texnika taraqqiyoti.

Qazib chiqarish tarmoqlarida va qishloq xo'jaligida olinadigan xom ashyo va materiallar bevosita mahsulot olish uchun qayta ishlashdan oldin bir marta ishlanadi. Bundan maqsad — xom ashyoni unda bo'lgan keraksiz qo'shimchalardan tozalashdir.

Xom ashyodan to'liq va xar tomonlama foydalanib, uning turli qismlaridan turli xil mahsulotlar olish uchun undan kompleks foydalanmoq kerak.

Xom ashyo resurslarini kengaytirish va tejashning yana bir yo'li — xomashyoga va materaillardan qayta foydalanishdir. Masalan, yedirilgan mashinalar, binolar va eski texnikalarning metall qismlari, buzilgan binolarning g'ishtlari, qog'oz materiallari va boshqalardan sanoatda qayta foydalanish mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2020 yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2009 yilga

mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustivor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasida asosiy e'tibor yer, suv, gaz va energetika resurslaridan samarali foydalanish asosiy masalalardan biri ekanligiga qaratildi.

11.3. Mineral xom ashyo va undan oqilona foydalanish

Mineral xom ashyo — konlardan qazib chikariluvchi turli foydali qazilmalardir.

Potentsial resurslardan oqilona foydalanish va foydali qazilmalarni qazib olishning iqtisodiy samarali usullarini qo'llash uchun konlar zahirasi miqdorini iqtisodiy jihatdan to'g'ri aniqlash va sanoat ko'lamida ekspluatatsiya qilish navbatini belgilash alohida ahamiyatga ega.

Zahiralarni o'rganish va aniqlash geologiya-qidiruv ishlari davlat rejasi asosida olib boriladi. Sanoatning mineral xom ashyoga bo'lgan talabini rejalashtirishda konlarning o'rganilganlik darajasi muhim o'rin tutadi. Mineral xom ashyo zahiralarni qidirish va sanoat ekspluatatsiyasiga tayyorlik darajalari bo'yicha bir necha kategoriyalarga bo'linadi.

Foydali qazilma zahiralari ma'lum bir davr uchun ularning texnik - iqtisodiy jihatidan foydalanish mumkinligi darajasiga qarab balansdagi va balansdan tashqaridagi zahiralarga bo'linadi. Balansdagi zahiralarga sanoat talablariga va foydalanishning texnik shartlariga javob beruvchi va hozirgi kunda ularni qazib chiqarish iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq bo'lgan zahiralari, balansdan tashqari, zahiralarga tarkibida foydali komponentlari, qazilmalar miqdori kam bo'lgan yoki ekspluatatsiya sharoitlari og'ir bo'lgan, xom ashyosini sanoat usullari bilan qayta ishlash hozircha mumkin bo'lmagan zahiralari kiradi.

Turli xil foydali qazilmalar resurslari mamlakat hududining turli qismida joylashgan konlarda yig'ilgan. Ayrim konlar bir-birlaridan foydali qazilmalar zahiralari; qazilmalarning fizik-kimyoviy xususiyatlari; ekspluatatsiya sharoitlari bilan farq qiladi.

Ekspluatatsiya uchun kon tanlash konlarning faqatgina tabiiy yoki texnik xususiyatlarigagina emas, balki, birinchi navbatda, iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiqligiga bog'likdir.

O'zbekiston Respublikasi mineral xom ashyo resurslariga juda ham boy bo'lib, ularning umumiy bahosi 3,3 trln. AQSH dollaridan ziyodroqdir. Hozirgi vaqtda mamlakatimiz oltin, uran, mis, tabiiy gaz, vol'fram va boshqa ko'pgina mineral resurslarning aniqlangan zahiralari bo'yicha jahonda yetakchi o'rinlardan birida turadi. Bu yerda: oltinning 30 dan ortiq konlari qidirib topilgan. Uning asosiy zahiralari Markaziy Qizilqumdagi Muruntov oltin koni butun Yevroosiyo qit'asida ma'lum va mashhur, rudasi tarkibida oltin miqdori yuqori hisoblanadi.

Keyingi yillarda Toshkent, Samarqand viloyatlarida yangi oltin ruda konlari qidirib topildi. O'zbekistondagi hozircha qidirib topilgan oltin zahiralari 4 ming tonnadan oshadi.

Kumush konlari Toshkent, Navoiy va Namangan viloyatlarida joylashgan. Respublikamizda 30 ta uran koni mavjud. Uning qidirib topilgan zahirasi 50-60 yil davomida foydalanishga yetarli. Uran bilan yo'ldosh reniy, skandiy va boshqa

metallar uchraydi. SHuningdek, mis, qo'rg'oshin, qalay, vol'fram va litiy kabi muhim strategik ahamiyatga ega nodir va rangli metallarning yirik konlari bor.

Respublikamizda har yili 8 ming tonna mis ishlab chiqariladi. Amaldagi ishlab turgan konlar misni yana 40-50 yil, qo'rg'oshin va qalayni 100 yil mobaynida ishlab chiqarishni ta'minlashga qodir.

Rangli metallar zahiralari asosan Olmaliq kon rayonida joylashgan. Qalmoqqir mis koni noyob hisoblanadi. Bu konning rudasini qayta ishlash mamlakatdagi eng yirik korxonalaridan biri Olmaliq kon-metallurgiya kombinatida amalga oshiriladi. SHuningdek, bu sanoat rayonida mis, molibden, oltin, kumush, reniy, tellur, selen va boshqa katta zahiralarga ega bo'lgan Dal'niy koni bor.

Qo'rg'oshin-qalay metallari Olmalikdagi Ko'rg'oshinkon, Jizzax viloyatidagi Uchquloq va Surxondaryo viloyatidagi Xondiza konlaridan olinadi. Bu konlarda yana yo'ldosh metallar — mis, kumush, kadmiy, selen, oltin va indiy ham uchraydi. O'zbekistonda molibdenli formatsiyalar ham bor. CHotqol-Qurama tog'lari vismutga boy. Janubiy Farg'ona belbog'ining o'zidan 100 dan ortiq simob va 10 dan ortiq sur'ma rudalanishlar aniqlangan.

Qora metallardan eng ko'p tarqalganlari temir, titan, marganets, magniy, xrom va boshqalardir. Temirning bir necha konlari va ruda ko'rinishlari aniqlangan. Ular orasida muhimi Qoraqalpog'iston Respublikasida Tebinbuloq titan-magniy koni hisoblanadi. Marganets konlari Zarafshon, Qoratepa, Lolabuloq va boshqa joylarda mavjud. Magmatik xrom Qizilqumda, Farg'onada, ayniqsa, Tomditov va Sulton Uvaysda ko'plab uchraydi.

O'zbekistonda nometall xomashyo — glaukonit, dala shpati, vallastonit, grafit, asbest, tal'k, tal'k toshi, abrazivlar, qimmatbaho va ishlov beriladigan toshlar konlari ko'p. Vollaistonitning 5ga yaqin ko'rinishi va konlari aniqlangan. Grafitning 30 dan ortiq ruda — rudalanishi va konlari ma'lum. Qimmatbaho va ishlov beriladigan toshlardan topaz, feruza, ametisit, tog' xrustali, xaltsedon, yashma, nefrit, lazurit, amazonit, rodonit, agal'matalit, marmar oniksi va boshqalarning ancha yirik zahiralari qayd etilgan.

Korxonalar faoliyatini maqsadga muvofiq tashkil etish va rejalashtirish ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish va uni tashkil etishning turli norma va normativlarini tuzishga asoslanadi. Norma va normativlar asosida ishlab chiqarishga kerakli xom ashyo va materiallar, jihoz va asbob-uskunalar miqdori aniqlanadi, ishlab chiqarish jarayonida xodimlar joylashtiriladi va ishlab chiqarish resurslarining ratsional zahiralari rejalashtiriladi. Mahsulot sifati bo'yicha qo'yiladigan shartlar ham normalarning bir turi hisoblanadi.

Ishlab chiqarishning turli tomonlarini chegaralab turuvchi norma va normativlar yig'indisi har bir ishlab chiqarish bo'limining normalashtirish asosi bo'lib xizmat qiladi.

Progressiv texnik - iqtisodiy norma — mahsulot birligi yoki ish turiga safflanishi mumkin bo'lgan jonli va buyumlashgan mehnatning maksimal miqdori yoki sarflanayotgan resurs birligidan olinishi mumkin bo'lgan foydali samaraning minimal miqdoridir.

Xom ashyo, asosiy va yordamchi materiallar, yoqilg'i va energiyalardan foydalanish normalari o'z ichiga quyidagi normalarni oladi:

a) xom ashyo, asosiy va yordamchi materiallar, yoqilg'i va energiyaning mahsulot yoki ish birligiga sarflanish normalari;

b) xom ashyo, materiallar va yoqilg'ilarni tayyorlash va ularni tashish xarakterlarining norma va normativlari. Bu normalar korxonaning xomashyo va energiya resurslaridan foydalanish samaradorligini va mahsulot tannarxiga kiruvchi moddiy boyliklarga qilinadigan xarajatlarni aniqlashda ko'llaniladi.

Normalashtirishning vazifasi haqiqatda kerak bo'lgan, foydali sarflanadigan xom ashyo va material miqdori hamda minimal yo'qotish miqdorini aniqlashdan iborat. Bu uch yo'l bilan aniqlanadi: a) tajriba-laboratoriya usuli; b) texnik-analitik usul; v) hisobot-statistik usul.

Bu usullar orasida texnik-analitik hisoblash usuli normalashtirishning asosiy usuli bo'lib, u normalarni elementlar bo'yicha hisoblashga asoslanadi, ya'ni normani tashkil qiluvchi har bir elementni tahlil qilishga imkon yaratadi. Bu usul ilg'or tajriba, fan va texnika yutuqlarini chuqur o'rganishga yordam beradi.

Resurslarni tejashda resurslar pulliligi muhim omil hisoblanadi. Xorijiy mamlakatlarda o'tgan asrning 70-yillarida yer, suv va boshqa tabiiy resurslardan to'g'ri foydalanishni tashkil etish uchun to'lov tizimi joriy qilindi. Ammo hozirgi kungacha to'lov tizimida bir qator muammolar mavjud. Korxonalar moddiy mineral xomashyo komponentlaridan to'g'ri foydalanish uchun to'lov joriy qilinishi natijasida uning rentabelligidan sezilarli darajada kam miqdorda haq to'lanmolda.

Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda ishlab chiqarishning barcha va ayniqsa, ko'p material iste'mol qiluvchi tarmoqlarida moddiy xarajatlarni tejash katta ahamiyatga ega. Mahsulot birligiga ketadigan xom ashyo va materiallar miqdorini ularning sifati, chidamliligi zarar yetkazmasdan kamaytirish bir xil miqdordagi materiallar va xom ashyodan ko'proq mahsulot olish va tarmoqlararo ishlab chiqarish aloqalarini takomillashtirish imkonini beradi.

Moddiy resurslarni tejash uchun kurash yangi texnikani joriy qilish va texnologiyani takomillashtirishga sharoit yaratadi, ishlab chiqarishning texnik darajasini oshirish esa, o'z navbatida, boshqa iqtisodiy ko'rsatkichlarni yaxshilashga sharoit yaratadi. Mahsulot birligiga sarflanadigan xom ashyo va materiallar miqdorining kamayishi ijtimoiy mehnat unumdorligini oshirish, demakdir, chunki xom ashyo va materiallar tarkibidagi moddiylashtirilgan mehnat hamda materiallarni tashish, ortish, tushirish va saqlash bilan bog'liq bo'lgan «tirik» mehnat miqdorini kamaytirish imkonini beradi. SHu bilan birga asosiy ishchilar sarflaydigan mehnat miqdori kamayadi, chunki kam materialni qayta ishlashga to'g'ri keladi.

Moddiy resurslarni tejash mahsulot tannarxini kamaytirishning eng asosiy omillaridan biridir. Xo'jalikka to'g'ri rahbarlik qilishda xom ashyo va materiallar sarflash jarayonini chuqur tahlil qilish katta ahamiyatga ega. Tahlil ishlab chiqarish xususiyatiga qarab o'zgaruvchi moddiy resurslardan foydalanish ko'rsatkichlari asosida olib boriladi.

Boshlang'ich xomashyoni birinchi bor qayta ishlovchi tarmoqlarda xom ashyo birligidan tayyor mahsulot chiqishi ko'rsatkichidan, foydalaniladi ba'zi tarmoqlarda

esa mahsulot birligiga sarflanadigan xom ashyo miqdori ko'rsatkichidan foydalaniladi.

Qayta ishlovchi bir qator tarmoqlarda xom ashyo va materiallardan foydalanish koeffitsienti aniqlanadi. U detal, uzal yoki mahsulotning sof og'irligini unga sarflangan material miqdoriga yoki sarflash normasiga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi. Bu koeffitsient birga qancha yaqin bo'lsa, shuncha yaxshi, chunki bunda materialdan shuncha to'liq foydalanilgan bo'ladi.

Materiallardan foydalanish darajasini to'g'ri tahlil qilish uchun ishlab chiqarishning barcha texnik-iqtisodiy sharoitlarini ko'rib chiqish kerak.

Moddiy resurslar zahiralari ishga solish manbalari va yo'llarini aniqlash maqsadida tahlil usuli amalga oshiriladi.

Xom ashyo va materiallarni tejashning asosiy manbalari quyidagilardan iborat:

- mashina va boshqa mahsulotlar sifati oshgani holda og'irligining kamayishi;
- ishlab chiqarish yo'qotishlari va chiqindilarini har taraflama kamaytirish;
- xom ashyo va materiallardan kompleks foydalanish;
- xom ashyoning qimmatbaho kamyob turlari o'rniga tejamli, yangi materiallar qo'llash;
- xom ashyodan qayta foydalanish.

Sanoat ishlab chiqarishida xom ashyo va materiallarni tejashning asosiy yo'llari quyidagilardan iborat:

- mashina va mahsulotlar konstruksiyasini yaxshilash;
- yangi texnika va progressiv texnologiyani joriy etish;
- texnologik jarayonlarni yaxshilash;
- xom ashyoni kompleks qayta ishlash usullarini rivojlantirish;
- ishlab chiqarishni tashkil qilishni yaxshilash.

Ma'lumki, moddiy resurslarni tejash tadbirlarini amalga oshirish qo'shimcha pul xarajatlari bilan bog'liq. Bunday xarajatlar ikki xil xususiyatga ega:

Kapital xarajatlari sifatida — materiallar xarajatini kamaytirishni qoplash uchun zarur bo'lgan yangi uskunalarni o'rnatish uchun.

Xom ashyo va materiallar sifatini oshirish uchun sarflanadigan xarajatlar sifatida.

Qo'shimcha pul xarajatlari mahsulot tannarxini kamaytiradi va shuning hisobiga uni tejash mumkin. Materiallarni tejash, shuningdek, uskunalaridan foydalanishni yaxshilash va mehnat unumdorligini oshirish imkonini beradi. SHuning uchun xarajatlar samaradorligini aniqlashda faqatgina xomashyo tejaminigina emas, balki uskuna va ish haqidan olingan tejamni xam aniqlash kerak.

Mehnat buyumlarini sarflash normalarini pasaytirishdan olinadigan tejam quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$E = (N_1 - N_2) \cdot P_{ts}$$

Bu yerda: E — reja bo'yicha yillik tejam;

H_1 va N_2 — tadbir joriy qilinguncha va qilingandan keyingi mahsulot birligiga material sarflash normalari;

P — mahsulot ishlab chiqarishning yillik miqdori;

ts — mahsulotga sarflanadigan xomashyo va materiallar bahosi.

Mehnat buyumi sifatini yaxshilashga sarflangan xarajatlar samaradorligi yangi materiallar joriy qaliguna qadar va qilingandan keyin mahsulot tannaxlarini solishtirish yo'li bilan aniqlanadi.

Istiqloq va bozor iqtisodiyotiga kirib borish mamlakatning xom ashyo resurslarini ko'paytirishga va uning boyliglaridan oqilona foydalanishga keng yo'l ochdi. Davlatning respublika sanoati xom ashyo bazasi borasidagi xo'jalik siyosati qayta ishlovchi sanoat tarmoqlarining yuqori sur'atlar bilan taraqqiy etishini ta'minlovchi xom ashyo resurslarining jadallashtirilgan rivojlanishini ta'minlashdir.

Sanoat xom ashyo bazasi rivojining asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat: yangi xomashyo manbalarini aniqlash bo'yicha geologik-qidiruv ishlarini kengaytirish, undiruvchi sanoat tarmoqlarini tezlik bilan rivojlantirish, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining sanoat uchun yetarli darajada mahsulot yetishtirishini va uning tovarlik qobiliyatini kuchaytirish, sun'iy materiallar va ular urni bosuvchi turli xil buyumlari yaratish va h.k.lar.

Xom ashyo resurslaridan foydalanishda tejamkorlik tamoyilidan to'la-to'kis foydalanish eng muhim muammo hisoblanadi. Bu muammoni yechish uchun tejamkorlikning strategiya va taktikasini ishlab chiqish kerak. Xom ashyodan oqilona foydalanish maqsadida uni qayta ishlash jarayonida tegishli sanoat tarmog'i uchun maqsadga muvofiqligini aniqlash, xom materiallarni dastlabki qayta ishlash va boyitish, xom ashyodan kompleks foydalanish, materiallardan ikkinchi marta foydalanish bo'yicha chora-tadbirlar amalga oshiriladi. Bunga erishishda fan-texnika taraqqiyoti, ayniqsa, kimyolashtirish va yangi texnologiyalarni joriy etish asosiy rol o'ynaydi.

Resurslarni tejash xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning sezilarli darajada rivojlanishiga ta'sir etadi. SHuning uchun ham xar bir xo'jalik yurituvchi sub'ekt resurslardan foydalanishga alohida e'tibor qaratmog'i lozim.

Ko'rib o'ttanimizdek, tejamkorlikni amalga oshirish va mahsulotga material sarfini kamaytirishga erishish uchun, avvalo, xo'jalik yurituvchi xodimlar va xizmatchilar uning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyatini tushunib olishlari hamda ishlab chiqarish samaradorligini oshirish yo'lida xalq xo'jaligining hamma bo'g'inlarida uni mohirona qo'llay bilishi kerak.

Hukumatimiz tomonidan resurslardan samarali foydalanishga katta e'tibor qaratilmoqda. Ammo mamlakatimiz aholisi va korxonalari tomonidan bu ishning amalga oshirilishi talabga javob beradigan darajada emas. SHu sababli 2015-2015 yillarda respublikada resurslardan tejamkorlik bilan foydalanishga katta e'tibor berilishi va o'tgan yillardagidek isrofgarchilikka yo'l qo'ymaslik kerak bo'ladi.

Qisqacha xulosalar

O'zbekiston sanoati o'zining juda katta xom ashyo bazasiga ega, Mustaqillik va bozor iqtisodiyotiga kirib borish mamlakatning xomashyo resurslarini yanada ko'paytirishni va mavjud tabiiy boyliglardan oqilona foydalanishni talab etadi.

Sanoat xom ashyo bazasi rivojining asosiy yo'llari quyidagilardan iborat: xom ashyo yangi manbaalarini aniqlash bo'yicha geologik-qidiruv ishlarini kengaytirish, undiruvchi sanoat tarmoqlarini tezlik bilan rivojlantirish, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining sanoat uchun yetarli darajada mahsulot yetishtirishini ta'minlash va

tovardorlik qobiliyatini kuchaytirish, sun'iy materiallarning turli xillarini yaratish va h.k.lar.

Xom ashyo resurslaridan foydalanishda tejamkorlik tamoyilidan to'la-to'kis foydalanish hozirgi davrning eng muhim muammosi hisoblanadi. SHu sababli, xom ashyodan oqilona foydalanish maqsadida uni qayta ishlash jarayonida tegishli sanoat tarmog'i uchun maqsadga muvofiqligini aniqlash, xom ashyo materiallarini dastlabki qayta ishlash va boyitish, xomashyodan kompleks foydalanish, materiallardan ikkinchi marta foydalanish bo'yicha tadbir-choralar amalga oshirilishi zarur. Bu tadbir-choralarni amalga oshirishda fan-texnika taraqqiyoti, ayniqsa, kimyolashtirish va yangi texnologiyalarni joriy etish, tashkilotchilik, tejamkorlik va uni rag'batlantirish aloxida ahamiyat kasb etadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Xom ashyo tushunchasi va uni guruhlash.
2. O'zbekiston sanoatining xom ashyo bazasi va uning rivoji.
3. Mineral xom ashyo konlarini iqtisodiy baholash.
4. Sun'iy materiallar ishlab chiqarishning rivoji.
5. Sanoat xom ashyosidan foydalanishning oqilona usullari.
6. Bozor iqtisodiyoti sharoitida tejamkorlik tamoyili va uning talablari.
7. Sanoat xom ashyo bazasini mustahkamlashda xorijiy hamkorlikning roli.

12-mavzu. Sanoat ishlab chiqarishining aylanma mablag'lari

Reja:

12.1. Aylanma fondlarning mohiyati va ahamiyati

12.2. Moddiy resurslardan samarali foydalanish masalalari

12.3. Aylanma mablag'lar va ularning aylanishini tezlashtirish

Tayanch iboralar: *Aylanma fondlar. Aylanma fondlari elementlari. Sanoatda material resurslarni tejashning asosiy yo'nalishlari va rezervlari. Moddiy resurslardan kompleks foydalanish. CHiqindilardan yoki ikkilamchi xomashyo va materiallardan foydalanish. Aylanma va muomala fondlari. Ularning tarkibi va aylanish ko'rsatkichlari. Eksportni rag'batlantirish uchun aylanma mablag'larni to'ldirish - inqirozni oldini olishning asosiy sharti.*

12.1. Aylanma fondlarning mohiyati va ahamiyati

Sanoat sohasida turli mahsulotlarni tayyorlash jarayonida moddiy va moliyaviy mablag'larga bo'lgan ehtiyojlar doimo oshib boradi. Sanoat korxonalarida asosiy fondlar bilan bir vaqtda mehnat buyumlari ham harakatda bo'ladi. SHu sababli ularni aylanma fondlar deb aytiladi.

Aylanma fondlar — ishlab chiqarish jarayonida bir marta qatnashib, o'z qiymatini tayyor mahsulotga o'tkazib, o'z shaklini ham o'zgartiradigan, butunlay yo'qotib yuboradigan mehnat buyumlaridir.

Aylanma fondlarga ishlab chiqarish jamg'armalari va ishlab chiqarishdagi mablag'lar, tugullanmagan ishlab chiqarish va kelgusi davr xarajatlari kiradi.

Ishlab chiqarish jamg'armalari aylanma fondlarning asosiy qismini tashkil etadi. Ular korxonalariga keltirilgan, lekin ishlab chiqarish jarayonida hali foydalanilmagan mehnat bumlari, xususan, xomashyo, yarim tayyor mahsulotlar, yoqilg'i, asosiy va yordamchi materiallar, energiya, ta'mirlash uchun ehtiyot qismlar, xo'jalik jihozlari va tez yemiriluvchi buyumlardan iborat.

Aylanma fondlarning yana bir qismini tugullanmagan ishlab chiqarish tashkil etadi. Ular ishlab chiqarish jarayoniga allaqachon tushgan, lekin ishlov berish tugamagan mehnat buyumlaridir. Bularga korxonaga o'zi yaratgan, lekin chala tayyor mahsulotlar va tugullanmagan ishlab chiqarishlar kiradi.

Aylanma fondlarning yana bir qismi kelgusi davr xarajatlari hisoblanadi. Ularga yangi turdagi mahsulotlarni loyihalash, tayyorlash va o'zlashtirish, mutaxassislarni o'qitish va qayta tayyorlash, xonalarni ijaraga olish, tog'-sanoat korxonalariga taalluqli xarajatlardan iboratdir. Bu xarajatlarning hammasi tayyor mahsulotning tannarxiga kiritish evaziga qoplanadi.

Aylanma fondlarning tarkibi turli tarmoqlarda turlicha bo'ladi. Masalan, umuman, sanoat buyicha ishlab chiqarish jamg'armasi 64% ga yaqin bo'lsa, elektroenergetika va issiqlik energiyasi ishlab chiqarish sohasida 56% ni, mashinasozlikda 54%, ko'mir sanoatida 33% ni tashkil etadi. Aylanma fondlarning tarkibi faqat tarmoqlarda emas, korxonalarda ham bir-biridan farq qilishi mumkin. Bu ishlab chiqarishning texnikaviy darajasiga, joriy etilayotgan texnologiyaning usuliga, yo'lga, korxonani ixtisoslashish darajasiga, ishlab chiqarish jarayonining davomiyligiga, ishlatiladigan materiallarning tarkibiga bog'liq. Aylanma fondlarning tarkibini iqtisodiy tahlil etish va ularning tarkibiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash hamda ularning ta'sir kuchi natijalarini topish, tarmoqlar va korxonaga taraqqiyotini belgilashga katta yordam beradi. Aylanma fondlarning tarkibini aniqlash, ulardan foydalanishni yaxshilash yo'llarini belgilash uchun moddiy balanslar tuziladi. Bu balanslar har bir tarmoq ikkinchi tarmoqqa qanday buyumlar yetkazib berishini tavsiflaydi.

12.2. Moddiy resurslardan samarali foydalanish masalalari

Ijtimoiy ishlab chiqarish va uning asosiy bo'g'ini bo'lgan korxonaga faoliyati samaradorligini oshirishda moddiy resurslardan oqilona foydalanish alohida ahamiyat kasb etadi. Moddiy resurslardan foydalanishning juda ko'p yo'llari mavjud bo'lib, ularga quyidagilar kiradi:

- moddiy resurslardan kompleks (har taraflama) foydalanish;
- chiqindilardan yoki ikkilamchi xomashyo va materiallardan foydalanish.

Xomashyo va boshqa aylanma fondlardan foydalanishni yaxshilash uchun dastavval fan va texnika taraqqiyotini jadallashtirish kerak. Eski texnikani yangi texnika bilan almashtirish, ayniqsa, hozirgi zamonda rivojlangan xorijiy mamlakatlar texnologiyasini joriy etish zarur. Bu borada hozirgi paytda respublikada anchagina ishlar amalga oshirilmoqda. AQSH, Olmoniya, Yaponiya, Frantsiya, Janubiy Koreya, Turkiya, Italiya va boshqa bir qator davlatlar bilan hamkorlikda sanoat korxonalari texnik va texnologik jihatdan yaxshilanmoqda.

Korxonalarda ishlab chiqarish jarayonini komp'yuterlashtirish kuchaymokda. Ba'zi bir mashina-mexanizmlar modernizatsiya qilinmoqda. Ishlab chiqarish jarayonlari takomillashmoqda. Bu esa, korxonalarda ishlovchilarning malakasi oshishiga ta'sir ko'rsatmoqda, oqibatda har bir mahsulot birligiga sarflanayotgan mehnat buyumi kamaymoqda. Xomashyo, yoqilg'i, energetika resurslari, ya'ni aylanma fondlarning yaxshi ishlatilishi tufayli katta samara olish borasida faqat texnikaviy omillargina katta o'rin tutmasdan, ijtimoiy-iqtisodiy omillar ham yetarli rol o'ynaydi.

Aylanma fondlardan samarali foydalanishda xo'jalik mexanizmining ahamiyati katta. Xususan bunga, xo'jalik mexanizmining rejalashtirish, baholash, moliyalash, kreditlash, xo'jalik hisobini yuritish, boshqarish, moddiy va ma'naviy rag'batlantirish kabi elementlari ham ta'sir ko'rsatadi. Aylanma fondlardan oqilona foydalanish uchun raqobatni joriy etish kerak. Raqobat esa, mahsulotni eng sifatli, eng arzon va ko'plab ishlab chiqarish vositasidir. Raqobat bo'lishi uchun bir xil mahsulotni ishlab chiqaradigan korxonalar soni ko'p bo'lishi kerak.

Aylanma fondlardan rejali foydalanishni tashkil qilishda ularning ayrim turlarini mahsulot birligiga sarf etishni ilmiy asosda normallashtirish katta ahamiyat kasb etadi. Bu ishni bajarish ishlab chiqarish xarajatlarini pasaytirish, ishlab chiqarishning rentabelligini oshirish, moddiy texnika ta'minotini tashkil etish, texnika va texnologiyalarni takomillashtirishning asosiy vositasi hisoblanadi. Barcha normalar ilmiy jihatdan asoslangan va o'z xususiyatlari bo'yicha davr talabiga javob beradigan bo'lishlar zarur.

Moddiy resurslarni sarflash normalari turlicha bo'lishi mumkin:

1. Foydalanish muddatiga ko'ra normalar: a) istiqbolli; b) yillik va operativ normalar.

2. Qo'llanish miqyosi bo'yicha normalar ikki xil: shaxsiy normalar va rasmiylashgan normalar.

Z. Normallashtirilayotgan mablag'ning detallashtirilish darajasi tayyor mahsulot yoki uning ayrim qismlari bo'yicha ajratilishi mumkin.

4. Materiallarni detallashtirilish bo'yicha yig'ma normalar, material sarfi bo'yicha yiriklashgan normalar bo'lishi mumkin.

Moddiy resurslarni to'g'ri, oqilona sarflashni normallashtirish uchun ularning tarkibini belgilash katta ahamiyatga ega.

Normalar tarkibida quyidagilar e'tiborga olinadi:

- mahsulot birligiga sarflanadigan foydali xomashyo va materialning miqdori;

- zaruriy texnik chiqindi va boshqalar.

Normalar tajriba, laboratoriya, texnikaviy, analitik, statistik usullar bilan tuziladi.

12.3. Aylanma mablag'lar va ularning aylanishini tezlashtirish

Sanoat korxonalarini faoliyatining asosiy va aylanma fondlar hamda aylanma mablag'lar bilan uzviy bog'liqligi alohida ahamiyat kasb etadi. Muomaladagi ishlab chiqarish fondlarining yig'indisi aylanma mablag'larni ifodalaydi. Aylanma mablag'lar 2 ta fondni o'z ichiga oladi:

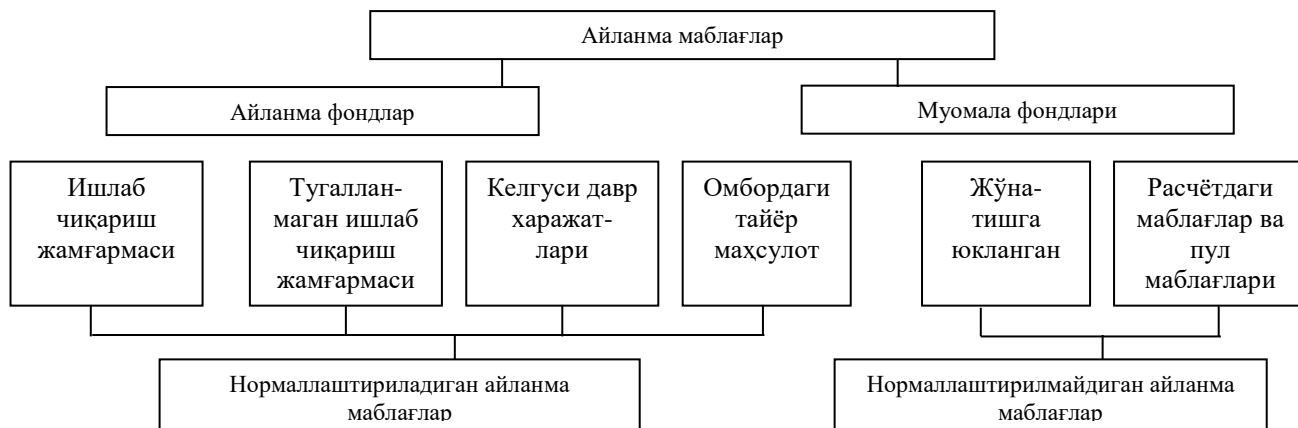
2. - aylanma fondlar;

3. - muomala fondlari.

Aylanma fondlar, o'z navbatida ishlab chiqarish jamg'armasi, tugallanmagan ishlab chiqarish, kelgusi davr xarajatlari va omborlardagi tayyor mahsulotlardan iborat bo'ladi.

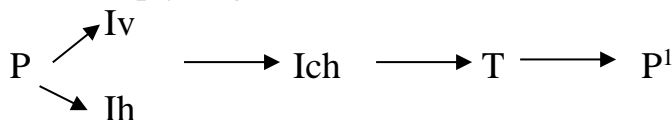
Muomala fondlariga jo'natishga yuklangan mahsulotlar va davlat bankidagi pul mablag'lari kiritiladi.

Aylanma mablag'larning tarkibini 12.1-chizmada ko'rishi mumkin:

12.1-chizma. Aylanma mablag'lar (sanoat ishlab chiqarishi bo'yicha)

Aylanma mablag'lar doimo harakatda bo'lib, pul va ishlab chiqarilgan tovar shaklida ro'y berishi mumkin. U quyidagicha ifodalanadi:

Bunda: P — korxonaning pul shaklidagi mablag'lari; ishlab chiqarish vositalarini sotib olish uchun (Iv) va ish haqi (Ih), so'm hisobida.

Ich — ishlab chiqarish vositalarining unumli iste'moli, so'm hisobida;

T — ishlab chiqarish vositalarining ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilinishi natijasida ishlab chiqarilgan tovarlar qiymati, so'm hisobida;

P¹ — ishlab chiqarilgan mahsulotlarni sotish natijasida hosil bo'lgan pul, so'm hisobida.

Korxonaning aylanma mablag'lari kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonida muhim rol o'ynaydi. Chunki ular ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligiga sharoit yaratib boradilar. Aylanma mablag'lari kamayib ketgan korxonalar (firma)lar bankrotlikka yuz tutadilar.

Tashkil etilish usuliga qarab aylanma mablag'lar normallashtiriladigan va normallashtirilmaydigan mablag'larga bo'linadi.

Normallashtiriladigan aylanma mablag'lar korxonaning uzluksiz ishlashini ta'minlash uchun kerak bo'lgan mablag'larning minimal miqdoridir.

Aylanma mablag'larning aylanish davri 3 qismdan iborat bo'ladi:

1. Mablag'larning ishlab chiqarishdagi jamg'arma shakli;
2. Ishlab chiqarish jarayonidagi shakli;
3. Tayyor mahsulot yoki hisob-kitob schyotidagi shakli.

Normallashtirishning asosiy vazifasi ishlab chiqarish jamg'armalarini, tugullanmagan ishlab chiqarish xajmini, tayyor mahsulot qoldig'ini aniqlashdan iborat.

Normalarga binoan ishlab chiqarish jamg'armalari rejalashtiriladi. Ularning miqdori korxonalarda kamroq, lekin ishlab chiqarish jarayoniga yetarli bo'lishi kerak.

Har bir korxonada aylanma mablag'larni saqlash va ulardan oqilona foydalanishni va ularning aylanishini tezlashtirishni ta'minlashi kerak. Faqat shundagina u samarali ishlagan bo'ladi. Aylanma mablag'larning iqtisodiy samaradorligi ularning doiraviy shaklda aylanishi tezlashishidir. Bunga erishilganda ortiqcha mablag'larning bo'shashiga va ular boshqa maqsadlarda qo'llanishiga sharoit yaratiladi.

Aylanma mablag'larning aylanishi turli ko'rsatkichlar bilan belgilanadi. Aylanma mablag'larning aylanish koeffitsienti quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$K_a = M_{sm} / A_{y.q.}$$

Bunda: M_{sm} — sotilgan mahsulot miqdori, so'm hisobida;

$A_{y.q.}$ — aylanma mablag'larning o'rtacha yillik qoldig'i, so'm hisobida.

Aylanma mablag'larning 1 ta aylanish davrini quyidagi formula bilan hisoblash mumkin:

$$Ad - (A_{y.q.} * 360) / M_{sm}$$

Aylanma mablag'larning aylanish davrini hisoblashni osonlashtirish uchun yildagi kunlar sonini 360 kun, kvartalni 90 kun, oylikni 30 kun deb qabul qilingan.

Qisqacha xulosalar

Sanoat ishlab chiqarishida asosiy fondlar bilan bir vaqtning o'zida mehnat buyumlari ham harakatda bo'ladi. SHu sababli ularni aylanma fondlar deb ataydilar. Aylanma fondlarning ashyoviy mazmunini asosiy va yordamchi materiallar, tugullanmagan ishlab chiqarish, yarimfabrikatlar, ehtiyot qismlar, kam baholi hamda tez to'ziyidigan buyum va inventarlar, turli idishlar (taralar) tashkil etadi. Aylanma fondlarga tayyor mahsulot, yo'ldagi mahsulot va hisobdagi pullar ham kiradi.

Aylanma fondlardan foydalanishni yaxshilash mavjud xomashyo va materiallar bilan ishlab chiqarish ko'lamini yuqori darajaga ko'tarish, tarmoqlar o'rtasida yuqori tejamli nisbatlarni (proportsiyalarni) belgilash, ijtimoiy mehnat unumdorligini oshirish va mahsulot tannarhini pasaytirishga imkon yaratadi. Ishlab chiqarishni erkinlashtirish va islohotlarni chuqurlashtirish xomashyo va materiallardan, yoqilg'i va elektr energiyasidan oqilona foydalanishni talab etadi.

Moddiy resurslarni tejash maqsadida ko'p omillardan foydalanish mumkin. Resurslarni tejashning asosiy ishlab chiqarish — texnik omillariga ishlab chiqarishning texnik darajasini uzluksiz oshirish, texnologik jarayonlarni mukammallashtirish, ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarishni yaxshilash, tejamkorlikni rag'batlantiruvchi dastak va stimullardan keng foydalanish kiradi.

Aylanma mablag'larning aylanishini tezlashtirish juda katta xalq xo'jaligi ahamiyatiga ega. CHunki u pul mablag'larini bo'shatishga imkoniyat yaratadi.

Aylanma mablag'lar aylanishini tezlashtirishning asosiy yo'llari quyidagilardan iborat:

- ishlab chiqarish tsiklining davomiyligini, uzoqligini qisqartirish;
- normativdan tashqari va ortiqcha zahiralarni yo'qotish;
- tayyor mahsulotlarni sotishni tezlashtirish va h.k.lar.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Aylanma fondlarning mohiyati, ahamiyati va mazmuni nimalardan iborat?
2. Aylanma fondlar asosiy fondlardan qaysi xususiyatlari bilan farqlanadi?
3. Aylanma fondlarning tarkibi va tuzilmasi to'g'risida nimalarni bilasiz?
4. Moddiy resurslardan foydalanishning asosiy yo'nalishlari nimalardan iborat?
5. Aylanma fondlardan samarali foydalanish mexanizmi nimalarni o'z ichiga oladi?
6. Aylanma mablag'lar deganda nimalarni tushunasiz? Ularning turlarini izohlab bering.
7. Aylanma mablag'larning aylanish tezligini oshirishning ahamiyati nimalardan iborat?
8. Aylanma mablag'larning aylanishini tezlashtirish yo'llarini izohlab bering.
9. Bu mavzu bo'yicha yechimi topilmagan qanday muammolar mavjud?

13-mavzu. Sanoat mahsulotining sifati va uning raqobatbardoshligi

Reja:

13.1. Sifat tushunchasi va sifatni oshirish zaruriyati

13.2. Mahsulotning sifat ko'rsatkichlari va ularni baholash usullari

13.3. Mahsulot sifatini boshqarish va uni oshirish yo'llari

13.4. Standartlashtirish, sertifikatlashtirish, attestatsiya va nazorat qilish

Tayanch iboralar: *Sifat. Mahsulot sifatini boshqarish va uni oshirish yo'llari. Mahsulot (xizmatlar) sifatini jahon talabiga ko'tarish yo'llari. Mahsulot sifatini oshirishning texnologik, iqtisodiy, tashkiliy yo'nalishlari. Mahsulot sifatini yaxshilashni iqtisodiy rag'batlantirish. Standartlar va standartlashtirishning mohiyati, ahamiyati va vazifalari. Xalqaro ISO 9001 standartlari. Sertifikatlar va sertifikatsiyalashning mohiyati va ahamiyati. Attestatsiya va nazorat etish masalalari.*

13.1. Sifat tushunchasi va sifatni oshirish zaruriyati

Zamonaviy bozor iqtisodiyoti ishlab chiqariladigan mahsulot sifatiga qat'iy talablar qo'yadi. Chunki hozirgi zamonda har qanday firmaning omon qolishi, uning tovarlar va xizmatlar bozorida mustahkam mavqei raqobatbardoshlik darajasi bilan belgilanadi. Raqobatbardoshlik ikki ko'rsatkich - baho va mahsulot sifatining darajasi bilan bog'liqdir.

Ishlab chiqarishni erkinlashtirish davrida ikkinchi omil birinchi o'ringa ko'tarilmoqda. Chunki sifat korxonaning obro'si va yanada gullashi hamda sifatni boshqarish - bu, barcha xodimlar, rahbardan tortib aniq ish bajaruvchi uchun ishning al'fa va omegasi, ya'ni avvali va ohiridir. Shu tufayli davlatning iqtisodiy, shu jumladan, sanoat siyosatida sifat masalasi muhim o'rin egallaydi. Mahsulot sifatini oshirish - bu, oqibat-natijada uning miqdori, resurslarni tejash, ijtimoiy va shaxsiy ehtiyojlarni to'laroq qondirish masalasi hisoblanadi. Ya'ni, har kanday mahsulot eng yuqori texnikaviy-iqtisodiy va estetik hamda boshqa bir qator talablarga muvofiq kelishi, jahon bozorida raqobat qilish qobiliyatiga ega bo'lishi kerak. Agar sifat muammosi hal etilmasa, ijtimoiy ishlab chiqarish va aholining tovarlarga bo'lgan ehtiyojlarini qondirib bo'lmaydi.

Sifat nima?

Mahsulot (ish, xizmat) sifati - muayyan shu mahsulotning har tomondan foydalanishga mukammal ekanligini belgilovchi xususiyatlar yig'indisidir.

Mahsulot sifati - bu, shu mahsulotdan ma'lum maqsadda foydalanish uchun uning yaroqlilik darajasi, mahsulotning xalq xo'jaligi ehtiyojlarini, iste'molchilarning talab va didlarini qondirish qobiliyatidir.

Sanoat mahsuloti sifati tarmoqning, korxonalar (firma)ning faoliyatini rejalashtirishda va uni aniqlashda qo'llaniladigan asosiy ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi. Unda mehnatni tashkil qilish, uning jihozlanish darajasi, mutaxassislarning malakasi, ishlab chiqarishni boshqarishning holati ifodalanadi. Mahsulot sifati iqtisodiy jihatdan iste'mol qiymatining o'lchovi va foydalanish darajasi ko'rinishida namoyon bo'ladi.

Mahsulot sifati iqtisodiy kategoriya bo'lib, ishlab chiqaruvchi va iste'molchilarning munosabatlarini, sifatli mahsulot ishlab chiqarish, reja topshiriqlarini bajarish hamda mahsulotga baho belgilash bo'yicha korxonaning davlat bilan munosabatlarini ifoda etadi. Undan tashqari, mahsulot sifati korxonalar o'rtasidagi sifatli mahsulot uchun moddiy rag'batlantirish va sifatsiz mahsulot ishlab chiqarilgani uchun moddiy javobgarlikka tortish buyicha munosabatlarni ifodalaydi.

Mahsulot sifati texnika taraqqiyotining sur'atlarini, mehnat unumdorligini va shu orqali ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini ta'riflovchi iqtisodiy kategoriyadir. Mahsulot sifatini muntazam ravishda yaxshilash iqtisodiyotni rivojlantirishning zarur sharti, ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, xalq farovonligini o'stirishning asosiy omillaridan biri hisoblanadi.

Mahsulotning miqdori va sifati o'zaro dialektik bog'likdir. Yuqori sifatli mahsulot sifatsiz tayyorlangan mahsulotga nisbatan jamiyat ehtiyojlarini yuqoriroq darajada qondirishga qodir. Demak, mahsulot sifatini yaxshilash ishlab chiqarish hajmini qo'shimcha xarajatlarsiz oshirish, demakdir. Ishlab chiqarilayotgan mahsulot sifati va miqdorining o'zaro bog'liqligi mahsulot sifatini oshirish, jamiyat ehtiyojlarini to'la qondirishga imkon beradi, mamlakatimiz ishlab chiqaruvchi kuchlari o'sishining muhim omili bo'lib xizmat qiladi.

Sifatli mahsulot doimo o'z xaridorlariga ega. Hozirgi davrda mazkur talab qondirilgandagina mahsulotni dunyo bozoriga chiqarish mumkin. Bu esa, o'z navbatida, mamlakatga eksportdan keladigan valyuta tushumini ko'paytirish orqali

yangi texnika va texnologiyalar sotib olish, ishlab chiqarish hajmini kengaytirish, samaradorligini oshirish imkonini beradi. Yuqori sifatli mahsulot ishlab chiqarishga va uni sotishga erishgan korxonalar (firma) o'z ishlab chiqarish salohiyatini yanada yuksaltirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bunday sub'ektlarning ko'payishi esa mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Mamlakat iqtisodiyotining taraqqiy etishi esa, uning aholisini daromadlari va demak, turmush darajasining ham yuksalishiga olib keladi. Natijada sifatli mahsulot va yuqori darajada ko'rsatilgan xizmatlarga talab ko'payadi. Ya'ni, sifatli mahsulot (taklif) o'zining sifatli iste'molchisi (talab)ni yaratadi. Pirovardida jamiyatda yanada yuqoriroq darajada iqtisodiy o'sish ta'minlanadi.

13.2. Mahsulotning sifat ko'rsatkichlari va ularni baholash usullari

Sanoat ishlab chiqarishi o'z mahsulotlarining g'oyat turli-tumanligi bilan tavsiflanadi. Bu mahsulotlar tabiiy xususiyatlariga ko'ra, har xil me'yor va xilma-xil sifat ko'rsatkichlariga ega. Lekin, ma'lum sanoat mahsulotlarining muayyan guruhi uchun umumiy ko'rsatkichlar ishlatilishi, boshqa guruhi uchun esa o'ziga xos ko'rsatkichlar qo'llanilishi mumkin.

Mahsulot sifatiga va uning texnikaviy xususiyatlariga baho berish uchun quyidagi ko'rsatkichlar tizimi qo'llaniladi:

Iste'mol qilish xususiyatlari bo'yicha talabni qondirish ko'rsatkichlari. Bunday ko'rsatkichlar mahsulotdan tayinli, belgilangan ravishda foydalanish natijasida kerakli (zaruriy) samarani tavsiflaydi. Ishlab chiqarish - texnik vazifani bajaruvchi mahsulot uchun mehnat unumdorligi ko'rsatkichi xizmat qilishi mumkin. U baholanayotgan mahsulot yordami bilan qanday hajmdagi mahsulotni tayyorlash yoki ma'lum davr ichida qanday hajmdagi ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatishi mumkinligini ifodalaydi.

Mustahkamlik ko'rsatkichlari - buyumlarning buzilmasligi, yaxshi saqlanishi, ta'mirlashga qulayligi, shuningdek, chidamliligidir. Mashina va o'lchov asboblarning sifati ularning mustahkamligiga va uzoq ishlash qobiliyatiga qarab aniqlanadi. Har bir buyumning mustahkamligi mo'ljallangan muddatda, o'z xizmat parametrlarini o'zgartirmay, zimmasiga yuklatilgan vazifalarni boshqarish, vositaning, ya'ni qurolning ishlash muddati — mo'ljallangan vaqtda ishlash qobiliyatini o'zgartirmaslik xususiyatidir.

Texnologik ko'rsatkichlar mahsulotni tayyorlash va ta'mirlash jarayonida yuqori mehnat unumdorligini ta'minlash uchun konstruktor-texnologik yechimlar samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlardir. Aynan texnika va texnologiya yordamida mahsulot ishlab chiqarishning ommaviyligi, material xarajatlarini, mablag'lar, mehnat va vaqtni oqilona taqsimlash ta'minlanadi.

Standartlashtirish va unifikatsiyalash ko'rsatkichlari — mahsulotning standartli, unifikatsiyalashgan va original, ya'ni ajoyib, ajralmas qismlar bilan qondirilganligi, to'ydirilganligi, shuningdek, boshqa buyumlarga nisbatan unifikatsiyalashganlik darajasi. Ular traktorni boshqarish uchun kerak bo'lgan kuchlar, muzlatgichda dastakning joylashishi, harorat, namlik, yorug'lik, shovqin, vibratsiya, nurlanish, yonuvchi mahsulotlarda uchar gazi va suv bug'ining yig'ilishi bo'lishi mumkin.

Ergonomik ko'rsatkichlar insonning buyum bilan munosabatini va bu buyumdan foydalanishda ro'y beradigan gigienik, fiziologik va ruxiy xususiyatlar majmuini aks ettiradi.

Estetik ko'rsatkichlar buyumlarning badiiy-konstruktorlik xususiyatlarini ifodalaydi. Ular buyumning tovar qiyofasi jonliligini, shaklining ma'qulligini, kompozitsiyaning butunligini, mukammal bajarilganligini va barqarorligini tavsiflaydilar.

Transportabellik ko'rsatkichlari mahsulotning tashish uchun moslashganligini ifodalaydi.

Patent-huquqiy ko'rsatkichlar mahsulotning patentli himoyasini va patentli sarxilligini (asilligini) tavsiflaydi va raqobatbardoshligini aniqlashda muhim omil hisoblanadi. Patent-huquqiy ko'rsatkichlarni aniqlashda buyumlarda yangi texnik omillar borligini, shuningdek, mamlakatda patentlar bilan himoyalangan yechimlarni hisobga olish kerak bo'ladi.

Ekologik ko'rsatkichlar atrof-muhitga xavfli ta'sir ko'rsatish darajasi. U mahsulotni ekspluatatsiya qilish yoki iste'mol qilishda yuzaga keladi. Masalan, zararli qotishmalarning bo'lishi, mahsulotni saqlash, tashish va iste'mol qilishda zararli qismlar, gazlar va nurlarni chiqarish mumkinligi.

Xavfsizlik ko'rsatkichlari — xaridor va xizmat ko'rsatuvchi xodimlarning xavfsizligi uchun mahsulot xususiyatlarini tavsiflaydi, ya'ni mahsulotni montaj qilish, xizmat ko'rsatish, ta'mirlash, saqlash, tashish, iste'mol qilishda xavfsizlikni ta'minlaydilar.

Yuqorida qayd qilib o'tilgan ko'rsatkichlarning yig'indisi mahsulot sifatini tashkil etadi. Buyum mustahkam (pishiq), estetik jihatdan ko'zni qamashtiradigan, o'z vazifasini yaxshi bajaradigan bo'lishi lozim. Lekin, yuqorida qayd etilgan ko'rsatkichlardan tashqari buyumning bahosi ham muhim. Chunki iqtisodiy optimal sifat masalasi baho bilan chambarchas bog'likdir. Xaridor buyum sotib olganda buyum bahosi u ega bo'lgan xossalar to'plamini qoplashini bilish uchun ularni doimo taqqoslaydi.

Iqtisodiy optimal sifat deganda, sifat va xarajat nisbati yoki sifat birligining bahosi tushuniladi va u quyidagi formula bilan hisoblanadi:

$$Konm = \frac{Bc}{X\varepsilon},$$

Bu yerda: $Kopt$ — iqtisodiy optimal sifat;

Bs - buyum sifati;

$X\varepsilon$ - buyumni sotib olish va ekspluatatsiya qilish xarajatlari, so'm.

Formulaning maxrajini aniqlash murakkab emas, chunki u buyumning sotish bahosini, ekspluatatsiya, ta'mirlash va utilizatsiya qilish xarajatlarini o'z ichiga oladi. Formula suratini aniqlash esa, qiyinroq kechadi, chunki buyumning sifati juda ko'p va turli - tuman ko'rsatkichlardan iborat. Bu bilan alohida fan «Kvalometriya» shug'ullanadi. U sifatni son jihatdan, ya'ni bir so'mlik xarajatta buyum sifati birligi o'sishini baholashning yetarli darajada ma'qul usulini ishlab chiqqan.

Demak, hozirgi zamon ishlab chiqarishi sharoitida mahsulot sifati — korxonalar (firma) samaradorligining, rentabelligining muhim tarkibiy qismidir. SHu sababli

unga doimo e'tibor bermoq zarur. Sifat bilan barcha korxonada direktoridan tortib, aniq ish bajaruvchigacha shug'ullanishi kerak.

Sifatni ta'minlash, loyihalash, saqlash bo'yicha barcha jarayonlar sifatni boshqarish tizimiga birlashtirilgan.

13.3. Mahsulot sifatini boshqarish va uni oshirish yo'llari

Har qanday ishlab chiqarishni rivojlantirish va yuksak darajaga ko'tarish uchun uni boshqarish kerak. «Boshqarish» iborasini mahsulot sifatiga qo'llaganda, mahsulot sifati va uning raqobatbardoshligini doimiy nazorat qilish, uning belgilovchi shartlari va omillarini maqsadga muvofiq ta'sir qildirish yo'llari bilan mahsulot sifatini loyihalashtirish, ishlab chiqarish va foydalanishda uning zaurur darajada o'rnatilishini, ta'minlanishini va saqlanishini tushunmoq kerak.

Mahsulotning sifatini boshqarish operatsiyalari muhandis-texnik, tashkiliy-texnologik, nazorat va boshqa jarayonlarning o'zaro bog'liqligi majmuasini tashkil etuvchi tartib doirasida olib boriladi.

Mahsulot sifatini boshqarish jarayoni quyidagi operatsiyalardan iborat:

- mahsulot sifati darajasini belgilash;
- mahsulot sifatiga ta'sir ko'rsatuvchi buyum va uni ishlab chiqarish jarayonining faoliyati to'g'risidagi axborotlarni yig'ish va o'rganish;
- mahsulot sifatini boshqarish to'g'risida qaror qabul qilish va ob'ektga ta'sir ko'rsatishga tayyorlanish;
- boshqaruvga tegishli buyruqlarni berish;
- boshqarish natijasida mahsulot sifatining o'zgarishi haqidagi axborotlarni yig'ish va tahlil qilish.

Mahsulot sifatini boshqarishda quyidagi vazifalar amalga oshiriladi:

- mahsulotning texnikaviy darajasi va sifatini uzoq muddatlarga chamalash;
- mahsulot sifatini oshirishni rejalashtirish va bashorat qilish;
- mahsulot sifatini attestatsiya qilish;
- mahsulot loyihasini chizish va ishlab chiqarishga joriy etish;
- mahsulot sifatini moddiy-texnik tomondan ta'minlash;
- ishlab chiqarishni texnologik tayyorlash;
- mahsulot sifatini o'lchashni tashkil etish;
- mutaxassislarni tanlash, joylashtirish, o'qitish va tarbiyalash;
- sifatli mahsulot ishlab chiqarish darajasini bir tekisda olib borish;
- ishlab chiqarish vositalarini saqlash, ta'mirlashni tashkil etish;
- mahsulot sifatini oshirishni rag'batlantirish;
- mahsulot sifatini nazorat qilish;
- standartlarga, o'lchash vositalariga va texnik shartlarga rioya qilish;
- mahsulot sifatini boshqarish huquqini ta'minlash.

Mahsulot sifatini boshqarish uning xossalari, texnologik jarayonlarning ixtisoslashtirish xususiyatlari, ishlab chiqarishni tashkil etish shakllari va usullarini hisobga olgan holda bajariladi.

Mahsulot sifatini yaxshilashga oid vazifalar va tadbirlar tuzilayotganda ularni amalga oshirish imkoniyatlari va maqsadga muvofiqligi texnikaviy-iqtisodiy jihatdan asoslanadi.

Buning uchun quyidagilar asos qilib olinadi:

- ishlab chiqarilgan mahsulot sifatiga bo'lgan talablar va kelgusida uni takomillashtirish imkoniyatlari;

- mahsulotning sifat darajasini baholash;

- ishlab chiqarilgan mahsulotda uchragan nuqsonlarni yuzaga chiqarish va tahlil etish;

- laboratoriyadan o'tkazilgan sinov natijalari, iste'molchilar tomonidan yuborilgan norozilik xujjatlari, texnikaviy nazorat va ma'lumotlar;

- ilg'or korxonalarining mahsulotlari bilan taqqoslash.

Mahsulot sifatini yaxshilashga oid tadbirlar majmuasiga quyidagilar kiradi:

- mahsulotning sifat ko'rsatkichlarini yaxshilashga qaratilgan asosiy tajriba va loyihalashtirish ishlari hamda tashkiliy-texnikaviy tadbirlar;

- ishlab chiqarish texnikasi va texnologiyasini takomillashtirishga oid tadbirlar;

- xomashyo va materiallar sifatini oshirish bo'yicha ta'minlovchilarga qo'yiladigan talablar;

- mahsulot sifatini oshirish bo'yicha o'tkaziladigan ilmiy-tadqiqot, tajriba va loyihalashtirish yuzasidan ilmiy-tekshirish, loyihalashtirish tashkilotlariga beriladigan topshiriqlar;

- texnikaviy xujjatlarni yaxshilash tadbirlari:

- texnologik intizomga rioya qilishni tekshirish sharoiti, ishlab chiqarishni o'lchov asboblari bilan ta'minlash, ularning aniq ishlashini kuzatib turish tadbirlari;

- standartlarni o'zlashtirish, ularga rioya qilish, buyumlarni unifikatsiyalashtirish, yuqori sifatli mahsulot ishlab chiqarish, nuqsonlarning oldini olish va iste'molchilar tomonidan bo'ladigan noroziliklarni kamaytirish bo'yicha tadbirlar.

Bu kabi tadbirlar o'z vaqtida bajarilishini to'la-to'kis ta'minlash uchun ularning bajarilish muddatlari, mas'ul kishilar, muayyan xarajatlar va ularning iqtisodiy samaradorligi, raqobatbardoshligi hamda boshqa ko'rsatkichlar aniqlanadi.

Ma'lumki, raqobat va raqobatbardoshlik o'rtasida dialektik aloqadorlik mavjud bo'lib, biri ikkinchisidan kelib chiqadi. Raqobat korxonalar (firma)larni raqobatbardosh tovarlar ishlab chiqarishga va xizmatlar ko'rsatishga undaydi.

Raqobatbardoshlik nisbiy o'lchov bo'lib, xususiyati shundan iboratki, uni raqobat predmeti (mahsulot raqobatbardoshligi)ga nisbatan ham qo'llash mumkin.

Mahsulotning raqobatbardoshligi deganda, iste'molchining aniq ehtiyojlarini qondirish va uni xarid qilish hamda keyinchalik undan foydalanish uchun sarflanadigan xarajatlar darajalari bo'yicha uni, ya'ni mahsulot boshqa shunday tovarlardan ajralib turadigan tavsiflar yig'indisi tushuniladi.

Mahsulotning raqobatbardoshligi - biror bir firma tomonidan ishlab chiqarilgan, raqobatchi firmalarning xuddi shunday tovarlariga qaraganda yaxshiroq iste'mol xususiyatlari va texnik-iqtisodiy parametrlariga ega bo'lgan tovarlarning iste'molchilar tomonidan ajratib olinish «qobiliyati»dir.

Raqobatbardoshlik aynan bozorda kuzatiladi va tovarlarning iste'molchi ehtiyojlariga muvofiq kelishi solishtirib va tekshirib ko'riladi. Ana shunda tovarning raqobatbardoshligi real xaridni amalga oshirayotgan xaridor uchun jozibadorlik darajasini ko'rsatadi.

13.4. Standartlashtirish, sertifikatlashtirish, attestatsiya va nazorat qilish

Mahsulot sifati muammosiga tegishli masalalardan biri standartlashtirishdir.

Standartlashtirish - standartlarni belgilash va qo'llash jarayoni. U normal ijodiy faoliyat bo'lib, sifatning optimal ko'rsatkichlarini, mahsulotning parametrik qatorlarini, nazorat qilish, sinash usullari va xokazolarni ishlab chiqishni va qat'i belgalashni o'z ichiga oladi.

Standartlashtirish mahsulot sifatini boshqarishning tashkiliy va normativ asosi hisoblanadi. U barcha normalarni standart, yo'riqnoma, mahsulotni asoslash uchun kerakli shartlar usuli kabi hujjatlarda aks ettiradi.

Standartlashtirishning eng muhim ahamiyati shundaki, u ishlab chiqarishning rivojlanish sur'ati va darajasiga zaruriy ta'sir ko'rsatadi. Buning uchun esa standartlash fan va texnika hamda amaliy tajribalarning oxirgi yutuqlariga tayanadi.

O'zbekistonda standartlashtirish milliy iqtisodiyotni boshqarish va tashkil etish bilan chambarchas bog'liq. Standartlashning asosiy, eng muhim vazifasi xalq xo'jaligi, aholi, mamlakat mudofaasi uchun tayyorlanadigan mahsulotlarga yuqori talablar belgilovchi normativ-texnik hujjatlar tizimini yaratish xamda ushbu hujjatdan to'g'ri foydalanishni nazorat qilishdan iborat.

Harakatdagi, mavjud standartlashtirish tizimi quyidagilarni ishlab chiqishga va doimiy faol holatda bo'lishiga imkoniyat yaratadi:

- yagona texnik til;
- mahsulotning muhim texnik tavsifining unifikatsiyalashgan qatorlari, ya'ni o'lcham ayirmasi (qo'yim va tushish, kuchlanish, tez-tez qaytalanish va boshqalar);
- umum mashinasozlikda ishlatiladigan buyumlarning tiporazmer qatorlari va namunali konstruksiyalari (podshipniklar, krepej, kesuvchi asboblari va boshqalar);
- texnik-iqtisodiy axborotlar klassifikatorlari tizimi;
- materiallar va moddalar xossalari to'g'risida aniq ma'lumotlar beradigan dalillarni.

O'zbekiston standartlash tizimi xalqaro, regional va milliy tizimlar bilan uyg'unlashishi va quyidagilarni ta'minlashi lozim:

- sifat va mahsulot nomenklaturasi, xizmat va jarayonlar, insonlarning hayoti va sog'lig'i, atrof-muhitni muhofaza qilish masalalari bo'yicha iste'molchilar va davlat manfaatlarini;
- mahsulot mos kelishining o'zaro almashuvi, ya'ni bir-birini almashtira olishini;
- inson va moddiy resurslarni tejashga ko'maklashish hamda ishlab chiqarishning iqtisodiy ko'rsatkichlarini yaxshilashni;
- ijtimoiy-iqtisodiy dasturlar va yirik loyihalarning normativ-texnik bazasini yaratishni;
- ishlab chiqarishda va savdoda texnik to'siqlarni bartaraf etishni, dunyo bozorida mahsulot raqobatbardoshligini, xalqaro mehnat taqsimotida samarali qatnashishini va h.k.larni ta'minlashi kerak.

Standartlashtirish bir qator tamoyillarga asoslanadi:

- tarmoqlanish - umumiy xususiyatga ega bo'lgan narsalar, jarayonlar, munosabatlar tatbiq etish mumkin bo'lgan ob'ektlar doirasini aniqlaydi;

- variantlilik - oqilona xilma-xillik, rang-baranglikni yaratish - standartlashgan ob'ektga kiruvchi standart elementlarning oqilona turlari minimumini ta'minlaydi;
- tizimlilik - standartga tizim elementi sifatida qaraydi;
- o'zaro almashuvchanlik - texnikaga muvofiq turli vaqt-makonning turli nuqtalarida tayyorlangan bir xil detallarni yig'ish yoki almashtirishni nazarda tutadi.
Standart deganda nima tushuniladi?

Standart inglizcha «standard» so'zidan olingan bo'lib, norma, namuna, o'lcham ma'nosini bildiradi. U boshqa ob'ektlarni taqqoslash uchun dastlabki ob'ekt deb qabul qilingan namuna, etalon, model', standartlanadigan ob'ektga quyiladigan va vakolatli idoralar tomonidan tasdiqlangan normalar, qoidalar, talablarni belgilovchi normativ-texnik xujjat. Standart inson faoliyatining barcha sohasiga, ilm-fanga, texnikaga, sanoat, qishloq xo'jaligiga, qurilishga, transport va aloqaga, ta'lim va boshqa sohalarga taalluqlidir.

Mustaqillik yillarida O'zbekiston Respublikasining Davlat standartlash tizimi (DST) shakllandi va u O'zbekistonda standartlar tuzish, izohlash va tarqatish jarayonlarini tartibga keltirdi. Bu borada O'zbekiston Standartlashtirish, meteorologiya va sertifikatlantirish agentligi («O'zstandart») olib borayotgan keng ko'lamli ishlarni alohida e'tirof etish joiz.

«O'zstandart» agentligi bozor iqtisodiyoti sharoitida mahsulotning sifat darajasini belgilovchi, ko'rsatkichlar raqobatdoshligini ta'minlovchi, ishlab chiqaruvchilarga yetarli miqdorda axborotlar yetkazib beruvchi markazdir.

«O'zstandart» agentligi tomonidan ishlab chiqilgan «Sifat menejmenti va mahsulotlarni sinash» tizimi mahsulot sifat ko'rsatkichini baholash bilan birga me'yoriy xujjatlar asosida to'g'ri ma'lumotga ega bo'lish talablarini o'rnatadi.

Hozirgi kunda Davlat standartlash tizimi (DST) beshta asosiy standartni o'z ichiga oladi:

1. O'zbekiston Respublikasi standartlashtirish tizimi. Asosiy qoidalar;
2. Tarmoq standartlari;
3. Texnik shartlarni kelishish, tasdiqlash va ro'yxatdan o'tkazish tartibi;
4. Korxonaning standartlari. Umumiy qoidalar;
5. Xalqaro (davlatlararo, mintaqaviy) standartlar.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish munosabati bilan Xalqaro standartlashtirishning roli, ahamiyati beqiyos darajada kuchaydi. Chunki, xalqaro standartlashtirish ilmiy-texnika va iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirishga katta imkoniyat yaratadi. Ular xalqaro aloqalarni kengaytirishga, mavjudlarini takomillashtirishga yordam beradi. Hozirgi kunda jahonda 400 dan ortiq Xalqaro va regional (xududiy) tashkilotlar mavjud (2017 yil). Standartlashtirish sohasida yirik xalqaro tashkilotlar — BMTga qarashli Yevropa iqtisodiy komissiyasi (EKOON), standartlashtirish bo'yicha Xalqaro tashkilot (ISO) ishlab turibdi.

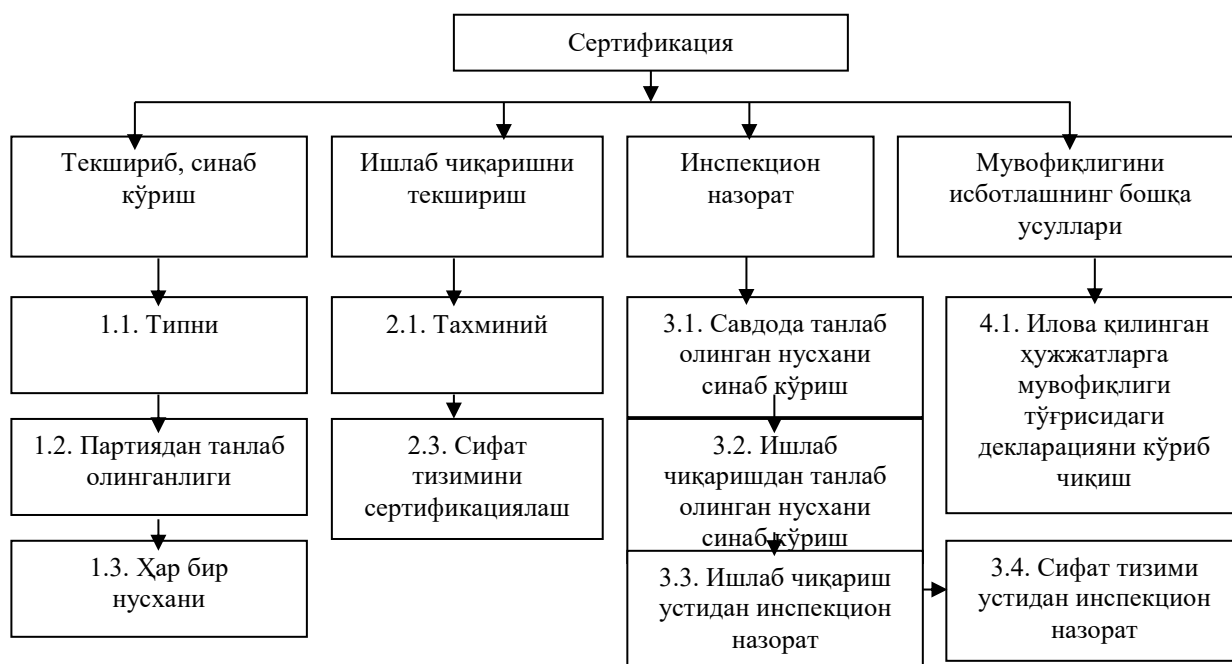
Mahsulot sifati nazariyasi va amaliyotida mahsulotni sertifikatlashtirish masalasi muhim o'rin tutadi.

Mahsulotni sertifikatlashtirish uning aniq belgilangan talablarga muvofiqligini tasdiqlash usullaridan biri hisoblanadi.

Mahsulot yoki bajarilgan ishning belgilangan talablarga muvofiqligiga oid faoliyat uchun tegishli xujjat beriladi. Uni «sertifikat» deb ataydilar.

Sertifikat lotincha «certificatis» soʻzidan olingan boʻlib, tasdiqlangan degan maʼnoni bildiradi. Birinchidan, u biror faktni tasdiqlovchi hujjat (masalan, malaka oshirilganligi toʻgʻrisidagi hujjat); ikkinchidan, maxsus obligatsiyalar va aktsiyalarning nomi; uchinchidan, sugʻurta shartnomasida uning shartlari yoziladigan hujjat; toʻrtinchidan, maxsus idoralar (savdo palatasi, Davlat inspeksiya va boshqalar) beradigan va mahsulot, tovar, buyum, mol sifatini tasdiqlaydigan hujjat; beshinchidan, qishloq xoʻjaligida urugʻlik navini va sifatini tasdiqlaydigan hujjat. Sertifikati boʻlmagan taqdirda urugʻlik (oddiy) navsiz don sifatida qabul qilinadi.

Muvofiqligini tasdiqlash jarayonida bajariladigan operatsiyalar, yaʼni har bir ayrim ish faoliyatlarini quyidagi chizmada koʻrish mumkin:

13.1-chizma. Sertifikatlashtirish

Respublikada sertifikatlash ishlarini yaxshilash maqsadida 1993 yilning 28 dekabrda Oliy Majlis tomonidan «Mahsulot va xizmatlarni sertifikatlashtirish toʻgʻrisida»gi qonun qabul qilingan. Mazkur qonun sertifikatlashtirishning huquqiy, iqtisodiy va tashkiliy asoslarini, shuningdek, majburiyatlar va javobgarliklarni belgilab beradi. Ushbu qonun 4 ta bob va 23 moddadan iborat boʻlib, ularda umumiy qoidalar, sertifikatlashtirish faoliyatiga doir umumiy talablar, mahsulotlarni majburiy va ixtiyoriy sertifikatlashtirish, nizolarni qarab chiqish, sertifikatlashtirish toʻgʻrisidagi qonun hujjatlarini buzganligi uchun javobgarlik masalalari bayon etilgan.

Standartlashtirish va sertifikatlashtirish ishlarini tashkil etish, muvofiklashtirish Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oʻzbekiston Davlat standartlash, metrologiya va sertifikatsiya markazi «Oʻzdavstandart», Davlat arxitektura va qurilish qoʻmitasi, tabiatni muhofaza qilish Davlat qoʻmitasi va Oʻzbekiston Respublikasi Sogʻliqni saqlash vazirligi zimmasiga yuklatilgan.

Qisqacha xulosalar

Mahsulot sifati sanoat ishlab chiqarish xo'jalik faoliyatining asosiy, eng muhim ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Mahsulot sifati mahsulotning iste'mol xususiyatlari majmui bo'lib, uning xalq xo'jaligi va aholining muayyan ehtiyojlariga yaroqliligini ifodalaydi.

Mahsulot sifati tayyorlangan mahsulotning mustaqilligi, kulayligi, ishonchliligi, chidamliligi, tejamkorligi, go'zalligi va boshqa bir qator xususiyatlari bilan belgilanadi. SHu sababli mahsulot sifatini yaxshilash jamiyatga juda katta samara keltiradi: mablag'larni tejaydi, tannarxni kamaytirish, foydani ko'paytirish va shu asosda mamlakat xazinasini to'ldirishga imkon beradi.

Mahsulot sifatini yaxshilash va uning raqobatbardoshligini ta'minlash davlat siyosatining eng muhim muammolaridan biri hisoblanadi. SHu sababli Oliy Majlis qonunlarida, Prezident farmonlarida va hukumat qarorlarida mahsulot va ish sifatini oshirishga alohida e'tibor berilib, ularda barcha turdagi mahsulotlarning texnik darajasi, tejamliligi va sifati oshirilsin deyiladi, yangi o'zlashtiriladigan mahsulotlar o'zining sifat va texnik-iqtisodiy tavsiflari jihatidan jahon fan-texnika va texnologiyasi erishgan ilg'or yutuqlarga mos boshqa bir qator ko'rsatmalar berilgan.

Mahsulot sifati muammosiga tegishli masalalardan biri standartlashtirishdir. Yana bir muhim masala — sertifikatlashtirishdir. Bu ikki faoliyat fan-texnika, amaliy tajribalarning oxirgi yutuqlariga tayangan holda ishlab chiqarish rivojiga juda katta ta'sir ko'rsatadi.

Mahsulot sifati oshirilishini attestatsiya qilish va rag'batlantirish alohida ahamiyat kasb etadi. Mahsulot sifatini moddiy rag'batlantirishda mahsulotning bir me'yorda ishlab chiqarilishi ko'rsatkich sifatida e'tiborga olinishi lozim.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Zamonaviy bozor iqtisodiyoti va sifat siyosati.
2. Sifat kategoriyasining mohiyati va ahamiyati.
3. Mahsulot sifati ko'rsatkichlari.
4. Sifat, baho va baholash.
5. Mahsulot sifatini boshqarish.
6. Standartlashtirish va standartlar.
7. Sertifikatsiyalash va sertifikatlar.
8. Sifat va xorijiy tajribalar.

14-mavzu. Sanoatda tannarx, foyda va ishlab chiqarish rentabelligi

Reja:

14.1. Qiymat va tannarx nazariyasi, ishlab chiqarish sarflarini kamaytirishning ilmiy asoslari

14.2. Mahsulot ishlab chiqarish tannarxini hosil qiluvchi xarajatlarni guruhlash

14.3. Foyda va uni maksimallashtirish

14.4. Rentabellik va uni oshirish yo'llari

14.5. Mahsulot tannarxini pasaytirishning manbalari va omillari

Tayanch iboralar: Qiymat. Tannarx. Tannarx elementlari. Foyda. Daromad. Rentabellik. Ishlab chiqarish xarajatlari.

14.1. Qiymat va tannarx nazariyasi, ishlab chiqarish sarflarini kamaytirishning ilmiy asoslari

Iqtisodiyot nazariyasida qiymat va tannarx masalasi alohida ahamiyat kasb etadi. Jumladan, qiymat tushunchasi borasida bir qator munozarali fikrlar mavjud. Ayrim iqtisodchi olimlar tovarning qiymatini uning natijaliligi bilan bog'lasalar, ayrimlari tovar qiymati — tovar ishlab chiqaruvchilarning tovarda gavdalangan va unda moddiylashgan ijtimoiy mehnati, deb hisoblaydilar. Boshqalari esa, tovarning qiymatini ushbu tovarga bo'lgan talab va taklif, ya'ni tovarning noyobligi belgilaydi, deyiladi.

Umuman olganda, tovarning qiymati uning boshqa tovarga ayirboshlana olish darajasini aniqlash uchun zarurdir. Narx (baho) va qiymat tushunchalari orasida deyarli farq yo'q. Faqatgina narx (baho) — bu, tovar qiymatining puldagi ifodasidir xalos.

Iqtisodiyotda mahsulot ishlab chiqarish tannarxi kategoriyasidan ham keng foydalaniladi. Qiymat va ishlab chiqarish tannarxi o'rtasidagi tafovut ishlab chiqarish sub'ektining daromadi yoki foydasi hisoblanadi.

Mahsulot ishlab chiqarish tannarxi — mahsulotni ishlab chiqarish, ya'ni ishlab chiqarish texnologiyasi bilan boqlik bo'lgan xarajatlarning puldagi ifodasidir.

Sanoat oldida turgan asosiy vazifalardan biri — mahsulot ishlab chiqarish tannarxini pasaytirishdir. Bu vazifaning bajarilishi natijasida ishlab chiqarishni rivojlantirishga va aholining turmush darajasini oshirishga imkoniyat yaratiladi. Ayniqsa, bozor iqtisodiyoti sharoitida barcha resurslardan bekamu-ko'st foydalanish bu ko'rsatkichlarning rolini oshirishni taqozo etadi. SHu sababli «tannarx» atamasining mohiyati, axamiyati, mazmuni va shakllarini yaxshi bilish hamda uni pasaytirish masalasiga katta e'tibor berish kerak.

Biron-bir mahsulot ishlab chiqarish uchun ma'lum miqdorda xomashyo va materiallar, mehnat va ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan boshqa yuklama xarajatlar sarflanadi. Mahsulot ishlab chiqarish bilan bevosita bog'liq bulgan xarajatlarning puldagi ifodasi mahsulot ishlab chiqarish tannarxi deb ataladi.

Mahsulot ishlab chiqarish tannarxi ko'rsatkichi ishlab chiqarishni rivojlantirishda va uni tashkil etishda muhim rol' o'ynaydi.

Mahsulot ishlab chiqarish tannarxini pasaytirish ishlab chiqarish rentabelligini oshirish, ya'ni foydani ko'paytirishning, mavjud resurslar bilan ishlab chiqarish hajmini o'stirishning muhim omili hisoblanadi. Mahsulot ishlab chiqarish tannarxi ko'rsatkichi ishlab chiqarish sifat ko'rsatkichlari orasida alohida o'rin tutadi.

Ishlab chiqarishni va mehnatni tashkil etish, texnika va materiallardan foydalanish, moddiy-texnika ta'minotini takomillashtirish, mahsulot sifatini yaxshilash borasidagi hamma o'zgarishlar xarajatlar darajasida aks etadi. SHu

sababli ham biz mahsulot tannarxi ishlab chiqarish samaradorligining sifat ko'rsatkichlari tizimida muhim o'rin egallaydi, deya olamiz. Binobarin, shuning uchun ham mahsulot ishlab chiqarish tannarxini xosil qiluvchi xarajatlarni ularning iqtisodiy mazmuniga ko'ra guruhlash muhim ahamiyat kasb etadi.

14.2. Mahsulot ishlab chiqarish tannarxini hosil qiluvchi xarajatlarni guruhlash

Mahsulot ishlab chiqarish tannarxini aniqlash va uni hosil qiluvchi xarajatlarni turkumlash mamlakatimizda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999 yil 5 fevraldagi 54-sonli qarori bilan tasdiqlangan «Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risidagi Nizom»ga muvofiq amalga oshiriladi.

Mahsulot (ishlar, xizmat)larning ishlab chiqarish tannarxini hosil qiluvchi xarajatlar ularning iqtisodiy mazmuniga ko'ra, quyidagi elementlar bilan guruhlarga ajratiladi:

- ishlab chiqarishning moddiy xarajatlari (qaytariladigan chiqitlar qiymati chiqarilib tashlangan holda);
- ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan mehnatga haq to'lash xarajatlari;
- ishlab chiqarishga tegishli bo'lgan ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar;
- asosiy fondlar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi;
- ishlab chiqarish axamiyatiga ega bo'lgan boshqa xarajatlar.

I. Ishlab chiqarish bilan bog'liq moddiy xarajatlar.

Ishlab chiqarish bilan bog'liq moddiy xarajatlarga quyidagilar tegishli bo'ladi:

1. Ishlab chiqariladigan mahsulot asosini tashkil etib, uning tarkibiga kiradigan yoki mahsulot tayyorlashda (ishlarni bajarishda, xizmatlar ko'rsatishda) zarur tarkibiy qism hisoblangan chetdan sotib olinadigan xomashyo va materiallar.

2. Normal texnologiya jarayonini ta'minlash va mahsulotlarni o'rash uchun mahsulot (ishlar, xizmatlar) yoki boshqa ishlab chiqarish ehtiyojlariga sarflanadigan (asbob-uskunalar, binolar, inshootlar va boshqa asosiy vositalar sinovini o'tkazish, nazorat qilish, saqlash, tuzatish va ulardan foydalanish), ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan, xarid qilinadigan materiallar, shuningdek, asbob-uskunalarni tuzatish uchun ehtiyot qismlar, instrumentlar, moslamalar, inventar, priborlar laboratoriya asbob-uskunalari va asosiy fondlarga kirmaydigan boshqa arzonbaho ashyolarning eskirishi.

3. Sotib olinadigan, kelgusida ushbu xo'jalik yurituvchi sub'ektda montaj qilinadigan yoki qo'shimcha ishlov beriladigan butlovchi buyumlar va yarim tayyor mahsulotlar.

4. Tashqi yuridik va jismoniy shaxslar, shuningdek, xo'jalik yurituvchi sub'ektning ichki tarkibiy bo'linmalari tomonidan bajariladigan, faoliyatning asosiy turiga tegishli bo'lmagan, lekin ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan ishlar va xizmatlar.

Ishlab chiqarish xarakteriga ega bo'lgan ishlar va xizmatlarga mahsulot tayyorlash bo'yicha ayrim operatsiyalarni bajarish, xomashyo va materiallarga

ishlov berish, iste'mol qilinayotgan ashyo va materiallar sifatini aniqlash uchun sinovlar o'tkazish, belgilangan texnologik jarayonlarga rioya etilishi ustidan nazorat qilish, asosiy ishlab chiqarish fondlarini tuzatish va boshqalar tegishli bo'ladi.

Xo'jalik yurituvchi sub'ekt ichida tashqi yuridik shaxslarning transport xizmatlari (xomashyo, materiallar, detallar, instrumentlar, inventarlar, yuklarning boshqa turlarini bazis (markaziy) ombordan tsexga keltirish va tayyor mahsulotni saqlash uchun omborga keltirish) ham ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan xizmatlarga tegishli bo'ladi.

5. Tabiiy xomashyo (er rekul'tivatsiyasiga ajratmalar, ixtisoslashtirilgan yuridik shaxslar tomonidan amalga oshiriladigan yerni rekul'tivatsiya qilish ishlariga haq to'lash), ildizi bilan beriladigan daraxtga haq to'lash, sanoat korxonalarini tomonidan suv xo'jaligi tizimidan belgilangan limitlar doirasida va undan ortiqcha olinadigan suv uchun haq to'lash. Sanoatning xomashyo tarmoqlari uchun — yog'och-taxta materiallardan yoki foydali qazilmalardan (rudadan) foydalanishga huquqlarning amortizatsiya qilinadigan qiymati yoki atrof-muxitni tiklash xarajatlari.

6. Texnologik maqsadlarga, energiyani barcha turlarini ishlab chiqarishga, binolarni isitishga sarflanadigan yonilg'ining chetdan sotib olinadigan barcha turlari, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning transporti tomonidan bajariladigan ishlab chiqarishga xizmat ko'rsatish bo'yicha transport ishlari.

7. Xo'jalik yurituvchi sub'ektning texnologik, transport va boshqa ishlab chiqarish hamda xo'jalik ehtiylariga sarflanadigan barcha turdagi xarid qilinadigan energiya. (Xo'jalik yurituvchi sub'ektning o'zi tomonidan ishlab chiqariladigan elektr energiyasi va energiyani boshqa turlariga, shuningdek, xarid qilinadigan energiyani iste'mol joyigacha transformatsiya qilish va uzatish xarajatlari xarajatlarning tegishli elementlariga kiritiladi).

8. Ishlab chiqarish sohasida moddiy boyliklarning tabiiy yo'qolish normalari doirasida va ulardan ortiqcha yo'qotilishi, yaroqsizlanishi va kam chiqishi.

9. Xo'jalik yurituvchi sub'ektning transporti va xodimlari tomonidan moddiy resurslarni yetkazish bilan bog'liq xarajatlar (yuklash va tushirish ishlari ham shu jumlagacha kiradi) ishlab chiqarish xarajatlarining tegishli elementlariga kirishi kerak (mehnatga haq to'lash xarajatlari, asosiy fondlar amortizatsiyasi, moddiy xarajatlar va boshqalar).

10. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tomonidan moddiy resurslarni yetkazib beruvchilardan olinadigan idishlar ham moddiy resurslar qiymatiga kiritiladi.

11. Mahsulot tannarxiga kiritiladigan moddiy resurslar xarajatlaridan qaytariladigan chiqitlar qiymati, idish va o'rash-joylash materiallari qiymati ularning amalda sotilishi, foydalanishi, ishlatilishi yoki omborga kirim qilinishi narxi bo'yicha chiqarib tashlanadi.

12. «Moddiy xarajatlar» elementi bo'yicha aks ettiriladigan moddiy resurslar qiymati sotib olish narxidan, jumladan, barter bitishuvlarida, qo'shimcha narx (ustama)dan, ta'minot, tashqi iqtisodiy tashkilotlar tomonidan tulanadigan vositachilik takdirlashlaridan, tovar birjalari xizmatlari qiymatidan, xususan, brokerlik xizmatlaridan, bojlar va yig'implardan, transportda tashishga haq

to'lashdan, tashqi yuridik shaxslar tomonidan amalga oshiriladigan saqlash va yetkazib berishga haq to'lashdan kelib chiqib shakllanadi.

II. Ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan mehnatga haq to'lash xarajatlari.

Ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan mehnatga haq to'lash xarajatlari tarkibiga quyidagi moddalar kiritiladi:

1. Xo'jalik yurituvchi sub'ektda qabul qilingan mehnatga haq to'lash shakllari va tizimlariga muvofiq bajariladigan narxnomalar, tarif stavkalari va lavozim maoshlaridan kelib chiqib hisoblangan, amalda bajariladigan ish uchun ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan ish haqi, shu jumladan, bajarilgan ishni hisobga olish bo'yicha dastlabki xujjatlarda nazarda tutilgan rag'batlantiruvchi tUSDagi to'lovlar.

2. Kasb mahorati va murabbiylik uchun tarif stavkalari va okladlarga ustamalar.

3. Ish rejimi va mehnat sharoitlari bilan bog'liq bo'lgan kompensatsiya tUSDagi to'lovlar, shu jumladan:

- texnologik jarayon jadvalida nazarda tutilgan tungi vaqtda, ishdan tashqari vaktida, dam olish va bayram (ishlanmaydigan) kunlarida ishlaganlik uchun tarif stavkalari va okladlarga ustamalar va qo'shimcha haq;

- ko'p smenali rejimda ishlaganlik, kasblarni birga qo'shib olib borganlik va xizmat ko'rsatish zonalarini kengaytirganlik uchun ustamalar;

- hukumat tomonidan tasdiqlangan kasblar va ishlar ro'ixati bo'yicha og'ir, zararli, alohida zararli mehnat va tabiiy-iqlim sharoitlarida ishlaganlik uchun ustamalar, xususan, ushbu sharoitlardagi uzluksiz ish staji uchun ustamalar;

- aloqa, temir yo'l, dars, avtomobil' transporti va katta yo'llar xodimlari doimiy ishi yo'lda o'tadigan yoki qatnov tUSiga ega bo'lgan boshqa xodimlarning ish haqiga, xo'jalik yurituvchi sub'ekt joylashgan joydan jo'nagan paytadan boshlab shu joyga qaytib kelgan paytigacha to'lanadigan yo'lda o'tgan har bir sutka uchun to'lanadigan ustamalar;

- qurilishda, rekonstruktsiya qilishda va mukammal ta'mirlashda bevosita band bo'lgan, shuningdek, qonun xujjatlarida nazarda tutilgan xollarda vaxta usuli bilan ishlarni bajargan xodimlarga ishning ko'chma va qatnov xususiyata uchun ustama;

- doimiy ravishda yer osti ishlarida band bo'lgan xodimlarga ularning shaxtada (konda) ish joyiga jo'nab ketishlaridan va orqaga qaytishlarigacha o'tadigan normativ vaqt uchun qo'shimcha haq;

- mehnatga haq to'lashning rayonlar bo'yicha tartibga solinishiga, shu jumladan, rayon koeffitsientlari va amaldagi qonun xujjatlariga muvofiq cho'l, suvsiz va yuqori tog' joylarida ishlaganlik uchun koeffitsientlar bilan belgilangan to'lovlar;

- xo'jalik yurituvchi sub'ekt joylashgan joydan (yig'ilish punktidan) ish joyiga va orqaga qaytadigan yo'lda o'tadigan kunlar uchun vaxtada ishlash jadvalida nazarda tutilgan, shuningdek, xodimlarning meteorologiya sharoitlariga kura va transport tashkilotlari aybi bilan yo'lda tutilib qolingan kunlar uchun tarif stavkasi.

4. Ish vaxta usulida tashkil etilganda, ish vaqti jamlanib hisoblanganda va qonun hujjatlari bilan belgilangan boshqa hollarda xodimlarga ularga ish vaqtining normal davom etishidan ortiq ishlaganligi munosabati bilan beriladigan dam olish (ortiqcha ishlagan ish vaqti uchun dam olish) kunlari uchun haq to'lash.

5. Ishlamagan vaqt uchun haq to'lash:

- amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq navbatdagi (har yilgi) va qo'shimcha ta'tillar, navbatdagi (har yilgi) foydalanilmagan va qo'shimcha ta'tillar uchun kompensatsiyalar, o'smirlarning imtiyozli soatlari, bolani ovqatlantirish uchun onalar ishidagi tanaffuslar, shuningdek, tibbiy ko'rikdan o'tash bilan bog'liq vaqt uchun haq to'lash;

- majburiy ta'tilda bo'lgan xodimlarga asosiy ish haqini qisman saqlab qolgan holda haq to'lash;

- donor xodimlarga qonini tekshirish, topshirish kunlari uchun va qon topshirilgan har bir kundan keyin beriladigan dam olish kunlari uchun haq to'lash;

- davlat vazifalarini bajarganlik uchun (harbiy yig'inlar, favqulodda vaziyatlar bo'yicha yig'inlar va boshqalar) mehnat haqi to'lash.

6. Xo'jalik yurituvchi sub'ekt shtatida turmaydigan xodimlar mehnatiga ular tomonidan fuqarolik-huqukiy tusdagi tuzilgan shartnomalar bo'yicha ishlar bajarilganligi uchun haq to'lash, agar bajarilgan ish uchun xodimlar bilan hisob-kitob xo'jalik yurituvchi sub'ekt tomonidan amalga oshirilsa, pudrat shartnomasi ham shu jumlagi kiradi.

7. Belgilangan tartibga muvofiq ishlab chiqarish jarayonida qatnashuvchi xodimlar mehnatiga haq to'lash fondiga kiritiladigan to'lovlarning boshqa turlari.

III. Ishlab chiqarishga tegishli bo'lgan ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar.

Ijtimoiy sug'urtaga ajratmalarga quyidagilar kiradi:

1. Qonun hujjatlari bilan belgilangan normalar bo'yicha mehnatga haq to'lash fondiga ijtimoiy tusdagi majburiy ajratmalar.

2. Nodavlat pensiya jamg'armalariga, ixtiyoriy tibbiy sug'urtaga va ixtiyoriy sug'urtaning boshqa turlariga ajratmalar.

IV. Asosiy vositalar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi.

Asosiy vositalar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi bo'yicha xarajatlar tarkibiga quyidagilar kiradi:

1. Asosiy ishlab chiqarish fondlarining dastlabki (tiklash) qiymatidan kelib chiqib hisoblangan amortizatsiya ajratmalari summasi (hisoblangan eskirish), lizing bo'yicha va belgilangan tartibda tasdiqlangan normalar, qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladigan jadallashtirilgan amortizatsiya ham shu jumlagi kiradi.

2. Ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar eskirishi har oyda xo'jalik yurituvchi sub'ekt tomonidan dastlabki qiymati va ulardan foydali foydalanish muddatidan (biroq xo'jalik yurituvchi sub'ekt faoliyati muddatidan ortiq emas) kelib chiqib hisoblanadigan mahsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxiga tegishli bo'ladi. Foydali foydalagan muddatini aniqlash imkoni bo'lmagan nomoddiy aktivlar bo'yicha eskirish normasi besh yil hisobiga belgolanadi, biroq xo'jalik yurituvchi sub'ekt faoliyati muddatidan ortiq emas.

V. Ishlab chiqarish tusidagi boshqa xarajatlar.

Ishlab chiqarish tusidagi boshqa xarajatlarni xisobga olishning navbatdagi kompleks moddalar *I*, *II*, *III*, *IV*— bandlarda keltirilgan xarajatlar elementlari bo'yicha ajratiladi.

1. Ishlab chiqarish jarayoniga xizmat ko'rsatish xarajatlari:

- ishlab chiqarishni xomashyo, materiallar, yonilg'i, energiya, instrument, moslamalar va boshqa mehnat vositalari va buyumlari bilan ta'minlash xarajatlari;

- asosiy ishlab chiqarish fondlarini ish holatida saqlash xarajatlari (texnik ko'rik va qarov, joriy va mukammal tuzatish xarajatlari). Asosiy ishlab chiqarish vositalarini barcha turda (joriy, o'rtacha, mukammal) tuzatishlarni xo'jalik yurituvchi sub'ektning o'z kuchi bilan o'tkazish xarajatlari ishlab chiqarish xarajatlarining tegishli elementlari (moddiy xarajatlar, meqnat haqi to'lash xarajatlari va boshqalar) bo'yicha mahsulot (ishlar, xizmat)lar tannarxiga kiritiladi.

Zarurat bo'lganda ayrim tarmoqlarning xo'jalik yurituvchi sub'ektlari O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining ro'xsati bilan mukammal tuzatish ishlarini o'tkazish uchun mablag'lar zahirasini tashkil qilishlari mumkin. Ushbu zahiraga ajratmalar «Ishlab chiqarish tusidagi boshqa xarajatlar» elementi tarkibida aks ettiriladi va ko'zda tutilayotgan xarajatlar qiymati hamda asosiy vositalar har bir ob'ektini mukammal tuzatishlarning davriyligidan kelib chiqqan holda aniklanadi. Zahiraga ajralmalar normasi har bir hisobot yili ohirida qayta ko'rib chiqiladi va zarur bo'lganda yangi moliya yili uchun ajratmalar miqdori ko'paytirilishi yoki kamaytirilishi mumkin. Agar mukammal tuzatishga zahira mablag'lari summasi ushbu ob'ektni tuzatishga qilingan haqiqiy xarajatlar summasidan oshib ketsa, oshib ketgan summa bo'iicha tuzatish kiritilishi kerak: agar haqiqiy xarajatlar zahiradagidan oshib ketsa, u holda oshib ketgan summa «Ishlab chiqarish tusidagi boshqa xarajatlar» elementi tarkibida aks ettiriladi.

- yong'indan saqlash va qo'riqlashni hamda xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni texnikaviy foydalanish qoidalari, nazarda tutilgan boshqa maxsus talablar bilan ta'minlash ular faoliyatini nazorat qilish xarajatlari.

Idoradan tashqari, qo'riqlash xarajatlari bunday qo'riqlash mavjud bo'lishini talab qiluvchi mazkur ishlab chiqarishga maxsus talablar mavjud bo'lgan taqdirda mahsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxiga kiritilishi mumkin.

- ishlab chiqarish faoliyatiga tegishli bo'lgan asosiy vositalarni joriy ijaraga olish bilan bog'liq xarajatlar;

- tabiatni muhofaza qilish maqsadlaridagi fondlarni saqlash va ulardan foydalanish bilan bog'liq joriy xarajatlar, jumladan, ifloslantaruvchi moddalarni atrof-muxitga yo'l qo'yiladigan normalar doirasida va undan ortiqcha chiqarganlik uchun to'lovlar;

- ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan va qonun hujjatlarida nazarda tutilgan mehnatning normal sharoitlari va texnika xavfsizligini ta'minlash xarajatlari;

- xodimlarning ishlab chiqarish jarayonida bevosita qatnashishi bilan bog'liq bo'lgan sog'liqni muhofaza qilish tadbirlari;

- tekin ko'rsatiladigan kommunal xizmatlar, oziq-ovqat, ayrim tarmoqlar xodimlariga oziq-ovqatlar qiymati, xo'jalik yurituvchi sub'ekt xodimlariga beriladigan tekin uy-joy haqini to'lash xarajatlari (yoki uy-joy, kommunal xizmatlar va boshqalar uchun pul kompensatsiyasi summasi).

- amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq tekin beriladigan va shaxsiy foydalanishda qoladigan buyumlar qiymati (shu jumladan, formali kiyim-bosh, mahsus ovqatlar yoki ular pasaytirilgan narxlar bo'yicha sotilishi munosabati bilan imtiyozlar summasi);

- ishlab chiqarish jarayoniga tegishli bo'lgan boshqaruvning texnik vositalarini, aloqa uzellarini, signalizatsiya vositalarini, boshqaruvning boshqa texnik vositalarini, hisoblash markazlarini saqlash va ularga xizmat ko'rsatish xarajatlari;

- qonun xujjatlariga muvofiq ishlab chiqarishda band bo'lgan xodimlarni tibbiy ko'rikdan o'tkazganlik uchun tibbiy muassasalarga haq to'lash.

2. Ishlab chiqarish xodimlarini belgilangan ishlab chiqarish jarayoniga tegishli bo'lgan xizmat safarlariga yuborish bo'yicha normalar doirasida va ulardan ortiqcha xarajatlar.

3. Ishlab chiqarish ishchilarini va ishlab chiqarish aktivlarini majburiy sug'urta qilish xarajatlari.

4. Brak tufayli kelib chiqadigan yo'qotishlar.

5. Ishlab chiqarishning ichki sabablariga ko'ra bekor turishlar tufayli yo'qotishlar.

6. Kafolatli xizmat muddati belgilangan buyumlarni kafolatli tuzatish va ularga kafolatli xizmat ko'rsatish xarajatlari.

7. Mahsulot (xizmatlar)ni majburiy sertifikatsiya qilish xarajatlari.

8. Ishlab chiqarish jarohatlari tufayli mehnat qobiliyati yo'qotilishi munosabati bilan tegishli vakolatli organlarning qarorlari asosida va qarorlarisiz to'lanadigan nafaqalar.

9. Umumiy foydalaniladigan yo'lovchilar transporti xizmat ko'rsatmaydigan yo'nalishlarda xodimlarni ish joyiga olib borish va olib kelish bilan bog'liq xarajatlar.

Mahsulot tannarxi nazariyasida mahsulot tannarxi strukturasi degan muhim tushuncha mavjud. U ayrim xarajatlarning mahsulot ishlab chiqarish uchun sarflanadigan jami xarajatlar summasidagi nisbatini ko'rsatadi. Odatda, struktura foiz hisobida o'lchanadi.

Tannarx strukturasi tarmoqlar va korxonalarining xususiyatiga, ishlab chiqarish texnologiyasi va ishlab chiqarishning tashkil qilinishiga bog'liqdir.

Mahsulot tannarxining strukturasi o'zgarmas miqdor hisoblanmaydi. Sanoatning o'sishi, texnika va ishlab chiqarish texnologiyasi takomillashishi, asosiy va aylanma fondlardan foydalanishning yaxshilanishi, ish haqi miqdorining o'zgarishi, iste'mol buyumlari baholarining tartibga tushishi va transport tariflarining o'zgarishi bilan mahsulot tannarxi strukturasi ham o'zgaradi.

Mahsulot tannarxida qaysi guruxdagi xarajatlar asosiy o'rin tutishiga karab, sanoat tarmoqlari bir-biridan fark qiladi — ko'p mehnat, ko'p material, ko'p energiya, ko'p mablag' talab kiladigan bo'ladi. Buni 14.1 - jadvaldagi ma'lumotlardan ko'rish mumkin.

14.1-jadval

O'zbekiston sanoat tarmoqlari bo'yicha sanoat mahsulotini ishlab chiqarishga ketgan barcha xarajatlar (foiz hisobida)

	Jami xarajatlar	SHu jumladan			
		Ishlab chikarish material xarajatlari	ish xaqi va undan ajratma	amortizat siya	boshqa xarajatlar

Hamma sanoat					
2001 y.	100	81,6	9,9	4,8	3,7
2019 y.	100	81,3	8,3	5,7	4,7
Elektroenergetika					
2001 y.	100	79,1	10,2	1,8	8,9
2019 y.	100	67,7	6,8	7,9	17,6
Yoqilgi sanoati					
2001 y.	100	89,0	5,2	3,4	2,4
2019 y.	100	77,0	5,7	12,3	5,0
Qora metallurgiya					
2001 y.	100	84,4	14,2	1,3	0,1
2019 y.	100	81,8	11,4	2,9	3,9
Rangli metallurgiya					
2001 y.	100	64,0	21,0	11,0	4,0
2019 y.	100	68,2	18,9	9,6	3,3
Kimyo va neft'kimyo sanoati					
2001 y.	100	79,0	14,3	1,9	4,8
2019 y.	100	80,1	11,4	5,0	3,5
Mashinasozlik va metalni qayta ishlash					
2001 y.	100	69,3	27,1	0,4	3,2
2019 y.	100	89,7	6,7	1,6	2,0
Urmonchilik, yogoch ishlash sanoati					
2001 y.	100	80,7	14,7	2,1	2,5
2019 y.	100	81,7	12,0	5,7	0,6
Qurilish materiallari sanoati					
2001 y.	100	76,3	15,5	1,6	6,6
2019 y.	100	78,9	15,4	4,2	1,5
Engil sanoat					
2001 y.	100	87,7	7,7	1,8	2,8
2019 y.	100	89,7	4,4	3,2	2,7
Oziq-ovqat sanoati					
2001 y.	100	87,8	6,8	2,3	3,1
2019 y.	100	88,6	5,3	3,6	2,6

Manba: Statistik to'plamlar. 2002-2020 yillar.

Ishlab chiqarishning tarmoq xususiyatlarini hisobga olish, tannarx strukturasi va ishlab chiqarish xarajatlarini iqtisodiy tahlil qilish ishlab chiqarishda yuz beradigan asosiy texnik-iqtisodiy jarayonlarni o'rganish, ishlab chiqarishdagi chiqimlarni kamaytirishning asosiy yo'llarini belgilashga imkon beradi.

14.3. Foyda va uni maksimallashtirish

Sanoat va uning barcha bo'g'inlari ishini tavsiflovchi muhim sifat ko'rsatkichlaridan biri foyda va rentabellikdir. Foyda bozor munosabatlarining muhim kategoriyasi sifatida iqtisodiyotda ma'lum funktsiya (vazifa)larni bajaradi:

- ishlab chiqarish faoliyatining natijasidan olingan iqtisodiy samarani tavsiflaydi, chunki u so'nggi moliyaviy natijani ifodalaydi;
- turli darajadagi byudjetlarni shakllantiradi;
- xodimlarning manfaatlarini himoya qiladi va bu borada iqtisodiy dastak va stimol rolini o'ynaydi;
- ilmiy — texnikaviy, tashkiliy va ijtimoiy ishlarni amalga oshirishga imkoniyat beradi.

Foyda sanoat, tarmoq va korxonaning hamma ishlab chiqarish xo'jalik faoliyati natijalarini umumlashtiruvchi ko'rsatkichdir. Balansdagi foyda yoki foydaning umumiy summasi — korxonada balansdagi mavjud ishlab chiqarish va ishlab chiqarishdan tashqari, xo'jaliklarning moliya-xo'jalik faoliyatlari natijasida olingan foyda summasidir. Foydaning umumiy summasi tovar mahsulotini sotishdan, ishlab chiqarishdan tashqari, bajarilgan ishlar va xizmatlardan olingan daromadlardan, korxonada yordamchi xo'jaliklarining mahsulotlarini sotishdan olingan daromadlardan, realizatsiyadan tashqari foyda va uy-joy kommunal xo'jaligi, har xil jarimalar, penya va hokazolardan tashkil topadi.

Xo'jalik yurituvchi sub'ekt faoliyatining moliyaviy natijalari foydaning quyidagi ko'rsatkichlari bilan tavsiflanadi:

- mahsulotni sotishdan olingan yalpi foyda (YaF), bu sotishdan olingan sof tushum bilan sotilgan mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi o'rtasidagi tafovut sifatida aniqlanadi:

$$YaF = SST - MIT,$$

Bu yerda: YaF — yalpi foyda;

SST — sotishdan olingan sof tushum;

MIT — sotilgan mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi.

- asosiy faoliyatdan ko'rilgan foyda — bu, mahsulotni sotishdan olingan yalpi foyda bilan davr xarajatlari o'rtasidagi tafovut va qo'shimcha asosiy faoliyatdan ko'rilgan boshqa daromadlar yoki minus boshqa zararlar sifatida aniqlanadi:

$$AFF = YaF - DX + BD + BZ,$$

Bu yerda: AFF — asosiy faoliyatdan olingan foyda;

DX — davr xarajatlari;

BD — asosiy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar;

BZ — asosiy faoliyatdan ko'rilgan boshqa zararlar.

- xo'jalik faoliyatidan olingan foyda (yoki zarar) — bu, asosiy faoliyatdan olingan foyda summasi plus moliyaviy faoliyatdan ko'rilgan daromadlar va minus zararlar sifatida hisoblab chiqiladi:

$$UF = AFF + MD - MX,$$

Bu yerda: UF — umumxo'jalik faoliyatidan olingan foyda;

MD — moliyaviy faoliyatdan olingan daromadlar;

MX — moliyaviy faoliyat xarajatlari.

- soliq to'lagungacha olingan foyda — bu umumxo'jalik faoliyatidan olingan foyda, plus favqulodda (ko'zda tutilmagan) vaziyatlardan ko'rilgan foyda va minus zarar sifatida aniqlanadi:

$$STF = UF + FP - FZ.$$

Bu yerda: STF — soliq to'lagungacha olingan foyda;

FP — favqulodda vaziyatlardan olingan foyda;

FZ — favqulodda vaziyatlardan ko'rilgan zarar.

- yilning sof foydasi — bu, soliq to'langandan keyin xo'jalik yurituvchi sub'ekt ixtiyorida qoladi, o'zi dadaromadi (foydasidan) to'lanadigan soliqni va minus qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa soliqlar va to'lovlarni chiqarib tashlangan holda soliqlar to'lagunga qadar olingan foydani ifodalaydi:

$$SF = STF - DS - BS.$$

Bu yerda: **SF** — sof foyda;

DS — daromad (foyda)dan to'lanadigan soliq;

BS — boshqa soliqlar va to'lovlar.

Har bir korxonaga (firma) yashashi va ravnaq topishi uchun foyda olishi kerak. Korxonaga foydani o'z rivojini ta'minlovchi birinchi muhim omil deb biladi. Foydani maksimalashtirish bilan shug'ullanmaydigan korxonaning yashab ketish imkoniyati kam bo'ladi. Makroiqtisodiyot sohasida uzoq muddatga foydani maksimalashtirish masalasiga katta e'tibor berilishi shunday iboratki, shu asosda firma faoliyati oldindan bashorat qilinadi,

Mulk egasini o'zi boshqaradigan, unchalik katta bo'lmagan korxonaga (firma)da, ularni yuritish bilan bog'liq bo'lgan hamma qarorlarda foydani ko'paytirish asosiy o'rin tutadi. Juda katta va yirik korxonaga (firma)larda rahbar (boshqaruvchi)lar kundalik qarorlarni qabul qilishda mulk egalari har doim ham boshqaruvchilarning faoliyatini nazorat ostida saqlay olmaydilar. SHuning uchun boshqaruvchilarda va korxonaga rahbarlik qilishda ma'lum darajada erkinliklar bo'lib, ular foydani maksimalashtirish bilan yetarli shug'ullanmasliklari, mulk egasi bo'lmaganliklari uchun uzoq muddatli manfaat o'rniga qisqa manfaatni afzal ko'rishlari mumkin. Boshqaruvchilarning ko'pincha foydani maksimalashtirish o'rniga daromadni ko'paytirish yoki aksiyadorlarni qiziqtirish uchun dividendni oshirishga harakat qilishlari mumkin. Bundan tashqari, ular yuqori lavozimga erishish yoki katta mukofotlar olish maqsadida foyda keyinchalik kamayib ketsa ham hozirgi kunning o'zida oshirishga harakat qiladilar. SHu tufayli bunday rahbarlar o'z lavozimlaridan chetlashtirilishi va korxonani boshqa rahbarlarga topshirish zaruriyati yuzaga keladi.

Yuqorida keltirilgan foyda turlaridan tashqari, uning yana bir qancha turlari mavjud:

- haqiqiy foyda;

- o'rtacha foyda;

- monopol foyda yoki iqtisodiy renta;

- maksimal foyda.

Haqiqiy foyda — bu, haqiqatda hisobot ma'lumotlari, ya'ni haqiqiy xarajatlar asosida aniqlangan foyda hisoblanadi. Bu foyda korxonaga moliyaviy faoliyatini tashkil etishda asosiy manbadir.

Urtacha foyda deganda, boshqa hamma korxonalar kabi sarflangan kapitalga bir xil foyda olish yoki bir xil rentabellikka ega bo'lish tushuniladi. O'rtacha foyda korxonaga (firma)ning faoliyat ko'rsatayotgan sohada, tarmokda qolishini ta'minlaydi. Bunday foydaning yuzaga kelishi bozorning uzoq muddatli barqarorlikka erishganidan dalolat beradi. O'rtacha foydani ko'pincha iqtisodiy foyda deb ataydilar.

Iqtisodiy foyda qachon paydo bo'ladi? Agar korxonani bir mahsulotni tayyorlab, sotib, haqiqatda 100 ming so'm foyda olgan bo'lsa-yu, ana shu mablag'ni boshqa mahsulot ishlab chiqarishga sarflab, uni sotganda 150 ming so'mlik foyda olsa, bunday foydani iqtisodiy foyda deb tushunish kerak. Bu holda foyda ijobiy tus oladi. Ijobiy iqtisodiy foyda korxonani biron-bir investor faoliyat boshlashiga rag'batlantirsa, ijobiy haqiqiy foyda ishlab chiqarish yoki firmaning ancha oyoqqa turib olganidan darak beradi.

Monopol foyda yoki iqtisodiy renta — bu, cheklangan ishlab chiqarish omillaridan foydalanish natijasida sodir bo'lgan foyda hisoblanadi. Masalan, ikkita korxonani bir xil yerga ega bo'lib, yerni olish bilan bog'liq xarajatlar bir xil bo'lishgan sharoitida birinchi yer transport tarmog'iga yaqin bo'lganligi uchun mahsulotni tashishga 10 mln. so'm kam sarf qilinishi mumkin, ana shu 10 mln. so'm uning qo'shimcha foydasi hisoblanadi. Iqtisodiy renta ishlab chiqarish omillari cheklanganligidan kelib chiqadi va u yoki bu ishlab chiqarish omiliga berish holatini bildirgan baho bilan shu omilning eng kam bahosi o'rtasidagi farkdan iborat bo'ladi.

Maksimal foyda — bu, bir birlik qo'shimcha mahsulotni sotishdan olingan daromadni shu bir birlik qo'shimcha mahsulotga qilingan xarajat miqdori bilan babbarabar kelishi natijasida olingan foyda. SHu holda rentabellikning eng yuqori darajasiga erishilgan bo'ladi. SHunga ko'ra, foydani maksimalashtirish degani, eng yuqori rentabellikni ta'minlash, deganidir.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida sanoat sohasida o'tkazilayotgan tub iqtisodiy tadbirlar majmuidagi foydani taqsimlash masalalari muxim o'rin tutadi, zero uni, adolat yuzasidan va to'g'ri taqsimlash jamoa va xar bir xodimning manfaatdorligini uyg'unlashtirish uchun sharoit yaratadi.

14.4. Rentabellik va uni oshirish yo'llari

Sanoat korxonalarining muhim moliyaviy ko'rsatkichlaridan biri rentabellikdir. Ishlab chiqarish rentabelligi korxonani (firmani) ishi samaradorligini umumlashtiruvchi ko'rsatkichlardan biridir. U korxonaning daromad olish darajasini ifodalaydi.

Rentabellik nazariyasida uning bir qancha turlari mavjud bo'lib, ularga jumlasiga quyidagilar kiradi:

- sotish rentabelligi;
- asosiy faoliyat rentabelligi;
- xususiy kapital rentabelligi;
- asosiy kapital (fondlar) rentabelligi;
- permanent kapital rentabelligi;
- aylanma kapital rentabelligi;
- qarzga olingan kapital rentabelligi;
- real asosiy kapital rentabelligi;
- investirlashgan kapital samaradorligi.

1. Sotish rentabelligi deganda, har bir sotilgan mahsulot summasiga qancha xarajat qilinganlik darajasi tushuniladi. Demak, bu ko'rsatkich sotilgan mahsulot qiymati bilan ana shu mahsulotni ishlab chiqarishga sarflangan xarajatlarni taqqoslash asosida yuzaga keladi. Bunday koeffitsient baholash siyosatidagi

o'zgarishlarni va sotilgan mahsulot tannarxini nazorat qilish bo'yicha korxonaning qobiliyatini tavsiflaydi.

Sotish rentabelligini quyidagi formula orqali ifodalash mumkin:

$$P_c = \frac{\text{Сотилган махсулот таннарни}}{\text{Хакикий сотилган махсулот}}$$

2. Asosiy faoliyat rentabelligi — bu, ishlab chiqarishning foydaliligi, natijaliligidir. Bu ko'rsatkich ishlab chiqarish samaradorligini tavsiflaydi va quyidagicha ifodalanadi:

$$P_a = \frac{\text{Махсулот сотиш дан олинган фойда}}{\text{Махсулотни ишлаб чиқариш харажатлари}} \\ (\text{ишлаб чиқариш таннарни})$$

3. Xususiy kapitalning rentabelligi — bu, korxonaga (firma), tarmoq xususiy kapitalining foydaliligi va natijaliligi. U quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$P_{xk} = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Хусусий харажатларнинг умумтаъкифи}}$$

Bunday koeffitsient xususiy kapitaldan foydalanish darajasini, ya'ni korxonaga tomonidan xususiy kapitalning o'rtacha qiymatiga qancha sof foyda olinganligini ko'rsatadi.

4. Asosiy kapital (fondlar) rentabelligi — bu, asosiy fondlar va boshqa oborotdan tashqari aktivlarning foydaliligi. U quyidagicha aniqlanadi:

$$P_{ak} = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Купмуддатли активларнинг умумтаъкифи}}$$

5. Permanent kapital rentabelligi — bu, permanent kapitalning foydaliligi, natijaliligidir. U quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$P_n = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Перманент капиталнинг умумтаъкифи}}$$

6. Aylanma kapitalning rentabelligi — bu, aylanma kapitalning foydaliligi, natijaliligi. U har bir so'mli aylanma kapitaldan qancha foyda olish mumkinligini ko'rsatadi. Uni quyidagi formula asosida aniqlash mumkin:

$$P_a = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Айланма капиталнинг умумтаъкифи}}$$

7. Qarzga olingan kapitalning rentabelligi — bu, qarzga olingan kapitalning foydaliligi, unumiligi. U quyidagicha aniqlanadi:

$$P_k = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Карзга олинган капиталнинг умумтаъкифи}}$$

Bu koeffitsient har bir so'mli qarzga olingan kapital qancha foyda keltirganligini ifodalaydi.

8. Real asosiy kapitalning rentabelligi uning foydaliligini ifodalaydi va har bir so'mli real asosiy kapital qancha so'm foyda keltirganligini ko'rsatadi. U quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$P_{PK} = \frac{\text{Соффойда}}{\text{Реаласосийкапитал}}$$

9. Investirlangan kapital rentabelligi — bu, investitsiya mablag'larining natijaliligi, foydaliligi. Bu ko'rsatkich investitsiya tufayli olingan mablag'larning qanchachik samara berishini ifodalaydi va quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$P_{IK} = \frac{\text{Соликларсизфойда} + \text{туланганфоизларсуммаси}}{\text{Хусусийкапитал} + \text{узокмуддаттикарзликапитал}}$$

Rentabellik darajasi ko'rsatkichining yuqori bo'lishi korxonalar (firma) ixtiyoridagi asosiy va aylanma fondlardan oqilona foydalanilayotganini va korxonalar (firma)ning ma'lum miqdorda foyda (daromad) olayotganligini ko'rsatadi.

Rentabellik darajasini ko'tarish uchun sanoatning barcha tarmoqlari va korxonalari sotilgan mahsulot hajmini oshirishga, uni ishlab chiqarish uchun sarflanayotgan xarajatlarni kamaytirishga, ishlab chiqarilgan mahsulot sifatini oshirishga qaratilgan tadbirlarni amalga oshirishlari zarur.

14.5. Mahsulot tannarxini pasaytirishning manbalari va omillari

Mexnat unumdorligini oshirish, xomashyo va material, yoqilg'i va elektr energiya xarajatlarini kamaytirish, xizmat ko'rsatish va boshqarish sarflarini qisqartirish, ishlab chiqarishdan tashqari xarajatlarni kamaytirish sanoat mahsuloti tannarxini pasaytirishning eng muhim manbalari hisoblanadi.

Mehnat unumdorligini oshirish uchun yangi texnika, texnologiya jarayonlarini va ishlab chiqarishni o'stirish yoki tashkil etishning ilg'or usullarini joriy qilish orqali har bir mehnatchi tomonidan tayyorlanayotgan mahsulotni ko'paytirish kerak. Bu xolla har bir mahsulot birligiga sarflanadigan ish haqi qisqaradi, ammo ishchining umumiy ish haqi esa ortib boradi. Mehnat unumdorligi ish haqiga nisbatan jadal o'sgandagina tannarx pasayadi.

Mehnat unumdorligining o'sish mohiyati shundan iboratki, bunda mahsulot ishlab chiqarishga ketadigan jonli mehnat ulushi kamayadi, ilgari sarflangan mehnatning ulushi esa ortadi, biroq mahsulot birligi uchun ketadigan mehnat sarfi qisqaradi.

Material, yoqilg'i va elektr energiya xarajatlarini kamaytirish uchun ularni tejab sarflash, qimmatbaho materiallarni arzon, lekin yaxshi materiallar bilan almashtirish, ularni sotib olish va korxonaga keltirish bilan bog'liq bo'lgan sarflarni qisqartirish kerak bo'ladi.

Xizmat ko'rsatish va boshqarish uchun ketadigan xarajatlarni qisqartirishga esa tarmoq va korxonalardagi ma'muriy-boshqaruv apparatining sarflarini kamaytirish, asbob-uskuna, bino va inshootlarni saqlash, yoritish, isitish uchun ketadigan mablag'larni tejab-tergab sarflash orqali erishiladi.

Unumsiz xarajatlarni (jarima to'lash, penya va hokazolar) tugatish mahsulot tannarxini pasaytirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Texnika taraqqiyoti ishlab chiqarishni tashkil etishning ijtimoiy shakllarini takomillashtirish, ishlab chiqarishni ratsional joylashtirish, ishlab chiqarish va mehnatni korxonaning ichida uyushtirishni yaxshilash mahsulot tannarxini pasaytirishni ta'minlovchi omillar hisoblanadi. Masalan, texnika taraqqiyoti mahsulot tannarxini pasaytirishning barcha manbalariga ta'sir ko'rsatadi. Ishlab

chiqarishni elektrlashtirish va elektronizatsiyalash hamda kompleks avtomatlashtirish, kimyolash mahsulot tayyorlash uchun sarflanadigan solishtirma xarajatlarni kamaytiradi.

Har bir korxonada mahsulot tannarxini pasaytirish darajasini hisoblash uchun, eng avvalo, undagi zahira, foydalanilmayotgan imkoniyatlarni aniqlash kerak. Ular ko'zga tashlanadigan, yuzaki, juda murakkab, ko'z ilg'amaydigan bo'lishi mumkin. Faqat chuqur, har taraflama iqtisodiy-texnik tahlildan keyin ularni aniqlash, topish mumkin bo'ladi.

Zahiralar har xil belgilarga qarab guruhlariga ajratilishi mumkin. Ular, eng avvalo, to'planish joyiga ko'ra, ichki ishlab chiqarish va tashqi rezervlarga ajraladi.

Tashqi rezervlarga tarmoqlar bo'yicha rezervlar, regional (hududiy) va tabiiy-ekologik rezervlar kiradi.

Rezervlar safarbar etilishi muddati bo'yicha joriy va istiqbolli rezervlarga ajraladi.

Rezervlarni ishlab chiqarish jarayonlarining elementlari bo'yicha ham guruhlariga bo'lish mumkin. Bunday rezervlarga mehnat, moddiy va asosiy fondlardan foydalanish rezervlari kiradi.

Korxonalar yoki tarmoq faoliyatini tahlil etish uchun rezervlarni ikkiga bo'lib ko'rish mumkin:

- tashkiliy-texnikaviy rezervlar;
- ijtimoiy - iqtisodiy rezervlar.

Yuqorida keltirilgan barcha rezervlar, ya'ni foydalanilmayotgan imkoniyatlarni safarbar etish, ishga solish hamda shu asosda tannarxni keskin pasaytirish uchun bir qator omillardan keng foydalanish va ularni hisoblab chiqish kerak. U ishning metodikasi, usulini «Korxonalar faoliyatini tashkil etish, rejalashtirish va boshqarish» fani bo'yicha ma'ruzalarda, amaliy mashg'ulotlarda chuqurroq va har tomonlama tushuntirib beriladi.

Mahsulot tannarxini rejalashtirish mehnat, moddiy va moliyaviy mablag'lardan oqilona foydalanish asosida ishlab chiqarishning yuqori samaradorligiga erishishga qaratilgan. Tannarx rejasi quyidagi bo'limlarni o'z ichiga oladi:

1. Mahsulot tannarxini pasaytirish rejasi;
2. Mahsulot tannarxini kal'kulyaklash;
3. Ishlab chiqarish xarajatlari smetasi;
4. Tovar va sotiladigan mahsulot tannarxining hisobi.

Tannarx rejasi, ikki bosqichda ishlab chiqiladi. Birinchi bosqichda, eng avvalo, hisobot yilida rejalarning bajarilishi tahlil etiladi, mahsulot tannarxini pasaytirish, foyda va rentabellikni oshirish rezervlari aniqlanadi va aniqlangan rezervlardan foydalanish tadbirlari belgilanadi, reja loyihasi ishlab chiqiladi. Ikkinchi bosqichda esa rejaning uzil-kesil loyihasi ishlab chiqiladi va bu reja topshiriqlari korxonalar bo'limlariga yetkaziladi.

Mahsulot tannarxi va uni pasaytirish topshiriqlari davlat va korxonalar rejasida yukoridan belgilanmaydigan, aksincha, korxonalarining o'zida hisob qilinadigan ko'rsatkich hisoblanadi. SHunga qaramay, mahsulot tannarxi sanoat ko'rsatkichlaridan biri bo'lib qolaveradi. CHunki sanoat mahsuloti tannarxini pasaytirish ishlab chiqarishning rentabellik darajasini oshirish rezervlaridan biri

hisoblanadi. Mahsulot tannarxi qanchalik past bo'lsa, albatta, boshqa shart-sharoitlar bir xil bo'lgan holda (masalan, xuddi o'sha mahsulotning narxi barqaror bo'lganda) uni sotishdan kelgan foyda ham shunchalik ko'p bo'ladi. SHu sababli yaqin va uzoq kelajakda ham ishlab chiqarish xarajatlari va mahsulot tannarxining pasaytirish inqirozga qarshi choralar dasurida belgilangan vazifalardan biri hisoblanadi.

Umumiy holda, mamlakatimiz korxonalarida tannarxni pasaytirishning asosiy yo'nalishlari sifatida quyidagilarga alohida e'tibor qaratish maqsadga muvofiqdir

Qisqacha xulosalar

Mahsulot tannarxi sanoat korxonalarini faoliyatining muhim ko'rsatkichlaridan biri bo'lib, u mahsulot ishlab chiqarish va uni sotishga sarflangan mablag'lardan tashkil topadi. SHu sababli mahsulot tannarxini arzonlashtirishning ahamiyati beqiyosdir. Uni pasaytirish foyda (daromad)ning oshishiga, narxlarning pasayishiga imkoniyat yaratadi.

Foyda (daromad) korxonalar (firma) faoliyatini umumlashtiruvchi ko'rsatkichdir. U moddiy ishlab chiqarishda yaratilgan sof daromadning bir qismi bo'lib, davlat byudjeti daromadlarining shakllanishida asosiy manbalardan biri hisoblanadi.

Ishlab chiqarish rentabelligi sanoat ishlab chiqarishi, uning tarmoqlari va korxonalarining iqtisodiy samaradorligini ifodalovchi muhim ko'rsatkichlardan biridir. Rentabellik darajasini aniqlashning bir necha usuli mavjud bo'lib, ular korxonaning xo'jalik faoliyatini baholovchi vosita (instrument) vazifasini o'taydi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Tannarx va qiymat muammolari.
2. Tannarxning tarkibi, strukturasi va uni pasaytirish yullari.
3. Foyda va uni maksimallashtirish masalalari.
4. Rentabellik va uni hisoblash usullari.

15-mavzu. Sanoat ishlab chiqarishida baho va bahoni shakllantirish

Reja:

15.1. Baho - bozor munosabatlarining iqtisodiy kategoriyasi sifatida

15.2. Baho tushunchasi va uning funktsiyalari

15.3. Bahoning turlari va strukturasi

Tayanch iboralar: *Baho siyosati. Baholash. Bahoning funktsiyalari. Baholashni yaxshilashning asosiy yo'nalishlari. Tovar sotishni ko'paytirish. Maksimal foyda olish. Korxonalarining muayyan mavqeini saqlab qolish.*

15.1. Baho - bozor munosabatlarining iqtisodiy kategoriyasi sifatida

Baho bozor kategoriyasi bo'lib, tovarlar ayirboshlanganda yuz beradigan munosabatlarni anglatadi. Oqilona, ilmiy jixatdan asoslangan baho va baholash iqtisodiyotning ilmiy va amaliy vositalaridan biri hisoblanadi.

Baho siyosati davlat iqtisodiy siyosati va iqtisodiy strategiyasining muhim ajralmas qismidir. SHu sababli ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni jadallashtirishda, mehnatkashlarning tashabbusi va omilkorligini rivojlantirishda baho belgilash siyosati alohida o'rin egallaydi. Bahoni ho'jalik mexanizmi va o'zini o'zi pul bilan ta'minlashning ustuni deyish mumkin. Jamoaning va ayrim xodimning daromadlari, ular iqtisodiy manfaatlari narxning, ya'ni bahoning to'g'ri belgilanishiga bog'liq.

Baho bamisoli barometr kabi bozor holatini ko'rsatib turadi, u pasayib ketsa, tovar bozori kasodga uchraydi, tovar nafsiz bo'lib, uni boshqa tovar bilan almashtirish yoki sifatini yaxshilash zarurligi kun tartibiga qo'yiladi.

Baho pul muomalasi holati, kreditlash samaradorligi va iqtisodiyotning moliyaviy sog'lomligi bilan bog'liq. Davlatning, korxonalar (firma)lar va ularda ishlovchilarning, umuman, aholining o'zaro rejali bog'lanishi baho yordamida amalga oshiriladi, ijtimoiy resurslardan foydalanish ta'minlanadi, yalpi ichki mahsulotni hisobga olish va taqsimlash amalga oshiriladi. Bahoni tovar qiymati belgilaydi, ammo bozor iqtisodiyoti sharoitida u aniq qiymatdan yuqori yoki kam bo'lishi mumkin. Bu esa, bozordagi o'sha mahsulotga bo'lgan talab va taklifga bog'liq. Tovar bahosining darajasi, shuningdek, tovarning ijtimoiy foydaliligi darajasi va boshqa tovarlar o'rnini bosa olishi, muomaladagi pulning xarid quvvatiga ham bog'liq bo'ladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida baho yordamida korxonalar ishlab chiqarishini tashkil etishning asosiy muommolaridan biri, nima ishlab chiqarish foydali ekanligini hal etishdir. Baho tovar taklifi, aholining to'lov qobiliyati, ishlab chiqarish resurslarining oshib yoki kamayib ketishi to'g'risida korxonalar egalari axborot beruvchi vosita hamdir. Bahoning yana bir vazifasi qiymat o'lchovidir. Bunda qilingan xarajatlar va olingan natija ma'lum bir narx yordamida hisob-kitob qilinadi.

Xo'jalik yuritish amaliyotida esa baho muhim iqtisodiy vosita, dastak deb qaraladi. Ma'lumki, qiymat ishlab chiqarish kategoriyasi bo'lib, ishlab chiqarishdagi mehnat sarflanishi bilan bog'liq munosabatlarni ifoda etadi. Tovarning yaratilishida moddiylashgan va jonli mehnat sarf etiladi. Ularning majmuasi - qiymatdir. Ammo qiymat har qanday mehnat sarfi emas. Qiymat - tovarni yaratishga ketgan ijtimoiy zarur mehnat sarfi, aniqrog'i, ehtiyojni qondira olgan sababli bozorda tan olingan mehnat sarfidir, chunki mehnatning bir qismini, agar u kerakli bo'lmasa, bozor inkor etadi va shu qismi qiymatni yaratishda ishtirok etmaydi. Muayyan baho sharoitida ko'proq foyda olish uchun xarajatlarni kamaytirish zarur.

Baholar tovar-pul munosabatlari muomalasining shakli va realizatsiya qilinadigan mahsulot turiga ko'ra farqlanadi. Bahoning turlari bir-biri bilan o'zaro bog'liq bo'lib, ular yagona tizimi tashkil etadi. Mazkur tizimning muhim elementlari quyidagilardir:

a) ulgurji baholar. Ular firmalar o'z mahsulotlarini katta hajmda boshqa firmalarga yoki vositachilarga va ulgurji savdo tashkilotlariga sotayotganlarida qo'llaniladi. Ulgurji baho korxonalarga ishlab chiqarish xarajatlarini qoplashni, zarur foyda olishni ta'minlanishi zarur;

b) chakana baholar. Ulardan tovarlarni bevosita iste'molchilarga sotishda foydalaniladi. Bu baholarga davlat savdosi, xususiy mulk egalari do'konlari va

bozorda yuzaga kelayotgan baholar kiradi. CHakana baho darajasi aholining peal daromadlari bilan belgilanadi.

v) xarid baholari qishloq xo'jaligi mahsulotlarining davlat tomonidan sotib olinishida ishlatiladi.

g) dunyo baholari xalqaro savdo munosabatlarida qo'llaniladi.

Baholar tovar ishlab chiqarishning rivojlanishiga o'z vazifalari orqali ta'sir etadi. Bozorda turli mehnat sarflari umumiy, ya'ni ijlimoiy zarur mehnat sarfiga keltiriladi va shu sarfning pulda ifodalanishi bahoni hosil qiladi.

Bozorda sotuvchi bilan xaridor o'rtasidagi iqtisodiy munosabat bo'lganidan narxning shakllanishida har ikki tomon ishtirok etadi. Xaridor deganda, biz tovar va xizmatlarni iste'mol etuvchilar - fuqarolar, ishlab chiqarishni yurgizish uchun resurslarni sotib oluvchi firmalarni tushunamiz. Baholarning shakllanishida tovarni ishlab chiqarishdan tortib, iste'molga yetgungacha bo'lgan mehnat sarflari ishtirok etadi. Jamiki xarajatlar baho tarkibiga kiradi.

Bahoning shakllanishini quyidagicha ifodalash mumkin:

8-chizma. Bahoning shakllanishi

Bahoni shakllantiradigan asosiy omillar esa quyidagicha:

1. Iqtisodiy xarajat darajasi;
2. Tovarlarning naflilik darajasi;
3. Tovarga bo'lgan talab va uning taklifi;
4. Raqobat shakllari va usullari;
5. Tovarni iste'mol qilish vaqti.

Raqobat cheklangan bozorlarda (sof monopoliya, monopolistik raqobat, oligopoliya) ishlab chiqaruvchilarning o'zni bozor narxlarini belgilovchi muhim omillardan hisoblanadi. Monopoliya sharoitida bozorda bir turdagi mahsulotlar taklif qilinishi sababli baho ustidan to'liq nazorat amalga oshiriladi.

Bu degani monopolist ishlab chiqaruvchilarning narx belgilashdagi hukmronligi, iste'molchi daromadlari cheklanganligi bilan to'qnash qiladi. O'rnini bosuvchi tovarlarning mavjudligi ham ularning baho belgilashdagi mutlaq imkoniyatini cheklaydi.

Oligopoliya sharoitida esa alohida ishlab chiqaruvchilar (sotuvchilar) bir-biriga bog'liq bo'lganliklari sababli baholarni mustaqil belgilashga botina olmaydilar. Faqat baho belgilashda yashirincha kelishishlari mumkin.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida bahoning roli va ahamiyati beqiyosdir. Ma'lumki, hozirgi zamon iqtisodiyoti bozor iqtisodiyotidir. Bu iqtisodiyot Yer yuzidagi ko'pgina davlatlarda turli darajada va o'ziga xos xususiyatlar bilan rivojlanib bormoqda. Uning mohiyat belgilarini eng rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotida ko'rish mumkin. SHunday belgilaridan biri, narxlarning liberallasuvi, narx-navoning erkin shakllanishidir. Tovarlar narxini davlat yuqoridan belgilamaydi. U bozordagi talab va taklifga qarab, xaridor bilan sotuvchining savdolashuvi asosida yuzaga keladi. Kelishilgan narxlar esa bozor munosabatlariga xizmat qiladi. Narx pul bilan o'lchanadi. Bozor iqtisodiyoti pulsiz bo'lishi mumkin emas. Pul esa, iqtisodiy munosabatlarning asosiy vositasi bo'lib, iqtisodiyotda o'ta muhim rol' o'ynaydi. Pul munosabatlari bozor iqtisodiyotining ajralmas qismi hisoblanadi. Pul oboroti, pul emissiyasi, qadri-qimmat, inflyatsiya, valyuta kursi kabi hodisalar iqtisodiy vaziyatning ko'zgusi hisoblanadi. Bozor iqtisodiyotida tovar taqchilligi bo'lmaydi, shu sababdan bozorda ishlab chiqaruvchi emas, balki iste'molchi (xaridor) o'z izmini o'tkazadi, tovar va xizmatlarni sifati va narxiga qarab tanlab olish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Baho shakllanishida raqobat muhim o'rin tutadi. Raqobatda yutib chiqish yoki yutkazish bahoni belgilashga ham bog'liq. Raqobatlashuv jarayonida xaridor ko'p bo'lsa, yuqori narx tashkil topadi. Agar sotuvchilar ko'p bo'lib, ular raqobatlashishsa, past baholar vujudga keladi.

Raqobat kurashida xarajatlarni qoplamaydigan, binobarin, zarar keltiradigan o'ta past baholar ham paydo bo'ladi. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, xo'jalikni oqilona yuritish esa moliyaviy aloqalar va qiymat qonunlaridan foydalanishni talab qiladi.

Ayrim buyumlarning bahosini o'zgartirish evaziga davlat ularga bo'lgan ehtiyojni hamda ularni xarid qilishni boshqaradi. Jumladan, inson sog'lig'iga putur yetkazuvchi mahsulotlarning narxini oshirish evaziga ularning xarid qilinishini chegaralash va aksincha, ba'zi oziq-ovqat mahsulotlarining narxini me'yorda ushlab turish orqali ehtiyojlarni to'laroq qondirish mulohazamizga dalil bo'la oladi.

15.2. Baho tushunchasi va uning funktsiyalari

Nazariy jihatdan olib qaralganda, baho - tovar qiymatining puldagi ifodasidir. Amaliy jihatdan qaralganda esa, baho - muhim iqtisodiy vosita, dastak hisoblanadi. Ma'lumki, qiymat ishlab chiqarish kategoriyasi bo'lib, ishlab chiqarishning o'zidagi mehnat sarfi bilan bog'liq munosabatlarni ifoda etadi. Tovarning yaratilishida moddiylashgan va jonli mehnat sarf qilinadi, ularning majmuasi qiymat, demakdir. Ammo qiymat har qanday mehnat sarfi emas. Qiymat tovarni yaratishga ketgan ijtimoiy zarur mehnat sarfi, aniqrog'i, ehtiyojni qondira olgani sababli bozorda tan olingan mehnat sarfidir, chunki mehnatning bir qismini, agar u kerakli bo'lmasa, bozor inkor etadi va shu qism qiymatni yaratishda ishtirok etmaydi. Bozorda turli mehnat sarflari umumiy, ya'ni ijtimoiy zarur mehnat sarfiga keltiriladi va shu sarfning pulda ifodalanishi bahoni hosil qiladi.

Bahoning iqtisodiy mazmunini uning funktsiyalari yaqqol ko'rsatib beradi. Baho nimaga tegishli bo'lishidan qat'i nazar (tovar, xizmat, ish kuchi, qarz puli narxini — buning farqi yo'q) besh asosiy funktsiyani bajaradi:

1. Bozor muvozanatini ta'minlash funktsiyasi. Bunda baho bozordagi talab va taklifning hajmi va tarkibiga ta'sir etish orqali ularni muvozanat holatiga keltiradi.

2. Hisob-kitob, o'lchov funktsiyasi. Baho qiymatning puldagi ifodasi, chunki bajarilgan ish xajmi, foyda-zararning barchasi baho asosida hisob-kitob qilinadi.

3. Iqtisodiy regulyator funktsiyasi. Baho bozor iqtisodiyotining asosiy vositalaridan biridir. Undagi o'zgarish bozor holati (kon'yukturasi)ni bildiradi.

4. Raqobat vositasi funktsiyasi. Raqobat bozor iqtisodiyotini harakatga keltiruvchi kuch, baho vositasida bellashuv raqobatning asosiy ko'rinishlaridan biri hisoblanadi. Firmalar o'z raqiblarini yengish, ularni bozordan siqib chiqarish uchun bahoni o'zgartirib turadilar.

5. Ijtimoiy himoya funktsiyasi. Baho ayrim aholi toifalarini kambag'allikdan saklash vazifasini o'taydi. Odatda, aholining nochor va muhtoj qatlamlariga tovarlar arzonlashtirilgan baholarda sotiladi.

Bular ijtimoiy dotatsiyalangan baholar bo'lib, ularni moliyaviy jihatdan davlat byudjeti yoki byudjetdan tashqari mablag'lar ta'minlaydi. Dotatsiyalangan baholarni davlat belgilaydi.

15.3. Bahoning turlari va strukturasi

Bozor iqtisodiyotining o'ziga xos tizimi borki, u o'zaro bog'langan, bir-birini taqozo etuvchi, ammo turli maqsadlarda qo'llanuvchi baholar majmuasidan tashkil topadi. Bahoning shakllanish jarayoni murakkab bo'lib, uning ishtirokchilari g'oyat ko'pchilikni tashkil etadi. Baholar turli vazifalarni bajarganligi sababli ham ularning turi ko'p.

Baholarning asosiy turlariga quyidagilar kiradi:

1. Ulgurji baholar. Tovarlar ko'tarasiga katta miqdorda sotilganda bu baholardan foydalaniladi. Bunday bahoni asosan ulgurji savdo-sotiq olib boriladigan savdo markazlarida uchratish mumkin.

2. Chakana baxolar. Tovarlar bevosita iste'molchilarga sotilganda foydalaniladi. Bu baho o'z ichiga tovar ulgurji narxini, chakana savdo tashkilotchilarining xarajati va foydasini oladi.

3. Nufuzli baholar. Bu baholardan obro'talab iste'molchilarga tovarlar sotilganda va xizmatlar ko'rsatilganda foydalaniladi.

4. Dotatsiyali baholar. Bunda tovarlar davlat byudjeti hisobidan arzonlashtirilgan baholarda olinadi.

5. Davlat baholari. Bu ishlab chiqaruvchilarga davlat tomonidan buyurtma berilganda qo'llaniladi.

6. Mavsumiy baholar. Bu mavsumiy ishlab chiqariladigan tovarlarga belgilanadi.

7. Milliy va jahon baholari—alohida tovarning baynalmilal xarajatlari. Bunda jahon bozoridagi talab va taklif nisbati hisobga olinadi.

8. Standart baholar. Xaridor cho'ntagidagi pulga qarab, ma'lum davrgacha o'zgarmaydigan kat'i standart narxlar qo'llaniladi.

9. Preyskurant baholar. Bu baholar sotuvchi uchun muljal baho, xaridor uchun bildirishlik yoki ma'lumot baho hisoblanadi.

10. Ishlab chiqargan mahsulotni sotish uchun muzokaralarga tayyorgarlik ko'rish mobaynida tadbirkor ent avvalo, o'zi uchun maqbul bo'lgan baho ko'rsatkichlarini aniqlashga harakat qiladi. SHu maqsadda u bahoni uchga ajratadi. Ya'ni maksimal (eng yuqori), minimal (eng past) va ob'ektiv baho.

Maksimal baho — (sotuvchi nuqtai nazaridan) - bu muzokaralarni shu bahodan boshlash mumkin bo'lgan ko'rsatkichidir.

Minimal baho — (qo'shilishi mumkin bo'lgan eng past baho) - bu tovar narxining shunday ko'rsatkichiki, tadbirkor muzokaralar davomida undan tushmaslikka harakat qiladi.

Ob'ektiv baho — bu, tarkibida o'rtacha sifat ko'rsatkichlariga ega bo'lgan u yoki bu tovarning o'rtacha bahosidir.

Bahoning iqtisodiyotdagi o'rni beqiyos bo'lganidan uning har bir turidan oqilona foydalanish tadbirkorlik uchun muhim ahamiyatga ega. SHu sababli korxonalar va firmalar narx belgilashga katta e'tibor beradilar. Ular o'zlarining narx strategiyasini ishlab chiqishda quyidagi maqsadlarni ko'zlaydilar:

- tovar sotishni ko'paytirish;
- ko'proq foyda olish;
- o'rnini muayyan mavqeini saqlab qolish.

Tovar sotishni ko'paytirishdan uch natija kutiladi: a) tovar sotishni ko'paytirish orqali bozorda o'z xissasini oshirish, imkon bo'lganda bozorni o'z nazoratiga olish; b) har bir tovarni (tovar birligini) sotishdan tushadigan foydaning kamayishiga rozi bo'lgan xolda tovarlarni ko'plab sotish orqali keladigan yalpi foydani oshirish; v) tovarni ko'p sotish natijasida uning hajmiga nisbatan savdo-sotiq xarajatlarini qisqartirish.

Bozordan raqiblarni surib chiqarib, o'z mavqeini mustaxkamlash uchun firmalar maxsus narx qo'llaydilar, uni bozorga kirib olish narxi yoki demping narx deb ataladi.

Bu narx raqibni sindirishga qaratilganligidan davlat uni ta'qiklaydi, shu sababli firmalar uni yashirin qo'llaydilar va bu ish rasmiy narxning bir qismini kechib yuborish shaklida bo'ladi.

Qisqacha xulosalar

Sanoat ishlab chiqarishi iqtisodiyotining eng muhim muammolaridan biri bu tarmoq korxonalarida tayyorlanadigan mahsulot bahosini belgilashdir.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida baho sanoat tarmoqlari va korxonalar (firma)larning moliyaviy ahvoriga yetarli (sezilarli) ta'sir etuvchi eng muhim sintetik ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi. Bu shu bilan tushuntiriladiki, korxonalar va uning mahsuloti raqobatbardoshligi bilan tijorat tashkiloti foydasining mikdori o'rtasida chambarchas bog'liqlik bordir.

Mahsulot bahosi juda ko'p omillarga bog'liq: mahsulotga bo'lgan talab, ishlab chiqaruvchining taklifi, davlatning narx siyosati, xarajatlar, raqobat va h.k.lar.

Fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirishda, mahsulot hajmini ko'paytirishda va uning sifatini oshirishda, iste'molchilar ehtiyojini qondirishda baho bilan rag'batlantirishning roli beqiyosdir.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Baho siyosati - davlat iqtisodiy siyosatining ajralmas qismidir.
2. Baho va baholashning mohiyati, ahamiyati va mazmuni.
3. Baho funktsiyalari.
4. Bahoning turlari.
5. Sanoat ishlab chiqarishida baholash tizimini yaxshilash yo'llari.
6. Xorijiy mamlakatlarda baho va baholash.

16-mavzu. Sanoat ishlab chiqarishini joylashtirish

Reja:

16.1. Sanoatni joylashtirish tamoyillari

16.2. Sanoatni joylashtirish omillari

16.3. Ayrim sanoat tarmoqlarini joylashtirishdagi o'ziga xos xususiyatlar

16.4. Ayrim korxonalarini joylashtirishni iqtisodiy asoslash usuli

16.5. Sanoatni joylashtirishdagi siljishlarning iqtisodiy samaradorligi

Tayanch iboralar: *Ishlab chiqarishni hududiy tashkil etishning mohiyati va ahamiyati. Ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirishga ta'sir etuvchi omillar. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirishning o'ziga xos xususiyatlari. Sanoatni joylashtirishdagi siljishlarning iqtisodiy samaradorligi. Sanoat ishlab chiqarishini joylashtirish - ijtimoiy ishlab chiqarishning tashkil etishni muhim shakli sifatida. Erkin industrial-iqtisodiy zona.*

16.1. Sanoatni joylashtirish tamoyillari

Sanoatni mamlakat hududida oqilona joylashtirish — jamiyat qurilishining eng muhim vazifalaridan biri bo'lib, respublika va har bir iqtisodiy rayon xalq xo'jaligini yuqori darajaga ko'tarish va rivojlantirishning zaruriy shartidir.

Ma'lumki, ishlab chiqaruvchi kuchlar va uning eng muhim elementi bo'lgan sanoatni joylashtirishning asosiy qonuniyatlari ishlab chiqarish usuli bilan belgilanadi. SHu sababli hozirgi bozor munosabatlarini shakllantirishda, uning barcha tarmoqlarini joylashtirishda iqtisodiy islohotni davlat amalga oshirmoqda va bu uning tarkibiy qismi hisoblanadi hamda uni amalga oshirish milliy iqtisodiyotimizning hozirgi holati va strategik vazifalari bilan belgilanadi.

Sanoatni joylashtirish deganda, uni yer shari hududida, shuningdek, ayrim mamlakat yoki iqtisodiy rayonlarda taqsimlanishi tushuniladi.

Sanoat ishlab chiqarishini joylashtirish uning hududiy tashkil etish shakllarini ifodalaydi va korxonalar (firma)larni ma'muriy va iqtisodiy rayonlarda joylashtirishda namoyon bo'ladi.

Milliy iqtisodiyotning bu real sektorini joylashtirish ham bevosita hududiy mehnat taqsimoti bilan bog'liq. Ijtimoiy mehnat taqsimoti unsuri bo'lgan hududiy mehnat taqsimoti (HMT) soddaroq qilib aytganda, turli joylarning: mamlakat yoki viloyatlar, tumanlar, shaharlarning har xil mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashishidir. Natijada ana shu joylarning iqtisodiy «bashorati» shakllanadi va ularning hududiy tizimdagi o'rnini o'z ifodasini topadi.

HMT keng ma'noda — bu ishlab chiqarish soha (tarmoq)larini xududning tabiiy sharoiti va boyliklari, aholisi, mehnat va boshqa resurslari kabi hamda mintaqa bozorining hajmi, aholisining sotib olish qobiliyati, infratuzilma va kommunikatsion tizimining rivojlanganlik darajasi kabi omillarga qarab joylashtirilishini nazarda tutadi.

Sanoat ishlab chiqarishini oqilona joylashtirish — kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonini yuqori sur'atlarda amalga oshirish, mamlakat tabiiy boyliklaridan har tomonlama samarali foydalanish va buning natijasida ijtimoiy mehnat unumdorligini yuksaltirish, har bir korxonada mahsulot tannarxini pasaytirish, mamlakat barcha iqtisodiy hududlarini bir tekis rivojlantirish, shahar va qishloq hamda sanoat va qishloq xo'jaligi o'rtasidagi tafovutni yo'qotish, mamlakat mudofaa qobiliyatini oshirish imkonini beradi.

Sanoatning oqilona joylashishi transport va qishloq xo'jaligining joylashishiga hamda yangi shahar va qishloqlarning paydo bo'lishiga, ayrim iqtisodiy xududlarning muayyan mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha ixtisoslashuviga olib keladi.

Sanoatni iqtisodiy hududlar bo'ylab joylashtirish ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga katta ta'sir ko'rsatadi. Ishlab chiqarish jarayoniga uzluksiz erishish, tejamkor ijtimoiy mehnat unumdorligi o'sishi hamda aholining moddiy va madaniy faravonligi ko'tarilishi sanoat ishlab chiqarishini joylashtirishning ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligi mezonidir.

Ishlab chiqarishni joylashtirishning fundamental tamoyillari mavjud bo'lib, ular ishlab chiqarish kuchlarini, xususan, sanoatni mamlakat bo'yicha oqilona joylashtirish, iqtisodiy siyosatni amalga oshirishda ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi. Ular jumlasiga quyidagilar kiradi:

- sanoat ishlab chiqarishini avvalambor xomashyo, yoqilg'i-energetika manbalariga yaqin va nihoyat, sanoat mahsulotlarini iste'molchi hududularga tobora yaqinroq joylashtirish;
- iqtisodiy hududlar o'rtasida mehnatni oqilona taqsimlash va iqtisodiy hududlar xo'jaligining majmualiy rivojlanishini ta'minlash;
- har qaysi viloyat va tumanning iqtisodiy rivojlanish darajasini baravarlantirishga intilish;
- sanoat tarmoqlarini joylashtirishda respublikaning mudofaa strategiyasiga asoslanish;
- mamlakatlararo iqtisodiy aloqalarda o'zaro teng manfaatli munosabatlarni o'rnatish, xalqaro mehnat taqsimoti negizida samaradorlikka erishish, jahon xo'jaligiga integratsiyalashuvni jadallashtirish;

- sanoat korxonalarini joylashtirishda hududning ekologik vaziyatini hisobga olish, atrof — muhitga chiqindilar chiqarishning me'yoriy normalariga asoslanish va hokazo.

Yuqorida keltirilganlardan ma'lum bo'layaptiki, sanoat ishlab chiqarishini xomashyo manbaiga va iste'molchi hududlarga yaqin joylashtirish sanoatni oqilona joylashtirishning eng muhim tamoyillaridan biri hisoblanadi. Sanoatning xomashyo bazasiga yaqin bo'lishi qayta ishlashning barcha tadrijiy bosqichlarida ushbu resursni qayta ishlashdan tortib, yarimfabrikatdan tayyor mahsulot olishga qadar, mehnatning eng kam sarflash imkoniyatini nazarda tutadi. Masalan, elektroenergetika ko'pincha suv yoki yoqilg'i bazasida rivojlanadi, to'qimachilik sanoati xomashyo manbaiga yaqinlashtiriladi, oziq-ovqat sanoati esa ko'proq iste'molchi hududlarda joylashtiriladi. Sanoatni xomashyo va yoqilg'i-energetika manbaiga yaqinlashtirish hududlarda mavjud resurslarni qayta ishlash sohasiga jalb etish, korxonalar (firma)larning oqilona o'lchamini (razmerini) belgilash imkoniyatini beradi. Xomashyo, yoqilg'i va tayyor mahsulotni uzoq masofaga tashishni kamaytiradi va shu asosda ijtimoiy mehnatni anchagina tejashga olib keladi.

Sanoatning xomashyo, yoqilg'i-energetika manbalari va iste'molchilarga yaqin joylashtirilishi sanoat ishlab chiqarishi mamlakat bo'ylab bir tekis taqsimlanishini ta'minlamaydi. Chunki mamlakat bo'ylab ishlab chiqarish resurslari notekis taqsimlangan.

Sanoatni bir tekisda joylashtirish sanoat taraqqiyotining bozor iqtisodiyoti sharoitiga mos sifat xususiyatidir. Lekin uning barcha sohalarini duch kelgan hududga majburan joylashtirish tavsiya etilmaydi. Hududlarning sanoat rivojlanishi orasida bunday tenglikka erishish ko'p xollarda bir qator sanoat korxonalarini ularga tegishli shart-sharoitlar yo'q hududlarga sun'iy ravishda joylashtirishga, ijtimoiy mehnatning ortiqcha xarajatlariga olib kelishi mumkin.

Sanoatni xomashyo va yoqilg'i-energetika manbaiga yaqinlashtirish va ishlab chiqarishni mamlakat hududi bo'ylab bir tekis joylashtirish intensiv ravishda ruy beradigan fan-texnika taraqqiyotiga imkoniyat tug'diradi. Elektronizatsiyalashtirishning har taraflama rivojlanishi, ishlab chiqarishni komp'yuterlashtirish, yangi texnologiyalardan keng foydalanish, sanoat ishlab chiqarishining tabiiy-juv'rofiy (geografik) muhitga tobeligini susaytiradi, sanoatni joylashtirish punktlarini ancha erkin puxta) tanlab olishga moddiy-texnik shart-sharoitlar yaratib beradi. Elektronizatsiyalash va kimyolashtirish ishlab chiqarish sohasiga yangidan-yangi materiallarni, ishlab chiqarish chiqindilarini, ikkilamchi resurslarni jalb etadi. Xomashyodan majmualari foydalanish turli xildagi ishlab chiqarishlarni birlashtiradi.

Fan-texnika taraqqiyoti geologik - qidiruv ishlarini kengaytirishga, mamlakatning turli hududlarida mineral xomashyoning yangi konlarini ochishga imkoniyat tug'diradi. Sanoatni joylashtirish rejasi, yangi korxonalar va hududiy ishlab chiqarish majmualari joylashtiriladigan hududlar va punktlari tanlanishining har tomonlama iqtisodiy asoslanishini talab qiladi.

Sanoatni joylashtirishning iqtisodiy samaradorligi ijtimoiy mehnat unumdorligida namoyon bo'ladi. Iqtisodiy rayonlar o'rtasida mehnatni oqilona

taqsimlash va iqtisodiy rayonlar xo'jaligining majmuali rivojlanishi sanoatni joylashtirishning muhim tamoyili bo'lib xizmat qiladi.

Iqtisodiy rayonlar xo'jaligi majmuali rivojlanishi hududlarning o'zaro mehnat taqsimoti natijasida o'ziga xos ixtisoslashuviga olib keladi. Ayrim iqtisodiy rayonlarning ixtisoslashuvi ularda mavjud bo'lgan tabiiy boyliklarga va ushbu boyliklardan xalq xo'jaligi miqyosida oqilona foydalanish darajasiga bog'liq bo'ladi.

Mamlakat ichki resurslaridan to'liq va samarali foydalanish har bir hududning respublika miqyosida ayrim bir turdagi mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashuvini talab qiladi va shu bilan birga har bir hududda shu hudud talablarini qondiradigan tarmoqlar rivojlanishiga olib keladi.

Ishlab chiqarishni joylashtirishning yana bir muhim tamoyili - mamlakatlararo do'stlik va o'zaro iqtisodiy yordam asosida tashkil topgan xalqaro mehnat taqsimotidir. Bunday mehnat taqsimoti har bir mamlakatda oqilona iqtisodiyot tarkibini barpo etish va uning rivojlanishi uchun tabiiy va iqtisodiy jihatdan qulay sharoitga ega bo'lgan sanoat tarmoqlarining ixtisoslashuvini ta'minlaydi.

16.2. Sanoatni joylashtirish omillari

Yuqorida qayd qilingan tamoyillarni amalga oshirishda korxonalar va hududiy ishlab chiqarish majmualari joylashtiriladigan joylarni tanlashga ta'sir ko'rsatuvchi omillar e'tiborga olinadi.

Sanoatni joylashtirishga tabiiy va texnik-texnologik, demografik, iqtisodiy, ekologik omillar, ijtimoiy ishlab chiqarishni tashkil qilish shakllari, transport vositalari, ishlab chiqarishni joylashtirish xarakteri ta'sir ko'rsatadi.

Tabiiy omillarga: foydali qazilmalar, gidroenergetika va o'rmon boyliklarining miqdor va sifat ko'rsatkichlari, xududning iqlim sharoitlari, tabiiy suv yo'llari hamda mehnat resurslarining joylashishi kiradi. Yuqoridagi barcha omillar ekologik omil bilan hisoblashishlari shart. Hozirgi ekologik vaziyat shuni taqozo etadi. Tog'-kon sanoati va gidroenergetika tarmoqlarida tabiiy sharoit korxonalarining texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlariga ta'sir ko'rsatadi va bu tarmoq korxonalarini joylashtirish foydali qazilmalar va gidravlik resurslar joylanishiga bog'liq bo'ladi. Qora metallurgiya va kimyo sanoati korxonalarining joylashishi asosan suv resurslariga bog'liq.

Aholi va ishlab chiqarishning joylashishi o'rtasida o'zaro mustahkam aloqa mavjud. Mehnat resurslarining geografik joylashishi, avvalo, ko'p mehnat sarflanadigan sanoat tarmoqlarining joylashishiga ta'sir etadi. SHuning uchun aholi siyrak bo'lgan hududlarda ko'p mehnat talab qiladigan sanoat tarmoqlari (asbobsozlik, radiotexnika, yengil sanoat) joylashtirilmaydi.

Sanoat tarmoqlarini joylashtirishda ayrim hududlar mehnat resurslarining tarkibi va tuzilishi hamda malakaviy darajasi muhim ahamiyatga ega. Masalan, mashinasozlikning (avtomobilsozlik, asbobsozlik, aniq mashinasozlik) yuqori malaka talab qiluvchi tarmoqlari shunday malakali kadrlar bor yerda joylashtiriladi, xotin-qizlar mehnatini talab qiluvchi yengil sanoat aholining zich va ayollar ishchi kuchi taklifi yuqori bo'lgan hududlarda rivojlantiriladi.

Fan-texnika taraqqiyoti hamma sanoat tarmoqlarini joylashtirishning asosiy omili hisoblanadi. Kimyolashtirish sanoatni joylashtirishga tobora ko'proq ta'sir ko'rsatmoqda. Kimyoviy usullarni qo'llash sanoatning joylashishiga iqlim ta'sirini kamaytirmoqda, natijada uning respublika hududi bo'ylab bir tekis joylashuviga sharoit yaratmoqda. Sanoatning joylashishiga texnologik jarayonlar xarakteri xam ta'sir etadi. Birinchidan, ishlab chiqarish texnologiyasi talab qilinadigan xomashyo va energiya xarakteri, ishlab chiqariluvchi tayyor mahsulot turi va xususiyatlari, xomashyo va tayyor mahsulotni tashish sharoitlarining o'zgarishiga bog'liq. Ikkinchidan, hududning o'ziga xos xususiyatlari joylashtirilayotgan korxonalarining texnologik jarayonini tanlashda hal qiluvchi rol' o'ynaydi.

Er osti boyliklarini qazib chiqarish va xomashyo hamda yoqilg'ini boyitish texnologiyasining takomillashuvi tog'-kon sanoatini tekis joylashtirish imkonini beradi. Ishlab chiqarish jarayonlarini kompleks avtomatlashtirish va komp'yuterlashtirish mahsulotga sarflanadigan mehnatni kamaytiradi. SHu tufayli komp'yuter texnologiyasiga asoslangan korxonalar (firma)lar aholi siyrak hududlarga joylashtirilsa, katta samara olish mumkin.

Sanoatni joylashtirishda konsentratsiyalash, ixtisoslashtirish, kooperativlashtirish va kombinatlashtirish kabi ijtimoiy ishlab chiqarishni tashkil qilishning progressiv shakllari katta rol' o'ynaydi. Ishlab chiqarishning konsentratsiyalashuvi natijasida korxonalar iste'mol qilishi uchun juda katta xomashyo va energetika bazasini vujudga keltirish, korxonalar mahsulotini iste'mol qiluvchi hududni kengaytirish talab qilinadi. Natijada transport xarajatlari oshib ketadi, korxonalarini joylashtirish nuqtasi va maydonini tanlash masalasi ancha qiyinlashadi. SHu sababli bozor sharoitiga o'tishning hozirgi bosqichida yirik korxonalarini joylashtirish o'rniga o'rta va kichik korxonalarini asoslashda transport omilini hisobga olish kerak.

Ixtisoslashtirish ham sanoatni joylashtirishga xuddi konsentratsiyalashtirish kabi ta'sir ko'rsatadi, chunki ixtisoslashtirish bir turdagi mahsulot ishlab chiqarishni mujassamlashtirishdan iboratdir. SHuning uchun ixtisoslashtirish darajasi oshgan sari transportga talab ortib boradi. Korxonalar (firma)larni u yoki bu hududga joylashtirishda bunday xarajatlarning miqdorini albatta, hisobga olish kerak.

Korxonalarini kooperativlashtirishning sanoatni joylashtirishga ta'sirini xududiy ishlab chiqarish majmualarini barpo qilish misolida ko'rish mumkin. Xududiy sanoat majmui uzoq vaqt o'zaro kooperativlashgan aloqa qiluvchi har xil sanoat tarmog'iga xos bo'lgan bir qator korxonalardan iborat. Kooperativlash omilini hisobga olmay turib joylashtiriluvchi ob'ekt yoki majmualarning iqtisodiy samaradorligini to'g'ri aniqlash mumkin emas.

Ishlab chiqarishni kombinatlashtirish sanoatni joylashtirishga turlicha ta'sir ko'rsatadi. Kombinatlar — yuqori mujassamlashgan korxonalar. SHuning uchun ularni joylashtirish mujassamlashtirishga o'xshashdir.

Respublika mudofaa qobiliyatini yanada yuqori darajaga ko'tarish sanoatni joylashtirishni tashkil etishda, albatta, e'tiborga olinishi kerak bo'lgan muhim omillardan biri hisoblanadi.

Sanoatni joylashtirishga oldindan meros qolgan ishlab chiqarishni joylashtirish xarakteri ham ta'sir ko'rsatadi. Masalan, dastlab tashkil etilgan xunarmandchilik

markazlari, ular infratuzilmasini shu yerning o'zida yoki shu hududga yaqin bo'lgan joylarda barpo etilishi zaruratini tug'diradi.

16.3. Ayrim sanoat tarmoqlarini joylashtirishdagi o'ziga xos xususiyatlar

Ayrim sanoat tarmoqlarining o'ziga xos iqtisodiy xususiyatlari ishlab chiqarishni joylashtirishga aloqadordir. SHuning uchun ayrim tarmoqlarni joylashtirishni rejalashtirish va iqtisodiy asoslashda ularning o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olish zarur.

Elektr stantsiyalarini joylashtirishda mineral yoqilg'ilarni tashish mumkin bo'lgan holda, suv resurslarini ko'chirish mumkin emasligi hisobga olinadi.

Qora metallurgiya sanoati korxonalarini joylashtirishda uning xomashyo bazasi, ishlab chiqariladigan mahsulot nomenklaturasi, korxon turi, tarmoqning suvga talabi hamda yirik metallurgiya kombinatlarining boshqa tarmoqlar joylashishini va yirik shaharlar paydo bo'lishini e'tiborga olish zarur.

Kimyo sanoatining turli tarmoqlarini joylashtirishda zamonaviy kimyo texnologiyasining o'ziga xos xususiyatlari, ya'ni kimyo sanoatiga tegishli xomashyo ko'pligi, energetika resurslari hamda ko'p tarmoqlarning chiqindilarini majmual tarzda qayta ishlash, bir turdagi xomashyodan turli va bir turdagi mahsulotlarni har xil xomashyodan olish, sintetik materiallarni barcha iqtisodiy hududlarda ishlab chiqarish mumkinligi hisobga olinadi.

Mashinasozlik sanoatini joylashtirishda ishlab chiqariladigan mahsulot xususiyatlari, tarmoqning metallga bo'lgan talabi, ularni tashish masalalari, ayrim iqtisodiy rayonlar sanoatining ixtisoslashuvi, iqtisodiy hududlarning industrial rivojlanish darajasi, mashinasozlik korxonalarida ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish va kooperativlashtirish, mashinasozlik sanoati mahsulotlariga barcha hududlarda talabning doimiyligi e'tiborga olish zarur.

Engil sanoat, oziq-ovqat sanoatining ko'pgina tarmoqlari mamlakatning barcha iqtisodiy rayonlari, bir qator tarmoqlar esa muayyan hududlarda joylashadi. Bular — tikuvchilik, trikotaj, poyabzal, qandolat, un-yorma, makaron mahsulotlaridir. Non va alkogolsiz ichimliklar sanoati esa har bir aholi punktida joylashtirilishi kerak.

Yuqorida ko'rsatilgan tarmoqlar va to'qimachilik sanoati iste'mol bozori doirasi keng hududlarda joylashadi. Bunga sabab xomashyoni tayyor mahsulotga nisbatan tashish osonroq, tayyor mahsulot assortimenti iste'mol qiluvchi ma'lum hudud aholisining jinsiy va yosh jihatdan tarkibiga, milliy mentalitetiga bog'liq bo'lishidir. Xomashyo bazasiga yaqin joyda esa shakar, yog'-moy, konserva, spirt, vinochilik, paxta tozalash va shu kabi tarmoqlar joylashadi. SHunday qilib, korxonalarini joylashtirishni rejalashtirish va iqtisodiy asoslash paytida har bir tarmoqning o'ziga xos xususiyatlarini to'g'ri hisobga olish, ishlab chiqarishni joylashtirishning umumiy tamoyillariga tayanish butun sanoatni joylashtirishning yuqori samaradorligini ta'minlash imkonini beradi. Natijada ijtimoiy mehnat unumdorligiga oshadi. Bu esa, milliy iqtisodiyotning rivojiga katta ta'sir ko'rsatadi.

16.4. Ayrim korxonalarini joylashtirishni iqtisodiy asoslash usuli

Sanoat korxonasini joylashtirish hududi va joyini tanlash yangi quriladigan korxon xajmi va ixtisoslashishini, ularning ishlab turgan, loyihalananayotgan

korxonalar bilan aloqalarini aniqlash sanoat korxonalarini faqat jug'rofiy jihatdan to'g'ri joylashtirish uchungina emas, balki yangi va ishlab turgan korxonalarni rekonstruksiya qilishni loyixalash uchun xam muhimdir. Loyihaning yuqoridagi masalalariga bag'ishlangan qismi qolgan barcha qismlarining ishlashi uchun manba bo'lib xizmat qiladi. Bu qismda korxonani mazkur joyda qurishning maqsadga muvofiqligi, xomashyo, yoqilg'i, energiya va suv manbalari, loyihalalanayotgan korxonaning qiymati va texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlari aniqlanadi:

a) korxonalarni joylashtirish hududini tanlash;

Sanoat korxonasini qurish uchun tanlangan hudud (iqtisodiy xudud) quyidagi talablarga javob bermog'i lozim: hududda xomashyo, yoqilg'i, asosiy va yordamchi mahsulotlar mavjud bo'lmog'i hamda loyihalashtirilayotgan korxonaga mahsulotiga yetarli talab bo'lishi zarur. Bundan tashqari, qurilayotgan korxonaga uchun tanlangan xudud ishlab chiqarish kuchlari majmuasi rivojlanishini va mahalliy xomashyo, energetika resurslaridan to'la foydalanishni, tanlangan hududda quriladigan korxonalar ular mansub bo'lgan tarmoqlarning mamlakat hududi bo'ylab bir tekis joylashishini ta'minlamog'i kerak.

b) korxonani joylashtirish punktini asoslash;

Yangi korxonani joylashtirish xududi har tomonlama iqtisodiy asoslanib bo'lgach, shu xudud ichida korxonaga qurilish o'rni (punkti) belgilanadi. Korxonani joylashtirish punkti to'g'ri tanlanganligi qurilishning qancha davom etishiga, uning qiymatiga va korxonaning istiqbolda iqtisodiy samaradorligiga ta'sir ko'rsatadi.

Korxonani joylashtirish punktini asoslashda yirik shaharlarda sanoatning haddan tashqari, mujassamlashib ketishiga yo'l qo'yib bo'lmasligiga, korxonalarni yagona energetika va umumiy kommunikatsiyalarga ega bo'lgan ishlab chiqarish shaklida qurish maqsadga muvofiqligiga, aholi joylarining rivojlanishini hamda qabul qilingan sanitariya-gigiena talablari va normalariga rioya qilinishi zarur.

Tanlangan qurilish punkti transport xarajatlari kam bo'lishi uchun xomashyo manbaiga va iste'mol joylariga maksimal yaqin bulmog'i lozim. Punktni tanlashda korxonani qurish uchun maydonni tanlash va uni iqtisodiy baholash alohida ahamiyat kasb etadi. Maydon gorizontal yuzaga ega bo'lmog'i lozim. Barcha binolar, inshootlar, korxonaga, transport xo'jaligini maydonda ratsional joylashtirish, kelajakda kengaytirish, temir yo'l magistraliga oson qo'shilish, suv bilan oson ta'minlanish va ortiqcha suvlarni oqizib yuborish, yaqin oraliqda joylashgan aholi punktiga ega bo'lgan sanitariya-gigiena talablariga javob berishi zarur.

16.5. Sanoatni joylashtirishdagi siljishlarning iqtisodiy samaradorligi

Mustaqillik yillarida sanoat ishlab chiqarishini joylashtirishda yirik o'zgarishlar ro'y berdi. Ayrim hududlar o'rtasida yangidan-yangi aloqalar o'rnatildi, ularning o'zgarishlar davrigacha bo'lgan ixtisoslanishi tubdan o'zgardi. Sanoatda qayta ishlash uchun yangi xududlarda joylashgan bir qator foydali qazilma konlari ishga tushirildi. U yerlarda kuchli sanoat majmualari tashkil topdi. Bu o'zgarishlar yuqorida aytib o'tilgan sanoatni joylashtirish tamoyillari O'zbekiston davlatining iqtisodiy strategiyasi va taktikasi asosida ro'y berdi va bu ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligining oshirilishiga olib keldi.

Sanoatni joylashtirishda ro'y beradigan tub o'zgarishlarning iqtisodiy samaradorligi ko'pgina ko'rsatkichlar yordamida hisobga olinadi. Lekin, bu

o'zgarishlarning bir qismini miqdor jihatdan o'lchash mumkin emas, chunki ular siljishlarning sifat jihatidan natijasini ko'rsatadi. Bular qatoriga yangi hududlarning juda katta foydagi qazilma resurslarini sanoatda foydalanish uchun ishga tushirish, ilgari nisbatan qoloq hududlarning industrial va agrar hududlarga bo'linishini yo'qotish va shu kabilar kiradi.

Sanoat joylashishidagi siljishlarning iqtisodiy samaradorligini miqdor jihatdan hisoblashda birinchi navbatda xalq xo'jaligiga sarflangan kapital mablag'lar samaradorligini oshirish ko'zda tutiladi.

Sanoatni joylashtirishdagi siljishning iqtisodiy samaradorligini aniqlashning muhim ko'rsatkichlaridan yana biri mehnat unumdorligining oshishidir. Respublikaning markaziy hududlarida joylashgan bir qator tarmoq korxonalar boshqa hududlardagi korxonalar nisbatan yuqoriroq mehnat unumdorligiga ega. Lekin boshqa hududlarda qurilayotgan korxonalar nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy muammolarni ham hal etadilar.

Sanoatni joylashtirishning iqtisodiy samaradorligini aniqlaydigan yana bir ko'rsatkich — mahsulot tannarxidir. Boshqa hududlarda joylashgan korxonalar mahsulotining tannarxi rivojlangan hududlardagi korxonalaridan birmuncha past bo'lishi mumkin. Lekin bunday yuqotish mamlakat miqyosida amalga oshirilayotgan iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyot tufayli barham topadi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish munosabati bilan amalga oshirilgan anchagina siljishlar bilan birga mamlakat sanoatini joylashtirish borasida yechilmagan bir qator muhim muammolar mavjud. Ularni hal etish uchun quyidagi masalalarga alohida e'tiborni qaratish zarur:

- respublikada ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish bozor sharoitiga mos ravishda olib borilishi, uning tabiiy boyliklaridan oqilona va samarali foydalanish hamda kooperativlashtirish afzalliklaridan to'la-to'kis foydalanish;

- kichik va o'rta biznesga tegishli sanoat korxonalarini qishloqlarda yaratish, ayniqsa, qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlovchi sanoat tarmoqlarini olib kirish maqsadga muvofiq bo'lar edi;

- sanoat ob'ektlarining qurilish muddatini qisqartirish va ulardan foydalanish xarajatlarini keskin kamaytirish;

- tabiat va atrof-muhitni muhofaza qilish sharoitlarini yaratish va h.k.lar.

Sanoat ob'ektlarini joylashtirish samaradorligini aniqlashda kapital qo'yilmaning iqtisodiy samaradorligini aniqlashning rasmiy usulidan foydalanish mumkin. Bu usulga binoan sanoat korxonasini joylashtirishning iqtisodiy jihatdan eng qulay loyiha-mahsulot birligiga sarflanadigan ijtimoiy mehnat kamayishini ta'minlovchi variant tanlab olinadi. U quyidagi formula bilan ifodalanadi:

$$X = T + Y e_k \cdot K,$$

Bu yerda:

T — konkret hudud sharoitida tayyorlanadigan mahsulotning to'la tannarxi;

E_k — kapital qo'yilmaning normativ qiyosiy samaradorlik koeffitsienti;

K - ishlab chiqarish quvvatini yaratish uchun lozim bo'lgan kapital quyilma miqdori.

Sanoat ob'ektlarini joylashtirishning qiyosiy samaradorligini aniqlash kapital quyilma va mahsulot tannarxini hisoblashni va boshqa sharoitlarni ham batafsil

aniqlash hamda har tomonlama taqqoslashni va barcha imkoniyatlarni nazarda tutishni taqozo etadi.

Qisqacha xulosalar

Sanoatni oqilona joylashtirish — ishlab chiqarishni izchil rivojlantirish va mamlakat mudofaasini mustaxkamlashning muhim shartlaridan biridir.

O'zbekistonda erishilgan mustaqillik va uni musktahkamlash mamlakat sanoatini xududlar bo'yicha jug'rofiy joylashtirishga tubdan o'zgartirishlar kiritdi. Sanoatni joylashtirish O'zbekiston davlatining iqtisodiy strategiyasi va taktikasi, iqtisodiyotning konuniyatlari bilan bog'liq bo'lgan tamoyillar asosida amalga oshirilmoqda. Sanoatni xomashyo manbalariga va mahsulotni iste'mol qiluvchi hududlarga yaqinlashtirish mamlakat tabiiy resurslaridan maqsadga muvofiq foydalanish, xomashyo va tayyor mahsulotni tashishda juda katta tejamkorlikka erishish, mehnat unumdorligini oshirish va ishlab chiqarish sarflarini kamaytirishga imkoniyat tug'dirmoqda.

Sanoatning alohida tarmoqlarini joylashtirishning xarakterini aniqlashda tarmoq xususiyatlari, jumladan, ishlab chiqariladigan mahsulot xizmati (ishi, vazifasi), iste'mol qilinadigan xomashyo materiallari va ularni qayta ishlash texnologiyasining xususiyatlari, korxonaning tipi, ushbu tarmoqning iqtisodiy rayon ixtisoslashuvi va shaharlar tashkil topishiga ta'sir darajasi hisobga olinadi.

Sanoatni joylashtirish jarayonida hudud va ob'ektning qurilish joyini tanlashni asoslashda korxonaning qurilishining va ushbu ob'ektni kelajakda ishlatishning ham maksimal tejamkorligini nazarda tutish kerak. Ayniqsa, yangidan yaratilayotgan korxonaga uchun maydon tanlash iqtisodiy jihatdan puxta asoslanishi zarur.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Sanoat ishlab chiqarishini joylashtirishning mohiyati va ahamiyati nimada?
2. Sanoatni joylashtirishning tamoyillari (fundamental qoidalari) nimalardan iborat?
3. Sanoatni joylashtirishga qanday shart-sharoitlar ta'sir etadi?
4. Tarmoqlarni joylashtirishdagi o'ziga xos xususiyatlar nimalarda namoyon bo'ladi?
5. Sanoat ishlab chiqarishini joylashtirishdagi siljishlar va istiqboldagi vazifalar nimalarni ko'zda tutadi?

**AMALIY MASHG'ULOTLAR UCHUN
TOPSHIRIQLAR, KEYS STADI VA VAZIYATLI
MASALALAR**

AMALIY MASHG'ULOTLAR UCHUN TOPSHIRIQLAR, KEYS STADI, VAZIYATLI MASALALAR

1-MAVZU. «Industrial iqtisodiyot» faniga kirish

Reja:

- 1.5. «Industrial iqtisodiyot» fanining ob'ekti. Sanoatning ta'rifi va tavsifi
- 1.6. «Industrial iqtisodiyot» fanning predmeti va boshqa fanlar bilan bog'liqligi
- 1.7. «Industrial iqtisodiyot» faning o'rganish metodologiyasi va usullari
- 1.8. «Industrial iqtisodiyot» fanining bozor iqtisodiyoti sharoitiga va islohotlar talabiga xos vazifalari

Bugungi vaziyat o'tgan yillar mobaynida inqirozga qarshi kurashish borasida to'plagan tajribamizga suyanib, mamlakatimizni rivojlantirish, isloh etish va yangilash bo'yicha erishgan sur'atlarni boy bermaslik uchun mavjud resurs va imkoniyatlarni safarbar etishni talab qilmoqda.

Ana shu vazifadan kelib chiqqan holda, 2013-yilda izchil yuqori o'sish sur'atlarini, makroiqtisodiy barqarorlikni saqlash va iqtisodiyotimiz raqobatdoshligini oshirish eng muhim ustuvor yo'nalishimizga aylanishi darkor.

Joriy yilda mamlakatimiz iqtisodiyotini 8 foizga, sanoatni 8,4 foizga, qishloq xo'jaligini 6 foizga, asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar hajmini 11 foizga, xizmat ko'rsatish sohasini qariyb 16 foizga oshirish va yalpi ichki mahsulotda uning ulushi 53 foizgacha o'sishini ta'minlash vazifasi qo'yilmoqda.

Yuqori qo'shimcha qiymatga ega bo'lgan mahsulotlar ishlab chiqarishni ko'paytirishni ta'minlaydigan kimyo, neft-gaz va neft-kimyo sanoatini, mashinasozlik, metallni qayta ishlash, qurilish materiallari ishlab chiqarish, yengil, oziq-ovqat sanoatining yuqori texnologiyalarga asoslangan tarmoqlarini va boshqa sohalarni yuksak darajada rivojlantirish oldimizga qo'yilgan maqsadlarga erishishning asosiy manbai bo'lishi darkor.

Har qanday fan kabi "Sanoat iqtisodiyoti" fani ham eng avvalo, bilish vazifasini bajaradi. Uning asosiy vazifasi o'quvchini sanoat sohasiga taalluqli iqtisodiy bilim va ko'nikma bilan qurollantirishdan iboratdir.

Bu fanning vazifalari Respublikada amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning ob'ektiv sharoitlari, O'zbekiston Davlati iqtisodiy siyosatining asosiy yo'nalishlari va bu yerda amalga oshirilayotgan islohotlarning mohiyati, ahamiyati va mazmuni bilan belgilanadi. Ulardan eng muhimlari quyidagilardan iborat:

- mustaqil va qudratli davlat iqtisodiy siyosatining mohiyati va maqsadini tushungan holda sanoat ishlab chiqarishi hamda uning bo'g'inlarida bu siyosatni amalga oshirishning yo'l-yo'riqlarini to'la anglash;

- sanoat ishlab chiqarishining holati va rivojlanish xususiyatlarini o'rganish, tahlil etish va uning istiqbolini belgilashni fikrlash;
- sanoat ishlab chiqarishini tashkil etish, boshqarish, samaradorligini oshirishning ilmiy va amaliy asoslarini aniqlash bo'yicha bilim va ko'nikma berish;
- sanoat resurslari, ishlab chiqarish fondlari va quvvatlaridan beqam ko'st, oqilona foydalanish;
- fan-texnika taraqqiyotining iqtisodiy ahamiyati va mohiyatini tahlil etish, sanoat mahsulotlarining sifati va uning raqobatbardoshligini ta'minlash, ishlab chiqarishning foydaliligini kuchaytirish san'atini egallashga yordam beradigan bilim va ko'nikma berish.

2013-yil va yaqin kelajakka mo'ljallangan dasturimizni amalga oshirishda iqtisodiyotimiz va uning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiya qilish, texnik hamda texnologik yangilashni jadallashtirish va uning ko'lamini kengaytirish, ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish markaziy o'rin tutishi darkor.

Bu borada 2013-yil uchun ishlab chiqilgan va 370 dan ortiq strategik muhim loyihani amalga oshirishni ko'zda tutadigan Investitsiya dasturi g'oyat muhim ahamiyat kasb etadi.

Ushbu maqsadlar uchun ajratilayotgan 13 milliard dollarning 75 foizini ichki manbalar hisobidan moliyalashtiriladigan mablag'lar, qolgan qismini jalb etiladigan xorijiy investitsiyalar tashkil etadi.

Ishlab chiqarish qurilishi uchun mo'ljallanayotgan jami investitsiyalarning qariyb to'rt dan uch qismini yangi ishlab chiqarish korxonalarini barpo etish, rekonstruktsiya va modernizatsiya qilish uchun yo'naltirishga to'g'ri kelmoqda.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyati rivojlantirishga oid dasturlarni amalga oshirish natijasida o'tgan yilda 37 mingdan ortiq yangi kichik biznes sub'ektlari, 119,6 mingta yakka tartibdagi tadbirkorlik sub'ektlari tashkil etildi. SHuningdek, tarkibiy o'zgartirilayotgan monopolist-korxonalarining foydanilmayotgan quvvatlarida 130 ta turli mulkchilik shakllariga asoslangan yangi kichik korxonalar tashkil etilib, ularda 7,5 mingga yaqin ish o'rinlari yaratildi. 83 ta bankrot korxonalar negizida 92 yangi tadbirkorlik sub'ektlari tashkil etilib, ularda 9,8 mingta ish o'rinlari yaratildi.

1.3. «Sanoat iqtisodiyoti» fanning ob'ekti. Sanoatning ta'rifi va tavsifi

Sanoat - bu ijtimoiy-iqtisodiy kategoriyadir. Uning ob'ekti umuman sanoat, xususan, O'zbekiston sanoati hisoblanadi. SHu bois eng avvalo, ushbu fanning ob'ekti hisoblangan "Sanoat" haqidagi ta'limot bilan tanishish zurruriyati tug'iladi.

Demak, Sanoat ob'ektiv reallik (borliq)ning in'ikosi va yuksak umumlashmasidir. Uning alohida tarmoq, ya'ni ijtimoiy ishlab chiqarishning alohida sohasi bo'lib yuzaga kelishi ishlab chiqarish kuchlari va ijtimoiy mehnat taqsimotining rivoji bilan tarixiy jihatdan bog'liqdir. Sanoat ham ob'ektiv borliqning muhim hodisalari qatorida ma'lum davr (vaqt va fazo)da dunyoga kelgan, muayyan

qonun va qoidalar asosida rivojlangan, ma'lum miqdor va sifatlarga, zaruriyat va imkoniyatlarga ega bo'lgan hamda ziddiyatlar qurboni ham bo'lgan.

Sanoat moddiy ishlab chiqarishning asosiy va yetakchi tarmog'idir.

1.4. «Sanoat iqtisodiyoti» fanning predmeti va boshqa fanlar bilan bog'liqligi

“Sanoat iqtisodiyoti“ fani bir qator iqtisodiy fanlar bilan chambarchas bog'langan. Ular jumlasiga Ekonomiks, Iqtisodiy nazariya, Makro va Mikroiqtisodiyot, Statistika, ayniqsa Iqtisodiy statistika, Mehnat iqtisodi, Marketing, Menejment, Buxgalteriya hisobi va audit, Moliya-kredit va Bozor iqtisodiyoti va boshqa bir qator fanlar kiradi.

“Sanoat iqtisodiyoti“ kursi “Korxonalar iqtisodi“ fani bilan chambarchas bog'liqdir. Bunday bog'liqlik sanoat va uning alohida tarmoqlarining moddiy-texnika va mehnat salohiyatidan to'la-to'kis foydalanish imkoniyatlarini qidirib topish uchun mehnat jamoasiga iqtisodiy ta'sir ko'rsatishning yangidan-yangi usullarini topishda mahorat va ishning ko'zini bilishga yordam beradi.

“Sanoat iqtisodiyoti“ fanining predmeti deganda jamiyatning ob'ektiv iqtisodiy qonunlari va zaruriy qoidalarining shu sohada namoyon bo'lish shakllarini, sanoat mahsuloti ishlab chiqarish jarayonida jonli va buyumlashgan mehnatning eng optimal xarajatlari asosida eng yaxshi natijalarga erishishni ta'minlab beradigan shart-sharoitlar va omillarni o'rganish tushuniladi.

1.5. «Sanoat iqtisodiyoti» fanning o'rganish metodologiyasi va usullari

Ilm-fan metodologiyasi deyilganda, uni bilish va o'rganish faoliyatining shakllari va usullari majmuasi tushuniladi. SHu fan bo'yicha masalani o'rtaga tashlash, tadqiqot mavzusi va ilmiy nazariyani shakllantirish, shuningdek, aniqlangan natijaning haqiqiyliigi, ya'ni o'rganilayotgan ob'ektga muvofiqliigi jihatidan tekshirish metodologiyani qo'llashning eng muhim tomoni hisoblanadi. Demak, **metodologiya** – bu tadqiqot yoki bilish, anglash yo'li, voqelikni amaliy va nazariy o'zlashtirish usullari majmuasidir.

“Sanoat iqtisodiyoti“ fanining nazariy, metodologik asosini sanoatning vujudga kelishi va rivojlanish muammolari bo'yicha hozirgi nazariya, o'zbek eli va xorijiy mamlakatlar iqtisodchilarining ilmiy asarlari, O'zbekiston Davlatining qonun-qoidalari, Respublika Prezidentining farmonlari tashkil etadi.

“Sanoat iqtisodiyoti“ fani va ilmining barcha muammolarini o'rganishda unga tarixiy yondashish kerak. Ayniqsa gumanitar fanlar masalasida eng ishonarli narsa – bu asosiy tarixiy bog'lanishni unutmaslikdir. Har bir masalaga tarixdagi ma'lum hodisa qanday paydo bo'lganligi, bu hodisa o'z rivojlanishida qanday bosqichlardan o'tganligi nuqtai nazaridan qarab ana shu rivojlanish, taraqqiyot qanday bo'lib ro'y berganligiga e'tibor qaratish zarur.

“Sanoat iqtisodiyoti“ fanining eng muhim muammolarini o'rganishda quyidagi bir qator aniq usullardan foydalaniladi. Bular jumlasiga mushohada, abstrakt tafakkur, induktsiya va deduktsiya, analiz va sintez, monografik usul,

statistik usullar (sifat va miqdor, indeks, guruhlash, balanslik va u bilan bog'liq bo'lgan normativ usul, ehtimollar), iqtisodiy matematik modellashtirish, optimallashtirish, muvozanatni aniqlash, "Mozgovaya ataka", tajribaviy usullar kiradi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. "Sanoat iqtisodiyoti" fani nima uchun o'qitiladi?
2. Bu fanning ob'ekti deganda nimalarni tushunasiz?
3. Ushbu fan yordami bilan qanday qonunlar va qonuniyatlar o'rganiladi?
4. Ushbu kursni o'rganishda qanday usullardan foydalaniladi?
5. "Sanoat iqtisodiyoti" fani qanday fanlar bilan chambarchas bog'liq?
6. Jamiyatni demokratlashtirish va ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiga o'tish davrida ushbu fan oldida qanday vazifalar turibdi?

2-MAVZU. Sanoat - milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmog'i

2.1. Sanoat va uning milliy iqtisodiyot rivojidagi roli va o'rni

2.2. Sanoat tarmoqlari va ularning rivojlanishi

2.1. Sanoat. Uning milliy iqtisodiyot rivojidagi roli va o'rni

Sanoat – moddiy ishlab chiqarishning eng yirik yetakchi tarmog'i bo'lib, unda mehnat qurollari (vositalari), mehnat buyumlari va xalq iste'mol tovarlarining ko'pchilik qismi yaratiladi. Unda mashina va mexanizmlarning barcha turlari, bino va inshootlarning konstruktiv elementlari ishlab chiqariladi, yer osti boyliklarini qazib olish amalga oshiriladi, mineral, o'simlik va hayvon xomashyosiga ishlov beriladi hamda keng iste'mol mollari tayyorlanadi.

Sanoat xalq xo'jaligining barcha tarmoqlarini ishlab chiqarish vositalari, mehnat qurollari bilan ta'minlaydi. Milliy iqtisodiyot, fan, maorif, madaniyat, sog'liqni saqlash, sport, turizm va boshqa sohalar rivoji sanoatning taraqqiyot darajasiga bog'liq.

Sanoat moddiy ishlab chiqarishning bosh tarmog'i, iqtisodiyotning poydevoridir. Milliy iqtisodiyotning barcha tarmoqlarini qayta qurishga qodir bo'lgan yirik mashinalashgan sanoatgina mustaqillikning birdan bir moddiy negizi bo'lishi mumkin.

Hozirgi zamon yirik sanoati bir biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan ko'pgina tarmoqlar va ishlab chiqarishlardan tashkil topadi. Bugungi kunda respublika sanoatida 175 tarmoq, 1500 ga yaqin yirik va o'rta sanoat korxonalari mavjud.

O'zbekiston respublikasining industrial qiyofasini energetika, kon-ruda, oltin qazib oluvchi, samolyotsozlik va avtomobilsozlik sanoatlari, elektrotexnika va

elektron sanoatlari, ko'p tarmoqli mashinasozlik va qurilish materiallari sanoati belgilab bermoqda.

Mustaqallikning 11 yilida sanoat mahsulotining hajmi 3 marta ko'paydi. Bu davrda faqat miqdoriy o'zgarishlargina emas, balki juda katta sifat o'zgarishlari ham sodir bo'ldi.

2.2. Sanoat tarmoqlari va ularning rivojlanishi

Sanoat ishlab chiqarishining tarixiy rivojlanishi va uning asosiy yakunlari to'g'risida so'z yuritilganda shuni ta'kidlash kerakki, hozirgi O'zbekiston hududida «Uy sanoati»ning rivoji bundan 12-15 ming yil muqaddam mezolit davrida boshlangan. Bu davrda juda oddiy mehnat qurollari va buyumlari tayyorlangan.

Yoqilg'i sanoati. Respublika yoqilg'i sanoati yer qarida topilgan va qazib olinayotgan ko'mir, neft', gaz konlari negizida shakllangan va rivojlanib bormoqda. Respublikada 160 ga yaqin neft' va gaz konlari ochilgan, ularning 115 tasi Buxoro va Xiva geologik provintsiyasida, 27 tasi Farg'ona vodiysi, 10 tasi Surxondaryo, 7 tasi Ustyurtda joylashgan. Hozir 71 neft', gaz va gaz kondensat konlari, 2 ko'mir konidan foydalanilmoqda. 50 dan ortiq neft', gaz va gaz kondensat koni esa kelajakda ishga tushirish uchun tayyorlab qo'yilgan.

Metallurgiya sanoati. Hozirgi O'zbekiston hududida rudadan metall olish 4-5 ming yildan ziyod tarixga ega. qadimda misdan turli buyumlar tayyorlangan. Keyinroq rudadagi metallardan qalay, kumush, oltin va boshqalarni eritish, quyish va qizdiriib ishlash o'zlashtirilgan. Dastlabki tanga pullar zarb qilingan. Ilk o'rta asrlarda Farg'onada, Zarafshon, CHirchiq, Ohangaron vodiylaridagi bir qancha hududlarda zargarlik, misgarlik, temirchilik, degrezlik, rixtagarlik rivojlanadi. Ruh, surma, margumush, vismut, kobalt kabi rangli metallar ma'lum bo'lmasa-da, ularning qotishmalaridan keng foydalanilgan.

Kimyo sanoati. Ushbu sanoatning shakllanishi 1932 yilda SHo'rsuv oltingugurt koni (Farg'ona) ishga tushirilishi bilan boshlangan. Bu korxonada sobiq Ittifoqda ishlab chiqariladigan oltingugurtning 57 foizini bergan. Kimyo sanoatining eng yirik korxonalariga CHirchiq elektr kimyo kombinati, Navoiy kimyo birlashmasi va qo'qon superfosfat zavodi kiradi.

Mashinasozlik sanoati - xalq xo'jaligi uchun mashina va mexanizmlar, jihozlar, agregat va apparatlar, asbob uskunalar, madaniy-maishiy mollar, shuningdek, mudofaa ahamiyatiga ega bo'lgan mahsulotlar ishlab chiqaruvchi og'ir sanoat tarmoqlari majmui. Mashinasozlik sanoati butun xalq xo'jaligini texnika bilan ta'minlashda moddiy asos hisoblanadi. Hozirgi kunda mashinasozlik sanoatining 15 tarmog'i mavjud bo'lib, ular tasarrufida 100 dan ortiq yirik korxonalar faoliyat ko'rsatmoqda.

Qurilish materiallari sanoati. Respublika qurilish materiallari ishlab chiqaradigan ko'p tarmoqli sanoatga ega. TSement, asbest-tsement, devorbop materiallar, yumshoq yopqich va gidrozolyatsiya materiallari, tabiiy toshlardan qoplama material (plita)lar, noruda qurilish materiallari, qurilish keramikasi, issiqlik izolyatsiyasi materiallari, ohak, gips, bog'lovchi materiallar va ulardan buyumlar,

sanitariya-gigena jihozlari, polimer xomashyodan qurilish materiallari va buyumlar, temir –beton konstruksiyalari va boshqa ishlab chiqarish tarmoqlari mavjud.

Engil sanoat. Hozirgi davrda O'zbekiston yengil sanoati ko'p tarmoqli industrial kompleks bo'lib, uning tarkibida paxta tozalash zavodlaridan tashqari, to'qimachilik, trikotaj, shoyi to'qish, tikuvchilik, ko'npoyabzal, gilamchilik, chinnifayans buyumlari va attorlik mollari ishlab chiqarish sohalarida korxonalar bor.

Oziq-ovqat sanoati. O'zbekiston Respublikasi xalq xo'jaligida oziq-ovqat sanoati eng muhim mavqeni egallaydi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

5. Sanoat-milliy iqtisodining yetakchi tarmog'i.
6. Sanoatning asosiy xususiyatlari va sanoat ishlab chiqarishning xalq xo'jaligining boshqa sohalari bilan o'zaro bog'lanishi.
7. O'zbekiston sanoatining rivojlanish bosqichlari va sanoat tarmoqlarining taraqqiyoti.
8. Sanoat va bozor xo'jaligi hamda uning xorijiy bozorga chiqish imkoniyatlari va yo'llari.
9. Sanoat ishlab chiqarishning xalqaro hamkorlik sohasidagi vazifalari.

3-MAVZU. Sanoat tarmoq tuzilmasi va tarkibiy siljishlar

3.1. Struktura siyosati, uning mohiyati va ahamiyati

3.2. Ijtimoiy mehnat taqsimoti va sanoat tarmog'ining shakllanishi

3.3. Sanoat tarmoq tuzilmasi va uni belgilovchi omillar

3.4. Tarmoq tuzilmasi o'zgarishining asosiy tendentsiyasi

3.1. Struktura siyosati, uning mohiyati va ahamiyati

Struktura lotincha, "structura" so'zidan olingan bo'lib, narsalar tarkibiy qismlarining o'zaro bog'liq ravishda joylashish, tuzilishini bildiradi.

Struktura siyosatining mohiyati sohalarning tuzilmaviy jihatlarini belgilab berish, yo'lga solib turishdan iboratdir.

O'zbekiston davlatining iqtisodiy strategiyasida xalq xo'jaligi strukturasi takomillashtirish, uning tarmoqlarini rivojlantirish yuzasidan muhim topshiriqlar hamda bu tarmoqlarning marralari batafsil belgilab berilgan.

3.2. Ijtimoiy mehnat taqsimoti va sanoat tarmog'ining shakllanishi

Ijtimoiy mehnat taqsimoti uch shaklda: umumiy, xususiy va ayrim, birlamchi shaklda ro'y beradi. Xalq xo'jaligining yirik sohalari, ya'ni sanoat, qishloq xo'jaligi, qurilish, transport va aloqaning vujudga kelishi umumiy mehnat taqsimotining mahsulidir. Bu tarmoqlarning har birida sohalarning mustaqil ravishda ajralib chiqishi xususiy mehnat taqsimoti natijasidir. Birlamchi mehnat taqsimoti esa ishlab chiqarishni korxonada – tsexlar, uchastkalar va yangi ish joylarni tashkil etish bilan bog'liqdir.

3.3. Sanoat tarmoq tuzilmasi va uni belgilovchi omillar

Tarmoq tuzilmasi deyilganda, uning tarkibi, tarmoqlar o'rtasidagi nisbatlar va o'zaro bog'liqlik tushuniladi. Tarmoq tuzilmasi sanoat taraqqiyoti darajasini belgilaydi hamda unda yuz bergan va yuz beradigan o'zgarishlarni aks ettiradi.

Tarmoq tuzilmasini ifodalovchi ko'rsatkichlar jumlasiga quyidagilar kiradi:

- mustaqil sanoat tarmoqlarining soni;
- tarmoqlarning sanoat ishlab chiqarish umumiy hajmidagi salmog'i;
- tarmoq rivojining sur'ati;
- tarmoqning ilgari ketish koeffitsienti.

Sanoat tarmoq tuzilmasi o'zgarishiga eng kuchli ta'sir ko'rsatuvchi omillardan biri ilmiy-texnika taraqqiyotidir. Fan- texnika taraqqiyoti eng avvalo, yangi mehnat vositalari va mahsulotning yangi turlarini yaratish, mavjud asbob-uskunalar va texnologiya jarayonlarini takomillashtirish, yangilarini joriy etish bilan bog'liqdir. Bu esa mavjud sanoat tarmoqlaridan yangidan yangi sohalarning ajralib chiqishiga va shakllanishiga turtki beradi. Natijada progressiv hisoblangan, ya'ni avtomobilsozlik, asbobsozlik, radiotexnika va elektronika, lazer texnologiyasi tez sur'atlar bilan rivojlanadi.

3.4. Tarmoq tuzilmasi o'zgarishining asosiy tendentsiyasi

Sanoat ishlab chiqarish tuzilmasini rejalashtirish va prognozlash quyidagi asosiy masalalarni hal qilishga qaratilishi kerak:

1. Bozor iqtisodiyoti talablari, xalq xo'jaligi va aholining ayrim mahsulot turlariga bo'lgan talabini qondirishni hisobga olgan holda umuman sanoat va uning har qaysi tarmog'ining rivojlanish sur'atini belgilashni;

2. Ilg'or ishlab chiqarish tarmoqlarini aniqlash, ular taraqqiyotini tezlashtirish uchun zarur bo'lgan kapital qo'yilmalari va materiallarni birinchi navbatda ajratishni;

3. Sanoat tuzilmasida ustuvor o'zgarishlarni ko'zda tutish lozimki, har qaysi bunday o'zgarishlar ijtimoiy ishlab chiqarishning eng yuqori samaradorligini ta'minlasin;

4. Xalq xo'jaligining umumiy mutanosibligi har qaysi sanoat tarmog'i taraqqiyotining tengligi bilan bog'lashni talab etadi.

Sanoat tarmoqlari tuzilmasini takomillashtirishning asosiy yo'llari quyidagilardir:

- ishlab chiqarish vositalari va iste'mol tovarlari ishlab chiqaradigan tarmoqlar orasida mutanosiblikni o'rnatish;
- ishlab chiqarish tuzilmasining prognoz va tendentsiyalarini ishlab chiqish;
- tarmoqlarning tashqi iqtisodiy faoliyatini barqororlashtirish;
- ilmiy-texnik taraqqiyotni jadallashtirish, ilg'or texnologiyalarni joriy etish;
- shaxsiy va ijtimoiy iste'molni o'rganish hamda aholini yuqori sifatli sanoat mahsulotlari bilan to'la ta'minlash;

- tarmoqlarda xomashyo va resurslardan oqilona foydalanish samaradorligini oshirib borish.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Ijtimoiy mehnat taqsimoti va sanoat sohasining shakllanishi.
2. Davlatning iqtisodiyot, jumladan, sanoat sohasidagi tarkibiy o'zgarishlarga tegishli siyosati.
3. Iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarni ta'minlash deganda nimalar tushuniladi?
4. Tarmoq va tarmoq tuzilmasining tushunchasi.
5. Tarmoqlarning iqtisodiy guruhlanishi.
6. Tarmoqning rivojlanish sur'atlarini o'lchash usullari.
7. Tarmoq strukturasi va uni belgilovchi omillar.
8. O'zbekiston Respublikasi sanoati tarmoq tuzilmasi o'zgarishining asosiy tendentsiyasi.

4-MAVZU. Sanoatda zamonaviy boshqaruv tizimi

- 4.1. Boshqaruv ob'ektiv zaruriyat va maqsadga yunaltirilgan jarayon sifatida**
- 4.2. Boshqaruvning asosiy tamoyillari va usullari**
- 4.3. Boshqaruvning zamonaviy tuzilishi**
- 4.4. Boshqarishni takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari**

4.1. Boshqaruv ob'ektiv zaruriyat va maqsadga yo'naltirilgan jarayon sifatida

Boshqaruv – bu alohida funktsiya bo'lib, turli-tuman sohalar (mamlakat va uning hududlari milliy iqtisod va uning tarmoqlari, korxonalar va uning bo'limlari) da insonlar ustidan rahbarlik qilish faoliyatidir.

Boshqaruv – bu tashkilotning maqsadini ifodalash va unga erishish uchun zarur bo'lgan rejalashtirish, tashkil etish, ishtiyoqni uyg'otish (motivatsiya) va nazorat qilish bo'yicha faoliyat turi jarayonidir.

Boshqaruv sub'ekti – bu jismoniy yoki yuridik shaxslar bo'lib, undan amaldagi qonunlar asosida hokimiyat idoralari tomonidan berilgan vakolatlarga muvofiq huquqiy ta'sir yuzaga keladi.

Boshqaruv ob'ekti – bu boshqaruv sub'ektining huquqiy ta'siri qaratilgan narsadir. Bunga ishlab chiqarish va xo'jalik tizimlari, ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar, jismoniy va yuridik shaxslar kirishi mumkin.

4.2. Boshqarishning asosiy tamoyillari va usullari

Sanoat ishlab chiqarishining tarmoqlari, korxonalari va boshqa sohalarini boshqarishda bir qator boshqa tamoyillardan ham keng foydalanish mumkin. Ular jumlasiga quyidagilarni kiritish mumkin:

-yakkaboshchilik va boshqaruvda hamjihatlik;

- boshqarish jarayonida rejalilikni bozor talablari bilan bog'lab olib borish;
- barqarorlik tamoyili;
- mehnatni moddiy va ma'naviy rag'batlantirish tamoyili;
- ilmiylik tamoyili;
- tejamkorlik tamoyili;
- kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo'yish tamoyili.

Rahbarlik qilishning fundamental qoidalarini amalga oshirish uchun bir qancha usullardan foydalanish kerak bo'ladi. Ular jumlasiga quyidagilar kiradi:

- tashkiliy-ma'muriy usullar;
- iqtisodiy usullar;
- ijtimoiy-ruhiy usullar;
- tarbiyaviy usullar;
- huquqiy usullar va h.k.

4.3. Boshqaruvning zamonaviy tuzilishi

Sanoatga rahbarlik tizimida O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi alohida o'rin egallaydi:

- makroiqtisodiy barqarorlikni, iqtisodiyotning barqaror, mutanosib va jadal sur'at bilan rivojlanishni ta'minlash;

- ko'p ukladli va samarali faoliyat ko'rsatuvchi iqtisodiyotni shakllantirish, xususiy mulkchilikning yetakchi rolini ta'minlash, bozor infratuzilmasini rivojlantirish;

- boy tabiiy va mineral-xomashyo zahiralardan, bunyod etilgan ishlab chiqarish va fan-texnika salohiyatidan samarali va oqilona foydalanishga qaratilgan aniq maqsad yo'lidagi strukturaviy siyosatni amalga oshirish, eksport salohiyatini rivojlantirish hamda mamlakat iqtisodiyotining jahon iqtisodiy tizimiga keng miqyosida integratsiyalashuvini ta'minlash;

- yangi ish joylarini yaratish, mehnat resurslarini oqilona band etish muammosini hal etish, aholini aniq yo'naltirilgan ijtimoiy muhofaza qilishni kuchaytirish, aholining turmish darajasi barqaror, jadal o'sishini, ijtimoiy infratuzulmani rivojlantirishni ta'minlash;

- mamlakat mintaqalari iqtisodiyotining kompleks rivojlanishini, ishlab chiqaruvchi kuchlarni mamlakat hududi bo'yicha maqbul hamda samarali rivojlantirish va joylashtirishni ta'minlash.

4.4 . Boshqarishni takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari

1. Bozor iqtisodiyoti qoidalari va demokratik tamoyillarga asoslangan boshqaruv tizimini barpo etish;

2. Boshqaruvni amalga oshirish jarayonida iqtisodiyotni mafkuradan to'la holi qilish, iqtisodning siyosatdan ustuvorligini ta'minlash;

3. Xo'jalikka rahbarlik qilishda davlatning bosh islohotchi bo'lishiga erishish. Bozor munosabatlariga o'tish chuqurlasha borgan sari davlatning boshqaruv

tizimidagi mavqe'ini nodavlat tashkilotlari va o'z-o'zini boshqarish tizimlariga o'tkaza borish;

4. Boshqaruv jarayonlarining mustahkam huquqiy asoslarga qurilishini ta'minlash. qonunlarning barcha boshqaruv sub'ektlari va ob'ektlari tomonidan og'ishmay bajarilishiga erishish;

5. Bozor islohotlari bosqichma-bosqich va izchil ravishda amalga oshirilishini inobatga olgan holda boshqaruv tizimini ham bosqichma-bosqich takomillashtirib borishni ta'minlash.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Boshqaruv: mohiyati, ahamiyati, zaruriyati, maqsadi va vazifalari.
2. Boshqaruvning bozor iqtisodiyoti sharoitiga mos va xos tamoyillari va usullari.
3. Sanoat boshqaruvining hozirgi ahvoli.
4. Boshqaruvning istiqboli hamda uni iqtisodiy o'sish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga yo'naltirish.
5. Boshqaruvda xorijiy mamlakatlar tajribasi va undan keng foydalanish masalalari.

5-MAVZU. Sanoat ishlab chiqarishini prognozlash va rejalashtirish

5.1. Rejalashtirish va prognozlashning mohiyati, ahamiyati va vazifalari

5.2. Rejalashtirishning tamoyillari va usullari

5.3. Bozor iqtisodiyoti sharoitida rejalar tizimi

5.4. Ishlab chiqarish rejasini tuzib chiqish va tasdiqlashni tashkil etish

5.5. Rejalashtirishni takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari

5.1. Rejalashtirish va prognozlashning mohiyati, ahamiyati va vazifalari

Rejalashtirish – *loyiha ishlab chiqish bo'yicha axborotni ishlashga asoslangan kelajakda maqsadga erishish uchun parametrlarni aniqlovchi tartibga solingan jarayondir.*

Milliy iqtisod va uning sohalari hamda bo'limlari iqtisodiyotida rejalashning qator ta'riflari mavjud bo'lib, ular yuqorida keltirilgan ta'riflardan turli darajada farq qiladi, Lekin mohiyatan unga o'xshab ketadi. SHunday ta'riflardan bir nechtasini keltirish mumkin.

Rejalashtirish – «kelajakning ongli tafakkuri».

Rejalashtirish (keng ma'noda) – «mazmunan bo'lajak voqealarni aniqlash bo'yicha qarorlar qabul qilishni tizimli tayyorlash asosida boshqaruv qarorlarini shakllantirishdir».

Rejalashtirish – «oldindan sezib qabul qilingan qaror», ya'ni rejalashtirish deganda shunday yechim tushuniladiki, u (qaror qabul qilishga muvofiq keluvchi axborot jarayoni bilan bir qatorda) vaqt jihatdan kon'yukturali voqealar yuzaga kelishidan oldin ishlab chiqiladi.

Bashorat qilishning maqsadi real ob'ektning kelajakda fikran o'ylangan natijasini ta'minlashdan iborat. Hodisa va voqealar fikriy modelining natijasiga erishish.

Bashorat qilishning vazifasi esa bu jarayonning oldida turgan maqsadga erishish uchun bir qator ishlarni bajarishdan iborat.

5.2. Rejalashtirish tamoyillari va usullari

1. Ilmiylik tamoyili;
2. Rejalarni ma'lum maqsadga yo'naltirish tamoyili;
3. Mutanosiblik va balanslilik tamoyili;
4. Komplekslik tamoyili;
5. Uzluksizlik tamoyili;
6. Barqarorlik tamoyili;
7. Tarmoq va hududiy rivojlanishning uyg'unligi;
8. Xalq xo'jaligi va uning tarmoqlari hamda korxonalar (firma)lar rivojlanishining uzviy birligini hisobga olish tamoyili.

Sanoat va uning tarmoqlari, korxonalari, tashkilotlari faoliyatlarini rejalashtirganda yuqoridagi tamoyillarga to'la amal qilinsa topshiriqlarni muvaffaqiyatli bajarish mumkin, iqtisodiy o'sish kuchayadi va ishlab chiqarish samaradorligi albatta, ko'tariladi. Yuqorida keltirilgan tamoyillarni amalga oshirish uchun bir qator usullardan, ya'ni balans, maqsadli, normativ, statistik-iqtisodiy, ko'p variantli, iqtisodiy-matematik matritsa usullaridan foydalaniladi.

5.3. Bozor iqtisodiyoti sharoitida rejalar tizimi

Reja – bu biror ish, dastur, tadbir va shu kabilarni amalga oshirishning oldindan belgilangan tartibi, loyihasi. Ko'pincha uni topshiriq deb ham ataydilar.

Rejaning bir qancha shakllari mavjud:

- vaqti va muddatiga qarab har qanday reja soatlik, kunlik, haftalik, o'n kunlik, bir oylik, bir kvartallik, bir yillik va bir necha yillik bo'lishi mumkin.
- rejalashtirishning maqsadi va vazifasiga ko'ra reja ikki turga: operativ reja va texnik-iqtisodiy rejaga bo'linadi. Bu rejaning ikkinchi turi o'z navbatida ikki shaklda, ya'ni joriy (taktik) reja va istiqbolli (strategik) reja shakllarida bo'ladi.

Reja tuzish va uni ro'yobga chiqarish, ya'ni reja bajarilishini tashkil etish va nazorat qilish jarayoni "Rejalashtirish" deb ataladi.

5.4. Ishlab chiqarish rejasini tuzib chiqish va tasdiqlashni tashkil etish

Biznes-reja zamonaviy ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarishning muhim vositasidir. SHu sababli uning mohiyatini, ahamiyatini, mazmunini chuqur anglash zarur. Bu masala haqida gap borganda eng avvalo, biznes-reja nima uchun kerak? – degan savol tug'iladi. Bunday reja eng avvalo, bankir hamda

investorlarga zarur. Chunki korxonalar (firmlar) o'z loyihasini amalga oshirish uchun ulardan pul mablag'lari so'raydi.

Ikkinchidan, biznes-reja korxonalar (firmlar) xodimlari uchun kerak. Ularning o'zlarining maqsad, vazifalarini, istiqbolni bilishlari zarur.

Uchinchidan, eng asosiysi ishbiarmon, tadbirkor, korxonalar (firmlar) rahbari o'z g'oyalari, ularning to'g'ri va realligini bilishi kerak.

5.5. Rejalashtirishni takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari

Sanoat ishlab chiqarishini rejalashtirishni takomillashtirish sohasida eng avvalo, quyidagi vazifalarni hal etish lozim:

- rejalashtirishning mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini tezlatishga, sanoatning ilg'or strukturasi shakllantirishga, uni balansli va mutanosib rivojlantirishga, ishlab chiqarishning iqtisodiy va ijtimoiy hamda ilmiy va texnikaviy salohiyatdan samarali foydalanishga ta'sirini kuchaytirish;

- fan-texnika taraqqiyotini jadal va uzluksiz amalga oshirishni oqilona bashorat qilishga erishish;

- bashorat qilish bilan istiqbolli va joriy rejalashtirish o'rtasidagi aloqalarni mustahkamlash. Bu vazifalarni amalga oshirish texnologiyalaridan keng foydalanish;

- reja ko'rsatkichlar tizimini takomillashtirish, ularni pirovard natijalar sari yo'naltirishni kuchaytirish hamda mehnat, moddiy, moliya resurslaridan foydalanish samaradorligini, mahsulotning sifati va uni yangilash miqyoslarini aks ettiradigan ko'rsatkichlardan keng foydalanish.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Reja va rejalashtirishning tavsifi, maqsadi va vazifalari.
2. Rejalashtirishning bozor iqtisodiyotiga mos tamoyillari va usullari.
3. Rejalar tizimi va uning bozor munosabatlariga mosligi.
4. Sanoat ishlab chiqarish rejasining bo'limlari va ko'rsatkichlari.
5. Biznes-reja va uni tuzish.
6. Rejalashtirishni takomillashtirish yo'llari.

6 - MAVZU. Sanoat ishlab chiqarishining iqtisodiy va ijtimoiy samaradorligi

6.1. Samaradorlik sanoat ishlab chiqarishining «ko'zgusi» sifatida. Bozor munosabatlari sharoitida samaradorlikning o'rni va ahamiyati

6.2. Ishlab chiqarish samaradorligining mohiyati, mezon va ko'rsatkichlari

6.3. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning omillari va yo'llari

6.1. Samaradorlik sanoat ishlab chiqarishining "ko'zgusi" sifatida. Bozor munosabatlari sharoitida samaradorlikning o'rni va ahamiyati

Bozor munosabatlari sharoitida samaradorlikning alohida o'rni mavjud. Bozor iqtisodiyoti natijalilikni, foydalilikni taqozo etadi. Tartibli bozorga asoslangan iqtisodiyotda eng kam resurs sarflab ko'p natijaga erishish zarur. Mahsulot ishlab chiqarish jarayonida 5 turdagi resurslar tizimi harakatda bo'ladi: a) moddiy resurslar, b) mehnat resurslari, v) moliyaviy resurslar, g) energetik resurslar, d) axborot resurslari, ya'ni informatsion resurslar. Mana shu resurslardan oqilona foydalanib, ishlab chiqarishning samaradorligini oshirish mumkin. Bunday faoliyat ishlab chiqarish samaradorligini oshirish yo'nalishida muhim ahamiyat kasb etadi. Sanoat ishlab chiqarishi samaradorligini oshirishning aniq-ravshan yo'nalishlari Oliy Majlis tomonidan qabul qilingan qonunlar, Prezident farmonlari va Vazirlar Mahkamasining qarorlarida ko'rsatib berilgan.

6.2. Ishlab chiqarish samaradorligining mohiyati, mezoni va ko'rsatkichlari. Xarajatlarning umumiy va qiyosiy samaradorligi

Samaradorlik - bu foydalilik, natijalilikdir. Ma'lumki, qandaydir natija olish uchun mehnat qilish, ishlash, mahsulot ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatish va ma'lum miqdorda xarajat qilish kerak.

Samaradorlikni aniqlash uchun natijani shu natijaga erishishga sarflangan xarajatlar yoki resurslar bilan taqqoslash kerak. Demak, Samaradorlik ishlab chiqarish faoliyati natijalari bilan ularga erishish uchun sarflangan mehnat, moddiy va moliyaviy resurslarning o'zaro nisbatidir.

Iqtisodiy samaradorlik ishlab chiqarishning iqtisodiy natijasini ko'rsatadi. **Ijtimoiy samaradorlik** shaxsning har tomonlama kamol topishiga yordam beradigan tadbirlarni amalga oshirishning samaradorligini ifodalaydi.

Ishlab chiqarishning umumiy (mutloq) samaradorligi deganda xarajatlar va resurslarning ayrim turlari bilan solishtirilgan yoki taqqoslangan iqtisodiy samaraning umumiy miqdori tushuniladi.

6.Z. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning omillari va yo'llari

Eng muhimlariga quyidagilar kiradi:

- ishlab chiqarish strukturasi yaxshilash;
- fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirish, ishlab chiqarish va mahsulotning texnik - iqtisodiy darajasini ko'tarish, fan va texnika yutuqlarini joriy etish muddatini qisqartirish;

-ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish, kooperatsiyalash, kombinatlash-tirish va hududiy joylashtirish darajasini oshirish;

-boshqarishning strukturasi, moliyalash, baholash va kreditlash hamda rag'batlantirish tizimini takomillashtirish;

-inson omilini kuchaytirish asosida mehnatkashlarning ijodiy faolligini va tashabbusini oshirishni yo'lga qo'yish.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Samaradorlik tushunchasi, uning turlari, mezoni va ko'rsatkichlari.
2. Mutloq iqtisodiy samaradorlik va uni hisoblash usuli.
3. Ishlab chiqarishning qiyosiy-iqtisodiy samaradorligi.
4. Ishlab chiqarishning samaradorligini oshirishga ta'sir etuvchi omillar.
5. Sanoat ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning asosiy yo'llari.

7-MAVZU. Sanoatda fan-texnika taraqqiyoti va innovatsion faoliyat

7.1. Fan-texnika taraqqiyotining mohiyati va ahamiyati

7.2. Fan-texnika taraqqiyotining asosiy yo'nalishlari

7.3. Fan-texnika taraqqiyotining samaradorligini baholash

7.1. Fan-texnika taraqqiyotining mohiyati va ahamiyati

Fan-texnika taraqqiyoti – bu mehnat vositalarini, ishlab chiqarishning eng yangi xomashyosi va materiallarini, yoqilg'i va energiyani, texnologik jarayonning, boshqarishning, mehnatni texnik jihatdan qurollantirish va yuqoridagilarning hammasini yangidan yaratishni o'z ichiga oladi. Ijtimoiy ishlab chiqarishda band bo'lgan ishlovchilarning umumiy ma'lumotini, mahoratini uzluksiz sistematik rivojlantirish va takomillashtirish ham fan-texnika taraqqiyotining mohiyati va ahamiyati bilan chambarchas bog'liqdir.

Fan-texnika taraqqiyotining vazifasi quyidagilardan iborat:

- tejamkorlikni amalga oshirish (vaqtni, xomashyo va materiallarni, yoqilg'i, elektr energiyasi va h.k. larni tejash);
- ishlab chiqarish jarayonlarini osonlashtirish, mehnatni yengillashtirish;
- mehnatning mazmuni va xarakterini o'zgartirish;
- ishlab chiqarishning ijtimoiy va iqtisodiy samaradorligini yanada yuqori darajaga ko'tarish.

7.2. Fan-texnika taraqqiyotining asosiy yo'nalishlari

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida fan-texnika taraqqiyotining uchta asosiy yo'nalishidan foydalanish mumkin:

- a) an'anaviy yo'nalish;
- b) zamonaviy yo'nalish;
- v) istiqbolli, ustuvorlik yo'nalishlar.

Elektronizatsiyalash deganda ishlab chiqarish jarayonlarida elektronikadan keng foydalanish, ya'ni ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan axborotni

komp'yuterlarda yig'ish, o'tkazish va ishlash tushuniladi. Elektronikaning makro va mikro turlari mavjud bo'lib, ular sanoat ishlab chiqarishi boshqaruvida alohida o'rin tutadi. Ayniqsa, lahzali biznes borasida juda qo'l keladi.

Mexanizatsiyalash – bu qo'l mehnatini mashina mehnati bilan almashtirishdir. U ikki xil bo'ladi: a) kichik mexanizatsiyalash; b) kompleks mexanizatsiyalash. U ishlab chiqarishni avtomatlashtirishga zamin tayyorlaydi.

Avtomatlashtirish – bu ilgari odam bajaradigan, boshqarish va nazorat qilish vazifalari asboblari, avtomatik qurilmalar zimmasiga yuklanadigan mashinali ishlab chiqarishni rivojlantirish jarayoni.

Ximiyalashtirish – bu ishlab chiqarishning hamma sohalarida ximiya fanining barcha yutuqlaridan keng foydalanish. Ishlab chiqarishning barcha jarayonlariga ximik materiallarni, xomashyo va materiallarni qayta ishlashning ximik usullarini joriy etishdosh iboratdir.

7.3. Fan-texnika taraqqiyotining samaradorligini baholash

Ularga quyidagilar kiradi:

- kapital qo'yilmalarning iqtisodiy samaradorligini aniqlash bo'yicha Namunali (Tipovaya) metodika;
- xalq xo'jaligida yangi texnika, ixtirochilik va ratsionalizatorlik tavsiflaridan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini aniqlash metodikasi;
- korxonalar va ishlab chiqarish birlashmalari boshqaruvining avtomatlashtirilgan sistemasining iqtisodiy samaradorligini hisoblash metodikasi;
- boshqaruvning avtomatlashtirilgan sistemasi samaradorligini (GOST–24.702.85).
- mehnatni ilmiy tashkil etish, ya'ni Rot bo'yicha tadbir-choralarning iqtisodiy samaradorligini aniqlash metodikasi;
- atrof-muhitni muhofaza etish bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish uchun sarflangan xarajatlarning iqtisodiy samarasini aniqlash uchun vaqtinchalik metodika.

Undan tashqari, tarmoq vazifalari, ilmiy tekshirish institutlari, loyiha tashkilotlari, oliy o'quv yurtlari ham metodik materiallar tayyorlash mumkin.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Fan-texnika taraqqiyotining mohiyati va ahamiyati.
2. Texnika va texnologiyaning tavsifi va uning turlari.
3. Fan-texnika taraqqiyotining yo'nalishlari:

Ishlab chiqarishni elketrlashtirish va elektronizatsiyalash; ishlab chiqarishni ximiyalashtirish, yangi mehnat buyumlari, qurollari, energiya va yoqilg'ining yangi turlarini yaratish;

4. Yangi texnikani ishlab chiqarishga joriy etishning iqtisodiy samaradorligini aniqlash usuli.

5. Mikroiqtisodiyot va moliyaviy barqarorlikka erishish – ishlab chiqarishni muvofiqlashtirish va ilg'or texnologiyalar bilan qayta qurollantirishning bosh sharti.

8-MAVZU. Ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etish

8.1. Sanoatda ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etishning shakllari va ularning o'zaro bog'liqligi

8.2. Konsentratsiyalashtirish, uning shakllari va ko'rsatkichlari

8.3. Ixtisoslashtirish, uning shakllari va ko'rsatkichlari

8.4. Kooperativlashtirish, uning shakllari va ko'rsatkichlari

8.5. Kombinatsiyalashtirish, uning shakllari va ko'rsatkichlari

8.1. Sanoatda ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etishning shakllari va ularning o'zaro bog'liqligi

Sanoatda ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etishning shakllariga quyidagilar kiradi:

- konsentratsiyalashtirish;
- ixtisoslashtirish;
- kooperativlashtirish;
- kombinatsiyalashtirish;

Konsentratsiyalashtirish - bu bir xil, o'xshash mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalarni yiriklashtirishdir.

Ixtisoslashtirish esa - bu alohida ishlab chiqarish uchastkalari, tsexlar, korxonalar, tarmoqlarni konstruktiv va texnologik jihatdan o'xshash bo'lgan mahsulotlarni ishlab chiqarishga yoki jarayonlarni bajarishga mujassamlashtirishdir.

Kooperativlashtirish - ma'lum turdagi mahsulotni hamkorlikda tayyorlash bo'yicha korxonalar (firma)larning birgalikda faoliyat ko'rsatishidir.

Kombinatsiyalashtirish - turli tarmoqlarga mansub bo'lgan mahsulot ishlab chiqarishni yoki jarayonlarni bir korxonalar miqyosida mujassamlashtirishdir.

8.2. Konsentratsiyalashtirish, uning shakllari va ko'rsatkichlari

Ishlab chiqarishning konsentratsiyalashtirish – bu mahsulot tayyorlash, ish bajarish yoki xizmat ko'rsatishni eng yirik korxonalarda to'plash jarayonidir. Uning bir necha turlari mavjud. Ular agregat, texnologik, tashkiliy xo'jalik va korxonalar (firma) larni yiriklashtirish shakllarida ifodalanadi.

Sanoatni konsentratsiyalashtirish agregat, texnologik, tashkiliy-xo'jalik va zavodlarni yiriklashtirish shakllarida ifodalanadi.

8.Z. Ixtisoslashtirish, uning shakllari va ko'rsatkichlari

Ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish (frnts. – specialisation, lotincha specialis – ayrim, maxsus) – ijtimoiy mehnat taqsimotining shakli. Ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish xilma-xil mahsulotlarni, ularni ishlab chiqarishning turli bosqichlarini bir biridan ajralib chiqishi tufayli yangidan yangi yangi ko'pgina ishlab chiqarish sohalarining vujudga kelish jarayonidir.

Korxonalarining ixtisoslashuvi - ularda mukammalroq texnika va texnologiya, mehnatni tashkil etishning ilg'or usullarini qo'llashni

yengillashtiruvchi turdosh mahsulot ishlab chiqarishni mujassamlashtirish jarayonidir.

8.4. Kooperativlashtirish, uning shakllari va ko'rsatkichlari

Kooperativlashtirish murakkab mahsulotlarni ishlab chiqarishni o'zlashtirishni tezlashtirish, ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishni yaxshilash bilan bog'liq bo'lgan muhim vazifalarni hal etishga imkoniyat yaratib beradi.

Sanoatning rivojlanish davrlarida ishlab chiqarishni kooperativlashtirishning bir qancha samarali shakllari vujudga keldi. Ular jumlasiga quyidagilar kiradi:

- buyumli (agregatli) kooperativlashtirish;
- texnologik kooperativlashtirish;
- tarmoqlararo kooperativlashtirish;
- iqtisodiy rayonlararo kooperativlashtirish.

8.5. Kombinatsiyalashtirish, uning shakllari va ko'rsatkichlari

Kombinat tarkibidagi bo'limlarning texnik-iqtisodiy birligi, ishlab chiqarish quvvati, mahsulot miqdori, turlari na sifati bo'yicha o'zaro mosligi ular o'rtasidagi iqtisodiy aloqadorlikni ifoda etadi. Bo'linmalar o'rtasidagi iqtisodiy aloqadorlik esa turli yo'nalishlarda amalga oshirilishi mumkin.

Kombinatning xomashyo, energetika va transport manbalari birligi, uning barcha ishlab chiqarish bo'linmalarining umumiy kommunikatsiya (suv, bug', gaz, elektr bilan ta'minlash) tizimlari birlashganligini, umumiy transport xo'jaligidan foydalanishini, dastlabki xomashyolarni yoki ishlab chiqarish chiqindilarini qayta ishlashini, bir-birlarini yarim fabrikat yoki chala mahsulot bilan ta'minlashini ko'rsatadi.

Kombinatlashtirishning quyidagi shakllarini ajratish mumkin:

- xomashyoni tayyor mahsulot olguncha ketma-ket bosqichlarda qayta ishlash;
- ishlab chiqarish chiqindilaridan foydalanishga asoslangan holda mahsulot tayyorlash;
- xomashyoni yoppasiga qayta ishlash.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Sanoat ishlab chiqarishini ijtimoiy tashkil etish shaklining tarkibiy qismlari.
2. Ishlab chiqarish konsentratsiyasining mohiyati, mazmuni, shakllari, ko'rsatkichlari.
3. Kichik va o'rta korxonalar konsentratsiyasi va samaradorligining optimal hajmlari.
4. Sanoatda ixtisoslashuv va kooperatsiya. Ularning mazmuni, ko'rsatkichlari va samaradorligi.

9-MAVZU. Sanoatda kadrlar va mehnatga haq to'lash

9.1. Kadrlar siyosati va uning sanoat taraqqiyotidagi roli

9.2. Kadrlar, ularning tarkibi va strukturasi

9.3. Kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo'yish

9.4. Kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash

9.5. Mehnat va unga haq to'lash.

9.1. Kadrlar siyosati va uning sanoat taraqqiyotidagi roli

Kadrlar potentsiali – bu mehnat zahirasi yoki imkoniyatidir. U jamiyat mehnat potentsialining tarkibiy qismi hisoblanadi. Unda mehnat resurslarining umumiy soni va ularning tarkibi, ma'lumot darajasi, professional ko'nikmasi va ishlab chiqarishning u yoki bu sohasida mehnat qilish qobiliyati aks etadi.

Mustaqillik yillarida xalq xo'jaligining barcha sohalari uchun yuksak malakali kadrlar tayyorlash borasida juda katta ishlar qilindi. Milliy iqtisodning, jumladan, sanoatning hal qiluvchi uchastkalariga rahbarlik izlanuvchan, yangilikka intiluvchi, fidoyi, tafakkuri o'tkir, tashkilotchilik qobiliyati zo'r, o'z ishini yaxshi biladigan mutaxassislar qo'lida jamlangandir.

9.2. Kadrlar, ularning tarkibi va strukturasi

Kadrlar (xodimlar) – bu muayyan kasbni egallash bo'yicha tayyorgarlikni o'tgan, amaliy tajriba va mehnat ko'nikmasiga ega bo'lgan ishlab chiqarish sohasida ish bilan band bo'lgan kishilardir.

Ishlab chiqarish, xo'jalik faoliyatida qatnashishiga qarab sanoat tarmog'ida band bo'lgan barcha kadrlar ikki guruhga bo'linadi:

- sanoat ishlab chiqarish xodimlari;
- nosanoat ishlab chiqarish xodimlari;

Sanoat ishlab chiqarish xodimlari o'z navbatida bajaradigan funktsiyasining tavsifiga qarab quyidagi kategoriyalarga bo'linadi:

1. Ishchi xodimlar;
2. Muhandis-texnik xodimlar;
3. Xizmatchilar;
4. Ish bajaruvchi kichik xodimlar;

5. qorovullar va o't o'chiruvchilar, ya'ni korxonani qo'riqlaydigan va yong'indan muhofaza qiluvchi xodimlar.

9.3. Kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo'yish

Kadrlarni tanlashda, ularni joy-joyiga qo'yish, foydalanish va tarbiyalash borasida quyidagi tamoyillarga alohida e'tibor berish kerak:

- aql-idrok, did va farosat;
- qat'iylik, matonatlilik, printsiptiallik, o'z vazifasiga puxtalik;
- rahbarlik sohasini juda yaxshi bilish;
- o'z eliga, yurtiga, Vataniga sadoqatli bo'lish.

9.4. Kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash

Sanoatda kadrlar malakasini oshirish hamda ularni qayta tayyorlash tizimini tashkil etish va rivojlantirish uchun quyidagilar zarur:

- kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash tizimi faoliyatida yangicha tarkib, mazmun hamda bu tizimni boshqarishni shakllantirish;

- yuqori malakali o'qituvchi-mutaxassis kadrlar tayyorlash va sohani ular bilan to'ldirib borishni ta'minlash;

- kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash tizimining bu sohada raqobatga asoslangan muhitini shakllantirish va samarali faoliyat olib borishni ta'minlovchi normativ bazasini yaratish;

- kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash ta'lim muassasalarini davlat attestatsiyasi va akkreditatsiyasidan o'tkazish tizimini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish;

- iqtisodiyotning davlat va nodavlat sektorlari, mulkchilikning turli shaklidagi tashkilot va muassasalarning talab-ehtiyojlariga muvofiq kadrlar va mutaxassislarni ildam qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirishni ta'minlovchi davlat va nodavlat ta'lim muassasalarini tashkil etish va rivojlantirishga ko'maklashish;

- professional treningning ilg'or texnologiya va uskunalarini, shuningdek, murakkab, fan yutuqlarini talab qiluvchi texnologiya jarayonlari imitatorlarini ishlab chiqish, yaratish va amaliy o'zlashtirib olish.

9.5 Mehnat va unga haq to'lash

Mehnat – har bir shaxs va umuman jamiyat ehtiyojlarini qondirish uchun zarur bo'ladigan moddiy va ma'naviy ne'matlar yaratish sohasidagi maqsadga muvofiq faoliyatdir.

Ish haqining mohiyati uning ijtimoiy ishlab chiqarish bosqichlari bo'lgan mahsulot ishlab chiqarish, uni taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilishda bajaradigan funktsiyalari (vazifalari) da namoyon bo'ladi.

1. Takror hosil qilish funktsiyasi.

2. Rag'batlantiruvchi funktsiya.

3. O'lchov - taqsimlash funktsiyasi.

4. Resurslarni joylashtirish funktsiyasi.

5. Aholining to'lovga qobiliyatli talabini shakllantirish funktsiyasi.

Yuqorida aytib o'tilgan funktsiyalarni amalga oshirish uchun quyidagi eng muhim tamoyillarga rioya qilinishi zarur.

1. Ishlab chiqarish va mehnat samaradorligi yuksalib borgan sari real ish haqining ortib borishi.

2. Mehnat unumdorligi o'sishini o'rtacha ish haqining o'sish sur'atlaridan ilgarilovchi sur'atlarini ta'minlash.

3. Xodimning korxonada faoliyati natijalariga qo'shgan mehnat hissasiga, mehnat mazmuni va sharoitlariga, korxonada joylashgan mintaqaga, uning qaysi tarmoqqa mansubligiga qarab ish haqini tabaqalashtirish.

4. Barobar (teng) mehnat uchun barobar haq to'lash.

5. Mehnatga haq to'lashni davlat yo'li bilan boshqarish va tartibga solib turish.

6. Mehnat bozorining ta'sirini hisobga olish.

7. Mehnatga haq to'lash shakllari va tizimlarining oddiyligi, mantiqiyli va qulayligi.

Tarif tizimi turli normativ materiallar majmuidan iborat bo'lib, ular yordamida korxonadagi xodimlar ish haqi darajasi ularning malakasi, ishlarning murakkabligi, mehnat sharoitlari, korxonalarning jo'g'rofik joyi va boshqa tarmoq

xususiyatlariga qarab belgilanadi. Tarif tizimining asosiy elementlariga tarif setkalari, tarif stavkalari, tarif-malaka ma'lumotnomalari, lavozim maoshlari, xizmatchilar lavozimlarining tarif ma'lumotnomalari, tarif stavkalariga ustama va qo'shimcha haqlar, ish haqiga doir mintaqaviy malaka koeffitsientlari kiradi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Davlatning kadrlar siyosati: mohiyati, ahamiyati va mazmuni.
1. Sanoat ishlab chiqarishi va kadrlar. Ularni guruhlarga bo'lish.
2. Kadrlarni tanlash, joy-joyiga qo'yish va ularni tarbiyalash.
1. Kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash.
2. Kadrlar sonini bashorat qilish va ulardan oqilona foydalanish muammolari.
3. Mehnat atamasining tushunchasi, mohiyati, ahamiyati.
4. Mehnatga haq to'lash tamoyillari va shakllari.
5. Tarif tizimi va uning unsurlari.
6. Ish haqining bozor iqtisodiyotiga mos turlari.
7. Mehnatga haq to'lashni erkinlashtirish masalalari.

10-MAVZU. Sanoat ishlab chiqarishining asosiy fondlari va ishlab chiqarish quvvatlari

10.1. Asosiy fondlarning iqtisodiy mohiyati va ahamiyati, tarkibi va tuzilishi

10.2. Asosiy fondlarni baholash

10.3. Asosiy fondlarning eskirishi va amortizatsiyasi

10.4. Asosiy fondlardan foydalanish ko'rsatkichlari

10.5. Ishlab chiqarish quvvatlari va ulardan foydalanishni yaxshilash yo'llari

10.1. Asosiy fondlarning iqtisodiy mohiyati va ahamiyati, tarkibi va tuzilishi

Asosiy ishlab chiqarish fondlari deb ishlab chiqarish jarayonida uzoq davr bevosita va bilvosita qatnashadigan, moddiy boyliklar yaratishda ishtirok etadigan hamda tabiiy shaklini saqlagan holda o'z qiymatini tayyorlanayotgan mahsulotga asta-syokin, to'zishiga qarab o'tkazib boradigan mehnat vositalariga aytiladi.

Hozirgi kunda asosiy fondlar turli tasnifga muvofiq va ishlab chiqarish vazifasining har turliligi va tabiiy-moddiy belgilarga qarab quyidagi guruhlarga bo'linadi:

- Zarur mehnat sharoitlarini ta'minlaydigan bino va arxitektura-qurilish ob'ektlari.
- Inshootlar.
- Har xil energiya, suyuq va gazsimon moddalar uzatadigan uzatuvchi uskunalalar.
- Mashinalar va asbob-uskunalar;

- Transport vositalari.
- Har xil asboblari.
- Ishlab chiqarish inventarlari.
- Xo'jalik inventarlari.
- Boshqa asosiy fondlar.

Asosiy fondlar tuzilmasi quyidagi turlarga ajratiladi:

1. Tasviriy tuzilma.
2. Texnologik tuzilma.
3. Tarmoq tuzilmasi.
4. Hududiy tuzilma.
5. Takror ishlab chiqarish tuzilmasi.

10.2. Asosiy fondlarni baholash

Amaliyotda asosiy fondlarni baholashning quyidagi turlari qo'llaniladi: 1) dastlabki to'la qiymat orqali belgilangan baho; 2) qiymatini qaytadan tiklash orqali belgilangan baho; 3) qolgan qiymati orqali belgilangan baho; 4) ishlab chiqarishdan chiqarib tashlash bahosi.

10.3. Asosiy fondlarning eskirishi va amortizatsiyasi

Ishlab chiqarishda qatnashadigan asosiy fondlar ishlab chiqarish jarayonida yillar o'tishi bilan eskiradi va o'z sifatini yo'qota boradi. Asosiy fondlar ishlab chiqarishda uzoq muddat ishtirok etganligi tufayli vaqt o'tishi bilan jismoniy va ma'naviy jihatdan eskiradi.

Jismoniy eskirish deganda asosiy fondlarning ishlab chiqarish jarayonida foydalanishi natijasida butunlay yoki qisman to'zishi, yemirilishi tushuniladi.

Fan-texnika taraqqiyoti va mehnat unumdorligining o'sishi tufayli ishlab turgan mashina va asbob-uskunalar qiymatining kamaytirilishi hamda eskilariga nisbatan unumli va tejamli yangi mashinalar kashf etilishi, ularning ishlab chiqarishga joriy qilinishi natijasida ishlatilayotgan mashinalarning jismoniy yeyilish muddati tugamasdan turib qadrsizlanishi – asosiy fondlarning **ma'naviy eskirishi** deb ataladi.

Amortizatsiya – (lotincha amortisatio - qoplash), asosiy kapital (fondlar) amortizatsiyasi – asosiy kapital (mashina va mexanizmlar, jihozlar va uskunalar, binolar va inshootlar)ning ekspluatatsiya jarayonida eskirishi va ayni paytda ular qiymatining muayyan davr davomida ishlab chiqarilayotgan tayyor mahsulotga o'tib borishi.

10.4. Asosiy fondlardan foydalanish ko'rsatkichlari

Asosiy fondlarni takror ishlab chiqarish, rejalashtirish, hisob-kitob qilish, ulardan foydalanishning samaradorligini ifodalash uchun juda ko'p ko'rsatkichlar kerak bo'ladi. Ularni bir necha guruhlarga bo'lish mumkin:

- asosiy ishlab chiqarish fondlarining qiymatini ifodalovchi ko'rsatkichlar;
- ulardan foydalanish darajasini, ularning samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar;
- ishlab chiqarish fondi bilan qurollantirish darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar;

- integral ko'rsatkichlar.

10.5. Ishlab chiqarish quvvati va ulardan foydalanishni yaxshilash yo'llari

Korxonaning ishlab chiqarish quvvati vaqt birligi ichida belgilangan assortiment va nomenklatura, mavjud dastgohlar, ishlab chiqarish maydonlaridan to'liq foydalanilgan holda mahsulot ishlab chiqarish imkoniyatini ifodalaydi.

Sanoat asosiy fondlari va ishlab chiqarish quvvatlari samaradorligini oshirishda korxonalarda texnologik uskunalarning ish smenasini ko'paytirish katta ahamiyatga egadir.

Uskunalardan intensiv foydalanishni yaxshilash uchun korxonaning texnika va texnologiyasini takomillashtirish, mashinalarning ish tezligini oshirish, metall quyishga, ximiyaviy jarayonlarga sarflanadigan vaqtni qisqartirish, shuningdek, kadrlar malakasining texnikaviy saviyasini oshirish, korxonalarni yiriklashtirish, ixtisoslashtirish va hamkorlik asosida mahsulot ishlab chiqarishni tashkil etish zarur.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Asosiy fondlarning mohiyati, ahamiyati, tarkibi va strukturasi.
2. Kengaytirilgan takroriy ishlab chiqarishda asosiy fondlarning
3. Asosiy fondlarning yemirilishi va amortizatsiyasi
4. Asosiy fondlarni ta'mirlash va modernizatsiya qilish
5. Asosiy fondlardan foydalanishni yaxshilash ko'rsatkichlari va yo'llari.
6. Ishlab chiqarish quvvatlari tushunchasi va uni aniqlash usullari.
7. Ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishni yaxshilash masalalari.

11-MAVZU. O'zbekiston sanoatining xomashyo manbai va uni joylashtirish

11.1. Sanoatda xomashyo, uning xususiyatlari va turkumlanishi

11.2. Resurslar tejamkorligining strategiyasi va taktikasi

11.3. Mineral xomashyo va ulardan oqilona foydalanish

11.1. Sanoatda xomashyo, uning xususiyatlari va turkumlanishi

Xomashyo deb, qazib olish yoki ishlab chiqarish uchun ma'lum darajada mehnat sarflangan va shu mehnat natijasida bir qadar o'zgargan mehnat buyumiga aytiladi. Xomashyo – asosiy va yordamchi materiallarga bo'linadi.

Sanoatdagi xomashyolar xilma-xil bo'lib, ular quyidagi turlarga bo'linadilar:

- sanoat xomashyosi;
- qishloq xo'jaligi xomashyosi.

Sanoat xomashyosi turli belgilarga ko'ra quyidagicha turkumlanadi:

- kelib chiqishiga ko'ra – tabiiy va sun'iy;
- agregat holatiga ko'ra - qattiq, suyuq hamda gazsimon;
- ximiyaviy tarkibiga ko'ra – organik va anorganik;
- ishlatilishiga ko'ra – oзуqabop va texnik turlarga bo'linadi.

qishloq xo'jaligi xomashyosi ikki turga, ya'ni o'simliklardan olinadigan xomashyolar va hayvonlardan olinadigan xomashyolarga bo'linadi.

11.2. Resurslar tejamkorligining strategiyasi va taktikasi

Resurslarni tanlash alternativligi amaliyotda undan foydalangan sohalarda quyidagi vazifalarni hal qiladi:

- xarajatlarning kamayishi va ishlab chiqarilgan mahsulot sifatining oshishi;
- alohida tovarlar va mahsulotlar assortimenti bilan bozorga kirib borish va o'z o'rnini egallash;
- mahsulot sifatidagi aniq ustunlikka erishish;
- xuddi iqtisodiyotdagi o'rni kabi texnologiyada ham liderlik, ya'ni peshqadamlik mavqeining o'sishiga ega bo'lishga intilish;
- dinamikani hisobga olgan holda mavjud resurslardan yaxshiroq foydalanish va xo'jalik faoliyatidan foyda olish.

Xomashyodan ratsional foydalanish – sanoat xomashyo bazasini kengaytirish va mustahkamlashning muhim manbaidir. Iqtisodiy nuqtai nazardan xomashyodan maqsadga muvofiq va ratsional foydalanishda ko'p jihatdan qayta ishlovchi sanoat tarmog'i yoki korxonaga uchun xomashyoni to'g'ri tanlash katta ahamiyatga ega.

11.3. Mineral xomashyo va undan oqilona foydalanish

Mineral xomashyo – bu konlardan qazib chiqariluvchi turli foydali qazilmalardir.

Zahiralarini o'rganish va aniqlash geologiya-qidiruv ishlari davlat rejasi asosida olib boriladi. Sanoatning mineral xomashyoga bo'lgan talabini rejalashtirishda konlarning o'rganilganlik darajasi muhim ahamiyatga egadir. Mineral xomashyo zahiralarini qidirish va sanoat ekspluatatsiyasiga tayyorlik darajalari bo'yicha bir necha kategoriyalarga bo'linadi.

Sanoat ishlab chiqarishida xomashyo va materiallarni tejashning asosiy yo'llari quyidagilardan iborat:

- mashina va mahsulotlar konstruksiyasini yaxshilash;

- yangi texnika va progressiv texnologiyani joriy etish;
- texnologik jarayonlarni yaxshilash;
- xomashyoni kompleks qayta ishlash usullarini rivojlantirish;
- ishlab chiqarishni tashkil qilishni yaxshilash.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Xomashyo tushunchasi va uni guruxlash.
2. O'zbekiston sanoatining xomashyo bazasi va uning rivoji.
3. Mineral xomashyo konlarini iqtisodiy baholash.
4. Sun'iy materiallar ishlab chiqarishning rivoji.
5. Sanoat xomashyosidan foydalanishning oqilona usullari.
6. Bozor iqtisodiyoti sharoitida tejamkorlik tamoyili va uning talablari.

12-MAVZU. Sanoat ishlab chiqarishining aylanma mablag'lari

12.1. Aylanma fondlarning mohiyati va ahamiyati

12.2. Moddiy resurslardan samarali foydalanish masalalari

12.3. Aylanma mablag'lar va ularning aylanishini tezlashtirish

12.1. Aylanma fondlarning mohiyati va ahamiyati

Aylanma fondlar – bu ishlab chiqarish jarayonida bir marta qatnashib, o'z qiymatini tayyor mahsulotga o'tkazib, o'z shaklini ham o'zgartiradigan, butunlay yo'qotib yuboradigan mehnat buyumlaridir.

Aylanma fondlarga ishlab chiqarish jamg'armalari va ishlab chiqarishdagi mablag'lar, tugullanmagan ishlab chiqarish va kelgusi davr xarajatlari kiradi.

Aylanma fondlarning tarkibi turli tarmoqlarda turlicha bo'ladi.

12.2. Moddiy resurslardan samarali foydalanish masalalari

Moddiy resurslardan foydalanishning juda ko'p yo'llari mavjud bo'lib, ularga quyidagilar kiradi:

1. Moddiy resurslardan kompleks (har taraflama) foydalanish;
2. CHiqindilardan yoki ikkilamchi xomashyo va materiallardan foydalanish. Moddiy resurslarni sarflash normalari turlicha bo'lishi mumkin:
 1. Foydalanish muddatiga normalar, a) istiqbolli; b) yillik va operativ normalar.
 2. qo'llanish miqyosi bo'yicha normalar ikki xil: shaxsiy normalar va rasmiylashgan normalar bo'ladi.
 3. Normallashtirilayotgan mablag'ning detallashtirish darajasi: tayyor mahsulot yoki uning ayrim qismlari bo'yicha ajratilishi mumkin.
 4. Materiallarni detallashtirish bo'yicha yig'ma normalar, yiriklashgan normalar bo'lishi mumkin.

5. Moddiy resurslarni to'g'ri, oqilona sarflashni normallashtirish uchun ularning tarkibini belgilash katta ahamiyatga ega.

12.3. Aylanma mablag'lar va ularning aylanishini tezlashtirish

Aylanma mablag'lar 2 ta fondni o'z ichiga oladi:

1. Aylanma fondlar;
2. Muomala fondlari.

Aylanma fondlar o'z navbatida ishlab chiqarish jamg'armasi, tugallanmagan ishlab chiqarish, kelgusi davr xarajatlari va skladlar (ombor)lardagi tayyor mahsulotlardan iborat bo'ladi.

Muomala fondlariga jo'natishga yuklangan mahsulotlar va davlat bankidagi pul mablag'lari kiritiladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Aylanma fondlarning mohiyati, ahamiyati va mazmuni nimalardan iborat?
2. Aylanma fondlar asosiy fondlardan qaysi xususiyatlari bilan farqlanadi?
3. Aylanma fondlarning tarkibi va tuzilmasi to'g'risida nimalarni bilasiz?
4. Moddiy resurslardan foydalanishning asosiy yo'nalishlari nimalardan iborat?
5. Aylanma fondlardan samarali foydalanish mexanizmi nimalarni o'z ichiga oladi?
6. Aylanma mablag'lar deganda nimalarni tushunasiz? Ularning turlarini izohlab bering?
7. Aylanma mablag'larning aylanish tezligini oshirishning ahamiyati nimalardan iborat?
8. Aylanma mablag'larning aylanishini tezlashtirish yo'llarini izohlab bering?
9. Bu mavzu bo'yicha yechimi topilmagan qanday muammolar mavjud?

13-MAVZU. Sanoat mahsulotining sifati va uning aqobatbardoshligi

13.1. Sifat tushunchasi va uni oshirish zaruriyati

13.2. Mahsulotning sifat ko'rsatkichlari va ularni baholash usullari

13.3. Mahsulot sifatini boshqarish va uni oshirish yo'llari

13.4. Standartlashtirish, sertifikatlashtirish, attestatsiya va nazorat qilish

13.1. Sifat tushunchasi va uni oshirish zaruriyati

Mahsulot (ish, xizmat) sifati - bu shu mahsulotning har tomondan foydalanishga mukammal ekanligini belgilovchi xususiyatlar yig'indisidir.

Mahsulot sifati - bu shu mahsulotdan ma'lum maqsadda foydalanish uchun uning yaroqlilik darajasi, mahsulotning xalq xo'jaligi ehtiyojlarini, iste'molchilarning talab va didlarini qondirish qobiliyatidir.

13.2. Mahsulot sifat ko'rsatkichlari va ularni baholash usullari

Mahsulot sifatiga va uning texnikaviy xususiyatlariga baho berish uchun quyidagi ko'rsatkichlar tizimi qo'llaniladi:

- Iste'mol qilish xususiyatlari bo'yicha talabni qondirish ko'rsatkichlari.
- Mustahkamlik ko'rsatkichlari.
- Texnologik ko'rsatkichlar.
- Standartlashtirish va unifikatsiyalash ko'rsatkichlari.
- Ergonomik ko'rsatkichlar.
- Estetik ko'rsatkichlar.
- Transportabellik ko'rsatkichlari.
- Patent-huquqiy ko'rsatkichlar.
- Ekologik ko'rsatkichlar.
- Xavfsizlik ko'rsatkichlari.

13.3. Mahsulot sifatini boshqarish va uni oshirish yo'llari

Mahsulot sifatini boshqarish jarayoni quyidagi operatsiyalardan iborat:

- mahsulot sifati darajasini belgilash;
- mahsulot sifatiga ta'sir ko'rsatuvchi buyum va uni ishlab chiqarish jarayonining faoliyati to'g'risidagi axborotlarni yig'ish va o'rganish;
- mahsulot sifatini boshqarish to'g'risida qaror qabul qilish va ob'ektga ta'sir ko'rsatishga tayyorlanish;
- boshqaruvga tegishli buyruqlarni berish;
- boshqarish natijasida mahsulot sifatining o'zgarishi haqidagi axborotlarni yig'ish va tahlil qilish.

Mahsulot sifatini yaxshilashga oid tadbirlar majmuasiga quyidagilar kiradi:

- mahsulotning sifat ko'rsatkichlarini yaxshilashga qaratilgan asosiy tajriba va loyihalashtirish ishlari hamda tashkiliy-texnikaviy tadbirlar;
- ishlab chiqarish texnikasi va texnologiyasini takomillashtirishga oid tadbirlar;
- xomashyo va materiallar sifatini oshirish bo'yicha ta'minlovchilarga qo'yiladigan talablar;
- mahsulot sifatini oshirish bo'yicha o'tkaziladigan ilmiy-tadqiqot, tajriba va loyihalashtirish bo'yicha ilmiy-tekshirish, loyihalashtirish tashkilotlariga beriladigan topshiriqlar;
- texnikaviy hujjatlarni yaxshilash tadbirlari;

- texnologik intizomga rioya qilishni tekshirish sharoiti, ishlab chiqarishni o'lchov asboblari bilan ta'minlash, ularning aniq ishlashini kuzatib turish tadbirlari;
- standartlarni o'zlashtirish, ularga rioya qilish, buyumlarni unifikatsiyalashtirish, yuqori sifatli mahsulot ishlab chiqarish, nuqsonlarning oldini olish va iste'molchilar tomonidan bo'ladigan noroziliklarni kamaytirish bo'yicha tadbirlar.

13.4. Standartlashtirish, sertifikatlashtirish, atesstatsiya va nazorat qilish

Standartlashtirish - standartlarni belgilash va qo'llash jarayoni. U normal ijodiy faoliyat bo'lib, sifatning optimal ko'rsatkichlarini, mahsulotning parametrik qatorlarini, nazorat qilish, sinash usullari va hokazolarni ishlab chiqishni va qat'iy belgilashni o'z ichiga oladi.

Standartlashtirish - bu mahsulot sifatini boshqarishning tashkiliy va normativ asosi hisoblanadi. U barcha normalarni standart, instruktsiya, mahsulotni asoslash uchun kerakli shartlar usuli kabi hujjatlarda aks ettiradi.

Standartlashtirish bir qator tamoyillarga asoslanadi:

- tarmoqlanish - bir xil umumiy xususiyatga ega bo'lgan narsalar, jarayonlar, munosabatlar, tatbiq etish mumkin bo'lgan ob'ektlar doirasini aniqlaydi;

- variantlilik - oqilona xilma-xillik, rang-baranglikni yaratish - standartlashgan ob'ektga kiruvchi standart elementlarning oqilona turlari minimumini ta'minlaydi;

- tizimlilik - standartga tizim elementi sifatida qaraydi;

- o'zaro almashuvchanlik - texnikaga muvofiq turli vaqt-makonning turli nuqtalarida tayyorlangan bir xil detallarni yig'ish yoki almashtirishni nazarda tutadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Zamonaviy bozor iqtisodiyoti va sifat siyosati.
2. Sifat kategoriyasining mohiyati va ahamiyati.
3. Mahsulot sifati ko'rsatkichlari.
4. Sifat, baho va baholash.
5. Mahsulot sifatini boshqarish.
6. Standartlashtirish va standartlar.
7. Sertifikatsiyalash va sertifikatlar.
8. Sifat va xorijiy tajribalar.
9. Mustaqillik yillarida mahsulot sifatini va uning raqobatbardoshligini oshirish borasidagi yutuqlar va istiqboldagi vazifalar.

14-MAVZU. Sanoatda tannarx, foyda va ishlab chiqarish rentabelligi

14.1. qiymat va tannarx nazariyasi, ishlab chiqarish sarflarini kamaytirishning ilmiy asoslari

14.2. Mahsulot ishlab chiqarish tannarxini hosil qiluvchi xarajatlarni guruhlash..

14.3. Foyda va uni maksimallashtirish

14.4. Rentabellik va uni oshirish yo'llari

14.5. Mahsulot tannarxini pasaytirishning manbalari va omillari

14.1. Qiymat va tannarx nazariyasi, ishlab chiqarish sarflarini kamaytirishning ilmiy asoslari

Iqtisodiyotda mahsulot ishlab chiqarish tannarxi kategoriyasidan ham keng foydalaniladi. qiymat va ishlab chiqarish tannarxi o'rtasidagi tafovut ishlab chiqarish sub'ektining daromadi yoki foydasi hisoblanadi.

Mahsulot ishlab chiqarish tannarxi – mahsulotni ishlab chiqarish bilan bevosita bog'liq bo'lgan, ya'ni ishlab chiqarish texnologiyasi bilan boqliq bo'lgan xarajatlarning puldagi ifodasidir.

14.2. Mahsulot ishlab chiqarish tannarxini hosil qiluvchi xarajatlarni guruhlash

Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ning ishlab chiqarish tannarxini hosil qiluvchi xarajatlar ularning iqtisodiy mazmuniga ko'ra quyidagi elementlar bilan guruhlarga ajratiladi:

- ishlab chiqarishning moddiy xarajatlari (qaytariladigan chiqitlar qiymati chiqarilib tashlangan holda);
- ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan mehnatga haq to'lash xarajatlari;
- ishlab chiqarishga tegishli bo'lgan ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar;
- asosiy fondlar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi;
- ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan boshqa xarajatlar.

Ishlab chiqarishning tarmoq xususiyatlarini hisobga olish, tannarx strukturasi va ishlab chiqarish xarajatlarini iqtisodiy tahlil qilish ishlab chiqarishda yuz beradigan asosiy texnik-iqtisodiy jarayonlarni o'rganish, ishlab chiqarishdagi chiqimlarni kamaytirishning asosiy yo'llarini belgilashga imkon beradi.

14.3. Foyda va uni maksimallashtirish

Sanoat va uning barcha bo'g'inlari ishini tavsiflovchi muhim sifat ko'rsatkichlaridan biri foyda va rentabellikdir. Foyda bozor munosabatlarining muhim kategoriyasi sifatida iqtisodiyotda, ma'lum funktsiya (vazifa)larni bajaradi:

- ishlab chiqarish faoliyatining natijasidan olingan iqtisodiy samarani tavsiflaydi, chunki u so'nggi moliyaviy natijani ifodalaydi;
- turli darajadagi byudjetlarni shakllantiradi;
- xodimlarning manfaatlarini himoya qiladi va bu borada iqtisodiy dastak va stimol rolini o'ynaydi;

-ilmiy – texnikaviy, tashkiliy va ijtimoiy ishlarni amalga oshirishga imkoniyat beradi.

Foyda sanoat, tarmoq va korxonaning hamma ishlab chiqarish xo'jalik faoliyati natijalarini umumlashtiruvchi ko'rsatkichdir.

14.4. Rentabellik va uni oshirish yo'llari

Sanoat korxonalarining muhim moliyaviy ko'rsatkichlaridan biri rentabellikdir. Ishlab chiqarish rentabelligi korxonaga (firma) ishi samaradorligini umumlashtiruvchi ko'rsatkichlardan biridir. U korxonaning daromad olish darajisini ifodalaydi.

Rentabellik nazariyasida uning bir qancha turlari mavjud bo'lib, ularga jumlasiga quyidagilar kiradi:

- sotish rentabelligi;
- asosiy faoliyat rentabelligi;
- xususiy kapital rentabelligi;
- asosiy kapital (fondlar) rentabelligi;
- permanent kapital rentabelligi;
- aylanma kapital rentabelligi;
- qarzga olingan kapital rentabelligi;
- real asosiy kapital rentabelligi;
- investirlashgan kapital samaradorligi.

14.5. Mahsulot tannarxini pasaytirishning manbalari va omillari

Mehnat unumdorligining o'sish mohiyati shundan iboratki, bunda mahsulot ishlab chiqarishga ketadigan jonli mehnat ulushi kamayadi, ilgari sarflangan mehnatning ulushi esa ortadi, biroq mahsulot birligi uchun ketadigan mehnat sarfi qisqaradi.

Material, yoqilg'i va elektr energiya xarajatlarini kamaytirish uchun ularni tejab sarflash, qimmatbaho materiallarni arzon, Lekin yaxshi materiallar bilan almashtirish, ularni sotib olish va korxonaga keltirish bilan bog'liq bo'lgan sarflarni qisqartirish kerak bo'ladi.

Korxonaga yoki tarmoq faoliyatini tahlil etish uchun rezervlarni ikkiga bo'lib ko'rish mumkin:

- tashkiliy-texnikaviy rezervlar;
- ijtimoiy-iqtisodiy rezervlar.

Tannarx rejasi quyidagi bo'limlarni o'z ichiga oladi:

1. Mahsulot tannarxini pasaytirish rejasi;
2. Mahsulot tannarxini kal'kulyatsiya etish;
3. Ishlab chiqarish xarajatlari smetasi;
4. Tovar va sotiladigan mahsulot tannarxining hisobi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Tannarx va qiymat muammolari.
2. Tannarxning tarkibi, strukturasi va uni pasaytirish yo'llari.
3. Foyda va uni maksimallashtirish masalalari.
4. Rentabellik va uni hisoblash usullari.

15 - MAVZU. Sanoat ishlab chiqarishida baho va bahoni shakllantirish

15.1. Baho – bozor munosabatlarining iqtisodiy kategoriyasi sifatida

15.2. Baho tushunchasi va uning funktsiyalari

15.3. Bahoning turlari va strukturasi

15. 1. Baho - bozor munosabatlarining iqtisodiy kategoriyasi sifatida

Baho bozor kategoriyasi bo'lib, tovarlar ayirboshlanganda yuz beradigan munosabatlarni anglatadi. Oqilona, ilmiy jihatdan asoslangan baho va baholash iqtisodiyotning ilmiy va amaliy vositalaridan biri hisoblanadi.

Baho siyosati - bu davlatning iqtisodiy siyosati va iqtisodiy strategiyasining muhim ajralmas qismidir. SHu sababli ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni jadallashtirishda, mehnatkashlarning tashabbusi va omilkorligini rivojlantirishda baho belgilash siyosati alohida o'rin egallaydi. Bahoni xo'jalik mexanizmi va o'zini o'zi pul bilan ta'minlashning ko'tarib turuvchi ustuni deyish mumkin. Jamoaning va ayrim xodimning daromadlari, ular iqtisodiy manfaatlari narxning, ya'ni bahoning to'g'ri belgilanishiga bog'liqdir.

Bahoni shakllantiradigan asosiy omillar esa quyidagicha:

1. Iqtisodiy xarajat darajasi;
2. Tovarlarning naflilik darajasi;
3. Tovarga bo'lgan talab va uning taklifi;
4. Raqobat shakllari va usullari;
5. Tovarni iste'mol qilish vaqti.

15.2. Baho tushunchasi va uning funktsiyalari

Nazariy jihatdan olib qaralganda, baho - tovar qiymatining puldagi ifodasidir. Amaliy jihatdan qaralganda esa, baho – muhim iqtisodiy vosita, dastak hisoblanadi.

Bahoning iqtisodiy mazmunini uning funktsiyalari yaqqol ko'rsatib beradi.

1. Bozor muvozanatini ta'minlash funktsiyasi. Bunda baho bozordagi talab va taklifning hajmi va tarkibiga ta'sir etish orqali ularni muvozanat holatiga keltiradi.

2. Hisob-kitob, o'lchov funktsiyasi. Baho qiymatning puldagi ifodasi, chunki bajarilgan ish hajmi, foyda-zararning barchasi baho asosida hisob-kitob qilinadi.

3. Iqtisodiy regulyator funktsiyasi. Baho bozor iqtisodiyotining asosiy vositalaridan biridir.

4. Raqobat vositasi funktsiyasi. Raqobat bozor iqtisodiyotini harakatga keltiruvchi kuch hisoblanadi.

5. Ijtimoiy himoya funktsiyasi. Baho ayrim aholi toifalarini kambag'allikdan saqlash vazifasini o'taydi.

15.3. Bahoning turlari va strukturasi

Baholarning asosiy turlariga quyidagilar kiradi:

1. Ulgurji baholar. Tovarlar ko'tarasiga katta miqdorda sotilganda bu baholardan foydalaniladi. Bunday bahoni asosan ulgurji savdo-sotiq olib boriladigan savdo markazlarida uchratish mumkin.

2. Chakana baholar. Tovarlar bevosita iste'molchilarga sotilganda foydalaniladi. Bu baho o'z ichiga tovar ulgurji narxini, chakana savdo tashkilotchilarining xarajati va foydasini oladi.

3. Nufuzli baholar. Bu baholardan obro' talab iste'molchilarga tovarlar sotilganda va xizmatlar ko'rsatilganda foydalaniladi.

4. Dotatsiyali baholar. Bunda tovarlar davlat byudjeti hisobidan arzonlashtirilgan baholarda olinadi.

5. Davlat baholari. Bu ishlab chiqaruvchilarga davlat tomonidan buyurtma berilganda qo'llaniladi.

6. Mavsumiy baholar. Bu mavsumiy ishlab chiqariladigan tovarlarga belgilanadi.

7. Milliy va jahon baholari. Alohida tovarning baynalmilal xarajatlari. Bunda jahon bozoridagi talab va taklif nisbati hisobga olinadi.

8. Standart baholar. Xaridor cho'ntagidagi pulga qarab, ma'lum davrgacha o'zgarmaydigan qat'iy standart narxlar qo'llaniladi.

9. Preyskurant baholar. Bu baholar sotuvchi uchun mo'ljal baho, xaridor uchun bildirishlik yoki ma'lumot baho hisoblanadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Baho siyosati davlat iqtisodiy siyosatining ajralmas qismidir.
2. Baho va baholashning mohiyati, ahamiyati va mazmuni.
3. Baho funktsiyalari.
4. Bahoning turlari.
5. Sanoat ishlab chiqarishida baholash tizimini yaxshilash yo'llari.
6. Xorijiy mamlakatlarda baho va baholash.

16-MAVZU. Sanoat ishlab chiqarishini joylashtirish

16.1. Sanoatni joylashtirish tamoyillari

16.2. Sanoatni joylashtirish omillari

16.3. Ayrim sanoat tarmoqlarini joylashtirishdagi o'ziga xos xususiyatlar

16.4. Ayrim korxonalarini joylashtirishni iqtisodiy asoslash usuli

16.5. Sanoatni joylashtirishdagi siljishlarning iqtisodiy samaradorligi

16.1. Sanoatni joylashtirish tamoyillari

Sanoatni mamlakat hududida oqilona joylashtirish – jamiyat qurilishining eng muhim vazifalaridan biri bo'lib, respublika va har bir iqtisodiy rayon xalq xo'jaligini yuqori darajaga ko'tarish va rivojlantirishning zaruriy shartidir.

Sanoatni joylashtirish deganda, uni yer shari hududida, shuningdek, ayrim mamlakat yoki iqtisodiy rayonlarda taqsimlanishi tushuniladi.

16.2. Sanoatni joylashtirish omillari

Yuqorida qayd qilingan tamoyillarni amalga oshirishda korxonalar va hududiy ishlab chiqarish majmualari joylashtiriladigan joylarni tanlashga ta'sir ko'rsatuvchi omillar e'tiborga olinadi.

Sanoatni joylashtirishga tabiiy va texnik-texnologik, demografik, iqtisodiy, ekologik omillar, ijtimoiy ishlab chiqarishni tashkil qilish shakllari, transport vositalari, ishlab chiqarishni joylashtirish xarakteri ta'sir ko'rsatadi.

Sanoatni joylashtirishga oldindan meros qolgan ishlab chiqarishni joylashtirish xarakteri ham ta'sir ko'rsatadi. Masalan, dastlab tashkil etilgan hunarmandchilik markazlari, ular infrastrukturasi shu yerning o'zida yoki shu hududga yaqin bo'lgan joylarda barpo etilishi zaruratini tug'diradi.

16.3. Ayrim sanoat tarmoqlarini joylashtirishdagi o'ziga xos xususiyatlar

Ayrim sanoat tarmoqlarining o'ziga xos iqtisodiy xususiyatlari ishlab chiqarishni joylashtirishga aloqadordir. SHuning uchun ayrim tarmoqlarni joylashtirishni rejalashtirish va iqtisodiy asoslashda ularning o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olish zarur.

Elektr stantsiyalarini joylashtirishda mineral yoqilg'ilarni tashish mumkin bo'lgan holda, suv resurslarini ko'chirish mumkin emasligi hisobga olinadi.

16.4. Ayrim korxonalarini joylashtirishni iqtisodiy asoslash usuli

Sanoat korxonasini joylashtirish hududi va joyini tanlash yangi quriladigan korxonalar hajmi va ixtisoslashishini hamda yangi qurilayotgan korxonalarining ishlab turgan, loyihalananayotgan korxonalar bilan aloqalarini aniqlash sanoat korxonalarini faqat to'g'ri jug'rofik joylashtirishning muhim masalalarigina bo'lib qolmay, balki yangi va ishlab turgan korxonalarini rekonstruktsiya qilishni loyihalashning ham muhim masalasidir.

16.5. Sanoatni joylashtirishdagi siljishlarning iqtisodiy samaradorligi

Sanoatni joylashtirishda ro'y beradigan tub o'zgarishlarning iqtisodiy samaradorligi ko'pgina ko'rsatkichlar yordamida hisobga olinadi. Lekin, bu

o'zgarishlarning bir qismini miqdor jihatdan o'lchash mumkin emas, chunki ular siljishlarning sifat jihatidan natijasini ko'rsatadi. Bular qatoriga yangi hududlarning juda katta foydali qazilma resurslarini sanoatda foydalanish uchun ishga tushirish, ilgari nisbatan qoloq hududlarning industrial va agrar hududlarga bo'linishini yo'qotish va shu kabilar kiradi.

Sanoatni joylashtirish borasidagi muammolarni hal etish uchun quyidagi masalalarga alohida e'tibor berish kerak:

- respublikada ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish bozor sharoitiga mos ravishda olib borilishi, uning tabiiy boyliklaridan oqilona va samarali foydalanish hamda kooperativlashtirish afzalliklaridan to'la-to'kis foydalanish;

- kichik va o'rta biznesga tegishli sanoat korxonalarini qishloqlarda yaratish, ayniqsa qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlovchi sanoat tarmoqlarini olib kirish maqsadga muvofiq bo'lar edi;

- sanoat ob'ektlarining qurilish muddatini qisqartirish va ulardan foydalanish xarajatlarini keskin kamaytirish;

- tabiat va atrof-muhitni muhofaza qilish sharoitlarini yaratish va h.k.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Sanoat ishlab chiqarishini joylashtirishning mohiyati va ahamiyati.
2. Sanoatni joylashtirishning tamoyillari (fundamental qoidalari).
3. Sanoatni joylashtirishga ta'sir etuvchi shart-sharoitlar.
4. Tarmoqlarni joylashtirishdagi o'ziga xos xususiyatlar.
5. Sanoat ishlab chiqarishini joylashtirishdagi siljishlar va istiqboldagi vazifalar.

Amaliy mashg'ulotlar uchun masalalar to'plami

1. Mahsulot sotishdan kelgan pul tushumi 18 mln. sum, modiiy xarajatlar 10 mln. sum, ish haqi sarfi 4 mln. sum, rag'batlantirish fondidan berilgan mablag' esa 1 mln. sumga teng. Foyda va ishlab chiqarishning rentabelligi aniqlansin.

2. Sanoat korxonasi 2017 yilda 1 milliard so'mlik mahsulot ishlab chiqargan. 2020 yilda esa, mahsulot ishlab chikarish 110 foizga, 2020 yilda- 120 foizga oshgan. Ushbu korxonada 2017 yilda 400 kishi ishlagan. Kelgusi yillarda esa ishchilar soni o'zgarmagan.

Maxsulot ishlab chikarish dinamikasini aniqlang va mehnat unumdorligini ko'payshini hisoblab chiqing.

3. Ishlab chiqarish korxonasi bir yilda 45,7 mln. sum foyda olgan. Asosiy fondlarning hisobot yilning 1 yanvariga bo'lgan qoldiq qiymati 0,37 mln. sumni tashkil etdi. Aylanma mablag'lar 0,65 mln. sumni tashkil etdi. Foyda solig'i 35 foizga teng. Korxonada fond rentabelligi aniqlansin.

4. Tarmoqning asosiy fondlarini boshlang'ich qiymati 68 mlrd. sumni tashkil etgan. Asosiy fondlarning qoldiq qiymati 56 mlrd. sumga teng bo'lgan. Aylanma

fondlarining o'rtacha yillik qiymati esa 10 mlrd. sumni tashkil etgan. Jami foyda 5 mlrd. so'mdan iborat. Tarmoqda ishlab chiqarishning fondorentabelligi aniqlansin.

5. Oziq-ovqat sanoatida 500 mlrd. so'mlik mahsulot ishlab chiqarilgan. Undan sotishdan tushgan tushum 50 mlrd. sumni tashkil etadi. Mahsulotni sotish xarajatlarini aniqlang.

6. Quyidagi ma'lumotlar asosida ishlab chiqarish samaradorligini aniqlang. Asosiy fondlar - 865 ming sum, aylanma mablag' - 685 ming sum, olingan daromad esa 900 ming sum.

7. Dastlabki ma'lumotlar:

Pechning rejali ish vakti fondi - 300 ishchi-kecha va kunduzi.

Pechka asosan 270 kecha-kunduz ishlagan.

Pechdan foydalanish koeffitsenti aniqlansin.

8. Hisobot yilning oxiriga kelib tarmoqning foydasi 1,7 mlrd. sumni tashkil etdi. Asosiy va aylanma fondlarning qiymati 3,8 mlrd sumga teng bo'lgan. Ushbu tarmoqda ishlab chiqarishining fondorentabelligi aniqlansin.

9. Tikuv fabrikasining sof foydasi 5 mlrd. sumni tashkil etgan. Asosiy fondlarning o'rtacha yillik qiymati 20 mlrd. sumni, aylanma fondlarning o'rtacha yillik qiymati 5 mlrd. sumni tashkil etgan.

Korxonaning fond samaradorligi ko'rsatkichi aniqlansin.

10. Aksionerlik uyushmasining korxonalarida ishlab chiqarilgan mahsulotlar sotilgandan so'ng ularning hisob schetiga 4 mlrd. 640 mln. sum mablag' kelib tushdi. Ular sotilgan mahsulotlarni tayyorlash uchun 4 mlrd. 200 mln. sum xarajat qilgan edilar. Undan tashkari transport ishlari uchun 1 mln. 200 ming sum sarfladilar. Sotishdan ko'rilgan moliyaviy natija aniqlansin.

11. «Uzximfarm» ochiq turdagi aksionerlik uyushmasining korxonalarida ishlab chiqarilgan mahsulotlar sotilgandan so'ng ularning hisob schetiga 4 mlrd. 640 mln. sum mablag' kelib tushdi. Ular sotilgan mahsulotlarni tayyorlash uchun 4 mlrd. 400 mln. sum xarajat qilgan edilar. Undan tashkari transport ishlari uchun 1 mln. 200 ming sum sarfladilar. Sotishdan ko'rilgan moliyaviy natija aniqlansin. Korxonada tayyorlangan yillik mahsulotning umumiy soni - 100 ming tonna. Mexanizatsiyalashgan usul bilan tayyorlangan mahsulot soni - 70 ming tonna. Ishlab chiqarishni mexanizatsiyalash koeffitsientini aniqlash kerak.

12. Uyushmada 2020 yilda 300 ishchi ishladi va 4 mlrd so'mlik mahsulot ishlab chiqarilgan. 2021 yilda esa 6 mlrd. so'mlik mahsulot tayyorlash mo'ljallanmoqda. Ishchilar soni o'zgarmaydi. Mehnat unumdorligining o'sish sur'ati aniqlansin.

13. Quyidagi ma'lumotlar asosida ishlab chiqarish samaradorligini aniqlang. Asosiy fondlar - 380 ming sum, aylanma mablag' – 180 ming sum, olingan daromad esa 110 ming sum

14. Non zavodini ta'mirlashning eng qulay usuli topilsin.

Km-kapital mablag';	T = tannarx
Km1 - 750 mln. sum	T1 - 1800 mln. sum
Km2 - 820 mln. sum	T2 - 1900 mln. sum
Km3 - 650 mln. sum	T3 - 2000 mln. sum
Km4 - 760 mln. sum	T4 - 2100 mln. sum

$$E_n = 0,15$$

15. Tarmoqda 2017 yilda 1 milliard so'mlik mahsulot ishlab chiqarilgan. 2020 yilda esa, mahsulot ishlab chikarish 118 foizga, 2020 yilda 122 foizga oshgan. SHu yillarda tarmoqda 200 ming kishi ishlagan.

Maxsulot ishlab chikarish dinamikasini aniqlang va mehnat unumdorligining ko'payshini hisoblab chiqing.

16. Hisobot yilda uyushmaning asosiy fondlarini boshlang'ich qiymati 18 mln. sumni tashkil etgan. Qoldiq qiymati 6 mln. sumga teng bo'lgan. Aylanma fondlarning o'rtacha yillik qiymati esa 11 mln. sumni tashkil etgan. Jami foyda 5 mln. so'mdan iborat. Korxonada ishlab chiqarishining fondrentabelligi aniqlansin.

17. Hisobot yilda tikuv fabrikasining sof foydasi 12 mln. sumni tashkil etgan. Asosiy fondlarning o'rtacha yillik qiymati 20 mln. sumni, aylanma fondlarning o'rtacha yillik qiymati 15 mln. sumni tashkil etgan. Ishchilar soni 110 kishi. Korxonaning fond samaradorligi ko'rsatkichi aniqlansin. Mahsulotlarning samaradorligi va mehnat unumdorligi aniqlansin.

18. Kimyo uyushmasining ishlab chiqarilgan mahsulotlar sotilgandan so'ng foydasi 47 mlrd. sumni tashkil etdi. Ular sotilgan mahsulotlarni tayyorlash uchun 41 mlrd. sum xarajat kilgan edilar. Undan tashkari transport va sotish xizmatlari uchun 750 mln. sum sarfladilar. Sotishdan ko'rilgan moliyaviy natija aniqlansin.

19. Hisobot yilda uyushmaning asosiy fondlarini boshlang'ich qiymati 160 mln. sumni tashkil etgan. Qoldiq qiymati 100 mln. sumga teng bo'lgan. Aylanma fondlarning o'rtacha yillik qiymati esa 84 mln. sumni tashkil etgan. Jami foyda 30 mln. so'mdan iborat. Korxonada ishlab chiqarishining fondrentabelligi aniqlansin.

20. Sanoat korxonasining iqtisodiy ko'rsatkichlarini aniqlash kerak. Berilgan ma'lumotlar:

«CHust Mash» MCHJ buyicha texnik-iktisodiy kursatkichlar

№			F A K T
----------	--	--	----------------

	Kursatkichlar nomi	Ulcho v birligi	2020 yil	2017 yil	Uzga rish %
A	1	2	3	4	5
1	Tovar maxsulotining xajmi:	Ming sum			
	Amaldagi narxlarda	Ming sum	492809	279774	
	Solishtirma narxlarda	Ming sum	492809	279774	
2	Sotilgan maxsulot xajmi	Ming sum	312667	216462	
3	Sotilgan maxsulotdan tushum	Ming sum	-	-	
4	Tayyor maxsulotdan koldik	Ming sum	204186	135960	
5	Balans foyda	Ming sum	50628	31029	
6	Sof foyda	Ming sum	42390	26226	
7	Debitorlik majburiyati-Jami	Ming sum	22035	21444	
	SHJ. K SXV tashkiloti buyicha	Ming sum	-	-	
	Boshkalari buyicha	Ming sum	20453	21444	
	Uzaytirilgan debitorlik majburiyati	Ming sum	-	-	
8	Kreditorlik majburiyati	Ming sum	104654	73583	
	SHJ. Uzaytirilgan	Ming sum	-	-	
	Ish xaki buyicha	Ming sum	48044	24316	
	Byudjetga tulovlar buyicha	Ming sum	22531	13636	
	Pensiya fondi buyicha majburiyat	Ming sum	10428	6406	
	Boshka kreditolar	Ming sum	23651	29225	
9	Tulangan soliklar	Ming sum	58017	57769	

	SHJ. foydadan	Ming sum	7005	300	
10	Xisob schyotida kolgan pul vositalari	Ming sum	237	8353	
11	Ishlovchilar soni- Jami	Kishi	69	69	
	SHJ. ICHP	Kishi	58	58	
12	Mexnatga xak tulash fondi	Ming sum	152247	108744	
13	Urtacha oylik ish xaki	Sum	183873	131333	
	SHJ. ICHP	Sum	218745	161821	
14	Bir ishchining ishlab chikarish kuvvati	Ming sum	8497	4824	
15	I/ch gan maxsulot samaradorligi	%	21.2	23.4	
16	1 sumlik tovar maxsuloti uchun xarajatlar	Sum	0.63	0.63	
17	Tovar maxsulotining tannarxi	Ming sum	312687	176759	
	Sotilgan maxsulotining tannarxi	Ming sum	201900	142224	
18	Asosiy fondlarning urtacha yillik kiymati	Ming sum	369087	49100	
	SHJ. Aktiv kismi	Ming sum	369087	49100	
19	Fond bilan kurollanganlik darajasi	Sum	2.43	2.91	
20	Fond kaytimi	Sum	3.04	2.62	
21	Aylanma vositalar mavjudligi	Ming sum	255503	169157	
	SHJ. Ishlab chikarish zaxiralari	Ming sum	28298	18711	
	Tugallanmagan ishlab chikarish	Ming sum	23019	14486	
	Tayyor maxsulot	Ming sum	204186	135960	
	Kelajakdagi davr xarajatlari	Ming sum	-	-	
22	Yukori tashkilotga tulov	Ming sum	-	-	
	-Prognozga kura utkazma	Ming sum	-	-	
	-Yukori tashkilot x/r pul utkazish	Ming sum	4205	1423	
23	Tulangan dividenlar– Jami:	Ming sum	1851	2395	

SHJ. Davlat ulushi buyicha	Ming sum	-	-	
Mexnat jamoasi ulushi buyicha	Ming sum	1851	2395	
Xorijiy investor ulushi buyicha	Ming sum	-	-	
Moliyaviy barkarorlik koeffitsientlari				
K pl. – Tulovlilik kobilyati	> 1,25	1.81	1,56	
Kos. - SHaxsiy vositalar bilan ta'minlanganlik	> 0,2	0.48	0,36	
Kss. -SHaxsiy va ijaradagi mulklar nisbati	> 1	2.24	1,62	
Kim. - Kuvvatlarning ishlatilishi	> 0,5	0.92	0,85	
Krr. - Xarajatlar samaradorligi	> 0	0.21	0,27	
Kizn. - Asosiy vositar eskirishi	< 0,5	0.27	0,43	
Kra. – Aktivlar samaradorligi	> 0,05	0.1	0,06	

21. Neftni qayta ishlash zavodida 22 ta tsex faoliyat ko'rsatadi, ulardan 4 tasi – asosiy. Sanoat ishlab chiqarish xodimlarining ro'yhat bo'yicha o'rtacha ko'rsatkichi – 5802 kishini tashkil etsa, ulardan 5007 kishi ishchilardir. Korxonaning butun mehnat jamoasi yillik maosh jamg'armasi – 6,1 mlrd. so'm. Zavodning ma'muriy harajatlari bir yilda 3,5 mln. so'mni tashkil etdi.

Quyidagilarni aniqlash talab qilinadi:

1. Zavodning boshqaruv xodimlari soni;
2. 22 foizlik qisqartirishdan so'ng zavodning boshqaruv xodimlari soni qanchani tashkil etadi;
3. Boshqaruv xodimlarini qisqartirish hisobiga mehnatga haq to'lash jamg'armasini taxminan qanchaga tejab qolish mumkin.

22. Zavod bo'yicha joriy aprel' oyiga quyidagi ma'lumotlar mavjud (mln.so'm).

1. Yalpi mahsulot465
2. Ishlab chiqarilgan yarim fabrikatlar124
bundan chetga sotilgani32
3. Korxonaning chetga ko'rsatgan xizmatlari24
4. Yakunlanmagan ishlab chiqarish qoldig'i:
oy boshiga 186
oy oxiriga157

Quyidagilarni aniqlash talab qilinadi:

1. Tovar mahsulot hajmi.
2. Tayyor mahsulot hajmi.

23. Hisobot yilida korxonada 400 mln. so'mlik mahsulot tayyorlab sotdi, 20 mln. so'mlik asbob-uskunalar tamirlash ishlarini bajardi, buyurtmachi xom ashyosidan 45 mln. so'mlik mahsulot ishlab chiqardi (shu jumladan buyurtmachi xom ashyosi bahosi 28 mln. so'm), kerakli asboblarni tayyorlab, ularni asosiy vositalar hisobiga 12 mln. so'm deb kiritib qo'ydi. Tugallanmagan ishlab chiqarish qoldig'i yil boshiga 30 mln. so'm, yil oxiriga 15 mln. so'm. Hisobot yili boshida ombordagi tayyor mahsulot qoldig'i va haridorga yetkazilgan, biroq haqi to'lanmagan tovarlar 25 mln. so'mlik, hisobot yili oxirida 17 mln. so'm.

Quyidagilarni aniqlash talab qilinadi: tovar, yalpi va sotilgan mahsulot hajmi qancha?

24. Korxonada 2017 yilda ulgurji narxda 360 ming so'mga asbob-uskunalar sotib oldi, transport va montajga harajatlar 14 ming so'mni tashkil etdi. 2020 yilda o'tkazilgan inventarizatsiya chog'ida asosiy fondlarni qayta baholash o'tkazildi va asbob-uskunalarining narxi 325 ming so'm miqdorida belgilandi. Asbob-uskunalaridan foydalanish davrida 500 ming so'm miqdorida amortizatsion to'lovlar yig'ildi, kapital ta'mirlashga harajatlar esa 220 ming so'mni tashkil etdi.

Quyidagilarni aniqlash talab qilinadi: asbob-uskunalarining tiklash va qoldiq qiymatini toping.

25. Yil boshiga kichik korxonaning asosiy fondlari boshlang'ich qiymati 200 mln. so'mni tashkil etdi. Aprel oyida 1,9 mln. so'mlik, iyunda esa 1,5 mln. so'mlik, noyabrda 4,4 mln. so'mlik asosiy vositalarni ishga tushirish rejalashtirilgan. Mart va aprel oyida 1,1 va 1,7 mln. so'mlik asosiy vositalar ishdan chiqish ko'zda tutilgan.

Quyidagilarni aniqlash talab qilinadi:

1. Asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymati.
2. Asosiy vositalar yil oxiriga qiymati.
3. Asosiy vositalarning ishdan chiqish koeffitsienti.
4. Asosiy vositalarning yangilanish koeffitsienti.

26. Tog'-kon korxonasi uzlukli yillik rejimda, haftasiga bir kun dam olib ishlaydi. Tozalash konlari bir kecha-kunduzda uch smenada ishlaydi, bir smena 6 soat davom etadi. Kombayn (asosiy tog' uskunasi) amaldagi o'rtacha ish vaqti hisobot yilida 4150 soatni tashkil etdi. Yil davomida kombaynning kapital ta'mirlashning me'yoriy davomiyligi 22 kundan iborat.

Quyidagilarni aniqlash talab qilinadi:

1. Kombayn taqvimiy (kalendarli), rejimli va rejali ish vaqti fondini.
2. Taqvimiy, rejimli va rejali ishlash vaqti fondiga nisbatan kombaynning ekstensiv yuklanish koeffitsienti.

27. 1-mashinasozlik zavodida asosiy ishlab chiqarish fondlarining o'rtacha yillik qiymati 100 mln. so'mga teng; yillik yalpi mahsulot ishlab chiqarish 220 mln. so'mni, yillik foyda esa 6 mln. so'mni tashkil etadi.

2-mashinasozlik zavodida esa sanab o'tilgan ko'rsatkichlar 80, 168 va 4 mln. so'mni tashkil etadi.

Quyidagilarni aniqlash talab qilinadi:

1. Fond sig'imi va fondga qaytish hamda asosiy fondlarning har 1 so'miga to'g'ri keladigan daromadni aniqlang.
2. Qaysi zavodda asosiy ishlab chiqarish fondlardan yaxshiroq foydalaniganligini aniqlang.

28. TSexning ish maroma yiliga 256 kun, kuniga ikki smenada, bir smenaning o'rtacha davomiyligi – 8 soat. Stanoklarni rejali ta'mirlashga sarflangan vaqt – 2%. TSexda 40 ta stanok o'rnatilgan va ishlaydi. Mahsulot birligini tayyorlash uchun 30 daqiqa kerak. Yillik mahsulot tayyorlash dasturi 80 ming donadan iborat.

Quyidagilarni aniqlash talab qilinadi: tsex quvvati va asbob-uskunlarning bandlik koeffitsienti qancha?

29. TSexning umumiy maydoni 832 m². Bir dona mahsulotni yig'ish uchun kerak bo'lgan maydon – 104 m². Bir dona mahsulot yig'ish vaqti – 48 soat. TSexning ish maromi – yilda 248 kun, har biri 8 soatlik 2 smenada ishlaydi. Ishlab chiqarish dasturi yiliga – 640 dona mahsulot.

Quyidagilarni aniqlash talab qilinadi: tsex quvvati va ishlab chiqarish quvvatidan foydalanish koeffitsienti.

30. Zavod uchun belgilangan yillik ishlab chiqarish dasturining hajmi 12017 dona mahsulotdan iborat. 1 dona mahsulot uchun xom-ashyo sarfi – 4 kg. Yilning oxiriga xom-ashyo zahirasi – 23 kunni tashkil etadi. Rejalashtirilayotgan yil boshiga amaldagi xom-ashyo zahirasi – 200 kg.

Quyidagilarni aniqlash talab qilinadi:

1. Rejalashtirilayotgan yil oxiriga o'tuvchi xom-ashyo qoldig'i qancha?
2. Rejalashtirilayotgan yilda zarur xom-ashyo yetkazib berish miqdori qancha?

31. Korxonada bo'yicha quyidagi ma'lumotlar mavjud:

- Mahsulot sotishning yillik hajmi – 80 mln. so'm
- Aylanma mablag'larning o'rtacha yillik miqdori – 5.4 mln. so'm.

Tegishli chora tadbirlar ko'rilgandan so'ng aylanma mablag'larning bir bor aylanish muddati bir necha kunga qisqardi.

Quyidagilarni aniqlash talab qilinadi:

- Aylanma mablag'larning bir marta aylanish muddati amalda qancha?
- Agar amalda aylanma mablag'lar qoldig'i:
 - 1 aprel holatiga - 280 ming so'm
 - 1 mayga - 360 ming so'm
 - 1 iyunga - 330 ming so'm
 - 1 noyabrga - 380 ming so'mni tashkil etgan bo'lsa, aylanma mablag'larning o'rtacha qoldig'i 2- kvartalda qancha bo'ladi?

32. Korxonada tomonidan ishlab chiqarilgan buyumning sof og'irligi 40 kg. Dastur bo'yicha mahsulot ishlab chiqarish hajmi – 3000 dona material ishlatishning amaldagi koeffitsienti – 0,75. Texnologik jarayonlarning takomillashuvi natijasida korxonada materialdan foydalanish koeffitsientini 0,81 gacha ko'tarib, uning qiymatini 1 kg uchun 350 dan 200 so'mgacha pasaytirishni mo'jallayapti.

Quyidagilarni aniqlash talab qilinadi:

1. Har dona mahsulotga moddiy xarajatning amaldagi va mo'ljallangan normasini aniqlang.
2. Ishlab chiqarilishi mo'ljallanayotgan mahsulot tayyorlashda qancha material tejash mumkin.

33. Mehnat unumdorligini oshirish bo'yicha o'tkazilgan chora-tadbirlar natijasida mashinasozlik zavodining yig'ish tsexida 23 kishi ozod bo'ldi. Ushbu choralar ko'rilmaganda rejadagi ish hajmini bajarish uchun 350 kishi kerak bo'ladi.

Quyidagilarni aniqlash talab qilinadi: mehnat unumdorligining o'sishi qancha bo'lgan?

34. Zavodning sanoat ishlab chiqarish hodimlarining maosh fondi har yilga 850 mln. so'm miqdorida belgilangan. Amalda esa maosh fondi yiligi 925 ml. so'mni tashkil etdi. Tovar mahsulot ishlab chiqarish dasturi 107,9% ga bajarilgan. Rejali maosh fondini me'yorga solish ko'rsatkichi – 0,6%.

Quyidagilarni aniqlash talab qilinadi:

Maosh jamg'armasi bo'yicha natija (tejalish yoki me'yordan ortiq harajat) qanday?

35. Zavodning sanoat ishlab chiqarish hodimlarining maosh fondi har yilga 850 mln. so'm miqdorida belgilangan. Amalda esa maosh fondi yiligi 925

ml. so'mni tashkil etdi. Tovar mahsulot ishlab chiqarish dasturi 107,9% ga bajarilgan. Rejali maosh fondini me'yorga solish ko'rsatkichi – 0,6%.

Quyidagilarni aniqlash talab qilinadi:

Maosh jamg'armasi bo'yicha natija (tejalish yoki me'yordan ortiq harajat) qanday?

36. Asosiy davrda korxonaning maosh fondi 2700 ming so'mni, tovar mahsulotining hajmi – 15800 ming so'mni tashkil etdi. Yangi (rejadagi) yilda tovar mahsulot hajmi 17000 so'mga yetkazildi, bunda mehnat unumdorligi 5% ga, o'rtacha maosh esa 2,5% ga ortadi.

Quyidagilarni aniqlash talab qilinadi:

Korxonada rejadagi maosh fondini hisoblab chiqaring.

1. Korxonada 880 mln. so'm hajmda mahsulot ishlab chiqardi, bunda xom ashyo va materiallarga ketgan harajatlar 560 mln. so'm, oylik maoshga 152 mln. so'mni tashkil etdi. TSex harajatlari 90 mln. so'm.

Quyidagilarni aniqlash talab qilinadi:

1. Ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxi.
2. Mahsulot 1 so'miga harajatlar qancha bo'ladi?

37. Rejalashtirilayotgan davrda zavodda avtomobillar uchun mo'lajallangan akkumulyatorlardan 17 ming dona, tormoz kolodkomaridan 600 ming dona ishlab chiqariladi. Rejalashtirilayotgan yilda bir akkumulyatorning tannarxi joriy yildagi 17,2 ming so'mga nisbatan 15,8 ming so'mni, tormoz kolodkalarining tannarxi esa tegishli ravishda 8,8 va 10,2 ming so'mni tashkil etadi.

Quyidagilarni aniqlash talab qilinadi:

1. Rejadagi tejamkorlik qanday bo'lgan?
2. Rejalashtirilayotgan yilda mahsulot tannarxi necha foizga pasayadi?

38. Korxonaning umumiy foydasi 1 yilda 5400 ming so'mni tashkil etdi. SHu jumladan, yordamchi xo'jaligidan olingan foyda 130 ming so'mni, xalq iste'mol mollarini sotishdan olingan foyda 40 ming so'm. Asosiy ishlab chiqarish fondlarining o'rtacha yillik qiymati 9800 ming so'm, me'yorlangan aylanma mablag' qiymati esa 4700 ming so'm. Bank krediti uchun foiz 50 ming so'm.

Quyidagilarni aniqlash talab qilinadi:

1. Balans va hisobot foyda qancha.
2. Umumiy va hisobot rentabellik darajasi.

39. Korxonada ulgurji narxlarda 6620 ming so'm hajmda mahsulot ishlab chiqardi. Ishlab chiqarish tannarxi 6040 ming so'm bo'ldi. Korxonaning tovar mahsulotining 1 so'miga harajati bashorat bo'yicha 92,3 tiyinni tashkil etadi.

Quyidagilarni aniqlash talab qilinadi:

1. Korxonaning tovar mahsulotining 1 so'miga qilingan amaldagi harajatlari qancha?
2. Tovar ishlab chiqarishda tejamkorlik qanday?

Korxonaning umumiy foydasi 1 yilda 790 ming so'mni tashkil etdi. SHu jumladan, yordamchi xo'jaligidan olingan foyda 130 ming so'mni, xalq iste'mol mollari sotishdan olingan foyda 110 ming so'm. Asosiy ishlab chiqarish fondlarining o'rtacha yillik qiymati 98000 ming so'm, me'yorlangan aylanma mablag' qiymati esa 700 ming so'm.

Quyidagilarni aniqlash talab qilinadi:

1. Balans va hisobot foyda qancha.
2. Umumiy va hisobot rentabellik darajasi.

40. Zavod uchun belgilangan yillik ishlab chiqarish dasturining hajmi 4000 dona mahsulotdan iborat. 1 dona mahsulot uchun xom-ashyo sarfi – 12 kg. Yilning oxiriga xom-ashyo zahirasi – 16 kunni tashkil etadi. Rejalashtirilayotgan yil boshiga amaldagi xom-ashyo zahirasi – 500 kg.

Quyidagilarni aniqlash talab qilinadi:

3. Rejalashtirilayotgan yil oxiriga o'tuvchi xom-ashyo qoldig'i qancha?
4. Rejalashtirilayotgan yilda zarur xom-ashyo yetkazib berish miqdori qancha?

41. Rejalashtirilayotgan davrda zavodda avtomobillar uchun mo'lajallangan akkumulyatorlardan 17 ming dona, tormoz kolodkalaridan 600 ming dona ishlab chiqariladi. Rejalashtirilayotgan yilda bir akkumulyatorning tannarxi joriy yildagi 17,2 ming so'mga nisbatan 15,8 ming so'mni, tormoz kolodkalarining tannarxi esa tegishli ravishda 8,8 va 10,2 ming so'mni tashkil etadi.

Quyidagilarni aniqlash talab qilinadi:

3. Rejadagi tejamkorlik qanday bo'lgan?
4. Rejalashtirilayotgan yilda mahsulot tannarxi necha foizga pasayadi?

42. Zavodning sanoat ishlab chiqarish hodimlarining maosh fondi har yilga 850 mln. so'm miqdorida belgilangan. Amalda esa maosh fondi yiligi 925 ml. so'mni tashkil etdi. Tovar mahsulot ishlab chiqarish dasturi 107,9% ga bajarilgan. Rejali maosh fondini me'yorga solish ko'rsatkichi – 0,6%.

Quyidagilarni aniqlash talab qilinadi:

Maosh jamg'armasi bo'yicha natija (tejalish yoki me'yordan ortiq harajat) qanday?

MUSTAQIL TA'LIM MASHG'ULOTLARI

MUSTAQIL TA'LIM MASHG'ULOTLARI

Mustaqil ta'limning turli shakllari mavjud bo'lib, unda talaba o'qituvchi rahbarligida fan bo'yicha yangi bilimlarni, o'quv va ko'nikmalarni o'zlashtirish, ijodiy faoliyatni amalga oshira oladi.

Ushbu shakllarga quyidagilar tegishlidir:

- ma'lum mavzu bo'yicha referat tayyorlash;
- amaliyotdagi mavjud muammoning yechimini topish, test, munozarali savollar va topshiriqlar tayyorlash;
- ilmiy maqola, tezislarni tayyorlash va chop etish;
- tarqatma materiallar bo'yicha ma'ruzalar qismini o'zlashtirish;
- maxsus adabiyotlar bo'yicha fan bo'limlari yoki mavzulari ustida ishlash;
- talabalarning o'quv-ilmiy tadqiqot ishlarini bajarish bilan bog'liq bo'lgan fan bo'limlari va mavzularini chuqur o'rganish;
- masofaviy ta'lim;
- faol va muammoli o'qitish uslubidan foydalanilgan o'quv mashg'ulotlari, o'quv qo'llanmalari yordamida fan mavzularini o'rganish.

Talabalar mustaqil ta'limining mavzulari

1. Sanoat tarmoqlarining 2017-2021 yillardagi rivojlanishining asosiy yo'nalishlari.
2. Zargarlik sanoatini rivojlantirishining asosiy istiqbollari.
3. Sanoatda mehnat salohiyatidan foydalanish ko'rsatkichlarini yaxshilash.
4. Sanoat kooperatsiyasini rivojlantirish yo'nalishlari.
5. Sanoat korxonalarining innovatsion faoliyati samaradorligini oshirish.
6. Sanoat tarmoqlari korxonalarining moliyaviy barqarorligini ta'minlash yo'nalishlari.
7. Sanoat korxonalarida ishlab chiqarishda aylanma mabla'lardan samarali foydalanish yo'nalishlari.
8. Sanoat korxonalarida asosiy fondlarni modernizatsiyalash asosida mehnatning fond bilan qurollanish holatini yaxshilash yo'llari.
9. Sanoat korxonalarida mahsulotlar ishlab chiqarish raqobatbardoshligini oshirish istiqbollari.
10. Sanoat korxonalarida mahsulot ishlab chiqarishni oshirish va nomenklaturasini kengaytirish muammolari.
11. Sanoatda ishlab chiqarish xarajatlari va ularni kamaytirish yo'llari.
12. Sanoat korxonasi foydasining taqsimlanishi va ishlatilishi.
13. Sanoat mahsulotlarining material va energiya sarfini kamaytirish yo'nalishlari.
14. Sanoatda korparativ boshqaruv tizimini keng joriy qilish muammolari.
15. Sanoat korxonalarining to'lov qobiliyatini oshirish muammolari
16. Sanoat korxonalarida asosiy ishlab chiqarish fondlarining jismoniy va maonaviy eskirishini oldini olish muammolari.
17. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida sanoat ishlab chiqarishining

- milliy iqtisodiyot va jahon iqtisodiyotida tutgan o'rnini.
18. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida sanoat sohasidagi tarkibiy siljishlar va ularning samaradorligi.
 19. Sanoat ishlab chiqarishini ilmiy jihatdan boshqarishning asosiy muammolari.
 20. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida bashorat qilish va rejalashtirish falsafasi.
 21. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida sanoat ishlab chiqarishining texnik va texnologik bazasini yaratishning o'zbek modeli.
 22. Sanoatni barqaror rivojlanishini ta'minlashda kadrlarning roli.
 23. Islohotlarni chuqurlashtirish sharoitida asosiy va aylanma fondlarni takror ishlab chiqarish va ulardan foydalanishning samaradorligini oshirish.
 24. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida sanoatning xomashyo bazasi va undan oqilona foydalanishning asosiy yo'nalishlari.
 25. Islohotlarni chuqurlashtirish sharoitida mehnat unumdorligi va uni oshirishga ta'sir etuvchi omillar.
 26. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida sanoatda tejamkorlik tizimini yaratish masalalari.
 27. Jahon sanoat ishlab chiqarishida O'zbekiston sanoatining tutgan o'rnini va strategik hamkorlikni kuchaytirish muammolari.

KURS ISHLARINI

KURS ISHLARINI TASHKIL ETISH BO'YICHA

USLUBIY KO'RSATMA

1. Kurs ishiga qo'yiladigan umumiy talablar.

Zamonoviy iqtisodchi keng qamrovli bilimlarga ega bo'lishi, nazariy bilimlarni amaliy vazifalar bilan bog'lay olishi va o'z tanlagan sohasi bo'yicha haqiqiy bilimdon bo'lishi lozim. Bu maqsadga erishish talabdan o'z ustida tinmay ishlashni, nazariy va amaliy bilimlarini doimiy ravishda boyitib borishni, ishlab chiqarish iqtisodiyoti, uni oqilona tashkil etish va boshqarish ko'nikmalarini chuqur o'zlashtirishni talab qiladi.

Kurs ishida talabning oliy o'quv yurtida o'qish davomida to'plagan nazariy va amaliy bilimlari yuzaga chiqadi, talabning nazariy bilimlar bilan qurollanish darajasi, uning olgan bilimlari va ko'nikmalarini ilmiy-ishlab chiqarish vazifalarini yechishga qay darajada qo'llay olishi namoyon bo'ladi. Kurs ishini bajarish talabdan universitetda olgan nazariy va amaliy bilimlardan foydalanishni talab etadi, talabning o'qish davomida olgan bilimlarini umumlashtirishga, chuqurlashtirishga va mustahkamlashga, ularni amaliyotga qo'llashga imkon beradi.

Kurs ishida aniq bir amaliy vazifani yechish vazifasi qo'yilishi muhimdir. Tadqiqot ob'ekti sifatida muayyan bir sanoat yoki agrosanoat majmuasi korxonasi chiqishi lozim. Kurs ishida bir yoki bir-biri bilan bog'langan bir nechta masalalarni chuqur tadqiq etish va tegishli tavsiyalarni ishlab chiqish talabning muammoni mustaqil ko'ra bilishi va hal eta olishga qodirligini ko'rsatadi.

Kurs ishi sanoat ishlab chiqarishi iqtisodiyoti, uni tashkil etish, rejalashtirish va boshqarishga oid texnik, texnologik, tashkiliy-iqtisodiy va sotsiologik tadqiqotlarni qamrab olishi, muammolarni hal etish yo'llari ko'rsatilgan ilmiy asoslangan xulosalar va takliflarga ega bo'lishi lozim.

Kurs ishining sifati uning ilmiyligi, tanlangan mavzuning dolzarbligi, talabning mustaqil ishga ijodiy yondoshish ko'nikmalarini namoyon qila olishi bilan baholanadi.

Kurs ishini bajarish jarayonida talabalar quyidagilarga e'tibor berishi lozim:

- voqelikni o'rganish va anglashning ilmiy usullaridan boxabar bo'lish;
- mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar mohiyati va mazmunini chuqur anglash, davlatning agrar siyosati tamoyillari bilan yaqindan tanishish;
- sanoatni isloh qilish va rivojlantirish borasida qabul qilingan Prezident farmonlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlari, me'yoriy-huquqiy hujjatlarni o'rganib chiqish;
- ilmiy adabiyotlar va boshqa manbalar orqali o'rganilayotgan masalaning mohiyatini chuqur anglab yetish;
- mustaqil ilmiy-tadqiqotlar olib borish uslubiyoti bilan tanishish;
- aniq bir korxonada mavzuni ochib berishga xizmat qiladigan barcha ma'lumotlarni to'liq yig'ish va qayta ishlash;

- ishda iqtisodiy tadqiqotlar olib borishning turli usullaridan, ilmiy-tadqiqot muassasalari tavsiyalari, ilg'orlar tajribasi, mahalliy va xorijiy adabiyotlardan unumli foydalanish;

- ishning ilmiy saviyasi yuqori bo'lishiga, mavzuning yetarlicha dolzarbligiga e'tibor berish;

- o'rganilayotgan masalani aniq ochib berish, ishda ko'chirmachilikka, keraksiz va ortiqcha ma'lumotlardan foydalanishga yo'l qo'ymaslik;

- boblar va bo'limlarning mantiqan bog'lanishiga e'tibor berish, fikrlarni qisqacha bayon etish orqali ishning hajmi ortib ketishiga yo'l qo'ymaslik;

- masalani aniq dalillar va raqamlar yordamida tahlil etish, o'z o'rnida ishning mazmunidan kelib chiqadigan tavsiyalar va xulosalar bera olish;

- tavsiya etilayotgan yechimlarning asoslanganligiga va samaradorligini baholash mezonlari bo'lishiga e'tibor berish, ishning faqatgina faktlarni quruq bayon etishdan iborat bo'lib qolishiga yo'l qo'ymaslik;

- ishda ko'rgazmali vositalardan, ya'ni jadvallar, chizmalar, diagrammalar va grafiklardan unumli foydalanish;

- mavzu ustida maqsadga yo'naltirilgan va tizimga solingan ish olib borish, kurs ishini bajarish muddatlariga qat'iy rioya etish.

Kurs ishida taklif va muloxazalar, xulosalar va amalga oshirilgan barcha hisob-kitoblarning to'g'riligi va sifati uchun talabalar ma'sul hisoblanadilar.

2. Kurs ishini bajarishning maqsad va vazifalari.

Kurs ishi talaba tomonidan mustaqil bajariladigan ilmiy izlanish bo'lib, unda talaba o'qish davri mobaynida olgan nazariy bilimlari, amaliy darslarni qanday darajada o'zlashtirganligini, shu bilan birgalikda o'z ixtisosligi bo'yicha mehnat faoliyat uchun tayyorgarlik darajasini namoyon etadi.

Kurs ishi bakalavriyatning mazkur yo'nalishiga davlat ta'lim standartlarida qo'yilgan talablarga, sanoat va agrosanoat majmuasining rivojlanish istiqbollari va mamlakatimiz hukumatining agrar siyosati va bu sohada olib borayotgan iqtisodiy islohotlari mazmuniga mos kelishi maqsadga muvofiq.

Kurs ishini bajarishdan ko'zda tutilgan maqsad va vazifalar quyidagilardan iborat:

-talabalarning ta'lim yo'nalishi bo'yicha olgan nazariy va amaliy bilimlarni umumlashtirish, tizimga keltirish, mustahkamlash va kengaytirish, olingan bilimlarni aniq ilmiy, texnikaviy, ishlab chiqarish, iqtisodiy, ijtimoiy va biznes vazifalarini hal etishda qo'llash;

- talabalarda mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish, yechim talab etadigan muammo va masalalarni tadqiq etish usullarini egallashga va tadqiqot o'tkazishga imkon yaratish;

- ijodiy ishlash, ishlab chiqilayotgan masalaning (muammoning) qo'yilish jarayonidan boshlab, uni to'la nihoyasiga yetkazish bo'yicha qaror qabul qilishda bo'lgan ma'suliyatni his etishga o'rgatish;

- zamonaviy ishlab chiqarish va biznes, iqtisodiyot, texnika va madaniyatining rivojlanishi sharoitida talabalarni mustaqil ishlashga tayyorgarligini aniqlash.

Kurs ishining muhim vazifalaridan biri – talabaning muayyan bir sanoat korxonasi yoki uning bo'linmasi misolida ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarish masalalariga tanqidiy baho bera olishidir. Ishni bajarish jarayonida faqatgina korxonaga erishgan ishlab chiqarish va iqtisodiy natijalarni qayd etish bilan cheklanmay, ularni muayyan shart-sharoitlar bilan bog'lay olish, mavjud kamchiliklar va muammolarning kelib chiqish sabablarini ochib berish muhimdir. Tashkiliy-iqtisodiy masalalarni ishlab chiqarishning texnik, texnologik va tabiiy omillari bilan uzviy bog'liqlikda ko'rib chiqish lozim.

3. Kurs ishlarining mavzusini tanlash.

Kurs ishlari muvaffaqiyatini aniqlaydigan muhim va mas'uliyatli vazifalardan biri – tadqiqot mavzusini tanlashdir. Mavzularga qo'yiladigan umumiy talab – ularning dolzarbligi, ishlab chiqarish ehtiyojlari va muammolari bilan bog'liqligidir. Ular hozirgi zamon talablari va sanoatni rivojlanish tendentsiyalari istiqbollariidan kelib chiqishi zarur.

Kurs ish mavzusi keng qamrovli nazariy va amaliy xususiyatga ega bo'lishi, sanoat ishlab chiqarishini rivojlantirishning eng muhim vazifalarini qamrab olishi va ilmiy-ishlab chiqarish yo'nalishida tadqiqotlar olib borishni nazarda tutishi lozim. Kurs ish mavzusi muammoning zamonaviy holatini va iqtisodiyot, biznes, ishlab chiqarish, ijtimoiy sohalar, fan, ta'lim va madaniyatning istiqbolli rivojlanishini aks ettirishi kerak.

Mavzuning dolzarbligini asoslashda ushbu masala ustida tadqiqotlar olib borish nima uchun zarurligini, ishlab chiqarish bilan bog'liq qanday muammolar bunga sabab bo'lganini va tadqiqot yakunlari bo'yicha erishilajak natijalar muammoni yechishga qanday ta'sir ko'rsatishini aniq bayon etib berish lozim.

Kurs ishlari mavzulari ixtisoslashgan kafedralar tomonidan belgilanadi va har o'quv yilida yangilab turilishi tavsiya etiladi.

Talabaga kurs ish mavzusini tanlash huquqi beriladi. Mavzuni tanlash jarayonida talabalarga ish rahbari yordam berishi maqsadga muvofiq. Mavzuni tanlash jarayonida rahbar tavsiya etilayotgan mavzular ro'yxatini berish bilan cheklanib qolmay, balki tanlanadigan mavzuni mohiyati va ochib berish imkoniyatlari bilan hamda ma'lumotlar manbalari bilan talabani tanishtirishi maqsadga muvofiq.

Rahbar va talaba tanlagan mavzu bo'yicha nazariy ma'lumotlar yetarli bo'lgani bilan talaba amaliyot o'taydigan korxonada ushbu mavzuni yoritish bo'yicha kerakli ma'lumotlar bo'lishiga ham e'tiborni qaratish lozim. SHu sababdan kurs ish mavzusi talabaning bitiruv oldi amaliyoti o'tash uchun boradigan korxonaga aniq bo'lgandan so'ng tanlangani ma'qul.

Kurs ishi mavzusini tanlashda rahbar va talaba quyidagilarga e'tibor berishi lozim:

1. Kurs ishini yozish jarayonida mavzuni chuqur o'rganish va tajriba oshirish imkoniyati mavjudligi.

2. Talabning ilmiy-amaliy izlanishga qobiliyatligi.

3. Kurs ishini bajarish uchun ma'lumotlar, yo'riqnomalar bilan ta'minlanganlik darajasi.

Kurs ishlari mavzusining yillik ro'yxati kurs boshida e'lon qilinadi. Kurs ishi mavzusi va rahbar kafedraning taqdimnomasi bo'yicha rektorning buyrug'i bilan rasmiylashtiriladi.

4. Kurs ishlarining mavzulari ro'yxati Faol investitsiya siyosati sharoitlarida sanoat tarmoqlarida investitsion muhitni yaxshilash omillari.

1. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida sanoatda investitsion loyihalarni tahlil etish va samaradorligini aniqlash.

2. Faol investitsion siyosat sharoitida korxonada investitsion faoliyatini yaxshilash yo'llari.

3. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida sanoatda sifatni boshqarish va standartlash masalalari.

4. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida sanoatning kreditga qodirligini baholash .

5. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida yengil sanoatni barqaror rivojlantirish yo'nalishlari

6. Iqtisodiyotni tarkibiy o'zgartirish jarayonlarini chuqurlashtirish sharoitida aksionerlik jamiyatlarining korporativ siyosatini takomillashtirish.

7. Iqtisodiy rivojlanishning samaradorligini ta'minlash sharoitida sanoatning moliyaviy ahvolini yaxshilash yullari va rivojlantirish tadbirlari.

8. Iqtisodiy rivojlanishning samaradorligini ta'minlash sharoitida aksionerlik jamiyatlari kapitalidan unumli foydalanish.

9. Iqtisodiy rivojlanishning yuqori sur'atlarini ta'minlash sharoitida sanoatda xarajatlar tarkibi taxlili va tannarxni kamaytirish yo'nalishlari

10. Islohotlarni davom ettirish va chuqurlashtirish sharoitida sanoatda mahsulot ishlab chiqarish va sotish xajmini ta'minlash.

11. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida sanoatning asosiy vositalaridan foydalanish samaradorligini ta'minlash.

12. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida ishlab chiqarishda texnologik xizmatlarni tashkil etishni takomillashtirish.

13. Xususiy lashtirish va davlat tasarrufidan chiqarish asosida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish yo'nalishlari

14. Iqtisodiy rivojlanishning samaradorligini ta'minlash sharoitida sanoat mehnat salohiyatidan samarali foydalanish imkoniyatlari.

15. Iqtisodiyotni tarkibiy o'zgartirish jarayonlarini chuqurlashtirish sharoitida sanoat korxonalarida ishlab chiqarishni tashkil etishni yaxshilash yo'nalishlari

16. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida sanoat faoliyatini moliyalashtirishda davlatning rolini oshirish

17. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida sanoatda ishlab chiqarish xarajatlarni kamaytirish yo'llari

18. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida sanoat moddiy va mexnat resurslarini normalashtirish
19. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida sanoatda aylanma kapitalidan samarali foydalanishning asosiy yunalishlari.
20. Islohotlarni chuqurlashtirish sharoitida sanoat faoliyati reja ko'rsatkichlarini bajarilishini ta'minlash asoslari.
21. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida sanoat ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishni yaxshilash.
22. Islohotlarni davom ettirish va chuqurlashtirish sharoitida sanoat korxonalarini mahsulotlarini eksport qilishdagi risklar va undan himoyalash yo'llari
23. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida sanoatda soliq yukini kamaytirish chora tadbirlari.
24. Iqtisodiy rivojlanishning samaradorligini ta'minlash sharoitida sanoatda resurs tejamkorligini amalga oshirish yo'nalishlari.
25. Faol investitsiya siyosati sharoitida sanoatga investitsiyalarni jalb etish va ulardan foydalanishning iqtisodiy samaradorligi
26. Iqtisodiy rivojlanishning samaradorligini ta'minlash sharoitida sanoatda ish haqi fondini shakllantirish va undan samarali foydalanish yo'llari
27. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida sanoat korxonasi rentabelligini oshirish.
28. Mamlakatimiz raqobatdoshligini oshirishni ta'minlash sharoitida sanoat korxonasida halqaro sifat standartlariga o'tish
29. Aholi bandligini ta'minlash sharoitlarida sanoatda kadrlar siyosatini takomillashtirish.
30. Iqtisodiyotni tarkibiy o'zgartirish jarayonlarini chuqurlashtirish sharoitida sanoat tarmoqlarida kichik biznesni rivojlantirish imkoniyatlari
31. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida korxonalar nomoddiy aktivlari va moddiy resurslaridan foydalanish samaradorligini ta'minlash
32. Islohotlarni davom ettirish va chuqurlashtirish sharoitida sanoatning iqtisodiy salohiyatidan foydalanishni yaxshilash.
33. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida sanoat korxonalarida ishlab chiqarish uzluksizligini ta'minlashda sug'urta mexanizmining rolini oshirish yo'llari.
34. Islohotlarni davom ettirish va chuqurlashtirish sharoitida sanoat tarmoqlarida tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishda rag'batlantirish omillardan foydalanish.
35. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida sanoat korxonasi rentabelligini oshirish.
36. Mamlakatimiz raqobatdoshligini oshirishni ta'minlash sharoitida sanoat korxonasida halqaro sifat standartlariga o'tish
37. Aholi bandligini ta'minlash sharoitlarida sanoatda kadrlar siyosatini takomillashtirish.
38. Iqtisodiyotni tarkibiy o'zgartirish jarayonlarini chuqurlashtirish sharoitida sanoat tarmoqlarida kichik biznesni rivojlantirish imkoniyatlari.

39. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida sanoat nomoddiy aktivlari va moddiy resurslaridan foydalanish samaradorligini ta'minlash.

40. Faol investitsiya siyosati sharoitlarida sanoat tarmoqlarida investitsion muhitni yaxshilash omillari.

41. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida sanoatda investitsion loyihalarni tahlil etish va samaradorligini aniqlash.

42. Faol investitsion siyosat sharoitida korxonada investitsion faoliyatini yaxshilash yo'llari.

43. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida sanoatda sifatni boshqarish va standartlash masalalari.

44. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida sanoatning kreditga qodirligini baholash .

45. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida yengil sanoatni barqaror rivojlantirish yo'nalishlari

46. Iqtisodiyotni tarkibiy o'zgartirish jarayonlarini chuqurlashtirish sharoitida aksionerlik jamiyatlarining korporativ siyosatini takomillashtirish.

47. Iqtisodiy rivojlanishning samaradorligini ta'minlash sharoitida sanoatning moliyaviy ahvolini yaxshilash yullari va rivojlantirish tadbirlari.

48. Iqtisodiy rivojlanishning samaradorligini ta'minlash sharoitida aksionerlik jamiyatlari kapitalidan unumli foydalanish.

49. Iqtisodiy rivojlanishning yuqori sur'atlarini ta'minlash sharoitida sanoatda xarajatlar tarkibi taxlili va tannarxni kamaytirish yo'nalishlari

50. Islohotlarni davom ettirish va chuqurlashtirish sharoitida sanoatda mahsulot ishlab chiqarish va sotish xajmini ta'minlash.

51. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida sanoatning asosiy vositalaridan foydalanish samaradorligini ta'minlash.

52. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida ishlab chiqarishda texnologik xizmatlarni tashkil etishni takomillashtirish.

53. Xususiy lashtirish va davlat tasarrufidan chiqarish asosida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish yo'nalishlari

54. Iqtisodiy rivojlanishning samaradorligini ta'minlash sharoitida sanoat mehnat salohiyatidan samarali foydalanish imkoniyatlari.

55. Iqtisodiyotni tarkibiy o'zgartirish jarayonlarini chuqurlashtirish sharoitida sanoat korxonalarida ishlab chiqarishni tashkil etishni yaxshilash yo'nalishlari

56. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida sanoat faoliyatini moliyalashtirishda davlatning rolini oshirish

57. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida sanoatda ishlab chiqarish xarajatlarni kamaytirish yo'llari

58. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida sanoat moddiy va mexnat resurslarini normalashtirish

59. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida sanoatda aylanma kapitalidan samarali foydalanishning asosiy yunalishlari.

60. Islohotlarni chuqurlashtirish sharoitida sanoat faoliyati reja ko'rsatkichlarini bajarilishini ta'minlash asoslari.

61. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida sanoat ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishni yaxshilash.
62. Islohotlarni davom ettirish va chuqurlashtirish sharoitida sanoat korxonalarini mahsulotlarini eksport qilishdagi risklar va undan himoyalash yo'llari
63. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida sanoatda soliq yukini kamaytirish chora tadbirlari.
64. Iqtisodiy rivojlanishning samaradorligini ta'minlash sharoitida sanoatda resurs tejamkorligini amalga oshirish yo'nalishlari.
65. Faol investitsiya siyosati sharoitida sanoatga investitsiyalarni jalb etish va ulardan foydalanishning iqtisodiy samaradorligi
66. Iqtisodiy rivojlanishning samaradorligini ta'minlash sharoitida sanoatda ish haqi fondini shakllantirish va undan samarali foydalanish yo'llari
67. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida sanoat korxonasi rentabelligini oshirish.
68. Mamlakatimiz raqobatdoshligini oshirishni ta'minlash sharoitida sanoat korxonasida halqaro sifat standartlariga o'tish
69. Aholi bandligini ta'minlash sharoitlarida sanoatda kadrlar siyosatini takomillashtirish.
70. Iqtisodiyotni tarkibiy o'zgartirish jarayonlarini chuqurlashtirish sharoitida sanoat tarmoqlarida kichik biznesni rivojlantirish imkoniyatlari
71. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida korxonalar nomoddiy aktivlari va moddiy resurslaridan foydalanish samaradorligini ta'minlash
72. Islohotlarni davom ettirish va chuqurlashtirish sharoitida sanoatning iqtisodiy salohiyatidan foydalanishni yaxshilash.
73. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida sanoat korxonalarida ishlab chiqarish uzluksizligini ta'minlashda sug'urta mexanizmining rolini oshirish yo'llari.
74. Islohotlarni davom ettirish va chuqurlashtirish sharoitida sanoat tarmoqlarida tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishda motivatsiyaviy omillardan foydalanish
75. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida sanoat korxonasi rentabelligini oshirish.
76. Mamlakatimiz raqobatdoshligini oshirishni ta'minlash sharoitida sanoat korxonasida halqaro sifat standartlariga o'tish
77. Aholi bandligini ta'minlash sharoitlarida sanoatda kadrlar siyosatini takomillashtirish.
78. Iqtisodiyotni tarkibiy o'zgartirish jarayonlarini chuqurlashtirish sharoitida sanoat tarmoqlarida kichik biznesni rivojlantirish imkoniyatlari.
79. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida sanoat nomoddiy aktivlari va moddiy resurslaridan foydalanish samaradorligini ta'minlash.
80. Sanoat tarmoqlarining 2017-2021 yillardagi rivojlanishining asosiy yo'nalishlari.

5. Kurs ishini bajarishga rahbarlik qilish.

Kurs ishlarga rahbarlar oliy o'quv yurtining professor va dotsentlari yoki ilmiy xodimlari, boshqa muassasa va korxonalarining yuqori malakali mutaxassisleri safidan tayinlanadi.

Kurs ish rahbari:

- topshiriq beradi;
- kurs ishining bajarilish jadvalini rejalashtiradi;
- asosiy adabiyotlar, ma'lumot va arxiv materiallarini hamda mavzu bo'yicha boshqa manbalarni tavsif etadi;
- talabalar bilan muntazam ravishda maslahatlar o'tkazadi;
- kurs ishning bajarilish jarayonini nazorat etadi;
- talaba bajargan malkaviy ishning sifati va muallifligiga javob beradi, mavzularining qaytarilishiga yoki ko'chirilishiga yo'l qo'ymaydi.

Mutaxassis chiqaruvchi kafedra kurs ishiga qo'yiladigan majburiy talablar hajmini belgilangan holda kurs ishini bajarish bo'yicha uslubiy qo'llanmalarni ishlab chiqadi va talabalarni ta'minlaydi.

6. Kurs ishining bajarilishi.

Talabalar 4-kursda «Industrial iqtisodiyot» fanidan 2 bobdan iborat kurs ishi yozib himoya qilishi talab etiladi. Bunda ular 4-kursda tanlangan kurs ishi mavzusini davom ettiradilar. Ular 4-kursda tanlangan mavzu bo'yicha 2 bobdan iborat kurs ishi tayyorlaganliklari sababli, 4-kursda faqatgina mavzuni 3-bob bilan boyitish, o'tgan davr ichida qonunchilik va hukumat qarorlarida, me'yoriy hujjatlarda yuz bergan o'zgarishlarni qo'shgan holda yakuniy kurs ishi tayyorlash ustida ish olib boradilar.

Talabalar kurs ishining rejasini rahbar bilan birgalikda tuzishi talab etiladi. Kurs ishi rejasi talaba va rahbar bilan maslahatlashib kelishilgan holda tuziladi. Reja mukammal va mufassal holda tuzilib, tadqiq etilishi ko'zda tutilgan barcha boblar va paragraflarni qamrab olishi kerak. Bunda kurs ishi mavzusi 4-kursda bitiruv malakaviy ishi sifatida davom ettirilishi e'tiborga olinishi kerak.

Ish rahbari kurs ishning rejasiga muvofiq talabaga kurs ishga tegishli materiallarni to'plash bo'yicha (jumladan, kurs amaliyot o'tkazish davrida ham) topshiriq, to'ldiriladigan jadvallar maketini beradi. Kurs ishining asosiy materiallari talabalar tomonidan to'plangan ma'lumotlari va nazariy bilimlari tashkil etadi.

Mavzuga oid amaliy materiallarni va statistik (hisobot) ma'lumotlarini to'plashda ularning mavzuni yoritishga mos kelishiga va chuqur tahlil etish uchun yetarlicha bo'lishiga erishish kerak. Korxonaning ishlab chiqarish salohiyati va iqtisodiy samaradorligi ko'rsatkichlarini to'liq o'rganmay va atroflicha tahlil etmasdan turib, muammoni yechimi bo'yicha tegishli xulosalar va takliflar tayyorlash mumkin emas.

Kurs ishini bajarishda zaruriy manbalar quyidagilar bo'lishi lozim:

- kurs ishining barcha boblarini yoritishda foydalanilgan iqtisodiy va ijtimoiy adabiyotlar;

- respublika Prezidentining farmonlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlari, vazirliklar hujjatlari va maxsus adabiyotlar;
- nizomlar, preyskurantlar va yo'riqnomalar;
- amaliyot o'talغان korxonaning operativ va yillik reja ko'rsatkichlari, hisobot ma'lumotlari;
- e'lon qilingan statistik ma'lumotlar;
- mavzu bo'yicha ilmiy-tadqiqot institutlarining materiallari;
- oynama, ro'znoma va boshqa matbuot nashrlari.

Talaba ish muallifi bo'lib, yozilgan ishning to'g'riligiga va uning topshiriqqa muvofiqligiga, kurs ishda ko'chirmachilik holatining yo'qligiga javob beradi.

7. Kurs ishining tarkibi va mazmunini yoritish qoidalari.

Ixtisoslashgan kafedra kurs ishga qo'yiladigan majburiy talablarni belgilaydi va bu talablarni talabalar e'tiboriga yetkazadi. Kurs ishini tayyorlash jarayonida boblar va savollar bo'yicha ayrim o'zgarishlar kiritilishi mumkin. Kurs ishi kirish, 3 ta bob, xulosa va takliflar, foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati va ilovalardan iborat bo'ladi.

Har bir bobda 2-3 ta paragraflar bo'lishi maqsadga muvofiq. Har bir kurs ishini mazmuniga ko'ra boblar, bo'limlar bir-biridan farq qiladi. Kurs ishini umumiy hajmi qo'lyozmada 3600 so'zdan oshmasligi tavsiya etiladi.

Har bir bob mavzuning mohiyatini to'liq ochib beradigan va mantiqan ketma-ketlikka ega bo'lgan paragraflarga bo'linadi. Har bir bobni o'rganilayotgan muammoning yechimini ochib beruvchi asosiy natijalardan iborat xulosalar bilan yakunlash tavsiya etiladi.

1-chizma

Kurs ishlar tarkibi

<u><i>Kurs ish tarkibi</i></u>	<u><i>Yoritiladigan asosiy masalalar</i></u>	Tavsiya etilayotgan hajmi, bet
Mundarija		1
Kirish	Mavzuning dolzarbligi, o'rganilganlik darajasi, maqsadi va vazifalari, tadqiqotning ob'ekti va predmeti, ilmiy yangiligi, amaliy ahamiyati va ishning tarkibiy tuzilish	4-5
I. BOB	Mavzuning nazariy asoslari	15-20
II. BOB	Mavzuning hozirgi holati tahlili	20-25
III BOB	Mavzu bo'yicha ilgari surilayotgan asosiy g'oyalar, tajribalar va mavjud tizimni takomillashtirish yo'nalishlari	20-25
Xulosa	Tadqiqot mavzusi yakunlari bo'yicha xulosalar va takliflar	4-5

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati	O'zbekiston Respublikasi qonunlari, Prezident farmonlari, Vazirlar Mahkamasi qarorlari, mavzu bo'yicha maxsus adabiyotlar, ilmiy ishlar, maqolalar, yo'riqnomalar, statistik ma'lumotlar manbalari	2-3
Ilovalar	Mavzuga tegishli bo'lgan har qanday qo'shimcha statistik ma'lumotlar, jadvallar, chizmalar, diagrammalar, me'yoriy hujjatlardan ko'chirmalar va boshqalar	cheklanmagan

Kurs ishining **kirish qismida** mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar talablari va mamlakat agrar siyosatining istiqbolli yo'nalishlaridan kelib chiqqan holda tanlangan mavzuning dolzarbligi, ilmiy va amaliy ahamiyati, mavzuning o'rganilganlik darajasi, maqsadi va vazifalari, tadqiqotning ob'ekti va predmeti va ishning tarkibiy tuzilishi mazmunan yoritiladi.

Maqsad va vazifalar kurs ishining asosiy mazmunini aks ettirish va qanday vazifalarni yechishga yo'naltirilganini ko'rsatib berishi lozim.

Birinchi bobda kurs ishining nazariy asoslari bayon etilib, tadqiqotning ilmiy va uslubiy jihatlariga qaratiladi va tadqiqot olib borilgan ob'ektning tasnifini o'zida aks ettirishi lozim. Bunda hozirgi davrda bu mavzuga bo'lgan nazariy yondoshuvlar, masalaning mohiyati, muammoni yechishning asosiy omillari va talabaning ilmiy, nazariy qarashlariga bo'lgan munosabati bildiriladi.

Mavzuning xususiyatidan kelib chiqib, alohida paragrafda mavzuga oid muayyan uslubiy masalalarni ham ko'rib chiqish foydadan xoli emas. Albatta, talaba uchun mavzuning nazariy va uslubiy jihatlarini ishlab chiqish og'ir. Ammo, mavzuda ko'rib chiqilayotgan masalalarni yechimiga oid ilmiy-uslubiy yondoshuvlar va ularning samaradorligini baholash mezonlariga umumiy baho berib ketish mumkin.

Ikkinchi bob odatda muayyan tadqiqot ob'ekti bo'yicha o'rganilayotgan muammoning umumiy holatini tahlil etishga bag'ishlanadi. O'rganilayotgan ob'ektning tashkiliy-iqtisodiy ko'rsatkichlarini tahlil etish yetarlicha chuqur va maqsadga yo'naltirilgan bo'lishi, masalaga oid haqiqiy ma'lumotlarga asoslanishi lozim. Ishda korxonaning oxirgi 3-5 yillik ma'lumotlari tahlili asos qilib olinishi lozim.

Bob korxonaga oid umumiy ma'lumotlar va uning tabiiy-ishlab chiqarish sharoitlarini yoritish bilan boshlanadi. Korxonaning hajmi, ishlab chiqarish salohiyati, ixtisoslashuvi, mahsulot ishlab chiqarish dinamikasi kabi bir qator ko'rsatkichlarni tahlil etishda ularning real tabiiy va ishlab chiqarish sharoitlariga bog'liq holda ochib berish maqsadga muvofiq. Bunda keyingi yillarda ishlab chiqarish va boshqa sohalarda yuz bergan o'zgarishlar, ularning iqtisodiy samaradorlikka ta'siri, hozirgi kunda mavjud kamchilik va muammolar hamda ularni keltirib chiqargan sabablarga keng o'rin berish lozim. Bu bobda keltirilgan tahlil ma'lumotlari, chiqarilgan xulosalar keyingi bobda taklif va tavsiyalar ishlab chiqish uchun asos bo'ladi.

Tadqiqot olib borilgan ob'ekt misolida ilmiy mavzu tahliliy-hisoblar, jadvallar, diagrammalar, grafiklar va chizmalar orqali ochib beriladi. Har bir jadval, diagramma, chizma, grafik so'ngida uning tahlili beriladi.

Uchinchi bobda muallif tahlillar asosida mavzuni takomillashtirish bo'yicha takliflar va tavsiyalar, uslubiy yondoshuvlar ishlab chiqadi, ilgari surilayotgan taklif va g'oyalar ham ilmiy ham amaliy jihatdan asoslanadi.

Uchinchi bobda korxonaning mavjud ishlab chiqash salohiyatini, resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish, ishlab chiqarish va mehnatni tashkil etishning ilg'or usullarini joriy etish, xarajatlarni minimallashtirish va foydani maksimallashtirish, ilg'or texnologiyalar qo'llash va boshqa iqtisodiy dastaklarni takomillashtirish bo'yicha ilmiy va amaliy asoslangan xulosalar va tavsiyalar beriladi.

Uchinchi bob ustida ishlash talabdan chuqur tayyorgarlikni talab etadi. Buning uchun ilmiy adabiyotlar va amaliy xarakterdagi ma'lumotlarning yetarli bo'lishi kifoya qilmaydi. Ushbu bobni tayyorlashda talabning ilmiy-tadqiqotlar olib borishga qodirligi, muammoni chuqur tahlil eta olishi va murakkab ishlab chiqarish sharoitlarida to'g'ri qarorlar qabul qila olishi namoyon bo'ladi.

Talaba fan-texnika va ishlab chiqarishning oxirgi yutuqlaridan boxabar bo'lgan, zaruriy me'yoriy hujjatlar bilan ta'minlangan, ishlab chiqarishni tashkil etish va ilg'or texnologiyalarni qo'llash bo'yicha tavsiyalar bilan qurollangan, xo'jalik yuritish tizimlari bilan yaqindan tanish bo'lsagina ilmiy asoslangan xulosa va takliflar bera olishi mumkin.

Xulosa va takliflar kurs ishining mazmuni bayon etilishini yakunlaydi. Unda talaba olib borgan ilmiy izlanishlarning natijalari umumlashtiriladi. Xulosa va takliflar aniq, qisqa va tushunarli tarzda bayon etilishi, faqatgina mavzuga oid masalalarni o'zida aks ettirishi lozim.

Xulosa va takliflar kurs ishining kirish qismida yoritilgan maqsad va vazifalarga to'liq mos kelishi hamda ish oldiga qo'yilgan vazifalar qanday yechilganini ko'rsatishi lozim. Takliflar aniq natijalarga, tajribalarga asoslangan holda ko'rsatib berilishi, zaruriy hisob-kitoblar va ma'lumotlar bilan mustahkamlanishi maqsadga muvofiq.

Adabiyotlar ro'yxatini rasmiylashtirish. **Adabiyotlar ro'yxati kurs ishining oxirgi qismida keltiriladi va adabiyotlar qa'iy tarzda quyidagi tartibda berilishi lozim.**

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi.
2. O'zbekiston Respublikasining qonunlari.
3. Prezident farmonlari va xukumat qarorlari.
4. O'zbekiston Respublikasini Prezidenti I. Karimovning asarlari.
5. Ilmiy adabiyotlar, darsliklar, o'quv qo'llanmalar va boshqa adabiyotlar (alfavit tartibiga ko'ra).
6. Ilmiy maqolalar.
7. Yo'riqnomalar, turli akt materiallari va boshqalar.
8. Statistik to'plam materiallar, korxonalar hujjatlari va materiallari.

Adabiyotlar ro'yxatida kurs ishi jarayonida foydalanilgan barcha ma'lumotlarning manbalari ko'rsatilishi lozim.

Zarur hollarda adabiyotlar keltirilgan tsitalarning manbasi albatta o'sha betda ko'rsatilishi, shu jumladan jadval yoki sxema manbasi ham o'sha betda ko'rsatib borilishi lozim. Agar jadval yoki chizma muallif tomonidan tayyorlangan bo'lsa, qaysi manbadan foydalanib muallif tayyorlanganligi ham ta'kidlab o'tiladi.

Kurs ishini bajaruvchi talaba ish jarayonida ko'rib chiqqan lekin kurs ishi uchun ishlatilmagan, maxsus materiallar yoki faqat xizmat bo'yicha foydalanish uchun chop etilgan materiallar ro'yxati ko'rsatilmaydi.

Adabiyotlar ro'yxatida quyidagilar ko'rsatilishi shart:

- muallifning ismi-sharifi, adabiyotning nomi, chop etilgan manzili, nashriyotdan chiqqan yili va foydalanilgan saxifalari.

- ro'znoma va oynomalardagi maqolalar ham adabiyotlar singari rasmiylashtirilib, unda muallifning ismi-sharifi, ro'znoma yoki oynamaning nomi, raqami, sanasi va foydalanilgan betlari ko'rsatiladi.

Ilovalar qismida kurs ishining ob'ekti bo'yicha olingan umumiy amaliy va axborot ma'lumotlari beriladi.

8. Kurs ishini rasmiylashtirish.

Kurs ishini tayyorlashda umumiy qoidalardan tashqari hisob-kitoblar va statistik jadvallarni to'g'ri va asosli ishlanganligiga ham e'tiborni qaratish lozim.

Har bir hisob-kitobda tushuntirishlar asoslangan holda berilishi lozim. Jadval, diagramma yoki chizmalarning manbalari va nomi ko'rsatilishi bilan birga, jadvaldan so'ng albatta jadvaldagi ma'lumotlarga salbiy yoki ijobiy izox berish lozim bo'ladi.

Umumiy qabul qilingan belgilardan tashqari boshqa so'zlarni qisqartirib yozilishiga stilistik xatolarga yo'l qo'yilmasligi va kurs ishi mavzusini yozilishi adabiy tilda bo'lishiga ham ahamiyat berishi kerak. Kurs ishini matni aniq, erkin o'qiladigan xusnixatda standart yozuv qog'ozining bir tomonida yoziladi, qog'ozning chap qismidan 3 sm., yuqori qismidan 2 sm., o'ng tomondan 1,5 sm., past qismidan 2 sm. joy qoldiriladi.

Kurs ishi qo'lyozmada qog'ozning bir tomonida bajarilishi shart.

Kurs ishi quyidagicha rasmiylashtiriladi:

- dastlab titul varag'i, mundarija, kirish, 1, 2 va 3 boblar, xulosa va takliflar, foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati, keyin oxirida ilovalar beriladi;

- kurs ishi rahbarining taqrizi muqovaning ichki qismidagi konvertga solinadi;

- titul varag'i komp'yuterda yoziladi;

- mundarija alohida sahifada ko'rsatilishi, unda boblar, paragraflar qaysi sahifadan qaysi sahifagachaligi ham qayd etiladi, boblar va paragraflar ketma-ketligi bilan beriladi;

- diagrammalar, chizma va jadvallardan himoya paytida foydalanish mumkin, faqat chizma va jadvallardan katta formatga ko'chiriladi;

Kurs ishini varaqlari titul varag'idan boshlab hisoblanadi. Ammo titul varag'i va mundarijaga raqam qo'yilmay, kirishdan boshlab 3 raqami bilan boshlanadi.

9. Kurs ishini himoya qilish.

Belgilangan tartibda rasmiylashtirilgan kurs ish talaba tomonidan rahbarga taqdim etiladi. Rahbar kurs ish talab darajasida bajarilganligiga ishonch bildirgandan so'ng, ishni o'z taqrizi bilan birga kafedra mudiriga taqdim etadi. Taqrizda talabaning faolligi, qabul qilingan qarorlardagi yangiliklar va kurs ishning boshqa ijobiy tomonlari tavsiflanadi. Kafedra mudiri taqdim etilgan materiallar asosida, kurs ishini talaba tomonidan kafedrada tuzilgan Hay'at oldida himoya qilishga kiritish haqida qaror qabul qiladi. Agar, kafedra mudiri talabaning kurs ishini himoyaga kiritish mumkin emas deb hisoblasa, masala kafedra majlisida, rahbar ishtirokida muhokama etiladi.

Kurs ishini topshiruvchi talabani ma'ruzasi 5-10 daqiqa davomida tinglaniladi. Ma'ruzadan so'ng kurs ishi rahbarining taqrizi o'qib eshittiriladi. Hay'at a'zolari tomonidan berilgan savollarga talaba aniq va tushunarli qilib javob berishi lozim. Rahbar taqrizi bo'yicha noroziliklar bo'lsa himoyachi kamchiliklar to'g'rilanganligi to'g'risida gapirib o'tishi lozim.

Kurs bitiruv ishi ochiq himoya qilingandan so'ng Hay'atning yopiq kengashida himoya natijasi muhokama qilinib 100 balli sistemada baholanadi.

Baholashda mavzuni o'rganish darajasi, hisoblash natijalari, himoya qilishdagi maruza hisobga olinadi. Hay'atning kurs ishini himoya qiluvchi talabaga qo'ygan bahosi Hay'at raisi tomonidan e'lon qilinadi.

GLOSSARIYLAR

GLOSSARIY

O'zbek tilida nomlanishi	Atamaning ingliz tilida nomlanishi	Atamaning rus tilida nomlanishi	Atamaning ma'nosi
Asosiy ish joyi	main place of work	osnovnoe mesto raboty	ish beruvchi mehnat to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq xodimning mehnat daftarchasini yuritishi shart bo'lgan ish joyi
Asosiy faoliyat turi	main activity	osnovnoy vid deyatel'nosti	yuridik shaxsning hisobot davri yakunlari bo'yicha umumiy realizatsiya qilish hajmidagi tushum ulushi ustunlik qiladigan faoliyati
Birgalikda ishlab chiqarilgan mahsulot	co-products	sovmestno proizvedenny produkt	birgalikdagi faoliyat natijasi bo'lgan tovarlar (ishlar, xizmatlar)
byudjetdan ajratiladigan subsidiya	a subsidy from the budget	subsidiya iz byudjeta	davlat tomonidan muayyan maqsadlar uchun byudjet hisobidan beriladigan pul mablag'lari; soliq to'lovchiga muayyan maqsadlarga yo'naltirish sharti bilan soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar bo'yicha berilgan imtiyozlar hisobiga bo'shaydigan mablag'lar
grant	grant	grant	davlatlar, davlatlarning hukumatlari, xalqaro va chet el hukumatga qarashli tashkilotlar tomonidan, shuningdek O'zbekiston Respublikasi Hukumati belgilaydigan ro'yxatga kiritilgan xalqaro va chet el nohukumat tashkilotlari tomonidan O'zbekiston Respublikasiga, O'zbekiston Respublikasi Hukumatiga, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlariga, yuridik va jismoniy shaxslarga beg'araz asosda beriladigan mol-mulk, shuningdek chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar tomonidan O'zbekiston Respublikasiga hamda O'zbekiston Respublikasi Hukumatiga beg'araz asosda beriladigan mol-mulk;
dividendlar	dividends	dividendy	aktsiyalar bo'yicha to'lanishi lozim bo'lgan daromad; yuridik shaxs tomonidan uning muassislari o'rtasida (ishtirokchilari, a'zolari o'rtasida ularning ulushlari, paylari, hissalar bo'yicha) taqsimlanadigan sof foydaning va (yoki) o'tgan yillardagi taqsimlanmagan foydaning bir qismi; yuridik shaxs

			tugatiganda mol-mulkni taqsimlashdan olingan, shuningdek muassis (ishtirokchi, a'zo) tomonidan yuridik shaxsda ishtirok etish ulushini (payini, hissasini) olgandagi daromadlar, bundan muassis (ishtirokchi, a'zo) ustav fondiga (ustav kapitaliga) hissa sifatida kiritgan mol-mulkning qiymati chegiriladi, taqsimlanmagan foyda ustav fondini (ustav kapitalini) ko'paytirish uchun yo'naltirilgan taqdirda, yuridik shaxs aktsiyadorining, muassisining (ishtirokchisining, a'zosining) qo'shimcha aktsiyalar qiymati, aktsiyalar nominal qiymatining oshishi, ulush (pay, hissa) qiymatining oshishi tarzida olingan daromadlari
ijara (lizing) to'lovi	lease (leasing) payment	арендный (лизинговый) платеж	ijarachi (lizing oluvchi) tuzilgan ijara (lizing) shartnomasi asosida ijaraga beruvchiga (lizing beruvchiga) to'laydigan summa
ijaraga beruvchining (lizing beruvchining) foizli daromadi	interest income of the landlord (lessor)	процентный доход арендодателя (лизингодателя)	buxgalteriya hisobi to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq aniqlanadigan ijara (lizing) to'lovi summasi bilan ijara (lizing) ob'ektining qiymatini qoplash summasi o'rtasidagi farq ko'rinishidagi ijara (lizing) to'lovining bir qismi
insonparvarlik yordami	humanitarian relief	гуманитарная помощь	aholining ijtimoiy jihatdan nochor guruhlariga tibbiy va ijtimoiy yordam ko'rsatish, ijtimoiy soha muassasalarini qo'llab-quvvatlash, tabiiy ofatlar, falokatlar va halokatlar, epidemiyalar, epizootiyalar va boshqa favqulodda vaziyatlarning oldini olish hamda ularni bartaraf etish uchun aniq maqsadli beg'araz ko'maklashish. Insonparvarlik yordami dori vositalari va tibbiy ahamiyatga molik buyumlar, xalq iste'moli tovarlari, boshqa tovarlar, shu jumladan asbob-uskunalar, transport va texnika, shuningdek ixtiyoriy ravishdagi xayr-ehsonlar, bajarilgan ishlar va xizmatlar, shu jumladan insonparvarlik yordami yuklarini tashish, kuzatib borish va saqlash

			tariqasida beriladi hamda O'zbekiston Respublikasi Hukumati tomonidan vakolatli tashkilotlar orqali taqsimlanadi
ishlarni (xizmatlarni) eksport qilish	export of works (services)	eksport rabot (uslug)	ishlarni bajarish (xizmatlar ko'rsatish) joyidan qat'i nazar, O'zbekiston Respublikasining yuridik yoki jismoniy shaxsi tomonidan chet davlatning yuridik yoki jismoniy shaxsi uchun ishlarni bajarish, xizmatlar ko'rsatish
Kredit tashkilotlari	credit Unions	kreditnye organizatsii	tegishli litsenziyaga ega bo'lgan banklar, kredit uyushmalari, mikrocredit tashkilotlari, lombardlar va boshqa kredit tashkilotlari
Kurs bo'yicha farq	exchange difference	kursovaya raznitsa	milliy valyutaga nisbatan chet el valyutasi kursining o'zgarishi munosabati bilan chet el valyutasida amalga oshirilgan operatsiyalarda vujudga keladigan (ijobiy, salbiy) farq
mol-mulk	property	imущество	egalik qilish, foydalanish, tasarruf etish ob'ektlari bo'la oladigan moddiy ob'ektlar, shu jumladan pul mablag'lari, qimmatli qog'ozlar, ulushlar (paylar, hissalar) hamda nomoddiy ob'ektlar
Operativ ijara	operating lease	operativnaya аренда	moliyaviy ijara shartnomasi bo'lmagan mulkiy ijara (ijaraga berish) shartnomasi asosida mol-mulkni vaqtincha egalik qilish va foydalanishga berish
Realizatsiya qilish	implementation	realizatsiya	sotish, ayirboshlash, beg'araz berish maqsadida tovarlarni jo'natish (topshirish), ishlarni bajarish va xizmatlar ko'rsatish, shuningdek garovga qo'yilgan tovarlarga bo'lgan mulk huquqini garovga qo'yuvchi tomonidan garovga oluvchiga topshirish. Hisobvaraqq-fakturalar, ishlar bajarilganligi yoki xizmatlar ko'rsatilganligi to'g'risidagi dalolatnomalar, tovarlar jo'natilganligini (topshirilganligini), ishlar bajarilganligini, xizmatlar ko'rsatilganligini tasdiqlovchi kvitantsiyalar, cheklar va boshqa hujjatlar realizatsiya qilganlikni tasdiqlovchi hujjatlardir
royalti	royalty	royalti	quyidagilar uchun har qanday turdagi to'lovlar:

			fan, adabiyot va san'at asarlaridan, shu jumladan elektron-hisoblash mashinalari uchun dasturlar, audiovizual asarlardan hamda turdosh huquqlar ob'ektlaridan, jumladan ijrolar va fonogrammalardan foydalanganlik yoxud ulardan foydalanish huquqini berganlik uchun; sanoat mulki ob'ektiga, tovar belgisiga (xizmat ko'rsatish belgisiga), savdo markasiga, dizayn yoki modelga, rejaga, maxfiy formula yoki jarayonga bo'lgan huquqni tasdiqlovchi patentdan (guvohtonmadan) yoxud sanoat, tijorat yoki ilmiy tajribaga taalluqli axborotdan (nou-xaudan) foydalanganlik uchun
savdo faoliyati	trade activity	torgovaya deyatel'nost'	qayta sotish maqsadida olingan tovarlarni sotishga doir faoliyat
soliq qarzi	tax debt	nalogovaya zadoljennost'	solliqlar va boshqa majburiy to'lovlar bo'yicha qarz summasi, shu jumladan ushbu Kodeksda belgilangan muddatida to'lanmagan moliyaviy sanksiyalar
sof tushum	net proceeds	chistaya vyguchka	tovarlar (ishlar, xizmatlar) narxida hisobga olinadigan qo'shilgan qiymat solig'ini hamda aksiz solig'i summalarini kiritmagan holda tovarlarni (ishlarni, xizmatlarni) realizatsiya qilishdan olingan tushum
sof foyda	net profit	chistaya pribyl'	solliqlar va boshqa majburiy to'lovlar to'langanidan keyin yuridik shaxs ixtiyorida qoladigan foyda
tannarx	cost price	sebestoimost'	mahsulot ishlab chiqarish, ishlar bajarish, xizmatlar ko'rsatishda foydalaniladigan moddiy resurslarning, asosiy fondlarning, mehnat resurslarining, shuningdek tovarlar ishlab chiqarish, ishlar bajarish, xizmatlar ko'rsatish jarayonini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan boshqa turdagi xarajatlarning qiymat bahosi. Tannarx buxgalteriya hisobi to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq belgilanadi

tovar oboroti	commodity turnover	tovarooborot	muayyan davr ichida savdo faoliyatini amalga oshirish chog'ida tovarlarni sotishdan olingan (olinishi lozim bo'lgan), pulda ifodalangan mablag'lar
tovarlarni (ishlarni, xizmatlarni) realizatsiya qilishdan olingan tushum	Revenue from sale of goods (works, services)	выручка от реализации товаров (работ, услуг)	realizatsiya qilingan tovarlar (ishlar, xizmatlar) uchun olingan (olinishi lozim bo'lgan) mablag'lar summasi, shu jumladan realizatsiya qilingan tovarlar (ishlar, xizmatlar) uchun haq to'lash yoki qarzni uzish hisobiga tushadigan mol-mulk qiymati
tovarlarni eksport qilish	export of goods	eksport tovarov	O'zbekiston Respublikasining bojxona hududidan tovarlarni, agar qonun hujjatlarida boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo'lsa, qayta olib kirish majburiyatisiz olib chiqish
umidsiz qarz	write-off	beznadejnaya zadoljennost'	sud qaroriga binoan majburiyatlarning tugatilishi, qarzdorning bankrotligi, tugatilishi yoki vafot etishi oqibatida yoxud da'vo qilish muddati o'tishi oqibatida uzish mumkin bo'lmagan qarz
favqulodda holatlar	extraordinary circumstances	чрезвычайные обстоятел'ства	tarablarning xohish-irodasi va harakatlariga bog'liq bo'lmagan, tabiat hodisalari (zilzila, ko'chkilar, bo'ron, qurg'oqchilik va boshqalar), boshqa tabiiy ofatlar yoki ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatlar (urush holati, qamal holati, davlat manfaatlarini ko'zlab importni hamda eksportni taqiqlash va boshqalar) keltirib chiqargan muayyan sharoitlardagi favqulodda, oldini olib bo'lmaydigan va kutilmagan holatlar bo'lib, qabul qilingan majburiyatlar shular tufayli bajarila olmaydi
foizlar	interest	протенты	har qanday turdagi qarz talablaridan olingan daromad, shu jumladan obligatsiyalar va boshqa qimmatli qog'ozlar, shuningdek depozit qo'yilmalar va boshqa qarz majburiyatlaridan olingan daromad
yutuq	win	выигрыш	lotereyalar, o'yinlar, tanlovlar, musobaqalar (olimpiadalar), festivallar va shu kabi boshqa tadbirlarda olingan, natura holidagi yoki pulda ifodalangan to'lovlar, sovrinlar va boshqa daromadlar

yaqin qarindoshlar	close relatives	blizkie rodstvenniki	er, xotin, ota-ona, bolalar, tug'ishgan hamda o'gay aka-uka va opasingillar, bobolar, buvilar, nevaralar
qayta ishlashga berilgan xom ashyo va materiallar	tolling and materials	daval'cheskoe syr'e i materialy	buyurtmachiga tegishli xom ashyo va materiallar bo'lib, buyurtmachi ularni mahsulot ishlab chiqarish uchun boshqa shaxsga sanoat asosida qayta ishlashga beradi hamda tuzilgan shartnomaga muvofiq mahsulot keyinchalik buyurtmachiga qaytariladi
hujjat bilan tasdiqlangan xarajatlar	documented expenses	dokumental'no podtverjdenные rasxodы	operatsiya sanasini, summasini, xususiyatini aniqlash va uning ishtirokchilarini identifikatsiya qilish imkonini beradigan hujjatlar bilan tasdiqlangan xarajatlar

Avizo – o'zaro hisob-kitob holatidagi o'zgarishlar, pul o'tkazilishi, mol jo'natilganligi haqida axborot hujjati; hisob-kitob ishlari bajarilgani haqida bir tomonning ikkinchisiga jo'natgan axboroti

Agent – turli kelishuvlarni tayyorlash, ayrim ishlarni bajarishda boshqa shaxs (yuridik yoki jismoniy) hisobidan va uning nomidan faoliyat ko'rsatuvchi shaxs. Savdoda savdo agenti bilan ishlab chiqarish korxonasi, firmasi yoki xususiy shaxs kelishadi va kelishuv asosida ishonch qog'oziga tayanib, faoliyat yuritadi.

Akkreditiv – naqd pulsiz hisob-kitob bo'ladigan bank schyotining turi; kredit muassasasidan olish mumkin bo'lgan, aniq oluvchi ko'rsatilgan qimmatbaho qog'oz.

Aktsept – tashkilotlar o'rtasidagi naqd pulsiz hisob-lashishning bir shakli; takliflarni qabul qilish, kelgan hujjatlarga va molga pul to'lashga rozilik berish ifodasi.

Aktsiz – ommaviy iste'molga hos bo'lgan oziq-ovqat mollariga hamda nooziq-ovqat mollariga qo'yiladigan egri soliq. Ushbu soliq davlatga shunday mahsulot ishlab chiqaruvchilar va sotuvchilar tomonidan to'lanadi hamda narxning oshirilishi bilan aholi gardaniga yuklatiladi.

Aktsiya – aktsiyadorlar jamiyati a'zosining mablag' qo'shganligi haqida guvohlik beruvchi qimmatbaho qog'oz. Aktsiya sotib olgan shaxs aktsiyador hisoblanib, ma'lum huquq va majburiyatga ega bo'ladi.

Aktsiyadorlik jamiyati – korxonaning tashkiliy-huquqiy shakli bo'lib, jamiyat ixtiyoridagi mulki, boyligiga asoslanib faoliyat yuritadi. Aktsiyadorlik jamiyati sarmoyasi jamiyat a'zolarining qo'shgan pul mablag'i yoki moddiy ne'matidan tashkil topadi.

Aktsiyaning nazorat paketi – biron shaxsga aktsiyadorlar jamiyati faoliyati ustidan nazorat qilishni ta'minlaydigan aktsiyalar hissasi. Odatda bunday holat aktsiyalar miqdorining yarmidan ko'pi yoki katta qismi bir qo'lda to'planganda amalga oshadi.

Arbitraj – xo'jalik tomonlari o'rtasidagi kelishmovchi-liklarni hal qiluvchi hakamlar sudi.

Aylanma fondlar – bu fondlar odatda ishlab chiqarish jarayonlarida bir marta ishlatilib, ularning har birida yangilanadi va o'z qiymatini ishlab chiqarilgan mahsulotga to'la o'tkazadi.

Asosiy fondlar – bu fondlar ishlab chiqarish jarayonida qayta-qayta ishlatiladi. U uzoq muddat davomida foydalanishga mo'ljallangan bo'lib, yemirilishi darajasiga qarab ishlab chiqarilgan mahsulot qiymatiga o'z qiymatini asta-sekinlik bilan o'tkazib boradi.

Assortiment – sotish xonasidagi turli-tuman mollarning to'planishi; ba'zida bir molning turlar, navlarining to'plami.

Assotsiatsiya – to'planma, uyushma; biron maqsadga erishish uchun (xo'jalik, siyosiy, ilmiy, madaniy yoki boshqa maqsadlar) birlashish. Assotsiatsiya yuridik shaxs bo'lib hisoblanadi.

Auditor firmasi – mustaqil tashkilot bo'lib, shartnoma asosida korxonalar yillik buxgalteriya hisobotini tekshiradi va tasdiqlaydi. Tekshiruv davomida auditor firmasi buxgalteriya hisob-kitobining holatini va talabga mos kelishini, moliya-xo'jalik faoliyati masalalarining haqiqiy holatga mos kelishini nazorat qiladi.

Auksion – kim oshdi savdosi. Bu alohida xususiyatga ega bo'lgan va alohida joylarda tashkil etiladigan ochiq savdoga asoslangan mahsus bozor. Auksion o'zaro musobaqaga tayangan holda amalga oshadi.

Aholining harid qobiliyati – aholining bozordagi vujudga kelgan narx asosida mollarni, xizmatni xarid qilish imkoniyati. Aholining harid qobiliyati bozor sig'imini belgilashda yetakchi o'rin egallaydi.

Aholining minimal iste'mol byudjeti – har bir oila a'zosining ish kuchini qayta tiklashi uchun zarur mablag' miqdori. Bunda zarur iste'mol mollarning, xizmatning miqdori va sifati e'tiborga olinadi va oilaning har bir a'zosiga pul birligida hisoblanadi.

Baza – asos, tayanch, quyi qism, ombor va boshqalar. Tijorat ishlarida band bazalar; mol qabul qiluvchi, qayta ishlovchi, navlarga, turlarga ajratuvchi va saqlovchi bazalardan iborat.

Bank – pul mablag'larini mujassamlashtiradigan, qarz beruvchi, pul, qimmatbaho qog'ozlarni, hisoblarni olib boruvchi muassasa.

Bankrot – to'lovga qodir bo'lmagan qarzdor.

Barter – savdo-sotiq faoliyatining bir turi bo'lib, mahsulot ayriboshlash pul to'lovisiz sodir bo'ladi. Almashuv mahsulotlar narxi, xalqaro va ichki bozor narxlari, sifati, yetkazib berish shartlari hisobga olinib, ular o'rtasidagi nisbat o'rnatiladi.

Bashorat – ma'lum axborotlarga, raqamlarga, hisoblarga, sharoitga tayanib bashorat qilish.

Bijuteriya – zargarlik mollari savdosi.

Birja – qimmatbaho qog'ozlar, valyuta, tovar, ish kuchi va xom ashyo sotiladigan va harid qilinadigan muassasa.

Boj to'lovi – chegaradan chiqayotgan yoki kelayotgan mollarga qo'yilishi mumkin bo'lgan to'lov. Uning miqdori davlat siyosatiga bog'liq. Boj miqdori mahsus boj tariflarida ifodalanadi.

Bozor segmenti – bozorning ma’lum qismini tashkil etadi va bozordagi iste’mol maqsadi bir bo’lgan xaridorlarning xatti-harakatini tavsiflaydi. Xaridorning daromadi, turar joyi, oilaviy, milliy urf-odatlar, jinsi, yoshi va boshqa xususiyatlariga qarab bozor segmentlashtiriladi.

Bozor sig’imi – ma’lum bozorda ma’lum muddatda to’lovga qodir mol taklifi va chakana narx darajasi hisobga olingan holda sotilishi mumkin bo’lgan mol miqdori. Bozor sig’imini aniqlashda biror tovarga mo’ljallangan aholining harid quvvati, korxonalarining aynan shu molni sotib olish ehtiyoji hisobga olinadi.

Bond – bojxona boji to’lanmagan tovar.

Bord – molning sotuvchi hisobidan kemaga yetkazib berilish sharti.

Bonus – xizmat uchun mukofotlash, rag’batlantirish. Tovar bozorida bonusning miqdori sotilgan yoki harid qilingan tovarning qiymatiga, undan olinadigan foizga, tovarning bozorda tez soti-lishiga, sotilish yo’liga, iqtidorli komissionerlar o’rtasidagi raqobat darajasiga bog’liq.

Broker – sotuvchi va oluvchi o’rtasidaga vositachi; mijozlarning topshirig’i bilan va ular hisobiga ishlaydigan hamda vositachilik ishi uchun o’z komission haqini oluvchi shaxs.

Buyurtma – haridorning (buyurtmachining) sotuvchiga jo’nata-digan hujjati bo’lib, unda molni harid qilishga qat’iy qaror qilinganligi ifodalanadi.

Valvatsiya – chet el tangasi qiymatini davlat pul birligida baholash.

Valyuta – biror mamlakatda qabul qilingan pul tizimi va pul birligi.

Valyuta kursi – bir mamlakat pul birligining boshqa mamlakat pul birligida ifodalanishi. Valyuta kursining o’rnatilishi koti-rovka deyiladi.

Veksel – qonun tomonidan qat’iy belgilangan, qarzni ifodalovchi yozma majburiyat bo’lib, veksel oluvchi uni egasiga topshiradi.

Venchur korxonalar – davlat, yirik firmalar bilan kontrakt asosida ilmiy izlanishlar olib boruvchi, muhandislik ishlarini yaratuvchi, yangiliklarni tatbiq yetuvchi korxonalar.

Garantiya – kafillik, ishontirish, gardaniga olish, biror-bir narsani ta’minlaydigan sharoit. Kontrakt tuzuvchi tomonlar, masalan, kontraktning bajarilishiga, agar bajarilmasa, zararlarni qoplashga kafillik beradi.

Giperinflyatsiya – pul qadrsizlanishining juda yuqori sur’atini ifodalaydi. Bunda pulning qadrsizlanishi yiliga 1000 foizdan ortadi.

Daromadlar – korxonalar, tashkilot, firmalar faoliyatining muhim ko’rsatkichi bo’lib, faoliyatning barcha tomonlaridan kelishi mumkin. Savdo firmasi, do’konning daromadi molning xarid narxi bilan sotilish narxi o’rtasidagi tafovutdan kelib chiqadi.

Debitor – biror korxonadan, firmadan, muassasadan boshqa yuridik shaxs yoki fuqaroning qarzdor bo’lib qolishi.

Devalvatsiya – mamlakat pul birligi asosidagi oltin-ning kamayishi yoki kursining boshqa mamlakatlarda valyutasi kursiga nisbatan qonuniy ravishda pasayishi.

Deklaratsiya – ma’lum axborotni o’z ichiga oluvchi hujjat. Deklaratsiya bojxona uchun tayyorlangan bo’lsa, unda boj to’lanadigan molning nomi, miqdori, narxi va boshqalar ifodalanadi.

Dekort – molning haqini muddatdan avval to'langan yoki molning miqdori, sifati kelishuv shartlariga mos kelmagani uchun molning narxidan chegirma.

Demarketing – marketingning bir turi bo'lib, ishlab chiqarish quvvati, xom ashyoning yetishmasligi tufayli bozorga kam chiqariladigan molga talabni pasaytirishga qaratilgan.

Demping – eksport tovarlarini bozorning o'rtacha narxidan, hatto tannarxidan ham pastroq narxda sotish. Bu usul bozorni egallash, raqobatchilarni sindirish maqsadida qo'llaniladi.

Defitsit – biror narsaning yetishmasligi, kamchiligi. Jumladan, tovarlar yetishmasligi, byudjet mablag'ining yetish-masligi.

Djobber – yirik miqdordagi tovarlarni tez sotib yuborish maqsadida harid qiladigan firma.

Dividend – aktsiya egasining oladigan daromadi bo'lib, aktsiyador jamiyati foydasining bir qismini tashkil etadi.

Diler – birjadagi yoki savdodagi vositachi bo'lgan shaxs.

Diskaunter – rivojlangan mamlakatlardagi uzoq muddat ishlatishga mo'ljallangan tovarlarni arzon bahoda va qo'shimcha xizmatsiz sotiladigan do'kon.

Distribyuter – o'z nomidan va o'z mablag'i hisobiga tovarlarni harid qilib, sotuvchi vositachi. Mollarni ulgurji sotib oladi va chakana savdo firmalari, do'konlarga sotadi.

Ijara – qarzga berish. Bir shaxs yoki korxonada, tashkilotning boshqa shaxs, korxonadan ma'lum muddatga va ma'lum to'lov to'laydigan sharti bilan oladigan mulki.

Imidj – firmanin mavqei, ishlab chiqarayotgan molning, xizmatning sifati, rahbarlarning obro'si haqidagi buyurtmachi va xaridorning fikri.

Import – chet eldan tovarlarni sotib olish yoki boshqa usullar bilan keltirish. Keltirilgan mol iste'mol, qayta ishlash, hatto tashqariga sotish maqsadida bo'lishi mumkin.

Investitsiya – kelgusida foyda olish, samaraga erishish maqsadida biror-bir korxonaga uzoq muddatga kapital qo'yish.

Investor – investitsiya bilan shug'ullanuvchi yuridik shaxs yoki fuqaro.

Injining korxonasi – muhandislik maslahat xizmatlarini tijoratchilik qoidalariga asoslangan holda amalga oshiradigan korxonasi.

Inkasso – molning jo'natilganligi haqidagi hujjatlarni top-shirgan tomon hisobiga to'lovning bankka kelib tushishi va bankning mol jo'natuvchi mijozni hisob raqamiga mablag'ni yozib berishi.

Inflyatsiya – muomala doirasida pulning ko'payib ketishi yoki **qadrsizlanishi**.

Iste'mol savatchasi – ma'lum mollar, xizmatlar yig'indisini tashkil etib, bu yig'indi aholi iste'molining tarkibi va darajasini to'liqroq ifodalaydi.

Kapital – bu egasiga daromad keltiruvchi mablag' va resurs.

Kvota – o'rnatilgan mutlaq yoki nisbiy ko'rsatkich. Savdoda, eksport yoki import qilish miqdorining chegarasi.

Kliring – xalqaro naqd pulsiz hisoblashish shakli bo'lib, bunda davlatlar bir-biriga qarzini o'zaro qarama-qarshi to'lov majbu-riyatlarini vositasida to'laydi.

Komission – uchinchi shaxs vositasida sotib olinadigan va sotiladigan narsalar; komission savdo korxonalari yoki komissionerlar vositachilik ishi uchun ma'lum haq, mukofot oladilar.

Kommivoyajer – firma ishlab chiqarayotgan barcha mahsulotni sotuvga taqdim etuvchi shaxs.

Konsortsiyum – bu aniq iqtisodiy loyihalarni amalga oshirishni maqsad qilgan korxonalarining muvaqqat birlashmasi.

Konfiskatsiya – majburiy holda mulkning jami yoki bir qismini musodara qilish va davlat ixtiyoriga o'tkazish.

Kontsern – bu ishlab chiqarish diversifikatsiyasi, ya'ni korxonalarining faoliyat sohalari va ishlab chiqaradigan mahsulotlari turining kengayishi, yangilanib turishi asosida tarkib topadigan yirik ko'p tarmoqli korporatsiya.

Kontsessiya – milliy iqtisodiyotni rivojlantirish yoki tiklash, tabiiy boyliklarni o'zlashtirish maqsadida davlat yoki munitsipalitetga qarashli yer uchastkalari, qazilma boyliklari, mol-mulk, korxonalar va boshqa xo'jalik ob'ektlarini muayyan muddatga va shartlar bilan foydalanish uchun chet ellik investorga davlat nomidan beriladigan ruxsatnoma, ular bilan tuziladigan shartnoma yoki kelishuv.

Kon'yuktura – xo'jalikning ma'lum davridagi holatini xarakterlovchi ko'rsatkichlar to'plami.

Kooperativ – bu yuridik shaxs huquqiga ega bo'lgan, xo'jalik yurituvchi sub'ekt. U jamoa mulki huquqidagi mulkka egalik qiladi, undan foydalanadi va tasarruf etadi.

Kooperatsiya – ishlab chiqarish yoki ayirboshlash doirasidagi jamoaga birlashish.

Korporatsiya – bir xil mahsulot ishlab chiqaruvchi yirik aksionerlik jamiyatlari birlashmasi.

Korxonada aktivlari – bu korxonada ishlab chiqarish fondlari shaklida band bo'lgan kapitaldir.

Lizing – imorat, inshoot, mashina, jihozlar, asbob-uskuna, transportlarini o'rta va uzoq muddatga ijaraga berish.

Litsenziya – biror bir faoliyat turi bilan shug'ullanish uchun davlat organlari tomonidan ruxsat burish.

Marja – savdo, birja, bank ishlarida foydalaniladigan hamda mollar narxlari, qimmatbaho qog'ozlar kurslari, boshqa ko'rsatkichlar o'rtasidagi farq.

Marketing – bozor talablariga bo'ysungan holda iste'molchilar ehtiyojini imkoni boricha qondirishga qaratilgan xo'jalik faoliyatini tashkil etish va boshqarish tizimi.

Notijorat yuridik shaxs – bu ixtiyoriylik asosida tashkil etilgan, daromad (foyda) olishni o'z faoliyatining asosiy maqsadi qilib olmagan hamda olingan daromadlar (foyda)ni o'z a'zolari o'rtasida taqsimlamaydigan o'zini-o'zi boshqarish tashkiloti.

Nou-xou – mahsulot ishlab chiqarishni o'zlashtirishni yengillashtirish va tezlashtirishga imkon beruvchi texnik bilim, texnik tajriba, ishlab chiqarishning yashirin imkoniyatlari.

Offerta – sotuvchining mol harid imkoni bor haridorga ma'lum shartlar asosida mol to'plamini sotish haqida yuborgan taklifi.

Pablik rileyshnz – mol, xizmat, firma, korxonada yaxshi fikrni vujudga keltirish jarayoni.

Protteksionizm – milliy ishlab chiqarishni rivojlantirish maqsadida chet yel raqobatidan saqlash, himoya qilish.

Raqobatbardoshlik – biror turdagi molning iste'mol qiymati mos keladigan boshqa tovarga solishtirish, taqqoslash ko'rsatkichi.

Revalvatsiya – boshqa davlatlar valyutasiga nisbatan milliy valyuta rasmiy kursining oshishi.

Reklama – tovarlar, xizmatlar haqida turli vositalar bilan ochiq xabardor qilish.

Rentabellik – xarajatlarni oqlaydigan, xo'jalik nuqtai nazaridan maqsadga muvofiq, foydali, draomadli. Rentabellik ko'rsatkichi foydaning moddiy, mehnat va moliyaviy resurslarga nisbati bilan o'lchanadi.

Refaktsiya – tovarning narxi yoki og'irligidan uning buzilgan yoki kamaygani uchun chegirma qilish.

Stagnatsiya – iqtisodiyotda turg'unlikni anglatadi.

Stagflyatsiya – iqtisodiyotning shunday holatiki, bunda turg'unlik va pulning qadsizlanishi birgalikda xukm suradi.

Sug'urta – kutilmagan sharoitlardan yoki tavakkalchilikdan ko'-rilgan zararni qisman yoki to'liq qoplash, muhofaza qilish choralari.

Tadbirkor – yuridik shaxs tashkil etgan holda yoki tashkil yetmasdan doimiy asosda tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi shaxs.

Tadbirkorlik – bu mulkchilik sub'ektlarining foyda odish maqsadida tavakkal qilib va mulkiy javobgarligi asosida amaldagi qonunchilik doirasida tashabbus bilan iqtisodiy faoliyat ko'rsatishdir.

Tant'ema – savdo, sanoat, bank, aksionerlar tashkilotlari foydasidan bu tashkilotlarning boshqaruv xodimlariga to'lanadigan qo'shimcha mukofot.

Tarif – biror ish, xizmat uchun rasmiy hamda belgilangan to'lov.

Tashqi savdo balansi – ma'lum davr (oy, chorak, yil) davomida mamlakatga keltiriladigan va undan chiqariladigan tovarlar qiymati o'rtasidagi nisbat.

Tender – birjada savdo o'tkazishda tushadigan taklif. Taklif berish tartibi savdoni o'tkazadigan tashkilotchilar tomonidan belgilanadi.

To'lov valyutasi – tomonlarning kelishuvi bilan tovarlarning tashqi savdo aloqalarida haqini to'lashda yoki halqaro kreditni qaytarishda ishlatiladigan valyuta.

To'lovga qodirlik – yuridik yoki jismoniy shaxsning moliyaviy majburiyatlarini o'z vaqtida bajara olish imkoniyati.

To'lov topshirig'i – korxonada, firma, tashkilotning unga xizmat qiladigan o'z schetidan mablag' o'tkazish zarurligi haqidagi topshirig'i.

Faktoring – moliya-tijorat xizmatining turi bo'lib, bunda bank yoki boshqa moliya tashkilotlari xarid qiluvchi korxonada qarzlarni, majburiyatlarni o'ziga oladi.

Fermer xo'jaligi – bu o'ziga uzoq muddatli ijaraga berilgan yer uchastkalaridan foydalangan holda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishni amalga oshiruvchi fermer xo'jaligi a'zolarining birgalikdagi faoliyatiga asoslangan, yuridik shaxs huquqiga ega mustaqil xo'jalik yurituvchi sub'ekt.

Firma – ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, tijorat yoki tadbirkorlik faoliyatiga qaratilgan, yuridik shaxs hisoblangan korxonada.

Fondlarning aylanishi – bu moddiy ashyoviy omillar qiymatining ishlab chiqarish va muomala sohalari orqali harakat jarayonidir.

Xolding kompaniya – bu mulk egalari tomonidan bir qancha mustaqil aktsiyadorlik jamiyatlari faoliyatini nazorat qilish maqsadida tashkil etilgan hissadorlik jamiyati.

Xususiy kapital – tadbirkorning eng muhim va hal yetuvchi ahamiyatga ega bo'lgan sarmoyasi.

Xususiy tadbirkorlik – bu fuqarolar (alohida fuqaro) tomonidan o'zlarining tavakkalchiliklari va mulkiy javobgarliklari asosida, shaxsiy daromd (foyda) olish maqsadida amaldagi qo'nunchilik doirasida amalga oshiriladigan tashabbuskor xo'jalik faoliyatidir.

Xususiy firma – ayrim shaxs yoki oilaga tegishli bo'lgan yaka xususiy mulkka asoslanib faoliyat ko'rsatuvchi korxonasi.

SHirkat firma – bir necha tadbirkorlarning o'zaro mulkiy birlashuvi va tadbirkorlikdan olinadigan foydani baham ko'rishga asoslangan sherikchilik korxonasi.

Erkin iqtisodiy zonalar – bu qo'shma sohibkorlik zonalari, xorij kapitalinig erkin amal qilishi uchun ajratilgan mahsus hudud.

Erkin savdo zonasi – bu ma'lum bir hududlarni iqtisodiy o'z ichiga olgan, boj to'lovlaridan ozod qilingan savdo zonasidir.

Qarz-kredit kapitali – bank, byudjet, moliya muassasalari yoki boshqa korxonalarlan olinadigan kreditlar, chiqariladigan obligatsiyalar evaziga shakllanadi.

Qo'shma kapital – bu tezna jalb etilgan resurslar bo'lib, u asosan aktsiyalarni sotish, pay va kirish badallarini to'plash, korxonalarni birlashtirish natijasida aktivlarning ko'payishi evaziga shakllanadi.